

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

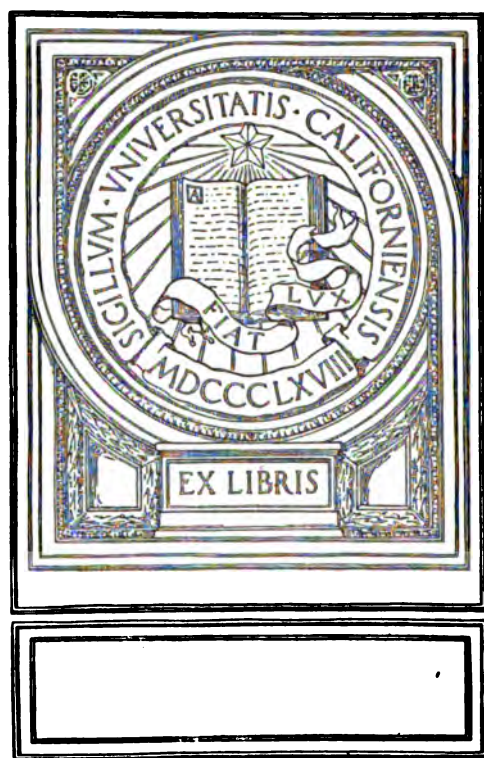
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Amarasimha
The Department of Public Instruction, Bombay.

AMARAKOSA,

WITH

THE COMMENTARY OF MAHESVARA

ENLARGED BY

RAGHUNATH SHASTRI TALEKAR.

REVISED, ENLARGED, AND IMPROVED

FROM

CHINTAMANI SHASTRI THATTE'S EDITION OF 1882,

BY

YAMANACHARYA JHALAKIKAR,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

DR. RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR,

LATE PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, DECCAN COLLEGE.

SIXTH EDITION. 10,000 Copies.

Registered for Copy-right under Act XXV. of 1867.

Bombay :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPO1.

1907.

All rights reserved.

Price 13 Annas.

PK 92-
76
1907

ॐ विष्णु
अर्पणम्

BOMBAY:

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR PRESS."

अथ

नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः

अमरसिंहविरचितः

तलेकरोपाहरघुनाथशास्त्रिणा प्रपञ्चितया महेश्वरकृतामरविवेकाख्यटीकया
समन्वितः पूर्वं अष्टौत्यधिकाष्टादशशतीमिते १८८२ ख्रिस्ताब्दे
यस्योपनामकचिन्तामणिशास्त्रिणा शोधितो मुद्रणेन
प्रसिद्धिमुपगतः, स एव

दक्षिणकालेजसंज्ञकविद्यालयस्थसंस्कृतादिप्राच्यभाषापूर्वप्रधा-
नाध्यापकस्य डाक्टर (पण्डित) भाण्डारकरोपाङ्गस्य

रामकृष्णस्य

निदेशमनुवर्तमानेन श्लोकीकरोपनाम्ना

वामनाचार्येण

पुनः सूक्ष्मया रीत्या संशोधितः, पूर्वं चिन्तामणिशास्त्रिकृतया पाठान्तरसम्बन्धसंविधानेन
अपरिवर्धितया वर्णानुपूर्व्यनुसारिण्या कोशस्य सङ्ग्राहकमणिकया
समाधीकृतम् ।

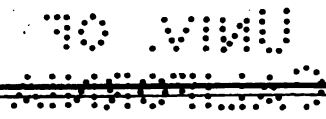
स च

मुंबापुरीवर्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा पुनः प्रकाशितः ।

(चण्डीचमङ्गनामृतिः ।)

शकाब्दाः १८२९ ख्रिस्ताब्दाः १९०७.

मूल्यं १३ आणकाः ।

इदं पुस्तकं मोहमय्यां 'निर्णयसागर'-नाम्नि
मुद्रणालये मुद्रितम्.

मुद्रणालयः

मुद्रणालयः मुद्रितम्.

मुद्रणालयः

मुद्रणालयः

मुद्रणालयः मुद्रितम्.

मुद्रणालयः

मुद्रणालयः मुद्रितम्.

मुद्रणालयः मुद्रितम्.

मुद्रणालयः

मुद्रणालयः

सूचना.

अस्मां हि शब्दानुक्रमणिकायां यो यः शब्दः स्वमस्तके तिर्यग्निर्वाह्यवर्गः स तत्रैव टीकायां द्रष्टव्यः । यद्यपि शब्दानुक्रमणिका यत्तोपनामकचिन्तामणिशास्त्रिकृताऽऽसीत् तथाऽपि तत्र कोशस्थानां केषांचिच्छब्दानामसमावेशेनापूर्तेस्तेषां शब्दानां समावेशनविधया तत्पूर्ते कृतवता मया (शलकीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण) संक्षोभिता पाठान्तरस्थशब्दसंनिवेशेन प्रपञ्चिता चेति बोध्यम् । किं च मूलग्रन्थोऽपि कलियुगस्याष्टनवत्यधिकत्रिचत्वारिंशच्छतीमिते संवत्सरे (४३९८) [ख्रिस्त १२९७ वर्षे] हस्तलिखितेन ताडपत्रपुस्तकेन सह, टीकाग्रन्थोऽपि रामाश्रम्यादिटीकाभिः सह संवादित इति द्रष्टव्यम् ॥

अथ प्रस्तावना.

अयं हि नामलिङ्गानुशासनं नाम कोशः अमरसिंहेन विरचितः, “इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने”-इति प्रत्येककाण्डसमाप्तौ स्वयमेव लिखितत्वात् । परं तु अयममरसिंहः कदाऽऽसीदिति प्रश्नस्योत्तरतया ख्रिस्ताब्दानामेकादशशतकस्य (सन् ११००) चरमभागात्पूर्वमेवासीत्-इत्येतावन्मात्रमवधृत्योच्यते । यत उक्तमिताब्दकालिकेन मम्मटेन काव्यप्रकाशे सप्तमोऽध्याये (३२८ पृष्ठे) “दैवतानि पुंसि वा”-इत्यमरकोशप्रतीकोऽधारीति । मम्मटस्योक्तमिताब्दकालिकत्वं तु अस्मत्कृतायां काव्यप्रकाशटीकायां बालबोधिण्याख्यायामुपोद्धातप्रकरणे निर्णीतमिति तत एव द्रष्टव्यम् । केचित्तु; विक्रमसमकालिकोऽयममरसिंह इति वदन्ति, तच्चानुपदमेव स्पष्टं भविष्यति ।

अयममरसिंहो बौद्ध एव । तदुक्तं व्याख्यासुधाख्यया (‘रामाश्रमी’-इति प्रसिद्धया) भानुदीक्षितकृतया व्याख्यया समेतस्यामरकोशस्याङ्कितपुस्तके पण्डितशिवदत्तशर्मणा-
“अयममरसिंहः कदा. किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकारेति न निश्चितम् । परंतु [‘अमराः विंशतिं देवास्त्रिंश विबुधाः सुराः’-इत्यादिना] देवसामान्यनामान्तराः देवविशेषानामांशे ‘सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । समन्तभद्रो भगवान् मारजिह्वाकजिज्जिनः’-इत्यादिना बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमवसीयते । केचित्तु- ‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहश्चक्रेवेतालमदृष्टदृष्टपरकालिदासाः । ख्यातो ब्राह्मिहरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥’-इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति । परे तु- ‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटाक्षनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’-इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालमवत्वं भुवते ॥ अत्रेवं बोध्यम्-इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् । अस्य वैयाकरणत्वं तु ‘अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्’-इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य (संपूर्णमहाभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य) प्रतीतिः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात्”-इति ।

बौद्धत्वादेव नानार्थबर्गे ‘धर्मराजौ जिनयमौ’-इति श्लोके जिनशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशोऽमरसिंहेन कृतः । तथाहि-‘जिनयमौ’-इत्यत्र ‘तापसपर्वतौ’-इत्यादाविव “अल्पाच्छतरम्” (२।२।३४)-इत्यादिसूत्राणामप्राप्त्या “अभ्यर्हितं च”-इति वार्तिकेनैव जिनशब्दस्य पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च पूज्यत्वम्, तच्च बौद्धानां मते बुद्धापरपर्यायस्य जिनस्य देवविशेषत्वात्स्पष्टमेव । यद्ययममरसिंहो बौद्धो न स्यात्, किंतु वेदानुसार्येव स्यात्तदा वैदिकमते जिनापेक्षया यमस्यैवाभ्यर्हितत्वात् छन्दोभङ्गाद्यभावाच्च ‘यमजिनौ’-इत्येव वदेत् ।

किंचास्य बौद्धत्वे बहवः प्राचीना अमरकोशटीकाग्रन्था अप्यानुकूल्यं भजन्ते । तथाहि-‘यस्य ज्ञानदयासिन्धोः’-इति प्रथमश्लोकव्याख्यानावसरे ‘हे धीराः ज्ञानदया-

सिन्धोः ज्ञानदयाभ्यां सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य अगाधस्य यस्य अनघाः गुणाः सन्ति स भगवान् त्रिये अमृताय च सेव्यतामाराध्यताम्’—इत्यभिप्रायकं विस्तरेणान्वयं प्रदर्श्य, विशेष्यानिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारायोक्तं रायमुकुटीकारेण—“अत्रानुक्तोऽपि वाक्ये लक्ष्या-
र्थो ज्ञानदयादिभिः स्फुटं प्रतीयते । यथा—‘अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदय-
गिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्’—इत्यादावनुक्तोऽपि सूर्य उदयतिना पद्ममुद्राभञ्जनादिना
च लक्ष्यते । अन्ये तु—कचिद्विशेषणमपि विशेष्यप्रतिपत्तिकरम्, यथा—‘निधानगर्भामिव
सागराम्बरम्’—इति । एवमिहापि ज्ञानदयासिन्ध्वादिविशेषणं विशेष्यप्रतिपत्तिकरमि-
त्यदोष इत्याहुः । इह तु बुद्धादिपदोलेखे कृते दक्षिणापथपथिकसार्थानामनुपादेयता
स्यात्, कृष्णादिपदोद्देशे त्वनुपादेयत्वात् तत्कालबलितमदोद्भुराणां बौद्धानामित्युभयसा-
धारण्येनोपादेयतार्थं मुख्यानुद्देशः”—इति ।

अमरदीपिकायामप्युक्तम्—“समुद्रपक्षे सर्वज्ञानलक्षणां धियं बुद्धिं रान्ति गृह्णन्तीति
धीराः देवाः । बुद्धपक्षे भो धीराः पण्डिताः स बुद्धः सेव्यताम्”—इति ।

त्रिकाण्डरहस्ये रामनाथेनाप्युक्तम्—“यदाऽसौ कविरमरसिंहो ग्रन्थमेतं चकार त-
दानीमनादृतवेदपथानां मदोद्भुराणामतिप्राबल्यमासीत् । अत एव कृष्णादिपदोलेखे
तेषामनुपादेयता स्यात्, बुद्धादिपदोलेखे तु दक्षिणापथप्रवृत्तानामनुपादेयता स्यादित्यु-
भवेष्टां तत्रोपादेयतार्थमस्य मङ्गलश्लोकस्य तादृशी गूढार्थता”—इति ।

अमरकोशोद्धाटने क्षीरस्वामिनाऽपि—“यस्य भगवतो ज्ञानदययोः बोधकरुणयोः
सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्य अनघाः निष्पापाः गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्ष्याः सप्त-
त्रिंशत्”—इति प्रथमश्लोकव्याख्यानानवसरे उक्त्वा द्वितीयश्लोकस्यावतरणं दत्तम्—“इति
ग्रन्थारम्भेऽभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभि-
धेयमादिवाक्येनाह समाहृत्येति”—इति ।

एवं च यत्तूक्तं भानुदीक्षितेन “स्वामी तु (क्षीरस्वामी तु) ‘जिनमनुस्मृत्य’—इति
स्मरणलक्षणं मङ्गलमाह, तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात् । सामान्यशब्दानां जिन-
लक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुः (नामलिङ्गानु-
ज्ञासनकर्तुः) जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च”—इति, तन्नु अनादेयमेव । जिनवाचकपदानुप-
न्धासे कारणस्य प्राचीनै रायमुकुटीकारादिभिरुक्तस्योपदर्शितत्वात्, सामान्यशब्दानां
जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य बौद्धग्रन्थव्याख्याने प्रवृत्तानां वैदिकानामपि
उचितत्वात् । प्रकृतग्रन्थकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणस्य प्रागुपपादितत्वाच्चेति विचारमिर्विचार्यम् ।

यद्यपि केनचित्कविना कोशपरिगणनावसरे ‘अमरोऽयं सनातनः’—इत्युक्तम्, तथा हि-

“मेदिन्यमरमाला च त्रिकाण्डो रत्नमालिका ।

रन्तिदेवो भागुरिश्च व्याडिः शब्दार्णवस्तथा ॥

द्विरूपश्च कलिङ्गश्च रमसः पुरुषोत्तमः ।

दुर्गोऽभिधानमाला च संसारावर्तशाश्वतौ ॥

विश्वो बोधालितश्चैव वाचस्पतिहलायुधौ ।

हारावली साहसाङ्गो विक्रमादित्य एव च ॥

हेमचन्द्रश्च द्रष्टव्यमरोऽयं सनातनः ।

एते कोशाः समाख्याताः संख्या षड्विंशतिः स्मृता ॥”—इति ।

तथापि तत्र ‘सनातनः’—इत्यस्य विश्वहेमचन्द्राद्यपेक्षया प्राचीनो नतु व्याडिभागुर्याद्यपेक्षयेत्यर्थः । प्रकृतकोशापेक्षया पूर्वं बहूनां कोशानां विद्यमानत्वात् । “समाख्या-न्यतन्त्राणि”—इति (१ पृष्ठे) वदताऽमरसिंहेन स्वयं स्पष्टीकृतत्वात् । व्याडेः परमप्राचीनत्वे प्रमाणं तु महर्षिपतञ्जल्यादिप्रणीतं महाभाष्यादिकम् । तथा हि—“संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितम्”—इति महाभाष्यम् (१ अ०, १ पा०, १ आ०) । संग्रहे इति । ग्रन्थविशेषे इति कैयटः । ग्रन्थविशेष इति । संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरिति नागोजीभट्टकृतं विवरणम् (महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः) । किं च, ऋग्वेदप्रातिशाख्ये “व्याडेः सर्वत्राभिधानलोपः”—इति शौनकोक्तिरपि प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ।

अथ यान्यमरकोशटीकासु अन्यत्र च कोशानां कोशकाराणां वा नामान्युपलभ्यन्ते तान्यत्र बालप्रतिपत्त्यर्थं वर्णक्रमेण लिख्यन्ते—

अजयः १, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी २, अभिधानचिन्तामणिः । (हेमचन्द्रकृतः) ३, अभिधानमाला ४, अमरदत्तः ५, अमरमाला (अमरसिंहकृता) ६, अरुणः ७, इन्दुकोशः ८, उत्पलिनी ९, ऊष्मविवेकः १०, एकाक्षरकोशः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) ११, कलिङ्गः १२, कल्पतरुः १३, कल्पद्रुः (केशवकृतः) १४, कात्यः १५, कात्यायनः १६, कोशसारः १७, गङ्गाधरः १८, गोवर्धनकोशः १९, चन्द्रकोशः २०, चरककोशः २१, तारपालः २२, त्रिकाण्डशेषः (जैनपुरुषोत्तमदेवकृतः) २३, त्रिविक्रमः २४, दामोदरकोशः २५, दुर्गकोशः २६, देशिकोशः २७, द्विरूपकोशः २८, धनंजयः २९, धनपालः ३०, धन्वन्तरिः ३१, धरणीकोशः (धरणीदासकृतः) ३२, धर्मदासः ३३, नानार्थध्वनिमञ्जरी ३४, नानार्थरत्नमाला (भास्करकृता) ३५, नामनिधानम् ३६, नाममाला ३७, नामलिङ्गानुशासनम् (अमरसिंहकृतम्) ३८, पदरत्नावली ३९, पालकोशः ४०, पुद्गलकोशः ४१, भट्टमल्लः ४२, भरतमाला ४३, भागुरिकोशः ४४, शुभ्रकोशः ४५, भोगीन्द्रकोशः ४६, भट्टकोशः ४७, महीपकोशः ४८, माधवकोशः ४९, मुकुटः ५०, मुक्तावली (श्रीधरकृता) ५१, मुनिकोशः ५२, मेदिनी ५३, यादवः ५४, रत्नकोशः ५५, रत्नमाला (दण्डाधिनाथोपनामक इरुगप्पकृता) ५६, रत्नमाला (हलायुधकृता) ५७, रन्तिदेवः ५८, रमसः ५९, राजदेवः ६०, राजमुकुटः ६१, रुद्रकोशः ६२, वररुचिः ६३, वाचस्पतिः ६४, विक्रमादित्यः ६५, विश्वकोशः ६६, विश्वप्रकाशः ६७, विश्वरूपः ६८, विश्वलोचनः ६९, वैजयन्ती ७०, वो [वो] पालितः ७१, व्याडिः ७२, शब्दरत्नावली (मथुरेशकृता) ७३, शब्दार्णवः ७४, शब्दार्थचिन्तामणिः ७५, शाश्वतः ७६, शुभाङ्कः ७७, संसारावर्तः ७८, सज्जनकोशः ७९, सर्वधरः ८०, साहसाङ्कः ८१, सुधा ८२, सुभूतिकोशः ८३, सोमनन्दिः ८४, हरकोशः ८५, हारावली (जैनपुरुषोत्तमदेवकृता) ८६,—इति ॥

श्लोकीकरोपनामा
भट्टवामनाचार्यशर्मा.

अथ

सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डम्.

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ॥
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ॥
 संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ॥
 स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ वन्दे तं परमानन्दं वामार्धेनोभया युतम् ॥ रजौ भुजङ्गव-
 द्वात्र विवरीकृत्यते जगत् ॥ इह खलु श्रीमदमरसिंहशिकीर्षितस्य नामलिङ्गानु-
 शासनस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं मङ्गलं ग्रन्थादौ शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति ।
 यत्सेति । भो धीराः अगाधस्वातिगम्भीरस्य ज्ञानकरुणयोः समुद्रस्य यस्य अनघा
 निर्मला गुणाः क्षान्त्यादयः सन्ति सोऽक्षयः श्रिये संपत्तये अमृताय मोक्षार्थं
 च भवद्भिः सेव्यतामाराध्यताम् ॥ १ ॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते । समाह-
 त्येति । अन्येषां तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि “नामलिङ्गानुशासनानि” समाहृत्य
 एकत्र कृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबहुर्यैः प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययवि-
 चारेण कृतसंस्कारैः वर्गैः सजातीयसमूहैः संपूर्णं साङ्गोपाङ्गं नाम्नां स्वरित्या-
 दीनां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानां अनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ।
 मयेति शेषः ॥ २ ॥ अथ वक्ष्यमाणशास्त्रस्य तावत्परिभाषामाह त्रिभिः
 श्लोकैः । प्रायश इति । अत्र प्रायशः बाहुल्येन रूपभेदेन आकारविशेषेण
 स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा” । “पिनाकोऽज्जगद्वधनुः” ।
 तथा कुत्रचित्साहचर्याच्छब्दान्तरसाभिध्याल्लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा । “अश्वयुग-
 धिनी” । “ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः” । “वियद्विष्णुपदम्” । अत्र संदिग्धानि अश्वयु-
 ग्ब्रह्मवियन्ति अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गानि । तथा

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ॥

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ॥

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ॥

सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

कचित् तद्विशेषविधेः लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा । “मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्” । “क्लीबे त्रिविष्टपम्” ॥ ३ ॥ भेदेति । अत्रास्मिन् ग्रन्थेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिङ्गानामसमानलिङ्गानां नाम्नां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा “कुलिशं मिदुरं पविः” । न तु “कुलिशमिदुरपवयः” इति । तथा एकशेषोऽपि न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव प्रतीतेः । यथा । “नमः स्वं श्रावणो नमाः” । न तु “स्वश्रावणौ तु नमसी” इति (१) तथा क्रमादृते क्रमं विना संकरोऽपि भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावोऽपि न कृतः । साहचर्येण लिङ्गनिश्चयाभावप्रसङ्गात् । किं तु स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि । यथा । “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” । न तु “स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः” इति । अत्र प्रायशो रूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्या येषां लिङ्गं व्युत्पादितं तेषां तु भिन्नलिङ्गानामपि स्थलान्तरे द्वन्द्वादयः कृताः । यथा “अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः” । “माता-पितरौ पितरौ” ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्ग्यामिति । त्रिलिङ्ग्यां लिङ्गत्रयसमाहारे त्रिष्विति पदमुक्तम् । यथा “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” । स्फुलिङ्गशब्दो लिङ्गत्रयेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वयोः इति पदम् । यथा “वहेर्द्वयो-ज्ज्वालकीलौ” । तथा निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम् । यत्र लिङ्गं निषिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गं शेषम् । यथा “व्योमयानं विमानोऽस्त्री” इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुंनपुंसकविधिः । तथा तुशब्दः अन्तो यस्य तत्त्वन्तम् । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं पूर्वभाक् न भवति पूर्वेण न संबध्यते । यथा “पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती” इत्यत्र नगरीति त्वन्तं पदमिन्द्राण्या न संबध्यते किंत्वमरावत्या संबद्धम् । तथा “नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर” इत्यथादि पदं न पूर्वभाक् । किं तु भरस्य पर्यायः ॥ ५ ॥ स्वरिति । स्वः स्वर्गः नाकः । न कं सुखं अकं दुःखं तत् न विद्यते यस्मिन् । न भ्राडिति प्रकृतिमा-

१ अत्रत्यं दिप्पणं स्थलाभावादनुक्रमणिकाऽनन्तरपृष्ठे लिखितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ॥
 सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ॥
 आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
 बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ॥
 वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ॥
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

वाचलोपो न । त्रिदिवः त्रिदशालयः सुरलोकः द्यौः द्यौः त्रिविष्टपम् इति
 नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययं “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति सूत्रात् ।
 लिङ्गसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः । द्योदिवौ द्वे स्त्रीलिङ्गे । द्यौर्गोवदाद्यः । द्यौः
 दिवौ दिवः द्युभ्यामित्यादिरपरः । त्रिविष्टपं ह्रीवे नपुंसके एव । त्रिदशालयादयः
 सुरसदनादिशब्दोपलक्षकाः । एवमुत्तरत्रापि अर्थसाम्येन पर्यायान्तराणि
 स्वयम्बूहानि । स्त्रियौ ह्रीवे इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ अमराः निर्जराः देवाः
 त्रिदशाः विबुधाः सुराः सुपर्वाणः सुमनसः त्रिदिवेशाः दिवौकसः “दिवो-
 कसः” ॥ ७ ॥ आदितेयाः दिविषदः लेखाः अदितिनन्दनाः आदित्याः
 ऋभवः अस्वप्नाः अमर्त्याः अमृतान्धसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । बर्हिरग्निः मुखं
 येषाम् । क्रतुभुजः गीर्वाणाः “गीर्वाणाः” दानवारयः वृन्दारकाः दैवतानि
 देवताः इति षड्विंशतिर्नामानि देवानाम् । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः ।
 विकल्पेन दैवतशब्दः पुंसि । यथा दैवतमिदं दैवतोऽयमिति । देव एव देवता
 स्वार्थे तत् ॥ ९ ॥ अथ सङ्गचारिण आह । आदित्येति । “आदित्या द्वादश
 प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः”
 ॥ १ ॥ “आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते
 विंशतिस्तथा” ॥ २ ॥ “साध्या द्वादश विख्याता रुद्रा एकादश स्मृताः” ॥ आदित्या
 द्वादशे । विश्वेदेवा दश । वसवोऽष्टौ । तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः
 चतुःषष्टिः । अनिला एकोनैपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतैर्द्वयम् ।
 साध्या द्वादशे । रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । अत्र तुषिताद्या गणा
 बौद्धपातञ्जलादौ द्रष्टव्याः ॥ १० ॥ देवयोनीनाह । विद्येति । विद्याधरा
 जीमूतबाहनादयः । अप्सरसो देवाङ्गनाः । यक्षाः कुबेरादयः । रक्षांसि माया-

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ॥
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽपि देवयोनयः ॥ ११ ॥
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ॥
 शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ॥
 समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥
 षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ॥
 मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥
 गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

विनो लङ्कादिवासिनः । गन्धर्वास्तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किन्नरा अश्वादि-
 मुखा नराकृतयः । पिशाचाः पिशिताशा भूतविशेषाः । गुह्यकाः मणिमद्रादयः ।
 “निधिं रक्षन्ति ये रक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः” । सिद्धाः विश्वावसुप्रभृतयः ।
 भूताः बालग्रहादयो रुद्रानुचरा वा । जातावेकवचनानि । एते देवयोनि-
 सञ्ज्ञका इत्यर्थः । विद्याधरोऽप्सर इत्यपि पाठः । मिमलिङ्गत्वादप्रेऽनभिधाना-
 दसमास इति रामाश्रम्याम् ॥ ११ ॥ असुराः “आसुराः” दैत्याः दैतेयाः
 दनुजाः इन्द्रारयः दानवाः शुक्रशिष्याः दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः इति
 दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ सर्वज्ञः सुगतः बुद्धः धर्मराजः तथागतः । तथा
 सत्यं गतं ज्ञातं यस्य । समन्तभद्रः भगवान् मारजित् लोकजित् जिनः ॥ १३ ॥
 षडभिज्ञः दशबलः अद्वयवादी विनायकः मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः इत्य-
 ष्टादश बुद्धस्य । शाक्यमुनिः ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिः
 गौतमः । गौतमस्य शिष्यः गौतमः । “तस्येदम्” इत्यण् । अर्कबन्धुः मायादे-
 वीसुतः इति सप्त नामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः । षडभिज्ञः षट्
 अभितः ज्ञायमानानि यस्य । दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं परिचितज्ञानं पूर्वनिवा-
 सानुस्मृतिः आत्मज्ञानं वियद्गमनं कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति इमानि षट्
 ज्ञायमानानि । दश बलानि यस्य दशबलः । “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्र-
 ज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि च” इति ॥ १५ ॥ ब्रह्मा
 आत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः हिरण्यगर्भः लोकेशः स्वर्गभूः चतुराननः

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ॥
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
 धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ॥
 स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥
 (“नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ॥
 सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः” ॥ १ ॥) (१)
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ॥
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ॥
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ धाता अब्जयोनिः द्रुहिणः “द्रुषणः” विरिञ्चिः “विरिञ्चः”
 कमलासनः स्रष्टा प्रजापतिः वेधाः विधाता विश्वसृष्टिधिः इति विंशति-
 ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः नारायणः “नरायणः” कृष्णः वैकुण्ठः विष्टर-
 श्रवाः दामोदरः । दाम उदरे यस्य । हृषीकेशः । हृषीकाणामिन्द्रिया-
 णामीशः । केशवः माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षः गोविन्दः
 गरुडध्वजः पीताम्बरः अच्युतः शार्ङ्गी । शृङ्गस्य विकारो धनुः यस्यास्ति
 सः । विष्वक्सेनः “विश्वक्सेनः” जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेन्द्रः इन्द्रावरजः
 चक्रपाणिः चतुर्भुजः पद्मनाभः मधुरिपुः वासुदेवः त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देव-
 कीनन्दनः शौरिः “सौरिः” श्रीपतिः पुरुषोत्तमः वनमाली बलिध्वंसी
 कंसारातिः अधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वम्भरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सः केशवर्तविशेषः लाञ्छनं चिह्नं यस्य । उक्तं च

विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥
 (पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २२ ॥
 जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥) (१)
 वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २३ ॥
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २४ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २५ ॥
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥
 कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २६ ॥
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ॥
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २७ ॥

हरिवंशे । श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमजातेन राजता । शुशुभे भगवान् कृष्णः ।
 पुराणपुरुषः यज्ञपुरुषः नरकान्तकः ॥ २२ ॥ जलशायी विश्वरूपः मुकुन्दः
 मुरमर्दनः । इति षट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्य कृष्णस्य जनकः पिता वसु-
 देवः । वसुदेव एव आनकदुन्दुभिः द्वे कृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः प्रलम्बघ्नः
 बलदेवः अच्युताग्रजः रेवतीरमणः रामः कामपालः हलायुधः ॥ २४ ॥
 नीलाम्बरः रौहिणेयः तालाङ्कः मुसली “ मुषली ” हली संकर्षणः सीरपाणिः
 कालिन्दीभेदनः बलः । इति सप्तदश बलरामस्य ॥ २५ ॥ मदनः मन्मथः
 मारः प्रद्युम्नः मीनकेतनः कन्दर्पः दर्पकः अनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः
 ॥ २६ ॥ शम्बरारिः “ सम्बरारिः ” मनसिजः कुसुमेषुः अनन्यजः पुष्प-
 धन्वा रतिपतिः मकरध्वजः आत्मभूः । इत्येकोनविंशतिर्मदनस्य नामानि
 ॥ २७ ॥ “ अरविन्दमशोकं च चूर्तं च नवमल्लिका ॥ नीलोत्पलं च पञ्चैते
 पञ्चबाणस्य सायकाः ” ॥ १ ॥ “ उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ॥
 संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ” ॥ २ ॥ ब्रह्मसूः ऋष्यकेतुः
 “ ऋष्यकेतुः विश्वकेतुः शषकेतुः ” इत्यपि पाठान्तरम् । अनिरुद्धः उषापतिः

ब्रह्मसूर्कःप्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ॥
 लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥
 इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ॥
 (“भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका”) ॥ (१)
 शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ २९ ॥
 कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥
 (चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ॥ ३० ॥
 “अश्वाश्च शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥
 सारथिर्दारुको मन्त्री बुद्धवश्चानुजो गदः” ॥ १ ॥ (२)
 गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥
 नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३१ ॥
 शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३२ ॥

इति चत्वारि प्रद्युम्नसूतोः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीः हरि-
 प्रिया ॥ २८ ॥ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया । “क्षीराब्धितनया” इत्यपि
 पाठः । रमा । इत्येकादश लक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोः शङ्खः पाञ्चजन्यः ।
 तस्य चक्रं सुदर्शननामकम् । “सुदर्शनः” ॥ २९ ॥ तस्य गदा कौमोदकी ।
 कुमोदक इति श्रीविष्णोर्नाम तस्यैव कौमोदकी “तस्येदम्” इत्यण् ङीप् दुर्गसमतो-
 ऽयमर्थः । “कौमोदकी” । तस्य खड्गः नन्दकः । तस्य मणिः कौस्तुभः । तस्य
 चापः शार्ङ्गम् । अस्त्रोः स्त्र्यलाञ्छनं श्रीवत्सः ॥ ३० ॥ अस्य अश्वाश्च शैव्य-
 सुग्रीव-मेघपुष्प-बलाहकाश्चत्वारः । दारुकः सारथिः । मन्त्री उद्धवः ।
 अनुजः गदः । तदुक्तम् “गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा” ।
 एकैकम् ॥ १ ॥ गरुत्मान् गरुडः ताक्षर्यः वैनतेयः खगेश्वरः नागान्तकः विष्णु-
 रथः सुपर्णः पन्नगाशनः इति नव नामानि गरुडस्य ॥ ३१ ॥ शंभुः ईशः
 पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्वः “सर्वः” ईशानः शंकरः चन्द्र-
 शेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशः खण्डपरशुः गिरीशः गिरेः कैलासस्य ईशः ।

१ इदमर्थं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अयं सार्धोऽपि श्लोकस्ताळपत्रपुस्तके नास्ति ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ॥
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ॥
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥
 हरः स्मरहरो भर्गस्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३५ ॥
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३६ ॥
 (“अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥”) (१)
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ॥
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३७ ॥
 विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥
 उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

गिरीशः । गिरिर्यस्यास्ति अथवा गिरौ शेते । मृडः मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः
 पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३३ ॥ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्
 वामदेवः महादेवः विरूपाक्षः त्रिलोचनः ॥ ३४ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञः धूर्जटिः
 नीललोहितः हरः “हीरः” स्मरहरः भर्गः “भर्ग्यः” त्र्यम्बकः त्रिपुरान्तकः
 ॥ ३५ ॥ गङ्गाधरः अन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योमकेशः भवः भीमः
 स्थाणुः रुद्रः उमापतिः इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य । ईशितुं शीलमस्येश्वरः ।
 ईष्टे तच्छील ईशानः ॥ ३६ ॥ अस्य शंभोः जटाजूटः कपर्दनामा अस्य धनुः
 अजगवम् । “अजकवम्” तदेव पिनाक इत्यपि । अस्य पारिषदाः परि-
 षदि साधवः “पारिषदाः” प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः “ब्रह्माण्याद्याः”
 मातरः । यथाहुः । “ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
 वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः” इति ॥ ३७ ॥ विभूतिः भूतिः
 ऐश्वर्यं इति त्रीणि ऐश्वर्यस्य । तत्तु अणिमा महिमेत्यादिभेदैरष्टविधम् ॥
 ते चाष्टौ भेदा यथा “अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ॥
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३९ ॥
 (आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ॥) (१)
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥
 अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥
 पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरमिभूर्गुहः ॥
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
 षण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥
 (शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४३ ॥
 “कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥”) (२)
 इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥
 वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४४ ॥

प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतो भावः, येन ब्रह्माण्डे
 न माति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरकुल्यग्रेण चन्द्रादेः । प्रकामस्य भाव
 इच्छानभिधातः । ईशिनो भावः प्रभुत्वं येन स्यावरा आप्याज्ञाकारिणः ।
 वशिनो भावः येन भूमावपि उन्मज्जननिमज्जने । ” उमा कात्यायनी गौरी
 काली “काला” हैमवती ईश्वरी “ईश्वरा” ॥ ३८ ॥ शिवा “शिवी” भवानी
 रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिका अम्बिका ॥ ३९ ॥
 आर्या दाक्षायणी गिरिजा मेनकात्मजा इत्येकविंशतिः पार्वत्याः ॥ विनायकः
 विघ्नराजः द्वैमातुरः गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदन्तः हेरम्बः लम्बोदरः गजाननः
 इत्यष्टौ गणेशस्य । कार्तिकेयः महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनन्दनः
 स्कन्दः सेनानीः अमिभूः गुहः बाहुलेयः तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥
 षण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः “कौञ्चदारणः” इति सप्तदश
 स्कन्दस्य । शृङ्गी भृङ्गी रिटिः तुण्डी नन्दिकः नन्दिकेश्वरः इति षण्णामानि नन्दिनः ।
 शृङ्गी भृङ्गीत्यर्धे श्लेषकमिति केचित् ॥ ४३ ॥ इन्द्रः मरुत्वान् मघवा “मघवान्”

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥
 सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥
 संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
 आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४७ ॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥
 हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४८ ॥
 स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ॥
 ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४९ ॥
 हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥
 शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ५० ॥

बिडौजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शुनासीरः “द्वितालव्यः द्विदन्त्यश्च” पुरुहूतः
 पुरन्दरः ॥४४॥ जिष्णुः लेखर्षभः शक्रः शतमन्युः । शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य ।
 ‘मन्युर्दैन्ये ऋतौ कुधि’ इति विश्वः । दिवस्पतिः सुत्रामा “सुत्रामा” गोत्रभित्
 वज्री वासवः वृत्रहा वृषा ॥ ४५ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिः बलारातिः शचीपतिः
 जम्भभेदी हरिहयः स्वाराद् नमुचिसूदनः ॥ ४६ ॥ संक्रन्दनः दुश्च्यवनः तुराषाद्
 मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्षः ऋभुक्षाः इति पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य । तत्र स्वाराद्
 जकारान्तः । तुराषाद् हान्तः । ऋभुक्षा नान्तः पथिवत् । तस्मिन्दस्य प्रिया तु पुलो-
 मजेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४७॥ पुलोमजा शची “दन्त्यादिरपि” इन्द्राणी । इति
 त्रयस्त्रिंशदिन्द्राणां । इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । तस्य अश्व उच्चैःश्रवाः । तस्य
 सारथिर्मातलिः । तस्योपवनं नन्दनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रस्य प्रासादो गृहविशेषः वैज-
 यन्तनामा । जयन्तः पाकशासनिः द्वे इन्द्रपुत्रस्य । ऐरावतः अभ्रमातङ्गः ऐरावणः
 अभ्रमुवल्लभाः इति चत्वारि ऐरावतस्य ॥ ४९ ॥ हादिनी वज्रं कुलिशं भिदुरं
 “भिदिरे” पविः शतकोटिः स्वरुः “सन्तोऽपि” शम्भः “सम्भः । शम्भः । तालव्या
 अपि दन्त्याश्च सम्भसूकरपांसव इत्युष्मविवेकः” दम्भोलिः अशनिः इति दशर्क
 वज्रस्य । तत्र हादिनी स्त्री वज्रमस्त्री पुनर्पुंसकलिङ्गम् । पञ्चादयः पुंसि ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ॥
 स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ५१ ॥
 मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥
 मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५२ ॥
 पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥
 सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५३ ॥
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ॥
 नासत्यावश्विनौ दत्तावश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५४ ॥
 स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥
 हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५५ ॥

अश्वनिर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥५०॥ व्योमयानं विमानः द्वे विमानस्य । तत्र विमानः
 पुंसि स्त्रीवे च । नारददेवलाद्याः सुरर्षयः एकम् । सुधर्मा देवसभा इति द्वे देवस-
 भायाः । पीयूषं “पेयूषं” अमृतं सुधा त्रीण्यमृतस्य ॥ ५१ ॥ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा
 स्वर्णदी सुरदीर्घिका चत्वारि मन्दाकिन्याः । मेरुः सुमेरुः हेमाद्रीः रत्नसानुः
 सुरालयः पञ्चकं कनकाचलस्य ॥ ५२ ॥ मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षः
 हरिचन्दनं पञ्चैते देवतरवः । तत्र हरिचन्दनं स्त्रीपुंसौ ॥ ५३ ॥ सनत्कुमारः
 “सनात्कुमारः” वैधात्रः द्वे सनकादेः । स्वर्वेद्यौ अश्विनीसुतौ नासत्यौ अश्विनौ
 दत्तौ आश्विनेयौ इति षट् अश्विनीकुमारयोः । तावुभौ यमलौ अत एव द्विवचनम्
 ॥ ५४ ॥ उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारम्भेत्याद्याः अप्सरसः स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते द्वे ।
 “घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुषोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्स-
 रसो बुधैः” ॥ अत्र अप्सरसःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः ।
 अप्सरा इत्यपि प्रयोगदर्शनात्प्रायशो बहुत्वम् । हाहाः हूहूः एवमाद्यौ येषां ते
 तथा दिवौकसां देवानां गन्धर्वाः गायना एकैकम् । आद्यशब्दात्पुम्बुरुविश्वावसुचि-
 त्रयप्रभृतयः । हाहाशब्दस्य रूपं तु हाहाः हाहौ हाहाः हाहां हाहौ हाहान्
 हाहा हाहाम्यामित्यादि “हाहाः सान्तोऽपि, गन्धर्वो हाहसि प्रोक्त इति रत्नकोशा-
 त्” हूहूशब्दस्य द्वितीयैकवचनं हूहूमित्यादि द्रष्टव्यम् । “हहा इत्यादिह्रस्वः हुहुइत्यु-
 भयह्रस्वश्च । मीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू इति व्यासोक्तेः” ॥ ५५ ॥

अभिवैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥
 कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥
 बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ॥
 आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५७ ॥
 रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥
 हिरण्यरेता हुतभृग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥
 सप्तार्चिर्दमूनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥
 शुचिरप्यित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५९ ॥
 वह्नेर्द्वयोज्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ६० ॥

अभिः वैश्वानरः वह्निः वीतिहोत्रः । वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि हूयतेऽस्मिन् ।
 धनञ्जयः कृपीटयोनिः । कृपीटस्य जलस्य योनिः, कृपीटमुदरे जले इति रत्न-
 कोशात्, कृपीटं योनिरस्येति वा । ज्वलनः जातवेदाः तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः
 शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केशः उषर्बुधः आश्रयाशः “आश्रयाशः” बृहद्भानुः
 कृशानुः पावकः अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः “लादिरपि” वायुसखः शिखा-
 वान् आशुशुक्षणिः । आशु शीघ्रं आशु व्रीहिं वा शु क्षणोति क्षणु हिंसायाम् शु
 इति पूजार्थमव्ययम् । हिरण्यरेताः हुतभृक् दहनः हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥ सप्तार्चिः
 “काली कराली मनोजर्वा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासौख्याः
 सप्त वह्नेर्जिह्वाः” । दमूनाः “दमूनाः” शुक्रः चित्रभानुः विभावसुः । विभा
 प्रभा वसु धनं यस्य सः । शुचिः अप्यित्तं इति चतुस्त्रिंशदग्निनामानि । बर्हिः
 शुष्मेति संघातो विगृहीतं च नाम । ‘शुक्रो वैश्वानरो बर्हिर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्’
 इति शब्दार्णवात्” । बर्हते वर्धत इति बर्हिः । “इदन्तः सान्तोऽपि” शुष्यत्यनेन
 शुष्मा “नान्तः अदन्तोऽपि” । और्वः “ऊर्वः बहुत्वे ऊर्वाः” । वाडवः वडवानलः
 त्रयं वाडवाग्नेः ॥ ५९ ॥ ज्वालः कीलः अर्चिः “इदन्तोऽपि” हेतिः शिखा पञ्चकं
 वह्नेरर्चिषि । तत्र ज्वालकीलौ स्त्रीपुंसयोः । अर्चिः स्त्रीपुंसकयोः । हेतिशिखे
 स्त्रियाम् । स्फुलिङ्गः अग्निकणः द्वे अग्नेः कणिकायां त्रिषु लिङ्गत्रये । संतापः
 संज्वरः द्वे अग्नेः संतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेताराद् कृतान्तः

(“उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥
 क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥ १ ॥”) (१)
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद् ॥
 कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ६१ ॥
 कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ॥
 राक्षसः कौणपः क्रव्याक्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६२ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६३ ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६५ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥
 (प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ॥ ६६ ॥) (२)

यमुनाभ्राता शमनः यमराज्यं यमः ॥ ६१ ॥ कालः दण्डधरः श्राद्धदेवः । श्राद्धस्य
 देवः पितृपतित्वात् । वैवस्वतः अन्तकः इति चतुर्दश नामानि यमस्य । राक्षसः
 कौणपः “कोणपः” क्रव्यात् । क्रव्यं मांसं अस्ति इति क्रव्यात् । क्रव्यादः अस्रपः
 अस्रं रक्तं पिबति “अश्रपः” आशरः आ शृणाति हिनस्तीत्याशरः “आशिरः”
 ॥ ६२ ॥ रात्रिचरः रात्रिचरः कर्बुरः “कर्बरः” निकषात्मजः यातुधानः
 “जातुधानः” पुण्यजनः नैर्ऋतः यातु रक्षः पृषदश राक्षसस्य । तत्र यातुरक्षसी
 नर्पुसके ॥ ६३ ॥ प्रचेताः वरुणः “वरणः” पाशी यादसांपतिः । पृष्या अलुक् ।
 अप्पतिः पृषकं वरुणस्य । श्वसनः स्पर्शनः वायुः मातरिश्वा । मातरि अन्तरिक्षे
 श्वसति सञ्चरति श्वश्रुक्षभिति निपातनात् सप्तम्या अलुक् । सदागतिः ॥ ६४ ॥
 पृषदश्वः । पृषन्मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । गन्धवहः । गन्धवाहः अनिलः आशुगः
 समीरः मारुतः मरुत् जगत्प्राणः “जगत् प्राण इति पदद्वयमपि” समीरणः ॥ ६५ ॥
 नभस्वान् वातः “वातिः” पवनः पवमानः प्रभञ्जनः विंशतिर्नामानि वायोः ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ॥ ६७ ॥
 जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ॥ ६८ ॥
 सतते जनारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥
 नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ॥ ६९ ॥
 अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ॥ ७० ॥
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यान्निष्पेषां सत्त्वगामि यत् ॥
 कुबेररुयम्बकसखो यक्षराहुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥

प्रकम्पनः महावातः द्वयं महावायोः । स एव सष्टष्टिकः झञ्झावात इत्युच्यते ॥ ६६ ॥
 प्राणः अपानः समानः उदानः व्यानः इमे पञ्च शरीरस्था वायुभेदाः । तथा
 चोक्तम् । 'हृदि प्राणो गुदे ऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे
 स्यान्न्यानः सर्वशरीरगः' इति ॥ अभ्यप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नादिपाचनम् । भाषणा-
 दिनिमेषाश्च तज्जापाराः क्रमादमी' इत्यपि ॥ एकैकम् । रंहः तरः रयः स्यदः
 ॥ ६७ ॥ जवः पञ्चकं वेगस्य । शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रं अरं द्रुतं सत्वरं चपलं तूर्णम्
 अविलम्बितम् आशु एकादश त्वरितस्य । "[रंह आदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रा-
 दयस्तु धर्मवचना एव । अत एव शीघ्रं पचतीति प्रयोगो न तु जवं पचतीति ।
 वस्तुतस्तु वेगाख्यगुणपरा रंहःप्रभृतयः शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपरा इति]"
 ॥ ६८ ॥ सततं अनारतं अश्रान्तं संततं अविरतं अनिशं नित्यं अनवरतं अजस्रं
 इति नवकं नित्यस्य । "सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् अतिशयस्तु पौनःपुन्यं इति
 भेदः" अतिशयः भरः ॥ ६९ ॥ अतिवेलं भृशं अत्यर्थं अतिमात्रं उद्गाढं निर्भरं
 तीव्रं एकान्तं नितान्तं गाढं बाढं दृढं इति चतुर्दश अतिशयस्य ॥ ७० ॥ शीघ्रादि
 शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्दपर्यन्तं क्लीबे नपुंसकलिङ्गे यदुक्तं तत्तु असत्त्वे
 द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् । यथा शीघ्रं कृतवान् । भृशं मूर्खः । भृशं याति ।
 एषां शीघ्रादीनां मध्ये यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्य द्रव्यस्य यल्लिङ्गं
 तदेवास्येत्यर्थः ॥ यथा शीघ्रा धेनुः । शीघ्रो वृषः शीघ्रं गमनम् । भरातिशययोः
 सत्त्वगामित्वं नास्ति । नित्यं पुंस्त्वम् । "कचित् भेद्यगामीति पाठस्तस्य विशे-
 ष्यगामीत्यर्थः" । कुबेरः रुयम्बकसखः यक्षराद् गुह्यकेश्वरः ॥ ७१ ॥ मनुष्यधर्मा

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥
 किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ॥ ७२ ॥
 यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ॥ ७३ ॥
 कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥
 स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ॥ ७४ ॥
 निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ (१)
 इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ॥
 नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म स्वम् ॥ १ ॥
 वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥
 (विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ २ ॥
 “तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्” ॥) (२)
 इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

मनुष्यस्येव धर्म आचारः स्मश्रुलोमादिर्यस्य । धनदः राजराजः धनाधिपः
 किन्नरेशः वैश्रवणः पौलस्त्यः नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः एकपिङ्गः ऐलविलः
 “ऐलविलः ऐलविडः” श्रीदः पुण्यजनेश्वरः सप्तदश कुबेरस्य । अस्येति प्रत्येकं
 संबध्यते । अस्य कुबेरस्योद्यानं चैत्ररथम् । अस्य पुत्रो नलकूबरः ॥ ७३ ॥ अस्व
 स्थानं कैलासः । अस्य पूर्णगरं अलका । अस्य विमानं पुष्पकं “पुष्पकः”
 इत्येकैकम् । किन्नरः किंपुरुषः तुरङ्गवदनः मयुः चत्वारि किन्नरमात्रस्य ॥ ७४ ॥
 निधिः शेवधिः द्वे सामान्यनिधेः । ना पुंलिङ्गः । काकाक्षिवदुभयत्रास्य संबन्धः ।
 पद्मः शङ्खः इत्यादयो निधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । “महापद्मश्च
 पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च सर्वश्च निधयो नव ॥” एकैकम् ॥
 इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥ द्यौः द्यौः अभ्रं व्योम पुष्करं अम्बरं नभः अन्तरिक्षं “अन्त-
 रीक्षं” गगनं अनन्तं सुरवर्त्म स्वम् ॥ १ ॥ वियत् विष्णुपदं आकाशं विहायः
 विहायसः नाकः द्युः इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्र द्योदिवौ स्त्रीलिङ्गे ॥

१ महापद्मश्चेति टीकास्थं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैवास्ति ॥ १ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥

(“अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ॥

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥ १ ॥”) (१)

इन्द्रो वह्निः पितृपतिनैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

(“रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ॥

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥ १ ॥”) (२)

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥

आकाशविहायसी क्लीबपुंसोः । विहायसनाकौ पुंसि । द्युर्व्ययं अलिङ्ग-
मित्यर्थः । शेषं क्लीबे ॥ इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥ दिशः ककुभः काष्ठाः
आशाः हरितः पञ्चकं दिशाम् । ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः क्रमेण प्राच्यवाची-
प्रतीच्यः स्युः । यथा पूर्वा दिक् प्राची । दक्षिणा दिगवाची (अपाची) ।
पश्चिमा दिक् प्रतीची एकैकम् ॥ १ ॥ या उत्तरा दिक् सोदीची एकम् । दिश्य-
मित्येकं दिग्भवे । ‘दिगादिभ्य’ इति यत्प्रत्ययः, तन्निषु वाच्यलिङ्गम् । यथा
दिश्यो हस्ती । दिश्या हस्तिनीत्यादि । इन्द्रादयो ऽष्टौ क्रमात्पूर्वादीनां दिशां
पतयः एकैकम् ॥ २ ॥ ऐरावत इत्यष्टौ क्रमादिग्गजाः पूर्वादिदिशां धारका
गजा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभ्रमुः कपिला पिङ्गला अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी
शुभ्रदन्ती “शुभ्रदन्ती” अङ्गना (अञ्जना) अञ्जनावती एता अष्टौ करिण्यः क्रमा-
दिग्गजानां स्त्रिय इत्यर्थः । एकैकम् । अपदिशं विदिक् इति द्वयं दिशोर्मध्ये
दिग्द्वयमध्यभागे । तत्राऽपदिशं क्लीबाव्ययं नपुंसकं अव्ययं चेत्यर्थः । विदिक्

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥
 अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिबुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
 धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥
 घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनिः ॥ ७ ॥
 कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥
 स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
 शम्पाशतद्ददाह्यादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥
 तडित्सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥
 स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरमदः ॥
 इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ॥ १० ॥
 वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥
 धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

स्त्रियांम् । यान्यासामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः” इत्यमरमालायाम् ॥५॥
 अभ्यन्तरं अन्तरालं द्वे अन्तरवकाशस्य । चक्रवालं मण्डलं द्वे मण्डलस्य । अभ्रं मेघः
 वारिवाहः स्तनयिबुः बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः जलधरः तडित्वान् वारिदः
 अम्बुभृत् घनः जीमूतः मुदिरः । “मुदिरः कायुकाभ्रयोः” इति विश्वमेदिन्यौ । जल-
 मुक् धूमयोनिः इति पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ कादम्बिनी मेघमाला द्वे मेघवृन्दस्य ।
 अभ्रियमित्येकं मेघभवे तत्त्रिषु । यथा अभ्रिया आपः । अभ्रिय आसारः । अभ्रियं
 जलम् । स्तनितं गर्जितं रसितं आदिशब्दात् ध्वनितादि त्रयं मेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥
 शम्पा शतद्ददा ह्यादिनी ऐरावती क्षणप्रभा तडित् सौदामिनी । सुदाम्नाऽद्रिणा
 एकदिक् । अथवा सुदाम्नि मेघे वा भवा । अण् प्रत्ययः । “सुदामा तु पुमान्वा-
 रिधरपर्वतभेदयोः” इत्युक्तत्वात् । “सौदामिनी” विद्युत् चञ्चला चपला दशकं
 विद्युलतायाः । चपलापि चेति पाठः ॥ ९ ॥ स्फूर्जथुः वज्रनिर्घोषः “वज्रनि-
 ष्येषः” इयमशनिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः इरमदः द्वे मेघज्योतिषः “बीज इति
 प्रसिद्धस्य” । इन्द्रायुधं शक्रधनुः ऋजुरोहितम् । ऋजु च तत् रोहितं च इति त्रीणि
 मेघप्रतिफलिता रविरश्मयो घनुराकारेण भान्ति तस्य धनुषः ॥ १० ॥ वृष्टिः वर्षं
 इयं मेघवर्षणस्य । अवग्राहः अवग्रहः । “अवेग्रहो” इति वा घञ् । पक्षे अप् । इयं

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ॥
 अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥
 हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥
 अजो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥
 कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥
 भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽंशके ॥
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥
 कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥
 सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

तद्विधाते वर्षनिरोधे । धारासंपातः आसारः द्वयं मेघधाराणां निरन्तरपतनस्य ।
 स्त्रीकर इत्येकं अम्बुकणानाम् । दन्त्यादिरप्ययम् ॥ ११ ॥ वर्षोपलः करका
 द्वे यत्प्रथमवृष्टौ मेघोदकं कठिनं सदुपलवत्पतति तस्य । दुर्दिनमित्येकं मेघ-
 च्छन्ने दिने । रात्रेरप्युपलक्षणम् । अन्तर्धा व्यवधा अन्तर्द्धिः अपवारणम्
 ॥ १२ ॥ अपिधानं तिरोधानं पिधानं आच्छादनं अष्टकमाच्छादनस्य । तत्र
 अन्तर्धाव्यवधे स्त्रियाम् । अन्तर्द्धिः पुंसि । हिमांशुः चन्द्रमाः चन्द्रः इन्दुः कुमुद-
 बान्धवः ॥ १३ ॥ विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः ओषधीशः निशापतिः अजः
 जैवातृकः । जीवयतीति अन्तर्भावितप्यर्थः । आतृकन् प्रत्ययः । सोमः “सोमा”
 ग्लौः मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः शशधरः नक्षत्रेशः क्षपाकरः
 इति विंशति नामानि चन्द्रस्य । चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागः कलासङ्गः । एकम् ।
 बिम्बः मण्डलं द्वे बिम्बस्य ॥ १५ ॥ भित्तादिचतुष्कं शकलस्य । तत्र भित्तं नपुं-
 सकम् । शकलखण्डे स्त्रीवर्णसोः । अर्धः पुंस्येव । यथा कम्बलस्यार्धः खण्ड
 इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा अर्धा शाटी अर्धः पटः अर्धवस्त्रम् । अर्धमि-
 त्येकं समे विभागे तन्नपुंसकमेव । चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना त्रयं चन्द्रप्रभा-
 याम् । प्रसादः प्रसन्नता द्वयं नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलङ्कः अङ्कः लाञ्छनं चिह्नं
 लक्ष्म लक्षणं षड् चिह्नस्य । सुषमेत्येकं परमायाः शोभायाः । शोभा कान्तिः

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥
 प्रालेयं मिहिकां चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ॥
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ॥
 मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥
 नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥
 दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥
 राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥
 समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

ध्रुतिः छविः चत्वारि शोभामात्रस्य । शोभा कान्तिरित्यत्राभिरुया कान्तिरि-
 त्यपि पाठः ॥ १७ ॥ अवश्यायः नीहारः तुषारः तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका
 (महिका) सप्तकं हिमस्य । हिमानी हिमसंहतिः द्वे महतो हिमस्य । एवमु-
 क्तलिङ्गा अवश्यायादयः ॥ १८ ॥ नपुंसकलिङ्गः शीतशब्दश्च गुणे स्पर्शवि-
 शेषे एव नतु गुणिनि । सुषीमः (सुषिमः सुशीमः) शिशिरः जडः तुषारः
 शीतलः शीतः हिमः एते सप्त तद्वदर्थः तद्वान् शीतगुणवानर्थो येषां ते तथा
 ते चान्यलिङ्गकाः विशेष्यनिष्ठाः । तुषारहिमशीतशब्दा निरुद्धलक्षणया गुणि-
 न्यपि वर्तन्त इत्युभयत्र पठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः । औत्तानपादिः द्वे उत्तानपा-
 दपुत्रस्य । अगस्त्यः कुम्भसंभवः मैत्रावरुणिः । “मैत्रावरुणः” । “और्वशेयागस्त्य-
 मैत्रावरुणास्त्वाभिमारुताः” इति नामनिघानात् । त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरि-
 त्यपि । “अथागस्त्यः कुम्भयोनिर्गस्तिः कलशीसुतः” इति शब्दार्णवः । अस्या-
 गस्त्यस्य सधर्मिणी पत्नी लोपामुद्रा एकम् ॥ २० ॥ नक्षत्रं ऋक्षं भं तारा
 तारका उडु इति षट् नक्षत्रमात्रस्य । उडु स्त्रीनपुंसकयोः । अपिशब्दात्तारकापि
 तथा । “नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च” इति आश्रयः । अश्विनीत्या-
 दितारा अश्विन्यादिसप्तविंशतिर्नक्षत्राणि दाक्षायणीसंज्ञकानि । एकम् । अश्व-
 युक् अश्विनी द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधा विशाखा द्वे विशाखायाः । पुष्यः
 सिध्यः तिष्यः त्रयं पुष्ये । श्रविष्ठा धनिष्ठा द्वे धनिष्ठायाः । श्रविष्ठया समा
 श्रविष्ठा तुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः भाद्रपदाः द्वयं पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वे

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥
 इत्त्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥
 जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥
 अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥
 रौहिणेयो बुधः सौम्यः समो सौरिशनैश्चरौ ॥
 तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥
 सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ॥
 राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

प्रोष्ठपदे द्वे उत्तरे च द्वे एवं चतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनम् । स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः
 स्युः ॥ २२ ॥ मृगशीर्षं “शीर्षं” इत्यपि पाठः । मृगशिरः आग्रहायणी त्रयं
 मृगशीर्षस्य । तस्य मृगशीर्षस्य शिरोदेशे याः पञ्च तारा निवसन्ति ता इत्त्वलाः
 (इत्त्वकाः) एकम् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिः सुराचार्यः गीष्पतिः धिषणः गुरुः
 जीवः आङ्गिरसः वाचस्पतिः चित्रशिखण्डिजः नवकं बृहस्पतेः । चित्रशिखण्डी
 अङ्गिराः तजः ॥ २४ ॥ शुक्रः दैत्यगुरुः काव्यः उशना भार्गवः कविः षट्
 शुक्रस्य । उशनेति सान्तम् “ऋदुशन” इत्यनङ् । अङ्गारकः कुजः भौमः लोहिताङ्गः
 महीसुतः पञ्चकं मङ्गलस्य ॥ २५ ॥ रौहिणेयः बुधः सौम्यः त्रयं बुधस्य ।
 सौरिः “शौरिरपि” “सौरः” शनैश्चरः द्वे शनेः । तमः राहुः स्वर्भानुः सैहि-
 केयः विधुंतुदः पञ्च राहोः । तमः सान्तं ह्रीवे पुंसि च कचित् । अदन्तः ।
 “स्वर्भानुस्तु तमो राहुः” इति पुंस्काण्डे रत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् ॥ २६ ॥
 मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्रशिखण्डिसंज्ञाः एकम् । मुखशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयः
 सप्तर्षयः । ते यथा । “मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः । वसिष्ठ-
 श्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः” ॥ राशीनामुदयो लग्नमित्युच्यते । एकम् ।
 मेषवृषादयो राशयः स्युः एकम् । आदिना मिथुनकर्कटकादयः । “मेषो
 वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमी-
 नकौ” ॥ २७ ॥ सूरः (शूरः) सूर्यः अर्यमा आद्रित्यः द्वादशात्मा दिवाकरः

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥
 भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
 भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
 द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥
 विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥
 भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥
 (“पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छाया नाथस्तमिस्रहा ॥
 कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥ १ ॥
 प्रद्योतनो दिनमणिः स्वद्योतो लोकबान्धवः ॥
 इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यजिनीपतिः ” ॥ २ ॥) (१)
 माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥
 सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥
 परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

भास्करः अहस्करः ब्रध्नः प्रभाकरः विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् विवस्वान्
 सप्ताश्वः हरिदश्वः उष्णरश्मिः विकर्तनः अर्कः मार्तण्डः (मार्ताण्डः) मिहिरः
 (महिरः) अरुणः पूषा ॥ २९ ॥ द्युमणिः तरणिः मित्रः चित्रभानुः विरो-
 चनः विभावसुः ग्रहपतिः त्विषांपतिः अहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुः हंसः सह-
 स्रांशुः तपनः (तापनः) सविता रविः इति सप्तत्रिंशत्सूर्यस्य । “चण्डांशुरपि ।
 चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । माठरः पिङ्गलः दण्डः इति
 चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः परितः पार्श्वे विद्यमानाः । यत उक्तं सौरतन्त्रे । “अक्रो-
 ऽस्य वामपार्श्वे तु दण्डारूढो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वाम-
 भागतः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया” इति । एकैकम् ॥ ३१ ॥ सूर-
 सूतः अरुणः अनूरुः काश्यपिः गरुडाग्रजः पञ्चकं अरुणस्य । परिवेषः ताल-
 व्यान्तोऽपि । “वेष्टने परिवेशः स्याद्भानोः सविधमण्डल” इति रभसे । परिधिः
 उपसूर्यकं मण्डलं चत्वारि परिवेषस्य सूर्यमभितः कदाचिद्दृश्यमानस्य कुण्डला-

१ इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

किरणोऽसमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुमुचिस्त्वङ्गाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥

रोचिः शोचिरुभे ह्रीवे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥

प्रतिपदे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

कारतेजोविशेषस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिः पुंसि ज्ञेयः । “मण्डलं परिवेषश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्” इति भागुरिः ॥ ३२ ॥ किरणः उल्लसः मयूखः अंशुः गभस्तिः घृणिः । जिघर्ति इति घृणिः । “घृ क्षरणदीप्त्योः” “घृ सेचने” वा । रश्मिः [घृष्णिः घृष्णिः पृष्णिः] भानुः करः मरीचिः दीधितिः एकादश किरणस्य । मरीचिः स्त्रीपुंसयोः । “द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुल्लसः करः पदम्” इति शब्दार्णवः । “मरीचिर्धुनिभेदे ना गमस्तावनपुंसकम्” इति मेदिनी च । दीधितिः स्त्रियाम् । स्त्रियामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेऽप्यन्वयः ॥ ३३ ॥ प्रभा रूक् रुचिः त्विद् भा भाः छविः द्युतिः दीप्तिः रोचिः शोचिः इत्येकादश प्रभामात्रस्य । तत्र दीप्त्यन्तानि स्त्रियां स्युः । रोचिः शोचिः सान्ते ह्रीवे । द्विवचनं तु रोचिषी शोचिषी । भाः सान्तः । प्रकाशः द्योतः आतपः इति त्रयं सूर्यप्रभायाः । प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं चतुष्टयमीषदुष्णे । इदं धर्ममात्रे रूपमेदात्ह्रीवे । तद्वति धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः । तिग्मं तीक्ष्णं खरं त्रयमस्युष्णस्य । तद्वत्कोष्णवत् । धर्मे ह्रीवं । धर्मिणि त्रिषु । मृगतृष्णा मरीचिका द्वयं मृगजलस्य । मरुदेशादौ सिकतासु प्रतिच्छुरिताः सूर्यकिरणाः जलाकारेण भान्ति तस्य जलाभासस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥ कालः । “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति कोशान्तरे । अन्यार्थेऽपि काल-शब्दः । दिष्टः अनेहा समयः चत्वारि कालस्य । अनेहा सान्तः । “अदुश्चन” इत्यनङ् । पक्षतिः पक्षस्य मूलम् । “पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ” इति । प्रतिपत् इमे द्वे प्रथमतिथेः । तदाद्याः प्रतिपदाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् ।

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥
 प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
 (“व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते” ॥) (१)
 प्रभातं च दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ॥
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
 निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥
 आगामिवर्तमानाहर्मुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

तिथिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । तथा च प्रयोगः । “सकलो निशि पूर्णिमाति-
 थीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः” इति ॥ १ ॥ घस्रः दिनं अहः दिवसः वासरः
 पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः । प्रत्युषः अहर्मुखं कल्यं
 (कल्यं) उषः (ऊषः उषा) “उषा प्रभातं गोसर्गः” इति त्रिकाण्डशेषः ।
 प्रत्युषः (प्रत्युषः) “उषः प्रत्युषसि क्लीबं पितृप्रसां च योषिति” प्रभातं षट्
 प्रभातस्य । तत्राद्यः प्रत्युषोऽदन्तः पुंसि क्लीबे च । “प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ” इति
 मेदिनी । कल्यं तालव्यान्तम् ॥ २ ॥ दिनान्तः सायं “सायः” सन्ध्या “सन्धा” ।
 “सन्ध्या पितृप्रसूः सन्धा” इति शब्दार्णवः । सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति सन्ध्या ।
 पितृप्रसूः चत्वारि दिनान्ते । तत्र सायमित्यव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । “सायः काण्डे
 दिनान्ते च” इति मेदिन्यादिषु साय इत्युक्तत्वात्सायमिति मान्ताव्ययस्याव्ययवर्गे
 वक्ष्यमाणत्वादत्र सायोऽदन्तः पुंस्येव । प्राह्णादयः समाहृताः त्रिसन्ध्यं ज्ञेयम् ।
 “आवन्तो वेति पाक्षिकी क्लीबता । पक्षे त्रिसन्ध्यी” एकम् । तत्र प्राह्णः पूर्वाह्णः ।
 शर्वरी (शार्वरी) ॥ ३ ॥ निशा निशीथिनी रात्रिः (रात्री) “रात्री रात्रिस्तम-
 स्विनी” इति शब्दार्णवः । त्रियामा क्षणदा क्षणमुत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति ।
 क्षपा विभावरी तमस्विनी रजनी (रजनिरपि) यामिनी तमी “तमा तमिः”
 द्वादश निशायाः ॥ ४ ॥ या तामसी तमोयुक्ता रात्रिः सा तमिस्रा एकम् । या
 चन्द्रिकया चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्यौत्स्नी एकम् । “ज्यौत्स्नी ज्यो-
 तिष्मती रात्रिर्ज्यौत्स्ना चन्द्रमसः प्रभा” इति शाश्वतः । पूर्वापरदिनाभ्यां युक्तायां

गणरात्रं निशा बह्वयः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
 स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्याोर्यदन्तरम् ॥
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यां द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ॥
 अमावास्यां त्वमावस्यां दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ॥
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

रात्रौ पक्षिणीति नामैकम् । पक्षाविव पक्षौ पूर्वोत्तरदिवसौ यस्याः सा पक्षिणी ।
 “पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्यां वेष्टिता निशा” इति स्मरणात् ॥ ५ ॥ बह्वयो निशाः
 गणरात्रं स्यात् । एकं रात्रिसमुदायस्य । प्रदोषः रजनीमुखं द्वे रात्रेः पूर्वभा-
 गस्य । अर्धरात्रः निशीथ इति द्वे रात्रिमध्यसमयस्य । यामः प्रहरः द्वे अहो-
 रात्राष्टमांशस्य ॥ ६ ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्याोर्यदन्तरं स सन्धिः पर्वत्यन्वयः । यदाह रुद्रः ।
 “दर्शप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि । पर्व क्लीबे विजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्व-
 पि” इति ॥ पर्वसन्धिरिति चतुरश्वरं वा एकम् । द्वे अमापूर्णिमे पक्षान्तौ पञ्चदश्यां
 द्वयं पक्षान्ततिथ्योः । द्वित्वाद्विवचनम् । नतु नित्यम् । पौर्णमासी पूर्णिमा । द्वे
 शुक्लपक्षान्त्यतिथौ ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने चन्द्रे सति अनुमतिरित्युच्यते
 एकम् । सैव पूर्णिमा पूर्णे निशाकरे सति राका एकम् । या पूर्वा पौर्णमासी
 सा अनुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतिः । अमावास्या अमावस्या । “अमावस्यद-
 न्यतरस्याम्” । पा० । अमा सह वसतः अस्यां चन्द्राकौ । अमोपपदाद्वसेरधिक-
 रणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । “अमावसी अमावासी
 अमामासी अमामसी । अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसी” इति शब्दा-
 र्णवः । नामैकदेशे नामग्रहणादमापि । दर्शः सूर्येन्दुसंगमः चत्वारि कृष्णपक्षा-
 न्त्यतिथेः ॥ ८ ॥ सा अमावास्या दृष्टेन्दुश्चेदृष्ट इन्दुर्यस्यां सा सिनीवाली एकम् ।
 सैव नष्टेन्दुकला नष्टा इन्दुकला यस्यां सा कुहूः “कुहूः” एकम् । या पूर्वामा-
 वास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति श्रुतिः । अयमर्थः । चतुर्दश्या अन्तिम-
 प्रहरः अमावास्याया अष्टौ प्रहराश्चेति नवप्रहरात्मकश्चन्द्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः ।
 तत्राद्यप्रहरद्वये चन्द्रस्य सूक्ष्मता । अन्तिमप्रहरद्वये कृत्स्नक्षयः । अतोऽमावास्या-
 या आद्यप्रहरः सिनीवालीसंज्ञः । अन्त्यप्रहरद्वयं कुहूसंज्ञम् । मध्यमप्रहरपञ्चकं

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावभ्युत्पात उपाहितः ॥
 एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥
 अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्ताः कलाः ॥
 तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
 ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥
 पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥
 अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥

दर्शसंज्ञमिति । राहुणा चन्द्रे सूर्ये च ग्रस्ते सति तस्य ग्रासस्योपरागः ग्रह इति नामद्वयम् ॥ ९ ॥ सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे राहुग्रस्तस्येन्द्रोः सूर्यस्य वा । अभ्युत्पातः उपाहितः इति द्वे वह्निकृतोपसर्गस्य । ग्रहणे सति कदाचिदाग्नेयमण्डलादुत्पन्नो भवति तस्येत्येके । धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे । एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेन पुष्पवन्तावित्युक्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ज्ञेयौ एकम् । एकयोक्त्येति वचनात्पुष्पवन्त इति पुष्पवानिति वा सूर्यः चन्द्रो वा न वक्तव्यः । यथा रोदसी इत्येकयोक्त्या द्वावापृथिव्यौ उच्येते । पुष्पवन्तशब्दो मतुबन्तोऽकारान्तश्च । “धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पन्दकालः । “अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तितः” इत्युक्तम् । अष्टादश निमेषा मिलित्वा एका काष्ठा भवति । त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला । ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा एकः क्षणः । ते क्षणाः द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्तः क्लीबपुंसोः ॥ ११ ॥ ते त्रिंशन्मुहूर्ता एकोऽहोरात्रः । अह्ना सहिता रात्रिरहोरात्रः । अत्र अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहार इति विग्रहः साधुः । अन्यथा अजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्वन्द्व एवाज्विधानात् । तेऽहोरात्राः पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षो द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति । तत्र मासस्य पूर्वः शुक्लः कृष्णस्त्वपरः । यतः शुक्लादिक्रमेण प्रायशो मासप्रवृत्तिः । तावुभौ पक्षावेको मासः । चान्द्रेण मानेनेदमुक्तम् ॥ १२ ॥ मार्गादी द्वौ द्वौ मासौ ऋतुरेकः स च हेमन्तादिसंज्ञः । माघादीत्यपि पाठः । माघाद्युपक्रमस्तु अयनारम्भवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनम् । तद्विधा सूर्यगतिमेदात् । अर्कस्योदग्गतिः उत्तरायणम् अयते गच्छति अर्कः अनेन । अय गतौ ल्युट्, “पूर्वपदात्संज्ञायामग”

समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

(“पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥ १ ॥”) (१)

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ॥

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

वैशाखे माघवो राघो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥

आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥

स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुलोज्जो कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ॥

इति णत्वम् । दक्षिणा गतिस्तु दक्षिणायनम् । एवं द्वे अयने एको वत्सरः ॥ १३ ॥
विषुवत् विषुवं “विषुपं विषुणः विषुवः” । “विषुवान्समरात्रिवासरः” इति पु-
स्काण्डे बोधालितः । द्वयं समं रात्रिदिवं यस्मिंस्तस्मिन्काले तुलासंक्रान्तौ मेषसंक्रान्तौ
च दिनरात्री समे भवतः तस्य कालस्येत्यर्थः । रात्रिदिवश्चन्दः “अचतुरविचतुर”
इत्यादिना साधुः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी ज्ञेया सा पौषी यस्मिन्मासे
वर्तते स नाम्ना पौषः मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र स माघः स आद्यो येषां ते ।
अपरे पौषादन्ये एकादश मासा एवमुत्तरीत्या ज्ञेयाः । एकैकम् । मार्गशीर्षः
सहाः मार्गः आग्रहायणिकः चत्वारि मार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः तैषः सहस्यः
त्रीणि पौषस्य । तपाः माघः द्वे माघस्य । फाल्गुनः तपस्यः फाल्गुनिकः त्रयम् ।
चैत्रः चैत्रिकः मधुः त्रयम् ॥ १५ ॥ वैशाखः माघवः राघः त्रीणि । ज्येष्ठः शुक्रः
द्वे । शुचिः आषाढः द्वे । श्रावणः नभाः सान्तः । श्रावणिकः त्रीणि ॥ १६ ॥
नभस्यः प्रौष्ठपदः भाद्रः भाद्रपदः चत्वारि । आश्विनः इषः आश्वयुजः त्रीणि ।
कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः ऊर्जः कार्तिकिकः चत्वारि । ऋतुभेदानाह । हेमन्त
इत्येक ऋतुः । शिशिर इत्यपरः । स च पुष्यपुंसकलिङ्गः एकैकम् । वसन्तः पुष्य-

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवःपुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥

समयः सुरभिः ग्रीणि वसन्तस्य । ग्रीष्मः उष्मकः (ऊष्मकः) ॥ १८ ॥ निदाघः
नितरां दहन्तेऽत्र । “दह भस्मीकरणे” । “हलश्च” इति घञ् । न्यङ्गादित्वात्कुत्वम् ।
उष्णोपगमः उष्णः ऊष्मागमः “ऊष्मागमः” तपः इति सप्तकं ग्रीष्मस्य । तपोऽका-
रान्तः पुंसि । प्रावृट् वर्षेण वृट् प्रकृष्टा वृट् यत्र “वृषु सेचने” “नहिवृति” इति दीर्घः ।
वर्षाः द्वे वर्षर्तौः । तत्र प्रावृट्शब्दः षान्तः स्त्रियाम् । वर्षाशब्दस्तु स्त्रीलिङ्गो भूमि
नित्यं बहुवचनान्त इत्यर्थः । शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः ॥ १९ ॥ अमी
हेमन्तादयः षडपि ऋतवः ऋतुसंज्ञकाः । ऋतुशब्दः पुल्लिङ्गः । ते च हेमन्तादयः
मार्गशीर्षादिमासानां षड्विर्युग्मैः क्रमाद्भवन्ति । उक्तं च । “आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ
द्वौ मासावृत्तुर्मतः” इति । संवत्सरः वत्सरः अब्दः हायनः शरत् समाः षट् वर्षस्य ।
तत्र हायनः अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । समां समां विजायते इत्ये-
कत्वेऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ मानुषेण मासेन एकः पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णा-
ष्टम्या उत्तरार्धे दिनारम्भः शुक्लाष्टम्या उत्तरार्धे रात्र्यारम्भः । तथा मानुषेण वर्षेण
दैवतः देवानामहोरात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः । मानुषाणां
यत्कृतादि युगचतुष्टयं तदैवं युगं ज्ञेयम् । एवं देवे द्वे युगसहस्रे ब्राह्मोऽहोरात्रः ।
अथमर्थः—उक्तानां देवताहोरात्राणां षष्ट्यधिकशतत्रयेण दिव्यं वर्षम् । दिव्यै-
र्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैर्मानुषचतुर्युगं तच्च देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं तत्पु-
भूतानां स्थितिकालस्तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकाल इति । अत उक्तं तौ कल्पा-
विति । ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः ॥ २१ ॥
दिव्यानां युगानां या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् । मनूनां स्वार्थ-
वृत्तवाङ्मनादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा । तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनं भवति एकम् ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥
 अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥
 कलुषं वृजिनैनोऽधर्महो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥
 स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥
 मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ॥
 श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥
 शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतलजौ ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्तः पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥ पङ्कं पाप्मा पापं
 किल्बिषं कल्मषं कलुषं वृजिनं एनः अर्धं अंहः “अन्धः” दुरितं दुष्कृतं द्वादश
 पापस्य । तत्र पङ्कं क्लीबपुंसोः । पाप्मा नकारान्तःपुंसि । शेषं क्लीबे ॥ २३ ॥ धर्म
 पुण्यं श्रेयः सुकृतं वृषः पञ्चकं सुकृतस्य । तत्र धर्मः क्लीबपुंसोः । वृषः पुंसि । मुत्
 प्रीतिः प्रमदः हर्षः प्रमोदः आमोदः संमदः ॥ २४ ॥ आनन्दथुः “दुनदि समृद्धौ”
 “द्वितोऽथुच्” । आनन्दः शर्म शातं “दन्त्यादिर्वा” सुखं द्वादश हर्षस्य । तत्र प्रीति-
 साहचर्यान्नुदपि स्त्रियां दकारान्तः । श्वःश्रेयसम् । श्वःआगामि श्रेयो यत्र । “श्वसो
 वसीयःश्रेयसः” इत्यच् । शिवम् । शिवं च मोक्षे क्षेमे च महादेवे सुखे जले ।
 “शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे” इति विश्वः । भद्रं (भन्दं) “भन्दं
 भद्रं शिवं तथा” इति त्रिकाण्डशेषः । कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥ भावुकं भविकं
 भव्यं कुशलं क्षेमं शस्तं द्वादश कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमं शस्तं च पुष्पपुंसकयोः ।
 श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरम् । पापपुण्यशब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिव-
 भद्रादयः शस्तान्ताः द्रव्ये विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा पापा
 स्त्री । पापः पुमान् । पापं कुलमित्यादि ॥ २६ ॥ मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डं
 “प्रकाण्डः” पुंस्यपि । “प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तरोः । शस्तः”
 इति मेदिनी । “अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः” इति रभसः । उद्धः
 तल्लजः अमूनि पञ्च प्रशस्तवाचकानि । एते तु पञ्च नित्यं द्रव्ये एव लिङ्गा-

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥
 हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥
 विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
 (जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥) (१)
 चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥
 ॥ इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

न्तरेण सामानाधिकरण्येऽपि खलिरङ्गं न जहति । “प्रशंसावचनैश्च” इति कृष्णसर्पवा-
 प्यभ्यादिवत् नित्यसमासः । यथा प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमतल्लिका । प्रशस्ता
 गौर्गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । ब्राह्मणोद्धः । कुमारीतल्लजः । अयः एत्यनेन
 सुखम् । “इण् गतौ” घप्रत्ययः । शुभावहो विधिः शुभोत्पादकं दैवं सोऽय उच्यते
 अयोऽकारान्तः एकम् ॥ २७ ॥ दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं नियतिः । नियम्यतेऽनया
 वित्तम् । “नियतिर्नियमे दैवे” इति विश्वः । विधिः । षट् प्राक्तनकर्मणः । नियतिः
 स्त्री । विधिः पुंसि । हेतुः कारणं बीजं त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि । यदादिकारणं
 तन्निदानं एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरं तज्जानाति ।
 “ज्ञा अवबोधने” “आतो नुप” इति कः । “आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसो-
 रपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि” ॥ १ ॥ पुरुषः त्रयं शरीराधिदैव-
 तस्य । प्रधानं प्रकृतिः द्वे सत्त्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यः कालिको विशेषः
 कालकृतो देहादेर्विशेषः यौवनादिरवस्थोच्यते एकम् । सत्त्वं रजः तमः एते
 गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी सान्ते ॥ २९ ॥ जनुः जननं जन्म जनिः
 उत्पत्तिः उद्भवः षट् जन्मनः । जनुः सान्तम् । जनिः स्त्री । प्राणी चेतनः जन्मी
 जन्तुः जन्युः शरीरी षट् प्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादि पदं केचिदत्र पठन्ति
 इति टीकाकारेण लिखितं परंतु मूल एवैतत्पदं दृश्यते । जातिः जातं सामान्यं
 त्रयं घटत्वादजातेः । व्यक्तिः व्यज्यतेऽनया व्यक्तिः । “अञ् व्यक्त्यादौ ”

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ॥
 प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥
 धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ॥
 (“अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ॥”) (१)
 चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
 (“विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ॥”) (२)
 अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ॥
 संदेहद्वापरो चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
 मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥
 समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

कित्त्वा । पृथगात्मता द्वे घटादिव्यक्तेः । चित्तं चेतः हृदयं स्वान्तं हृत् मानसं मनः
 सप्तकं चित्तस्य । हृत् दकारान्तः ॥३१॥ इति कालवर्गः ॥४॥ बुद्धिः मनीषा मनस
 ईषा । ईष गत्यादिषु, शकन्धादिः । धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी शेः मोहस्तं मुष्णाति ।
 “मुष स्तेये” । शीङो विच् । “मूलविभुज” इति मुषेः कः । मतिः प्रेक्षा उपलब्धिः
 चित् संवित् प्रतिपत् ज्ञप्तिः चेतना चतुर्दश बुद्धेः । तत्र चित् तान्तः । संवित्
 प्रतिपत् च दान्तः ॥१॥ या धारणावती धीः सा मेधा एकम् । यन्मानसं कर्म
 मनोव्यापारः स संकल्पः एकम् । अवधानादि त्रयं समाधानस्य । चित्ता
 भोगः मनस्कारः द्वे मनसः सुखादौ तत्परतायाः । चर्चा संख्या विचारणा त्रयं
 प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ विमर्शादित्रयं पूर्वानुभूताविस्मरणस्य । अध्या-
 हारः तर्कः ऊहः त्रयं तर्कस्य । अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कः । विचिकित्सा विपूर्वात्
 कित्तेः सन्नन्तादकारः । संशयः संदेहः द्वापरः द्वौ परौ प्रकारौ यस्य पृषोदरादि-
 त्वादात्वम् । चत्वारि संशयज्ञानस्य । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । निर्णयः
 निश्चयः द्वे निश्चयज्ञानस्य ॥३॥ मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता द्वे परलोकाभाववादि-
 ज्ञानस्य । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य तस्य भावो नास्तिकता । व्यापादः
 द्रोहचिन्तनम् द्वे परद्रोहचिन्तनस्य । सिद्धान्तः राद्धान्तः द्वे सिद्धान्तस्य । सिद्धः
 अन्तो निर्णयो यस्य स सिद्धान्तः । भ्रान्तिः मिथ्यामतिः भ्रमः त्रयमयथार्थ-
 ज्ञानस्य । स्थाणौ पुरुषोऽयमिति ज्ञानं भ्रान्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वायमित्य-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ॥
 अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥
 मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ॥
 मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ॥
 रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ॥
 कर्मेन्द्रियं तु पाखादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

नेककोटिकं ज्ञानं संशयः । स्थाणौ स्थाणुरिति ज्ञानं निश्चयः ॥ ४ ॥
 संवित् आगूः प्रतिज्ञानं नियमः आश्रवः संश्रव अङ्गीकारः अभ्युपगमः
 प्रतिश्रवः समाधिः दशकं अङ्गीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम् ।
 आगूर्ध्रवत् । आग्वौ आग्व इत्यादि । पक्षे ध्रुवत् आगुरौ आगुर इत्यादि
 ॥ ५ ॥ मोक्षविषये या धीर्बुद्धिः तत् ज्ञानं एकम् । मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे
 शिल्पे चित्रादौ च धीर्विज्ञानमुच्यते । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धाज्ञानम् ।
 अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति वा । “विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने”
 इति हैमः । एकम् । मुक्तिः जन्ममरणाभ्यां मोचनं “मुच्यते मोक्षणे” क्तिन् ।
 “मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः” इति हैमः । कैवल्यं निर्वाणं श्रेयः । अतिशयेन प्रशस्यं
 ईयसुनि “प्रशस्यस्य” इति भादेशः । निःश्रेयसम् । “अचतुर” इति निपातनादच् ।
 अमृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षः अपवर्गः अष्टकं मोक्षस्य । अज्ञानं अविद्या अहमतिः ।
 अहं प्रधाना मतिः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अहंकारार्थकम् । त्रय-
 मज्ञानस्य । रूपं शब्दः गन्धः रसः स्पर्शः एते पञ्च विषया इति गोचरा इति
 इन्द्रियार्था इति चोच्यन्ते त्रयम् ॥ ७ ॥ हृषीकं विषयि इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनो
 लिङ्गम् । त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य । विषयि नान्तम् । पायूपस्थादि कर्मेन्द्रिय-
 मुच्यते । आदिना वागादि । तद्यथा । “पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्येर्तीन्द्रिय-
 संग्रहः । उत्सर्ग आनन्दादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया” इति । मनोनेत्रादि
 धीन्द्रियमुच्यते । आदिना श्रोत्रादि । “मनः कर्णस्तथा नेत्रं रसना च त्वया
 सह ॥ नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते” एकम् ॥ ८ ॥ रस-
 भेदानाह । तुवरः “दीर्घादिरपि कुवरोऽपि” कषायः द्वे तुवरस्य प्राकृ-
 तभाषया तुरट इति ख्यातस्य । मधुराद्याः पृथक् पृथक् ज्ञेया । एवं तुव-

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ॥
 तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ॥
 आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिघ्राणतर्पणः ॥
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं स्यादामगन्धि यत् ॥
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदस्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

राद्याः षडपि रसा उच्यन्ते । तत्र तुवरो हरीतक्यादौ प्रसिद्धः । मधुरो जलादौ
 प्रसिद्धः । लवणः सैन्धवादौ प्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौ प्रसिद्धः । एवं तिक्तो
 निम्बादौ । अम्लस्तिचिष्वादौ “अम्बु” । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते इति रसाः ।
 कर्मणि घञ् । अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि । तद्वत्सु
 रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । “तुवरकषायौ नपुंसकावपि
 अस्त्रीत्युक्तत्वात्” ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थे संघर्षणादिनोत्पन्ने जनमनोहरे गन्धे
 परिमल इत्येकम् । विमर्दग्रहणेन जातिपद्मादेर्निरासः । योऽतिनिर्हारी अत्य-
 न्तसमाकर्षी स गन्ध आमोद उच्यते । “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवा-
 सनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा” इति शब्दार्णवः । एकम् । इतः
 परं आगुणाद्गुणाः शुक्लादय इति वक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्गत्वं
 अभिधेयानुसारेण त्रिलिङ्गत्वम् ॥ १० ॥ समाकर्षी निर्हारी द्वे दूरनिपातिनो
 गन्धद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यं मनो निर्हारी । सुरभिः घ्राणतर्पणः इष्टगन्धः सुगन्धिः
 चत्वारि शोभनगन्धयुक्तस्य । शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । आमोदी मुखवा-
 सनः इति द्वे यन्मुखं वासयति तस्य ताम्बूलादेः ॥ ११ ॥ पूतिगन्धिः दुर्गन्धः
 द्वे अनिष्टगन्धयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टः गन्धो यस्य सः । यदामगन्धि तद्विस्रं एकं
 अपक्वमांसादिगन्धस्य । आमोऽपक्वमलस्तस्येव गन्धो यस्य तत् । “उपमानाश्च”
 इतीत् । शुक्लः शुभ्रः शुचिः श्वेतः विशदः श्वेतः पाण्डरः ॥ १२ ॥ अवदातः
 सितः गौरः अवलक्षः “वलक्षोऽपि” “वष्टिभागुरिः” इत्यनेनाल्लोपपक्षे । धवलः
 अर्जुनः हरिणः पाण्डुरः । “नगपांसुपाण्डुभ्यश्च” इति रः । पाण्डुः षोडश नामानि
 शुक्लस्य । तत्रार्जुनान्तानि त्रयोदश नामानि शुक्लस्य । हरिणादीनि त्रीणि पीत-

अवदातः सितो गौरौऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ॥
 हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ॥
 पीतो गौरो हरिद्रामः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ॥
 अव्यक्तरागस्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ॥
 कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

मिश्रशुक्लस्येति विभागः साधुः । शब्दार्णवे तु “श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतर-
 जपारुचिः । वलक्षस्तु सितः श्यावः कदलीकुसुमोपमः” ॥ “अर्जुनस्तु सितः कृष्ण-
 लेशवान् कुमुदच्छविः । पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः” इत्युक्तम् ।
 “हरिणौ पाण्डुसारङ्गौ” इति हैमः । ईषत्पाण्डुः धूसरः । “धूसरस्तु सितः पीतले-
 शवान् वकुलच्छविः” इति शब्दार्णवः । द्वे ईषद्वलस्य ॥ १३ ॥ कृष्णः नीलः
 असितः श्यामः कालः श्यामलः मेचकः । “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीषु-
 ष्यसन्निभः” इति शब्दार्णवः । सप्तकं नील्यादिगतवर्णस्य । पीतः गौरः हरि-
 द्रामः त्रयं पीतस्य । पालाशः “पालाशोऽपि” हरितः हरित् त्रयं शिरीषादिपत्र-
 गतवर्णस्य । हरितान्तः ॥ १४ ॥ लोहितः रोहितः रक्तः त्रयं रक्तस्य । यः कोकन-
 दच्छविः रक्तोत्पलामः स शोण इत्येकम् । योऽव्यक्तराग ईषद्रक्तः सोऽरुणः ।
 “अरुणः कृष्णलोहितः” इत्यमरमाला एकम् । यः श्वेतमिश्रो रक्तः स पाटल
 इत्येकम् ॥ १५ ॥ श्यावः कपिशः द्वे धूसरारुणवर्णस्य । कपिर्मर्कटः तद्वर्णो-
 ऽस्त्यस्य कपिशः । धूम्रः धूमलः कृष्णलोहितः त्रयं कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य ।
 कडारः कपिलः पिङ्गः पिशङ्गः कटुः पिङ्गलः षट्कं पिङ्गलवर्णस्य । अथमत्यन्त-
 गौरवालकस्य केशेषु प्रसिद्धः । “पिङ्गा गौरोचना पाण्डुः” इति कात्यः । शब्दार्णवे
 तु “सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तद्रक्तपीताङ्गः कपिलो गोवि-
 भूषणः । हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वासितावे-
 शात्पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्” इत्युक्तम्
 ॥ १६ ॥ चित्रं किर्मीरः “किर्मीरः” कल्माषः शबलः एतः कर्बुरः षट्कं कर्बुरस्य
 विचित्रवर्णस्येत्यर्थः । शुक्लादयः गुणे गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । चित्रं तु रूप-

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तुतदति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ॥

भेदाक्षपुंसकम् । यथास्य पटस्य शुक्लं रूपम् । तद्वति गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गाः अभिधेयलिङ्गाः । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्” इति गुणिनि वर्तमानत्वम् । तत्प्रत्याख्याने “गुणगुणिनोरभेदाभिर्वाहः” इति महाभाष्ये । यथा शुक्ला शाटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रम् । रोहितादीनां स्त्रीत्वे तु “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” इति ङीष्वा तकारस्य नकारश्च । यथा श्येनी श्येता । रोहिणी रोहिता । लोहिनी लोहितेत्यादि ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः ॥ ५ ॥ ब्राह्मी ब्रह्मण इयम् । “ब्राह्मोऽजातौ” इति टिलोपः ङीप् । भारती भाषा गीः गिरापि । “ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा” इति शब्दार्णवः । “गीर्भणितिर्गिरा” इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र गिरा वाणीति पाठः । वाक् वाणी सरस्वती व्याहारः उक्तिः लपितं भाषितं वचनं वचः त्रयोदश नामानि वचनस्य । तत्रापि सरस्वत्यन्तानि वचनाधिष्ठात्र्या देवताया अपि । व्याहारादीनि त्वधिष्ठेयस्यैव । गीः रेफान्तः ॥ १ ॥ अपभ्रष्टः शब्दः गावीगोणीत्यादिः अपशब्दः सोऽपभ्रंश इत्युच्यते एकम् । शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द इत्युच्यते एकम् । यथा ओतप्रोततन्तूनां वाचकः पट इति । तिङ्मुबन्तचयः तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम् । वचेर्ष्यत् “वचोशब्दसंज्ञायाम्” इति कुत्वम् । तिङन्तचयो यथा पचति भवति पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तचयो यथा । “प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्” कारकान्विता कारकैः संबद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते । यथा देवदत्त गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन । अत्रान्वितत्वं आकांक्षायोग्यतासम्बन्धिवशाज्ज्ञेयम् ॥ २ ॥ श्रुतिः वेदः आम्नायः त्रयी चत्वारि वेदस्य । अत्र लिङ्गसंकरो न दोषाय स्त्रीति विशेषविधानात् त्रय्या व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिः वैदिको विधिर्यागादिः धर्म इत्युच्यते । वेदमू-

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोकारप्रणवौ समौ ॥

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥ (१)

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहिका प्रहेलिका ॥

लत्वात्स्मृत्युक्तोऽपि विधिर्धर्म एव । यदाह गौतमः । “श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः” इति । केचित्तु लिङ्गसंकारो मा भूदिति त्रयीधर्म इति समस्तं पदमाहुः । “विधानमृग्यजुः साम्नां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः” ॥ त्रयीशब्दे विशेषं दर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । “ऋच् स्तुतौ” संपदादित्वात् क्तिप् । साम यजुः इति त्रयो वेदा मिलितास्त्रयी ज्ञेया । तत्र ऋक् शब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणमित्यादि वेदस्याङ्गं ज्ञेयम् । “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ॥ छन्दोविचितिरित्येष षडङ्गो वेद उच्यते” ॥ प्रसङ्गादिदमप्युच्यते । वेदानामष्टौ विकृतयः । “जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” ॥ षट् शास्त्राण्याह । “गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः । व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि” ॥ चतुर्दश विद्याः । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश” ॥ कल्पः कल्पसूत्रम् । ओंकारः प्रणवः द्वे । इतिहासः इतिहेति पारंपर्योपदेशेऽव्ययं तदास्तेऽस्मिन् । “आस उपवेशने” अधिकरणे घञ् । पुरावृत्तं द्वे पूर्वचरितस्य महाभारतादेः । उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः स्वरा उच्यन्ते एकम् ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः” ॥ ४ ॥ आन्वीक्षिकीत्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम् । दण्डनीतिरित्येकं अर्थशास्त्रे बृहस्पत्यादिप्रणीते । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । आख्यायिका उपलब्धार्था द्वयं अनुभूतार्थप्रतिपादकस्य वासवदत्तादेः । यत्पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य वाक्यविस्तरस्य वा कल्पना रचना सा कथा एकं नाटकरामायणादेः । प्रवहिका “प्रब-

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
 समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥
 वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ॥
 हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ॥
 उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शिका” प्रहेलिका द्वयं यथापरैः संदिह्यते तादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । “पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ॥ यदि दास्यसि नेच्छामि नो दास्यसि पिबाम्यहमिति” । यदुक्तम् । “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपना । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिकेति” । या मन्वादिभिः प्रणीता धर्मसंहिता धर्मबोधार्थं रचिता संहिता सा स्मृतिः । वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिरित्यर्थोऽपि । स्मरतेः क्तिन् एकम् । समाहृतिः संग्रहः । “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” द्वयं संग्रहग्रन्थस्य ॥ ६ ॥ या समासार्था पूरणीयार्था कविशक्तिपरीक्षणार्थमपूर्णतयैव पठ्यमानार्था वा सा समस्या । “यथा शतचन्द्रं न भस्मलम्” । तत्पूरणं यथा । “दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन” इति । समस्या त्वसमासार्थेति पाठे तु अपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । किं वदन्ती “किंवदन्तिः” जनश्रुतिः जनेभ्यः श्रूयते । कर्मणि क्तिन् । द्वे चतुरक्षरे नामनी लोकप्रवादस्य । वार्ता प्रवृत्तिः वृत्तान्तः उदन्तः चत्वारि यथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आह्वयः ॥ ७ ॥ आख्या आह्व अभिधानं नामधेयम् । भागरूपेति नामशब्दात् धेयप्रत्ययः । नाम षट् नाम्नः । हूतिः आकारणा आह्वानं त्रयं आह्वानस्य । या बहुभिः कृता हूतिः सा संहूतिः एकम् ॥ ८ ॥ विरुद्धो वादः विवादः व्यवहारः । “वि नानाऽर्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाव्यवहारः प्रकीर्तितः” इति कात्यायनः । द्वे ऋणदानादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः वाङ्मुखं वाचोमुखमिव मुखमुपक्रमः द्वे वचनारंभस्य । उपोद्घातः उदाहारः द्वे प्रकृतसिद्ध्यर्थचिंतनस्य । तदुक्तम् । “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते” इति । उपोद्घातादि द्वे वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येति वा । शपनं शपथः द्वयम् ॥ ९ ॥ प्रश्नः अनुयोगः पृच्छा त्रयं प्रश्नस्य । प्रतिवाक्यं उत्तरं

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ॥
 मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥ १० ॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ॥
 यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
 आप्रेडितं द्विस्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ॥
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ॥
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः ॥
 यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥

द्वे प्रतिवचनस्य । मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानं द्वे “शतं मे धारयसि” इत्याद्यसत्या-
 क्षेपस्य । मिथ्याभिर्शंसनम् ॥ १० ॥ अभिशापः द्वे सुरापानादिमिथ्यापापोद्भाव-
 नस्य । अनुरागजः गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणाद इत्युच्यते एकम् । यशः कीर्तिः ।
 “कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च” इति हैमः । समज्ञा “समज्या समाज्ञा
 चेति पाठान्तरम्” त्रयं कीर्तेः । स्तवः स्तोत्रं स्तुतिः नुतिः चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥
 द्विवारं त्रिवारं चोक्तं आप्रेडितमुच्यते । यथा “सर्पः सर्प इति” एकम् । उच्चै-
 र्घुष्टं घोषणा द्वे उच्चैर्घोषस्य । शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्यो विकारः सा काकुः
 एकम् ॥ १२ ॥ अवर्णः “वर्णः प्रशंसा तद्विरुद्धोऽवर्णः” आक्षेपः निर्वादः ।
 परीवादः “परिवादः” अपवादः उपक्रोशः जुगुप्सा कुत्सा निन्दा गर्हणं दश
 निन्दायाः । अपवादवदिति वत्प्रत्ययेन अवर्णादीनामुपक्रोशस्य चैकलिङ्गत्वं
 ज्ञापितम् । उपक्रोशान्ता अवर्णादयः पुंसीति तार्त्पयम् ॥ १३ ॥ पारुष्यं परुषो
 निष्ठुरभाषणं परुष एव पारुष्यम् । स्वार्थे ष्यच् । अतिवादः द्वे निष्ठुरभाषणस्य ।
 अपकारगीः अपकारार्थकं भाषणं “चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामि” इत्यादि तद्भ-
 र्त्सनमुच्यते एकम् । कस्यांचित् व्यक्तौ क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः यः
 सनिन्दः निन्दायुक्त उपालम्भस्तत्र परिभाषणमित्येकम् । उपालम्भो द्वेधा । गुणा-
 विष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा । महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् ।
 द्वितीयस्तु बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदमिति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम्

तत्र त्वाक्षारणां यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ॥
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥
 अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ॥
 (“चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥
 अस्त्रीचाटुचटुश्लाघा प्रेम्णामिथ्याविकल्थनम् ॥१॥”)(१)
 संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
 रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभालिका ॥
 अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ मैथुनं प्रति परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्षारणे-
 त्येकम् । आक्षारणमिति ह्रीबमपि । आभाषणं आलापः द्वे अन्योन्यसंबोध-
 नपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकं वचः स प्रलापः इत्येकम् ॥ १५ ॥ अनुलापः मुहु-
 र्भाषा द्वे बहुशो भाषणस्य । विलापः परिदेवनं द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्र-
 लापः विरोधोक्तिः द्वे अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथः परस्परं उक्तिप्रत्युक्ति-
 युक्तं यद्भाषणं स संलापः । आलापस्तु एकेनापि क्रियते ॥ १६ ॥ सुप्रलापः
 सुवचनं द्वे सुभाषितस्य । अपलापः निहवः द्वे गोपनकारिवचनस्य । यथा तन्मि-
 थ्येति प्रतिवादिनि निहवः । चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । शापादित्रयं शाप-
 वचनस्य । चाद्विति त्रयं प्रेम्णा मिथ्याभाषणस्य । संदेशवाक् वाचिकं द्वे दूता-
 दिमुखेन संदिश्यमानवचनस्य । उत्तरे अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः रुशत्या-
 दयः सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ॥ १७ ॥ यथा रुशन् शब्दः रुशद्वचनम् । या अक-
 ल्याणी वाक् सा रुशती एकं तान्तम् । या शुभात्मिका वाक् सा कल्या “कल्यापि”
 एकं तालव्यान्तम् । यदतिशयेन मधुरं तत्सान्त्वं एकम् । संगतं हृदयंगमं द्वे संब-
 द्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं परुषं द्वे कर्कशवचनस्य । ग्राम्यं अश्लीलं द्वे शिथि-
 लवचनस्य । अश्रीकारकमण्डादिवचनस्य इत्यर्थः । यत्प्रियं सत्यं वचनं तत्र स्मृ-
 तमित्येकम् । तदुक्तं रभसे । “स्मृतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यपि । यत्पर-

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनुतं प्रिये ॥
 सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ॥
 अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ॥
 (“सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं भणितं रतिकूजितम् ॥
 श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥ १ ॥”) (१)
 अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥

स्परेण पराहतं “माता मे वन्द्येतिवत्” पूर्वापरविरुद्धं तत्र संकुलं क्लिष्टमिति नाम-
 द्वयम् । “यथा पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” ॥ १९ ॥ यत् लुप्तवर्णपदं असंपूर्णोच्चारि-
 रितं वचस्तद् ग्रस्तमित्येकम् । “ग्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते” इत्युक्तम् ।
 यत्त्वरितोदितं तन्निरस्तं एकम् । सनिष्ठीवं लालायुक्तं तदम्बूकृतमुच्यते । अम्बू इति
 च्यन्तम् । सनिष्ठेवमपि एकम् । यदनर्थकं अर्थशून्यं तदबद्धं स्यात् एकम् ।
 अवध्यमपि । “अवध्यमवधार्यं स्यादनर्थकवचस्यपि” इति दर्शनात् ॥ २० ॥ अन-
 क्षरं न प्रशस्ताक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकं तच्च वचना-
 नर्हम् अवाच्यं द्वे वक्तुमनर्हस्य वचसः । मृषार्थकं अत्यन्ताभूतार्थकं तत् आहतं
 ज्ञेयम् । यथा । “एष वन्द्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः । मृगतृष्णाभिसंस्नातः
 शशशङ्खधनुर्धरः” इति । एकम् । सोल्लुण्ठनादि द्वे सोपहासवचनस्य । भणितादि
 द्वे रतिसमयकूजितस्य । मणितमित्यपि पाठः । श्राव्यादि पञ्च स्पष्टवचनस्य ।
 म्लिष्टम् । क्षुब्धस्वान्तेति निपातनादिङभावः । अविस्पष्टम् । अत्र म्लिष्टमित्यो-
 ष्यादिपाठः एव दृश्यते । “म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि” इति मेदिनी । द्वे अव्यक्तवच-
 नस्य । यदनृतं वचः । यथा सत्यपि धने नास्ति धनमिति तद्वितथमित्युच्यते
 एकम् ॥ २१ ॥ सत्यम् । “सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति” इति रभसः ।
 तथ्यं ऋतं सम्यक् चत्वारि सत्यस्य । सम्यक् चकारान्तः । पूर्वं वाग्भेदास्तु त्रिषू-
 चर इति वचनवृत्तित्वेन सत्यादीनां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । यथा सत्यः शब्दः सत्या
 वाक् सत्यं वचनमिति । इदानीं वक्तवृत्तित्वेन एषां त्रिलिङ्गत्वमाह अमूनीति ।

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥
 स्वाननिर्घोषनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥
 आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
 स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥
 निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ॥ २४ ॥
 वीणायाः क्कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः ॥
 कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥
 स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २५ ॥

॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ॥

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

तद्वति सत्यवति त्रिषु । यथा सत्या स्त्री सत्यः पुमान् सत्यं कुलमिति । शब्दः
 निनादः निनदः ध्वनिः ध्वानः रवः स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः निर्घोषः निर्हादः
 नादः निस्वानः निस्वनः आरवः आरावः संरावः विरावः सप्तदश शब्दमात्रस्य ।
 वस्त्रपर्णानां स्वनिते शब्दे मर्मर इत्येकम् । “मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ
 तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ भूषणानां
 नूपुरादीनां स्वनिते शिञ्जितमित्येकम् । “तालव्यादि” । निक्काणः निक्कणः क्काणः
 क्कणः क्कणनं पञ्च वीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥ प्रादेरुपसर्गात् ये प्रक्काणः प्रक्कण
 इत्यादयस्ते वीणाया एव क्कणिते नान्यत्र । आदिशब्दादुपक्कणादयः । कोलाहलः
 कलकलः द्वे बहुभिः कृतस्य स्पष्टशब्दस्य । तिरश्चां पक्षिणां रुतं शब्दः वाशितं
 एकम् । तालव्यमध्योऽयम् । प्रतिश्रुत् प्रतिध्वानः द्वे प्रतिशब्दस्य । गीतं गानं द्वे
 गायनस्य ॥ २५ ॥ इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥ स्वरभेदानाह । निषादः । “निषादः स्वरभे-
 देऽपि चण्डाले धीवरान्तरे” इति विश्वः । ऋषभः गान्धारः षड्जः । “नासां कण्ठमु-
 स्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्जः स जायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः” । मध्यमः
 धैवतः पञ्चमः इत्यमी तन्त्रीभ्यः कण्ठेभ्यश्चोत्थिताः सप्त स्वरा ज्ञेयाः एकैकम् ।
 तत्र निषादं नर्दन्ति गजाः । ऋषभं गावः । गान्धारं अजादयः । शड्जं मयूराः ।

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ॥
 कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
 (“नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ॥
 स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥१॥”) (१)
 समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी ॥
 विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
 ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ॥
 वंश्यादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं धनम् ॥ ४ ॥

मध्यमं कौञ्चाः । धैवतमश्वाः । पञ्चमं कोकिलाः । तदुक्तं नारदेन । “षड्भुं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षमम् । अजाविकौ तु गान्धारं कौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ १ ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति ॥२॥ सूक्ष्मे कले काकलीत्येकं स्त्रीलिङ्गम् । ईषत् कलः काकली । “ईषदर्थे च” इति कोः कादेशः । गौरादिः । “काकलिरपि” कलेरिन् । “साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः” इति प्रयोगः । मधुरः श्रुतिसुखः । स चासौ अस्फुटोऽव्यक्ताक्षरः एतादृशे ध्वनौ कल इत्येकम् । गम्भीरे ध्वनौ मन्द्र इत्येकम् । अत्युच्चैर्ध्वनौ तार इत्येकम् । त्रयः कलमन्द्रतारास्त्रिषु ॥ २ ॥ यः समन्वितलयः सम्यगन्वितोऽनुगतो लयो गीतादिसाम्यं यत्र स एकताल उच्यते । “एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः” एकम् । वीणा वल्लकी विपञ्ची त्रयं वीणायाः । सा वीणा तु सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवादिनी । “सुप्यजातौ” इति णिनिः । परिवदत्यवश्यम् ॥ ३ ॥ यद्वीणादिकं वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । आदिना सैरन्त्रीरावणहस्तकिन्नर्यादि । हेमचन्द्रकोशेऽपि । “शिवस्य वीणा नालम्बी सरस्वत्यास्तु कच्छपी । नारदस्याथ महती गणानां तु प्रभावती । विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती” इत्यादि । यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं आदिना पटहादि । आनस्यते मुखे चर्मणा बद्धते तदानद्धमुच्यते । वंश्यादिकं “वंशी वेणुस्तेन वंश्यादिकमित्येव (२) ।” आदिना शङ्खादि । तत्सुषिरं श्लेयम् ॥ सुषिरशब्दो दन्त्यादिः । प्राचीनास्तु तालव्यादिरपीत्याहुः । यत्कांस्यमयतालादिकं आदिना घण्टाश्लल्यार्यादि तद्धनं श्लेयं एकैकम् ॥ ४ ॥

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ अतएव ‘वंशीरवः’—इति ‘वंशीकलेन बहिर्सेन’—इति च प्रयोगः । वंशादिकमिति पाठस्तु रामाश्रमीसम्मतः ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढका भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमङ्गुडिण्डिमझर्राः ॥

इदं ततादिकं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । वादित्रं आतोद्यं च नाम यस्य तत् । यदाह भरतः “तत्तं चैवावनद्धं च धनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम्” इति । मृदङ्गाः मुरजाः “मुरात् वेष्टनाज्जाताः” द्वे मृदङ्गस्य । बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । अङ्ग्यः आलिङ्ग्यः ऊर्ध्वकः । “निर्वकारमपि” एते त्रयः मृदङ्गस्य भेदाः । अङ्ग एव निधाय वादनादङ्ग्यः । आलिङ्ग्य वादनादालिङ्ग्यः । ऊर्ध्वीकृतेन मुखेन वादनादूर्ध्वकः । किञ्च । “हरीतक्याकृतिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तितः” इति ॥ ५ ॥ यशसे य आदौ पटहो वाद्यते स यशःपटहः । स एव ढकेत्युच्यते । द्वे ढकायाः । भेरी “भेरिः” दुन्दुभिः । दुन्दुं इति शब्देन भाति । द्वे दुन्दुभेः । “भेर्यामानकदुन्दुभी” इत्यपि पाठः । आनकः पटहः द्वे पटहस्य । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । “पटहो ना समारम्भे आनके पुष्पपुंसकम्” इति मेदिनी । वीणादि वाद्यते येन तद्धनुराकृति काष्ठं कोण उच्यते । “कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्रे च लगुडेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ६ ॥ वीणाया दण्डः प्रवालः एकम् । ककुभः प्रसेवकः द्वे वीणादण्डादधो दारुमयं भाण्डं शब्दगाम्भीर्यार्थं यच्चर्मणाच्छाद्यते तस्य । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये । अस्या वीणायाः कायः तन्त्रीरहितो दण्डादिसमुदायः कोलम्बक इत्युच्यते एकम् । यत्र वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तत् निबन्धनं उपनाह इत्युच्यते एकम् ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयो वाद्यविशेषा ज्ञेयाः । तत्र डमरुः कापालिकादीनां वाद्यम् । स एव विपुलो मङ्गुः । डिण्डिमः दंवडी इति प्रसिद्धः । झर्राः झांगड इति प्रसिद्धः । मर्दलो मृदङ्गसदृशो वाद्यभेदः । पणवोऽप्येकः । अन्ये च हुङ्गुगोगुखादयः सन्ति । नर्तकी

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥
 विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥
 तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ॥
 तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥
 भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ॥
 स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥
 भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ॥
 जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

लासिका । “वाच्यलिङ्गत्वात् नर्तको लासकः समाविति पुस्तकनिर्देशे
 कर्तव्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशो ङीप्पापोर्विवेकार्थः ” द्वे नर्तक्याः ॥ ८ ॥ कर-
 चरणादिभिर्यद्विलम्बितं नृत्यादिकं तत्तत्त्वमित्युच्यते एकम् । यत् द्रुतं शीघ्रं
 नृत्यादिकं तत् ओघ इत्युच्यते एकम् । यन्मध्यं न विलम्बितं नापि द्रुतं
 तद्वनमित्युच्यते एकम् । कालक्रिययोर्मोघं नियमहेतुस्ताल इत्युच्यते एकम् ।
 गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लय इत्युच्यते एकम् ॥ ९ ॥
 ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तम् । अण् “ओर्गुणः” । नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं “नृत्तं”
 नर्तनं षट् नृत्यस्य । तत्र ताण्डवं क्लीबपुंसोः । नृत्यगीतवाद्यमितीदं त्रयं मिलित्वा
 तौर्यत्रिकमिति नाट्यमिति चोच्यते । “तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यम् ।
 तौर्योपलक्षितं त्रिकमिति विग्रहः ” द्वे ॥ १० ॥ यः स्त्रीवेषधारी नर्तकः
 पुरुषः तत्र भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो भाषणं शोभा वा
 यस्य इति त्रयमित्यर्थः । नाट्योक्तौ नाट्यप्रकरणे । अधिकारोऽयम् ।
 प्रागङ्गहारात् । अज्जुकादिसंज्ञायाः नाट्यादन्यत्र प्रयोगो नास्तीत्यर्थः ।
 या गणिका सा अज्जुका एकम् ॥ ११ ॥ भगिन्याः पतिः आवुत्त
 इत्युच्यते “आवुत्तोऽपि ” एकम् । यो विद्वान्स भाव इत्युच्यते । भाव-
 यतीति भाव इति योगव्युत्पत्त्या नाट्यादन्यत्राप्येतादृशानां प्रयोगे न दोषः ।
 एकम् । जनकस्तु आवुक इत्युच्यते । एकम् । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदा-
 रकः द्वयम् ॥ १२ ॥ राजा । भट्टारकः देवः द्वयं राज्ञः । तस्य राज्ञः सुता

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ॥

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ॥

अम्बा माताऽथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

भर्तृदारिका एकम् । कृतोऽभिषेको यस्यास्तस्यां राज्ञ्यां देवीत्येकम् । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । “भट्टिनी द्विजभार्यायां नाट्योक्त्यां राजयोषिति” इति रभसः । अत्र विशेषः शब्दार्णवे । “गणिकानुचरैरञ्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः । भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजभित्पृषिभिः स च । वयस्य राजभिति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राज्ञाऽसौ देवीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गोस्वामिनीति सा” इति ॥ १३ ॥ अवध्यस्य वधानर्हस्य ब्राह्मणादेरुक्तौ दोषोक्तिकरणे अब्रह्मण्यमित्येकम् । राज्ञः शालः राष्ट्रिय उच्यते एकम् । अम्बा माता द्वे नाट्योक्तावित्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनामन्यत्रापि प्रयोगो ज्ञेयः । बाला वासूरिति द्वे कुमार्याः । आर्यः । “कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः” इति वसिष्ठः । मारिषः मर्षणात्सहनान्मारिषः । हिंसानिवारकत्वाद्वा । “मार्षकः” । “आर्ये मारिषमार्षकौ” इति शब्दार्णवः । द्वे आर्यस्य ॥ १४ ॥ या ज्येष्ठा भगिनी सा अत्तिका । अत्ता माता सैव । “अन्तिका” । “अत्तिका चान्तिका तथा” इति द्विरूपकोशः एकम् । निष्ठा निर्वहणं द्वे “मुखप्रतिमुखैर्गर्भावर्धैर्निर्वहणाख्याः” पञ्च नाटके सन्धयः तत्र पञ्चमस्य सन्धेः । प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “निर्वहणं तु स्त्री संहारश्च समापने” इति शब्दार्णवः । समे इति समानार्थे । न तु समानलिङ्गे शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । नीचां प्रत्याह्वाने हण्डे इत्येकम् । चेटीं प्रति आह्वाने हञ्जे इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला । हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दष्टावन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचाद्यच् । “बाला वासूः सखी हला” इति त्रिकाण्डे बोधालितात् । अमूनि त्रीण्यव्ययानि ॥ १५ ॥ “अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरे

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ॥
 निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥
 शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥
 बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥
 उत्साहवर्द्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ॥
 कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥
 विस्मयोद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥

नयनं” अङ्गहारः “अङ्गुल्यादिविन्यासः” अङ्गविक्षेपः द्वे नृत्यविशेषस्य ।
 व्यञ्जकः अभिनयः द्वे हस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अङ्गेन निर्वृत्ते निष्पन्ने
 कर्मणि आङ्गिकम् । “भ्रूविक्षेपादि” । सत्त्वेन अन्तःकरणेन निर्वृत्ते सात्त्विकम् ।
 “निर्वृत्तेऽक्षधृतादिभ्यः” इत्यनेन आङ्गिकसात्त्विकशब्दौ ठगन्तौ । तद्यथा
 “स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ
 सात्त्विका गणाः” । इमे द्वे अपि त्रिषु ॥ १६ ॥ नाटके हि रसाः अष्टावे-
 वोक्तास्तानाह । शृङ्गारः । “शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नाग-
 संभवे” इति हैमः । वीरः करुणः अद्भुतः हास्यः भयानकः बीभत्सः रौद्रः एते-
 ऽष्टौ रसा ज्ञेयाः । रस्यन्ते इति रसाः । “रस आस्वादने” । चञ्चदाच्छान्तोऽपि
 नवमः । वात्सल्यं दशमः । शृङ्गारः शुचिः उज्ज्वलः त्रयं शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥
 उत्साहवर्द्धनः । उत्साहेन वर्धते उत्साहं वर्धयति वा नन्द्यादिः । वीरः द्वे वीर-
 स्य । कारुण्यं करुणा घृणा । “घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्” इति हैमः ।
 कृपा दया अनुकम्पा अनुक्रोशः सप्तकं करुणस्य । हसः ॥ १८ ॥ हासः हास्यं
 त्रयं हासस्य । बीभत्सं विकृतम् । “वैकृतोऽपि” । “विकृतोऽप्याग्रहायण्यामग्र-
 हायणम्” इति शब्दार्णवः । द्वे बीभत्सस्य । इदं द्वयं रसे पुंसि तद्वति त्रिषु ।
 विस्मयः अद्भुतम् । इदमव्ययम् । आश्चर्यं चित्रं चत्वारि अद्भुतस्य । भैरवम्
 ॥ १९ ॥ दारुणं भीषणं भीष्मम् । “भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरः”
 इति हैमः । घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं नवकं भयानकस्य । रौद्रं उग्रं
 द्वे रौद्रस्य । अमी अद्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः रसे पुंसि । शृङ्गारवीरेत्या-

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥
 विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
 गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥
 (“दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ॥”) (१)
 अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ॥
 मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥
 क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ॥

दिश्लोके पुस्तकदर्शनात् । अभिन्नलिङ्गानामेव द्वन्द्वप्रतिज्ञानात् । तद्वति तु त्रिषु
 वाच्यलिङ्गाः ॥ २० ॥ रसानुक्त्वा तदनुगुणत्वेनोच्चावचान् भावानभिधत्ते ।
 दरः । “दरः स्याद्भयगर्तयोः” इति । त्रासः भीतिः भीः साध्वसं भयम् । “भिया” ।
 “स्यादर्थनमृतीया च गर्हा चाथ भयं भिया” इति शब्दार्णवः । षट् भयस्य । मानसः
 मनःसंबन्धिविकारः भाव उच्यते एकम् । “भावयति करोति रसानिति भावः ।”
 यो भावबोधकः चित्तविकारस्य प्रकाशकः कटाक्षादिः सोऽनुभाव इत्युच्यते
 एकम् ॥ २१ ॥ गर्वः अभिमानः अहंकारः त्रयं गर्वस्य । अहमिति करण-
 महंकारः । चित्तस्य समुन्नतिः परस्मादुत्कर्षचिन्तनेनौन्नत्यं मान उच्यते एक-
 म् । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् । दर्पादि षट् मदस्य । अना-
 दरः परिभवः परीभावः । उपसर्गेति घञि बहुलं दीर्घः । तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 रीढा अवमानना अवज्ञा अवहेलनं असूक्ष्णं (असूक्ष्णमित्यपि) नवकमना-
 दरस्य । मन्दाक्षं ह्रीः त्रपा व्रीडा लज्जा पञ्च लज्जायाः । घञि व्रीडोऽपि । “गण्डू-
 षगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाक्षटारभसवर्तकगर्द्वशृङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च
 वराटकश्च उत्कण्ठबाणकरकाश्च समावयाश्च” इति स्त्रीपुल्लिङ्गकथने रभसः । सा
 लज्जाऽन्यतः परस्मात् चेदपत्रपा एकम् ॥ २३ ॥ क्षान्तिः तितिक्षा । तिजेः
 क्षमायां सन् अप्रत्ययः टाप् । द्वे पराभ्युदयसहनस्य । परस्य विषये परकीयधने
 स्पृहाऽभिध्या । परस्य विषयस्पृहेत्यपि पाठः । तत्र परस्य विषयविषयि-
 णीच्छेत्यर्थः एकम् । अभिचारेण ध्यानं अभिध्या । अक्षान्तिः ईर्ष्या

अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ॥
पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ॥

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ॥

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ॥

द्वे पराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपि दोषारोपः असूया । कण्ठादियगन्तादकारः ।
एकम् ॥ २४ ॥ वैरं विरोधः विद्वेषः त्रयं वैरस्य । मन्युः शोकः शुक् त्रयं
शोकस्य । शुक् चान्ता । पश्चात्तापः अनुतापः विप्रतीसारः त्रयं पश्चात्तापस्य
॥ २५ ॥ कोपः क्रोधः अमर्षः रोषः प्रतिघातः रुद्र कुधू सप्तकं क्रोधस्य । तत्र
रुद्र चान्ता स्त्रियौ स्त्रीलिङ्गे । रुद्रकुधौ टाबन्तावपि । “क्रोधो भामः कुधा रुषा” इति
शब्दार्णवः ॥ शुचौ शुद्धे चरिते आचरणे शीलं एकम् । उन्मादः चित्तवि-
भ्रमः द्वे चेतसोऽनवस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः पञ्च प्रेम्णः ।
तत्र प्रेमा ना पुमान् स्नेहश्च । लिङ्गस्योक्तत्वात् संकरो न दोषाय । प्रेम क्लीबे ।
दोहदं इच्छा काङ्क्षा स्पृहा ईहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥ कामः
अभिलाषः तर्षः द्वादश स्पृहायाः । तत्र दोहदं गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि
दोहदम् । तृड्वाञ्छा । स तर्षो महाश्चेल्लालसा । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । उपाधिः
धर्मचिन्ता द्वे धर्मचिन्तनस्य । तत्रोपाधिः पुंसि । आधिः मानसी व्यथा द्वे मनःपी-
डायाः । आधिरुच्यते पुंसि ॥ २८ ॥ चिन्ता स्मृतिः आध्यानं त्रयं स्मरणस्य ।
उत्कण्ठा उत्कलिका द्वे उत्कण्ठायाः । “चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे
पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्निभिध्या तूभयोरपि” इति शब्दार्णवः । उत्साहः
अध्यवसायः द्वे उत्साहस्य । येन कृत्वा असाध्यसाधनेऽप्युद्यतो भवति । स

उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ॥

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥

स्त्रीणां विलासविवोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

उत्साहोऽतिशक्तिभाक् सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । “अतिशयशक्तिर्वीर्या” इति त्वमरमालायां स्त्रीत्वम् एकम् ॥ २९ ॥ कपटः व्याजः दम्भः उपधिः छद्म कैतवम् । कितवस्य कर्म । युवादित्वादण् । “कैतवं धृतदम्भयोः” इति हैमः । कुसृतिः निकृतिः शाठ्यं नव शाठ्यस्य । “शठ कैतवे” । कपटः पुनर्पुंसकयोः । प्रमादः अनवधानता द्वे कर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं कौतुकं कुतुकं कुतूहलं चत्वारि कौतुकस्य । विलासः विव्वोकः विभ्रमः ललितम् ॥ ३१ ॥ हेला लीला अमी स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः शृङ्गाररससमुद्भूताः क्रियाश्चेष्टाः षडमी हावा उच्यन्ते एकैकम् । तत्र रामानयनवदनभ्रमश्रुतीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः । गर्वाभिमानसंभूतो विकारोऽनादरात्मको विव्वोकः । वाग्वस्त्रभूषणादीनां स्थानविपर्यासो विभ्रमः । सकलाङ्गसमीचीनविन्यासो ललितम् । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनं हेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । तत्र रामादिलीलान्तस्य मूलं त्वेवम् । “विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु । विव्वोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो मतः । अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । स्याद्भावसूचको हावो हेलास्वैवानुभावनम् । प्रौढेच्छा सुरते हेलेति वा । प्रियस्थानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेषचेष्टितैः” । इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । “लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितम् । मोहयितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः” इति नाटकरत्नकोशः । विच्छित्तिः । मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः । किलकिंचितम् । हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिंचितम् । मोहयितम् । मोहयितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गं विजृम्भणम् । कुट्टमितम् । दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥
 व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ॥
 घर्मो निदाघः खेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
 अवहित्याकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥
 स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥
 मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥
 क्रन्दितं रुदितं कुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

मतम् । विहृतम् । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतं दर्शितेऽस्मिन् । ” द्रवः केलिः परीहासः । “परिहासः” । “उपसर्गस्य घञि” इति बहुलं दीर्घः । क्रीडा लीला “लीलेत्यत्र खेलेति केचित्” नामषट् क्रीडामात्रस्य । केलिः पुंसि । भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वाभावात् ॥ ३२ ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानुष्ठानं व्याजः । घञ् । अजेर्वीभावो न । तत्र व्याजः अपदेशः लक्ष्यमिति त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । लक्ष्यमपि । “लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि श्रव्येऽपि नपुंसकम्” इत्युक्तम् । व्याख्यायां च न ना लक्ष्यं क्लीबं व्याजश्रव्ययोरिति मूर्द्धन्यान्ते रमसः । क्रीडा खेला कूर्दनं त्रयं बाललीलायाः । घर्मः निदाघः नितरां दहतेऽनेनेति । खेदः त्रयं खेदस्य । प्रलयः नष्टचेष्टता द्वे परिस्पन्दनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्या आकारगुप्तिः द्वे श्लोकादिजनितश्लुग्लान्यादेः आकारगोपनस्य । संवेगः संभ्रमः द्वे हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य । सोत्प्रासः सामिप्रायो हासः । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षपणेन वा सहित इति वा । आच्छुरितकमुच्यते एकं “परमस्यामर्षजनकसशब्दहासस्य ।” स हासो मनाक् ईषत् चेत्स्मितमुच्यते । “ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अवेक्षितद्विजद्वारमुच्यमानां स्मितं भवेत्” ॥ ३४ ॥ स हासो मध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हि विहसितं स्यात् । “आकुञ्चितकपोलार्धं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः” ॥ एकम् । रोमाञ्चः रोमहर्षणम् । पुलककण्ठकरोमविक्रियारोमोद्गमाश्चात्रैव । द्वे रोमोद्गमस्य । क्रन्दितं रुदितं कुष्टं त्रीणि रुदितस्य । जृम्भः जृम्भणं द्वे जृम्भिकायाः । जामई इति ख्यातायाः । तत्र जृम्भस्त्रिषु ॥ ३५ ॥ विप्रलम्भः विसंवादः द्वे वञ्चनायुक्तभाषणस्य । अङ्गीकृतासंपादनस्येति वा । रिक्त्वं “रिक्त्वं” स्खलनं द्वे स्वधर्मादेश्वलनस्य ।

विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्वलनं समे ॥
 स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥
 तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥
 अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥
 कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ॥
 नागलोकोऽथ कुहरं सुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ॥

बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये । रात्रिर्णे इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् ।
 निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेशः पञ्चकं निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्री “तन्द्रिः
 तन्द्रा ” प्रमीला द्वे निद्राया आदौ अन्ते च यदालस्यं तस्य । अत्यन्तश्रमा-
 दिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्येति वा । भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः । भ्रुवोः
 कुटिः कौटिल्यम् । पृषोदरादित्वादकारे भ्रुकुटीत्यपि । त्रयं क्रोधादि-
 जनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रुकुसवत् त्रैरूप्यम् । असौम्येऽक्षिण सरोषे चक्षुषि
 अदृष्टिरित्येकम् । असौम्ये असुन्दरे वा विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः क्रूरदृष्टिरित्यर्थः ।
 संसिद्धिः प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं स्वभावः निसर्गः पञ्च स्वभावस्य । इमे
 इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । वेपथुः कम्पः द्वे कम्पस्य । क्षणः । “क्षणः
 कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः”
 इति हैमः । उद्धर्षः महः उद्धवः उत्सवः पञ्च उत्सवस्य । महोऽदन्तः
 ॥ ३८ ॥ इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं अधश्च तद्भुवनं च । पातालं बलि-
 सद्म रसातलं नागलोकः पञ्च पातालस्य । कुहरं सुषिरं तालव्यादिरपि ।
 विवरं बिलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं तालव्यादि ।
 वपा उप्यते यत्र । मिदादित्वादङ् । स्त्रियाम् । सुषिः “ सुषिः ” एकदश
 छिद्रमात्रस्य । सुषिः स्त्री । भ्रुवि यत् श्वभ्रं तत्र गतोऽवट इति द्वयम् । “गतो-

गैर्तावदौ भुवि श्वध्रे सरन्ध्रे सुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ॥
 ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
 विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ॥
 शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ॥
 अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥
 सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥

'ज्वटे कुकुन्दरे' इति हैमः । गतेत्यपि । "शठकृसरगर्तशुंगाः" इति स्त्रीपुंसप्रकरणे
 रमसात् । अवटिरितीदन्तोऽपि । सुषिरमित्येकं सरन्ध्रे रन्ध्रयुक्ते वस्तुनि ।
 "सुषिरमपि" तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् ॥ २ ॥ अन्धकारः ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं
 तमः पञ्चकमन्धकारस्य । तत्रान्धकारः ह्रीवपुंसोः । गाढे ध्वान्ते सातिशये
 तमसि अन्धतमसमित्येकम् । क्षीणे ध्वान्तेऽवतमसमित्येकम् ॥ ३ ॥ विष्वक् तमः
 सर्वव्यापि ध्वान्तं संतमसमुच्यते । अन्धतमसावतमससंतमसश्चब्दा अकारान्ताः ।
 "अवसमन्वेभ्यः" इत्यनेन समासान्तोऽच् । एकम् । नागाः काद्रवेयाः द्वे नागानाम्ना
 तदीश्वरः नागानामीश्वरः शेषोऽनन्त इति चोच्यते द्वयम् । वासुकिः सर्पराजः
 द्वे नागराजस्य । गोनसः "गोनासगोनसौ" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥
 तिलित्सः द्वे पाणस इति प्रसिद्धस्य । अजगरः शयुः वाहसः इति त्रयं अज-
 गरस्य आर इति ख्यातस्य । अलगर्दः "अलगर्दः" जलव्यालः द्वे जलस-
 र्पस्य । पाणसर्प, विरोळं इत्यादिप्रसिद्धस्य । राजिलः "राजीलः"
 डुण्डुभः तवर्गतृतीयादिरपि द्वे निर्विषस्य द्विमुखसर्पस्य मालुण्ड महा-
 ण्डुळ दुर्तोडं इति ख्यातस्य । "निर्मुक्तो निर्विषः सर्पो राजिलः परिकी-
 र्तितः" इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ मालुधानः मातुलाहिः द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य
 आघोलं दिवड इति ख्यातस्य । निर्मुक्तः "निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे स्यान्मु-
 क्तकञ्चुकमोगिनि" इति कोशान्तरेऽपि । मुक्तकञ्चुकः द्वे त्यक्तकञ्चुकस्य ।
 अत्र कञ्चुकस्त्वक् । सर्पः पृदाकुः भुजगः । भुजेन कौटिल्येन गच्छति ।
 भुजङ्गः अहिः भुजङ्गमः ॥ ६ ॥ आशीविषः "आशीर्विषोऽपि" आशीस्तालु-

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ॥
 कुण्डली गूढपाञ्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको विलेशयः ॥
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 (“ लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ॥
 कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ १ ॥
 अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥ १ ॥ ” (१)
 त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ॥
 समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
 पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥

गता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति । तत्र विषमस्येति विषधरः चक्री
 व्यालः । “व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ।
 “ व्याडोपि ” सरीसृपः कुण्डली गूढपात् चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरः दीर्घपृष्ठः दंदशूकः विलेशयः उरगः पन्नगः भोगी जिह्वगः
 पवनाशनः पञ्चविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ लेलिहानाद्यष्टौ सर्पमात्रस्य । भोग
 इति सर्पशरीरस्यैकम् । आशीरित्यादि द्वे सर्पदंष्ट्रायाः । यद्विषास्थ्यादि
 अहिमवत् तत् आहेयमुच्यते एकम् । स्त्रियाम् आहेयी । स्फटा “ फटा ”
 फणा द्वे फणायाः । द्वे अपि स्त्रीपुंसयोः । कञ्चुकः निर्मोकः । निश्चयेन
 मुच्यते इति द्वे सर्पत्वचः । क्ष्वेडः गरलं विषं पुलिङ्गमपि पुंसि क्लीबे
 चेति विषेणापि संबध्यत इत्युक्तत्वात् त्रयं विषमात्रस्य ॥ ९ ॥ काकोलः
 कालकूटः हलाहलः सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयः ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदः वत्सनाभः अमी काकोलाद्या नव स्यावरविषभेदाः । तत्र काको-
 लादि त्रयं क्लीबपुंसोः । काकोलः काकमेचकः । कालकूटः पृथुमालिदैत्यर-
 क्तोद्भवः । हलाहलस्तालपत्राकृतिः । हालाहलं हालहलं हलाहलमित्यपि तत्प-

१ इदं सार्धं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राहीहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

र्यायाः । “हालाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्” इति द्विरूपकोशः । “गोनास-
गोनसौ हालाहलं हालहलं विषम्” इति त्रिकाण्डशेषः । सुराष्ट्रदेशे भवः सौरा-
ष्ट्रिकः । “सारोष्ट्रिक इत्यपि” । शुल्लिकायां भवः शौल्लिकेयः सोमल
इति प्रसिद्धः । ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्रः । यद्याज्ञवल्क्यः । “त्वं विष ब्रह्मणः
पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः” इति । प्रदीपयति जठरमिति प्रदीपनः । दरदि देशे
भवो दारदः वत्सनामः “वचनाग इति प्रसिद्धः” । विषवैद्यः जाङ्गुलिकः द्वे
विषहारवैद्यस्य । जाङ्गुलीं विषविद्यामधीते वेद वा । उक्तं च । “परीक्षितं
समभ्रीयाजाङ्गुलीभिर्मिषग्वृतः” इति । व्यालग्राही अहितुण्डिकः अहेस्तुण्डं मुखं
“तेन दीव्यति” इति ठक् । इति द्वे सर्पग्राहिणः “गारुडीति प्रसिद्धस्य” ।
“व्यालग्राहाहितुण्डिक” इति पाठः । तत्र आहितुण्डिक इति ॥ ११ ॥ इति पाता-
लभोगिवर्गः ॥ ८ ॥ नारकः नरकः निरयः दुर्गतिः चत्वारि नरकस्य । नर-
कभेदानाह । तपनः अवीचिः न विद्यते “वीचिः सुखं यत्र । “वीचिः स्वल्पतरङ्गे
स्यादवकाशे सुखेऽपि च” इति विश्वः । महारौरवः रौरवः ॥ १ ॥ संघातः
(संहार इत्यपि पाठः) कालसूत्रं इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः । आद्यशब्दा-
न्तामिस्रकुम्भीपाकादयः । तप्यते अनेन तपनः । जलवत् भासमानोऽप्यश्मपृष्ठ-
रूपत्वात् वीचयो यत्र सोऽवीचिः । रुरवो नाम क्रव्यादा अतिक्रूरास्तत्सं-
बन्धी महानरको महारौरवः । रुरवः सर्पेभ्योऽतिहिंसा जन्तुविशेषास्तत्सं-
बन्धी रौरवः । सम्यक् हन्यते यत्र संघातः । कालरूपाणि सूत्राणि यत्र तत्का-
लसूत्रं एकैकम् । नारकाः नरके भवाः सत्त्वाः प्राणिनः प्रेता उच्यन्ते एकम् ।
नारकी सिन्धुर्नदी वैतरणी ज्ञेया । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । विगता तर-
णिर्नैर्यत्र वा एकम् । नारक्यलक्ष्मीरशोभा निर्ऋतिः उच्यते । निर्गता
ऋतिर्घृणा यस्याः । “ऋतिर्गतौ घृणायां च श्रद्धायां च शुभेऽपि च” इति रभसः ।

विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥
पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ॥
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥

एकम् ॥ २ ॥ विष्टिः आजूः द्वे नरके हठात्प्रक्षेपस्य । “निर्मूल्यकर्मकरणे”
इति मुकुटः । मद्राख्यकरणस्येत्यन्ये । “विष्टिः कर्मकरेऽमूल्ये मद्राज्ज्वरेणेषु च”
इति हैमः । “आजूवेतनयोर्विष्टिः” इति शाश्वतः । कारणा यातना तीव्रवेदना त्रयं
नरकपीडायाः । पीडा बाधा । आबाधेति वा छेदः । “आबाधा वेदना दुःखम्” इति
हलायुधः । व्यथा दुःखं आमनस्यं “अमानस्यम्” । “प्रसूतिजममानसं कृच्छ्र-
कष्टं कलाकुलम्” इति वाचस्पतिः । अत्र अमनसो भाव इति । मानस्यान्निभ-
मिति वा विग्रहः । प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥ कष्टं कृच्छ्रं आभीलं नव दुःखस्य ।
अत्र नवापि दुःखस्येत्येके । पीडादिचतुष्कं मनःपीडायाः । आमनस्यादि
द्वयं वैभनस्यस्य । कष्टादि त्रयं शरीरपीडाया इति भेदः । एषां मध्ये यदुःखादिकं
भेद्यगामि विश्लेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । यथा । “सेयं सेवा दुःखा च बहुरूपा” ।
“सोऽयं दुःखः सुतोऽगुणः” । “सर्वं दुःखं विवेकिन” इति । भेद्यगामित्वाभावे
तदुक्तलिङ्गमेव ॥ इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥ समुद्रः । समीचीना उद्रा जलचरवि-
शेषा यस्मिन् । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा । “बोपसर्जन” इति सहस्य
सः । अब्धिः अकूपारः पारावारः “पारापारः” सरित्पतिः उदन्वान् उदधिः
सिन्धुः । “सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ।
सरस्वान् सागरः अर्णवः । अर्णांसि उदकानि यत्र सन्ति । “अर्णसो लोपश्च” इति
॥ १ ॥ रत्नाकरः जलनिधिः यादःपतिः अपांपतिः पञ्चदश समुद्रमात्रस्य ।
तस्य समुद्रस्य प्रभेदाः । क्षीरोदः लवणोदः । तथा अपरे दध्युदघृतोदसुरो-
देक्षुदस्वाददाः । “लवणेशुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाः समाः” इत्याद्युक्तेः

आपः स्त्री भूमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
 कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ॥
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ॥
 भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 महत्सूलोलकलोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ॥
 पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

एकैकम् ॥ २ ॥ आपः वाः वारि “वारं” सलिलं “सरिलं” । “सरिलं
 सलिलं जलम्” इति वाचस्पतिः । कमलं जलं पयः कीलालम् । “कीलालं
 रुधिरं तोये” इति कोशान्तरम् । अमृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥ कबन्धं “कम-
 न्धमिति वा” उदकं “इकमित्यपि” । “प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकवा”
 इति हलायुधः । “कं दकं जलम्” इति त्रिकाण्डशेषः । असिन्धुश्चे कबन्धं च दकं
 पाथ इति पाठः । पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । सर्वतो मुखानि यत्र सर्वदिग्गमन-
 त्वात् । अम्भः अर्णः तोयं पानीयं नीरं “नारं” क्षीरं अम्बु शम्बरं “सम्बरमिति
 दन्त्वादि” ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं घनरसः सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र आपः स्त्रियां
 बहुत्वे च नित्यम् । वाः रेफान्ता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियां क्लीबे च । घनरसः
 पुंसि । शेषं क्लीबे । असुनि आपः सान्तं क्लीबे च । वारं नारमित्युभयमक्लीबम् ।
 अत्र सर्वत्र संसारावर्तः प्रमाणम् । “नारं घनरसः पुमान्” इति शब्दार्णवः । घनर-
 समिति क्लीबमपि । “घनरसमम्बु क्षीरम्” इति रत्नकोशात् । “कूपीटं काण्डमस्त्री
 स्वास्त्रीवनीयं कुशं विषम्” इत्यपि । आप्यं अम्मयं द्वे जलविकारस्य त्रिषु । आप्या
 अम्मयी इत्यादि । भङ्गः तरङ्गः ऊर्मिः वीचिः चत्वारि लहरीः । वा स्त्रिया-
 धिति ऊर्मिणा वीचिना च संबध्यते काकाक्षिवत् । ऊर्मिरेव स्त्रीपुंसयोः वीचिस्तु
 नित्यं क्लीबे ॥ ५ ॥ महत्सु ऊर्मिषु उल्लोलः कल्लोल इति द्वयम् । अम्भसां भ्रमः
 मण्डलाकारेण भ्रमणं आवर्तः स्यात् एकम् । भोंवरा इति लौकिकभाषायाम् ।
 पृषन्ति बिन्दुः पृषतः विपुषः चत्वारि जलबिन्दूनाम् । तत्र पृषत् क्लीबे बिन्दुपृषतौ
 पुंसि । विपुद् स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “वक्राण्यपि” । “वक्रः शनैश्चरे पुंसि पुटमेवे

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ॥
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ॥
 द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ॥
 निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ॥

नपुंसकम् । पुटभेदाः भ्रमाः जलनिर्गमाः चत्वारि यानि चक्राकारेण जलान्यधो
 यान्ति तेषाम् । “चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधो यानस्य । भ्रमादि द्वयं
 जलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौ अधःस्यजलस्योर्ध्वनिःसरणस्येति वा मतम् ।
 कूलं रोधः तीरं प्रतीरं तटं पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम् । अदन्तोऽपि । “रोधः
 प्रोक्तश्च रोधसि” इति संसारावर्तः । तटं त्रिलिङ्गम् ॥ ७ ॥ परं च अर्वाक् च परार्वाची
 तीरे क्रमेण पारावारे उच्येते । नद्याः परतीरं पारं अवाक्तीरं आवारमित्यर्थः ।
 एकैकम् । तयोः पारावारयोः अन्तरं मध्यं पात्रमुच्यते । “पात्रं तु कूलयोर्मध्ये
 पर्णे नृपतिमग्निणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि” इति हैमः । एकम् ।
 वारिणोऽन्तर्मध्ये यत्तटं तत् द्वीप इति अन्तरीपमिति चोच्यते । अस्त्रियामित्यु-
 भाभ्यां संबध्यते । द्वे । द्विगता आपोऽत्र स द्वीपः । अपां अन्तर्गतं अन्तरीपम् ।
 द्वीपान्तरीपशब्दयोः समासान्तोऽच् । उभयत्रापि “अन्तरूप” इतीकारः । (बेट इति
 प्रसिद्धम्) ॥ ८ ॥ तोयोत्थितं तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकम् । सैकतं
 सिकतामयं द्वे बालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः जम्बालः पङ्कः शादः कर्दमः
 पञ्च कर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुष्पपुंसकयोः ॥ ९ ॥ जलोच्छ्वासाः परीवाहाः
 “परिवाहाः” । द्वयं निर्गममार्गैः प्रवृद्धं जलं परिवहति तेषाम् । तथा च
 प्रयोगः । “उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां
 परीवाहा इवाम्भसाम्” इति । जलप्रवृद्धिरेव परीवाह इत्येके । कूपका विदारकाः
 द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते तेषाम् । स्रोतोद्विधाकारिणः शिला-
 दयः कूपका इत्येके । नौतार्ये नावा तारितुमर्हे जलादौ नाव्यम् । एकम् ।
 तत् त्रिषु । नौः तरणिः तरिः त्रयं नौकायाः । तरीरित्यपि लक्ष्मीवत् ।

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तैरिः ॥ १० ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ॥

आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ॥

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥ (१)

“कुदिकाराद्” इति ङीषि तरणी तरी इत्यपि । “तरणी तरी” इति हैमः ॥ १० ॥
उडुपं प्लवः कोलः त्रयमल्पनौकायाः “होडी पडांव” इति ख्यातायाः ।
स्वतो यदम्बुसरणं जलगमनं तत्स्रोत उच्यते । सान्तमेकम् । “तालव्यादिरपि”
आतरः तरपण्यं द्वे नद्यादितरणे देयमूल्यस्य । काष्ठाम्बुवाहिनी काष्ठमयी
जलवाहिनी सा द्रोणी उच्यते । “द्रुणिः द्रोणिः” काष्ठमुपलक्ष्य पाषाणादेः ।
एकं “द्रोणी” इति ख्यातस्य ॥ ११ ॥ सांयात्रिकः । समुदितानां गमनं द्वीपा-
न्तरगमनं वा संयात्रा सा प्रयोजनमस्यास्तीति । प्रयोजने ठक् इकादेशः ।
पोतवणिक् पोतेनोपलक्षितो वणिक् । मध्यमपदलोपी समासः । द्वे नौक्या
वाणिज्यकारिणः । कर्णधारः नाविकः द्वे अरित्रं धृत्वा यस्तारयति तस्य ।
नियामकाः पोतवाहाः द्वे पोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रे दुष्टजन्त्वादिज्ञानाय स्थित्वा
ये नियन्तुं शक्तास्तेषाम् । कूपकः गुणवृक्षकः गुणानां रज्जूनां वृक्षः द्वे
रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य “कुवा, डोलकाठी” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥
नौकादण्डः क्षेपणी “क्षेपणिः क्षिपणीरिति च” द्वे नौकावाहकदण्डस्य “बल्हे”
इति ख्यातस्य । अरित्रं केनिपातकः । के जले निपातो यस्य । “हलदन्त” इति
सप्तम्याः अलुक् । द्वे कर्णस्य “सुकाणू” इति ख्यातस्य । अग्निः “अग्नी-
त्यपि” काष्ठकुहालः “काष्ठकुहालः” द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठकुहालस्य
“कुडती” इति ख्यातस्य । सेकपात्रं सेचनं द्वे चर्मादिरचितस्य जलोत्स-
र्जनपात्रस्य “बालदी” डोल इति ख्यातस्य । “यानपात्रं तु पोतोऽम्बिमवे त्रिषु
समुद्रिष्यम् । सामुद्रिको मनुष्योऽम्बिजाता सामुद्रिका च नौः” इति कचित् ॥ १३ ॥
नावोऽर्धे अर्धनावमित्येकम् । तल्लीवे । “नावो द्विगोः” “अर्धाच्च” इति टच् ।

१ टीकास्थं यानपात्रं त्विति पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽत्रैव (मूल पङ्क्तौ) अस्ति ॥

क्लीबेर्धनावं नावोर्ध्वेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥
 त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥
 निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा श्लषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥
 विसारः शकुली चाथ गण्डकः शकुलार्मकः ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

अतीतनौके नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ अतिनु । अतीता नौकेन । नपुंसकह-
 स्त्वः । एकम् । त्रिलिङ्गम् । अतः परं अगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्य त्रिषु वाच्य-
 लिङ्गा इत्यर्थः । प्रसन्नः अच्छः द्वे निर्मलस्व । कलुषः अनच्छः आविलः
 त्रयं मलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं गभीरं गम्भीरं त्रीणि गम्भीरस्य “खोल” इति
 ख्यातस्य । तद्विपर्यये गम्भीरादितरस्मिन् उत्तानमित्येकम् । उद्गतस्तानो
 विस्तारो यस्मात् । अगाधं अतलस्पर्शं द्वे अत्यन्तगम्भीरस्य । कैवर्तः दाशः
 “दासः” धीवरः त्रयं कैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः । आनीयन्ते मत्स्या
 अनेन । “जालमानाय” इति निपातनात् घञ् । जालं द्वे जालस्य । शणसूत्रं
 पवित्रकं द्वे शणसूत्रजालस्य । मत्स्याधानी कुवेणी द्वे मत्स्यबन्धनकरण्डिकग्राः ।
 वडिशं “वडिशा वडिशी । त्रयोऽपि लमध्या वा” । मत्स्यवेधनं द्वे मत्स्य-
 वेधनस्य “गळ” इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा श्लषः मत्स्यः मीनः वैसा-
 रिणः अण्डजः विसारः शकुली अष्टौ मत्स्यस्य । गण्डकः “गण्डकः” शकु-
 लार्मकः द्वे मत्स्यविशेषस्य । “गर” इति प्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥ सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः
 द्वे बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । उलूपी शिशुकः द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य ।
 नलमीनः “डलयोरभेदात् नलमीनोऽपि” । चिलिचिमः “चिलिचिमिः” ।
 “नलमीनश्चिलिचिमिः” इति बोधालितः द्वे जलतृणधारिमत्स्यविशेषस्य
 “वेगसा” इति प्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी शफरी द्वे “सहरी” इति ख्यातस्य शुभ्रमत्स्य-

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ज्ञषाः ॥
 रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥
 तद्ग्रेदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥ २० ॥
 स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥
 ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥

विशेषस्य । पुंसि तु प्रोष्ठः शफरः ॥ १८ ॥ क्षुद्राश्च ते अण्डमत्स्याश्च तेषां संघातः
 पोताधानमुच्यते एकम् । अथो ज्ञषा मत्स्यविशेषा बध्यन्ते न तु पर्यायाः ।
 रोहितः “रोही” इति प्रसिद्धस्य । मद्गुरः “मद्गुरा” इति प्रसिद्धः । शालः
 “शालोऽपि” चक्राङ्कितो मत्स्यः । राजीवः “राया” इति प्रसिद्धः । शकुलः
 “अस्त्रिभेगान् “सौरा” इति प्रसिद्धः” । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिगिलः ।
 आदिशब्दाश्चधावर्तादयोऽन्ये । एकैकम् । यादांसि जलजन्तवः द्वे जलचरमा-
 त्रस्य । तद्ग्रेदाः जलजन्तूनां विशेषाः । शिशुमारः “शिरस” इति ख्यातः ।
 “शिशुमारोऽनुसंभूतजन्तौ तारात्मकेऽच्युत” इति विश्वमेदिन्यौ । उद्रः “हृद्”
 इति प्रसिद्धः । शङ्खः । “सफू” इति प्रसिद्धः । मकरो “मगर” इति प्रसिद्धः ।
 आदिशब्दाञ्जलहस्तादयः ॥ २० ॥ कुलीरः “कुलिरः” कर्कटकः करकटः
 कर्कटः कर्कडः । “कर्कडः कुलिरे” इति हैमः द्वे “कुरलें खेकडा” इति
 ख्यातस्य । कूर्मेः कमठः कच्छपः “अन्यत्र कच्छपीत्यपि पाठः” । “कच्छपी
 वल्लकीमेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च” इति
 विश्वमेदिन्यौ । त्रीणि “कांसव” इति प्रसिद्धस्य । ग्राहः अवहारः द्वे गोह
 “नाडेसावज” इति ख्यातस्य । अवह्रियतेऽनेनेति । “अवहाराधारावाया-
 नाद्युपसंख्यानम्” इति घञ् । कर्तरि णो वा । अत्र अवराह इति पर्यायान्तरं
 दृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रह त्याग इत्यस्मात् घञि बोध्यम् । “अवहारस्तु युद्धा-
 दिविश्रान्तौ ग्राहचोरयोः” इति हैमः । नक्रः कुम्भीरः द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य
 “सुसर” इति ख्यातस्य । कुम्भी हस्ती तमीरयति कुम्भीरः । महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डूपदः किञ्चुलकः “किञ्चिलिकः किञ्चुलुकः” त्रीणि जलचरमेदस्य “केंचू
 कण्डू, दानवार, गांडोळ” इति ख्यातस्य । गण्ड्वो ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डू-

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ॥ २२ ॥
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ॥
 क्षुद्रशंखाः शंखनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवददुराः ॥
 शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २४ ॥
 मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥

पदः निहाका गोधिका द्वे जलगोधिकायाः “पाण्यांतील घोरपड” इति
 ख्यातायाः । रक्तपा जलौका जलौकसः त्रीणि “जद” इति ख्यातस्य । तत्र
 जलौकसः स्त्रीत्वे बहुत्वे च नित्यम् । “ओक उचः के” इति निपातितोऽदन्त
 ओकशब्दः । “जलौका तु जलौकाः स्याज्जलूका च जलौकसि” इति संसाराव-
 र्ताद्वहुवचनं प्रायिकम् । “जलौकापि जलौकाः स्याज्जलूका जलजन्तुका” इति
 तारपालोऽपि ॥ २२ ॥ मुक्तास्फोटः मुक्ताः मौक्तिकानि स्फुटन्ति यत्र ।
 “स्फुट विकसने” । शुक्तिः शुक्तिकायाः । शंखः कम्बुः द्वे शंखस्य । पुञ्ज-
 पुंसकौ । क्षुद्रशंखाः शंखनखाः “शंखनकाः” द्वे सूक्ष्मशंखानाम् । जल-
 शुक्तयः जलमात्रजाः शुक्तयः शम्बूका उच्यन्ते । “शम्बुकः शम्बुकः शम्बुः”
 एकं क्षुद्रशुक्तिकानाम् । शम्बुकः स्त्रीपुंसयोः । “शम्बुका न नपुंसके” इति
 मेदिनी । “शम्बुकः शम्बुकः शम्बुपूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारेण विना शेषो
 दृश्यते ग्रन्थविस्तरः” इत्युत्पलिनी ॥ २३ ॥ भेकः मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः ।
 “परिसरकृकलासखेदसालूर इत्युष्मविवेकादन्त्यादिरपि ।” प्लवः ददुरः षट्
 भेकस्य । शिली गण्डूपदी द्वे स्वल्पगण्डूपदजातेः । भेकी वर्षाभ्वी “वर्षाभूः”
 द्वे क्षुद्रभेकजातेः । कमठी डुलिः द्वे कूर्म्याः ॥ २४ ॥ मद्गुराख्यस्य मत्स्य-
 विशेषस्य प्रिया स्त्री शृङ्गीत्युच्यते एकम् । दुर्नामा “दुर्नाम्नी” दीर्घको-
 शिका द्वे जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य । जलाशयाः जलाधाराः द्वे तडा-
 गादीनाम् । तत्र जलाशयेष्वेव वक्ष्यमाणा विशेषाः । अगाधमतलस्यर्शं जलं
 यस्य स जलाशयो ह्रद उच्यते एकम् ॥ २५ ॥ उपकूपजलाशये कूपसमीपे
 यो जलाशयः कूपोद्धृताम्बुस्थापनीयशिलादिरचितो गर्तः यत्रत्यं जलं सुखेन

पुंस्येवाञ्धुः ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

नेमिस्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ॥

पुष्करिण्यां तु स्वातं स्यादस्वातं देवस्वातकम् ॥ २७ ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ॥

स्यादालवालमावालमावापोऽथनदी सरित् ॥ २९ ॥

गावः पिबन्ति तत्र आहावः निपानं इति द्वे । अन्धुः ग्रहिः कूपः उदपानं चत्वारि “विहीर” इति ख्यातस्य । तत्रोदपानं पुंसि वा ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्य नेमिः अन्ते रज्ज्वादिधारणार्थं दारुयन्त्रं सा त्रिका । “त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्रिकं पृष्ठधरेऽस्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ । एकं “हातराहाट” इति ख्यातस्य । अस्य कूपस्य पाषाणादिभिर्यन्मुखनिबन्धनं “नन्दीपट” इति ख्यातं स वीनाह उच्यते । “विनाहः” एकम् । पुष्करिणी स्वातं द्वे पुष्करिण्याः । अस्वातं देवस्वातकं “अस्वातो देवस्वातकः” इति पुष्काण्डेऽमरदत्तात्पुंस्यपि द्वे अकृत्रिमस्वातस्य । देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकरः तडागः कासारः सरसी सरः पञ्च तडागस्य । तत्र तडागे तटाक इति पाठः । स पुष्पपुंसकयोः । “तटाकतडागावपि” । अत्र पद्मादि द्वे सपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरस्येत्यपि मतम् । सरसी स्त्री । सरः सान्तम् । वेशन्तः पल्वलं “पल्वलः” । “वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री” इति वाचस्पतिः । अल्पसरः त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी “वापिः” । “वाप्यां वापिरपि स्मृता” इति द्विरूपकोशः । दीर्घिका द्वे “दीर्घी” इति ख्यातायाः अवरोहणवापिकायाः ॥ २८ ॥ खेयं परिखा द्वे दुर्गाद्वहिर्यत्परितः स्वातं क्रियते तस्य “चर” इति प्रसिद्धस्य (खंदक इत्यपि प्रसिद्धिः) । यत्र अम्भसां धारणं क्षेत्रादिसेकार्थं जलानां संग्रहणं स आधार उच्यते एकम् “धारण बांद” इति ख्यातस्य । यदुक्तम् । “अपां धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्” इति । आलवालं “अलवालं” आवालं आवापः त्रीणि वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसो धारणार्थं यदेष्टनं तस्य “अल्ले” इति ख्यातस्य । नदी सरित् ॥ २९ ॥ तरङ्गिणी शैबलिनी तटिनी श्रदिनी “श्रदिनी” धुनी स्रोतस्विनी “स्रोतस्वती” द्वीप-

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यदिनी धुनी ॥

स्रोतस्विनी दीपवती स्रवन्ती निम्नगोपगा ॥ ३० ॥

(“कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती” ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ॥) (१)

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाद स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

वती स्रवन्ती निम्नगा आपगा । अपां समूहो आपं तेन गच्छति । समूहे
अप् । गमेर्ङः अपगेति ह्रस्वादिरपि । “विद्यादगारमागारमपगामापगाम-
पि” इति द्विरूपकोशः । द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ कूलंकषादिसरस्वत्यन्तानि
चत्वार्यपि नद्याः । गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा भागीरथी त्रि-
पथगा त्रिस्रोताः भीष्मसूः अष्टौ भागीरथ्याः । त्रिस्रोताः सान्ता ॥ ३१ ॥
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा चत्वारि यमुनायाः । शमनस्वसा
ऋदन्ता । रेवा नर्मदा सोमोद्भवा । सोमात् सोमवर्षजात्पुस्त्वस उद्भवति ।
अच् । तेनावतारितत्वात् । अथवा सोमाद्बुद्राद्भवति । मेकलकन्यका “मेख-
लकन्यका” चत्वारि नर्मदायाः । मेकलो ऋषिरद्रिर्वा तस्य कन्यका ॥ ३२ ॥
करतोया सदानीरा द्वे गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातायाः । यदुक्तम् ।
“प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवा-
हिनी” इति । बाहुदा सैतवाहिनी द्वे कार्तवीर्यार्जुनेन याज्वतारिता तस्याः ।
बाहुदस्य कार्तवीर्यस्येयं बाहुदा । शतद्रुः शुतुद्रिः । द्वे शतरुद्रेति
देशभाषया प्रसिद्धायाः । शुतुद्रीत्यपि पाठः । शुतुद्रि (२) स्तोममिति
श्रुतेः पाठात् । वसिष्ठशापभयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । विपाशा विपाद्
द्वे पाशमोचिनीति ख्यातायाः । वसिष्ठं विपाशयतीति विपाद् शकारान्ता
॥ ३३ ॥ शोणः हिरण्यवाहः द्वे नदविशेषस्य “शोणानदीति प्रसिद्धस्य ।”

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥ २ द्वे शुतुद्रि—इति संबोधनमिदम् ॥

शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् ॥
 शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ॥
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥
 देविकायां सरखां च भवे दाविकसारवौ ॥
 सौगन्धिकं तु कल्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥
 इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालूकमेषां कन्दः स्याद्धारिपर्णी तु कुम्भिका ॥
 जलनीली तु शेवालं शैवलौऽथ कुमुदती ॥ ३८ ॥

याऽल्पा कृत्रिमा सरित्सा कुल्या । तालव्यान्तम् । एकम् । “कुल्या नदी
 कुल्यमसि कुल्या वारिप्रणालिकेति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । शरावती वेत्रवती चन्द्र-
 भागा “चान्द्रभागा चान्द्रभागी चन्द्रभागी” । “चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्र-
 भागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता” इति द्विरूपकोशः । सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी एते पञ्च सरिद्विशेषाः । एकैकम् । अन्याश्च सरितः कौशिकीगण्डकी-
 चर्मण्वतीगोदावेण्वाद्याः सन्तीति शेषः । संभेदः सिन्धुसंगमः । द्वे नदीमेल-
 कस्य नदीसंगमस्य । संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र संभेदः । पयसो जलस्य
 पदव्यां निर्गमनमार्गे मकरमुखादिरूपा प्रणालीत्येकम् । तत् द्वयोः पुंसि
 तु प्रणालः ॥ ३५ ॥ उत्तरौ दाविकसारवौ त्रिषु । देविकायां नद्यां भवं दावि-
 कम् । सरखां नद्यां भवं सारवम् । “दाण्डिनायन” इति निपातनात्सारवशब्दः
 साधुः । एकैकम् । स्त्रियां तु दाविकी सारवी । सौगन्धिकं कल्लारं “कल्लारं”
 सन्ध्याविकासिनः शुक्रसरोजस्य । हल्लकं रक्तसन्ध्यकं द्वे रक्तकलारस्य ।
 रक्तान्सन्धीन् अकति रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६ ॥ उत्पलं कुवलयं द्वे कुमुदस्य ।
 कमलसाधारणस्येत्यन्ये । “कुवलं तूत्पलं कुवम्” इति त्रिकाण्डशेषः । नीले-
 ऽस्मिन्नुत्पले नीलाम्बुजन्म इन्दीवरं इति द्वे । “इन्दीवरं इन्दीवारं इत्यपि ।”
 सिते शुभ्रेऽस्मिन्नुत्पले कुमुदं कैरवं द्वे । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियं कैरवम्
 ॥ ३७ ॥ एषां उत्पलविशेषाणां कन्दः शालूकं स्यात् एकम् । वारिपर्णी
 कुम्भिका द्वे जलकुम्भीति ख्यातायाः । जलनीली शेवालं शैवलः “शैवालः ।

कुमुदिन्या नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥
 पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥
 पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥
 मृणालं बिसम्भोजादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 करहाटः शिफाकन्दः किञ्जल्कः केसरोजस्त्रियाम् ॥

शेवालश्चापि शेवालः शेवलो जलनीलिका । त्रयं शेवाल इति ख्यातस्य ।
 कुमुद्वती ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी द्वे कुमुदिन्याः कुमुदयुक्तदेशस्य च । नलिनी
 “नलिन्यपि” । नडाः सन्त्यत्रेति नडिनी । बिसिनी पद्मिनी त्रयं कमलिन्याः ।
 मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः । पद्मं नलिनं अरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं
 कमलं शतपत्रं कुशेशयं पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥ बिस-
 प्रसूनं राजीवं पुष्करं अम्भोरुहं षोडश कमलस्य । वा पुंसीति षोडशभिरपि
 संबध्यते । तत्र पुण्डरीकं सिताम्भोजं द्वे सितकमलस्य । रक्तसरोरुहम् ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं त्रयं रक्तकमलस्य । कोकनदमिति रक्तकुन्देऽपि वर्तते ।
 यदाहुः । “रक्ताब्जे रक्तकुन्दे च बुधैः कोकनदं स्मृतम्” इति । नालः नालम् ।
 “नाला नाली च” द्वे पद्मादिदण्डस्य । मृणालं बिसम् । मृणाली मृणालः
 विश्वम् । “मृणालं नलदे ह्रीवं पुष्पपुंसकयोर्विश्वः” इति विश्वः ॥ “मृणाले तु विश्वं
 बिसम्” इति द्विरूपकोशः । द्वे मृणालस्य “भिसे” इति ख्यातस्य ॥ अस्त्रियां
 ह्रीवपुंसोः । अञ्जादिकदम्बे कमलादीनां समूहे खण्डमित्येकमस्त्रियाम् । अण्डः
 षण्डः । “तालव्यो मूर्द्धन्योऽञ्जादिकदम्बे षण्डशब्दोऽयम् । मूर्द्धन्य एव वृषमे
 पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः” इत्युष्मविवेकः ॥ ४२ ॥ करहाटः शिफाकन्दः द्वे पद्ममू-
 लस्य । शिफा मूलतरुप्ररोहस्तत्सहितः कन्दः । कन्दो मूलमित्यर्थः । शिफेति
 च कन्दमिति च पृथक् नामनी इत्येके । किञ्जल्कः केसरः “केशरः” द्वे
 केसरस्य । संवर्तिका नवदलं द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य । बीजकोशः वराटकः ।

१०]

प्रथमं काण्डम्.

६५

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

उक्तं स्वर्व्योमदिकालधीशब्दादि सनाढ्यकम् ॥

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ २ ॥

“वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके” इति कोशान्तरम् । द्वे बीजकोशस्य । बीजानां कमलाक्षाणां कोशः पात्रं अथवा आधारः बीजकोशः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः ॥ १० ॥ उक्तान् वर्गान्संग्रहेणोपसंहरति उक्तमिति । मया स्वर्व्योमादिकमुक्तम् । शब्दादीति । रसगन्धादिग्रहणार्थमादिशब्दः । एषां स्वर्गादीनां संगतं संबन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेधादिकं तच्चोक्तम् ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्य कृतौ नाम्नां लिङ्गानां चानुशासने स्वरादिशब्दानां काण्डः समूहः साङ्गः अङ्गोपाङ्गसहितः प्रथमः समर्थितः कथितः ॥ २ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचिते एवं प्रथमः स्वरादिकाण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

इति सटीकामरकोशस्य

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशप्रथमकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गिकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौ परिभाषायाः श्लोकाः ...	५	०	
१	स्वर्गवर्गस्य	६९॥	३॥	मूलश्लोकाः, २८२ क्षेपकश्लोकाः, १८ एवम्, ३००
२	व्योमवर्गस्य	२	॥०	
३	दिग्वर्गस्य	३५	४॥	
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	
५	धीवर्गस्य	१७	२॥	
६	शब्दादिवर्गस्य	२५	२	
७	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
८	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
९	नरकवर्गस्य	३॥	०	
१०	वारिवर्गस्य	४३	॥०	
	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य द्वितीयं काण्डम्.

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृदनौषधिमृगादिभिः ॥
 नृब्रह्मक्षत्रविदशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
 भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ॥
 घरा धरित्री घरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
 सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ॥
 गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
 (“विपुला गह्वरी घात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ॥
 भूतघात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥ १ ॥”) (१)

श्रीगणेशाय नमः ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणेऽसिन्काण्डे अत्रैर्मृच्छास्त्रानग-
 रादिभिरुपात्रैर्मृत्स्वावेशादिभिः सहितैः पृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गा उदिताः ।
 वक्तुमारब्धा इत्यर्थः । तत्र क्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देन पक्षिणां
 संग्रहः । “यद्वा मृगानन्ति पुनः पुनः स मृगादी सिंहः । असिन्नर्थे ताच्छील्ये
 णिनिः” ॥ १ ॥ भूः भूमिः अचला न चलतीत्यचला । अथवा अचलाः
 पर्वताः सन्ति अस्याम् । अर्धआद्यच् । अनन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा घरा
 धरित्री घरणिः क्षोणिः “क्षोणी क्षौणिः क्षौणी” ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
 सर्वसहा वसुमती वसुधा उर्वी वसुधरा गोत्रा कुः पृथिवी । “पृथ्वी” । “पृथ्वी
 पृथिवी पृथ्वी” इति शब्दार्णवः । पृथ्वी क्ष्मा अवनिः “अवनी” मेदिनी
 मही “महिः” इति सप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । अत्र भूमी-घरणीत्यादयो
 ङीषन्ता अपि । “कृदिकारादक्त्तिनः” इति गणसूत्रात् ॥ ३ ॥ विपुलेत्येकादश
 भूमेश्च ॥ १ ॥ मृत् मृत्तिका । “मृदस्तिकन्” । द्वे मृदः । मृत्सा मृत्स्वा ।

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ।

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्खा च मृत्तिका ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ॥

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाग्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योज्वधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ॥

सत्त्वौ प्रशसायाम् । द्वे प्रशस्तमृदः । प्रशस्ता मृत्तिका त्वित्यन्वयः । “कृष्णभूमः कृष्णमृत्स्यादुदग्भूम उदग्मृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च” इत्यपि पठ्यते । सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । ऊषः क्षारमृत्तिका द्वे क्षारमृत्तिकायाः । ऊषोऽदन्तः ॥ ४ ॥ ऊषवान् ऊषरः द्वयं क्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिङ्गौ । यथा ऊषवती ऊषरा वा स्थली । ऊषरं स्थलमित्यादि । स्थली अकृत्रिमस्थानस्य । “कृत्रिमा तु स्थला । स्थलमुभयसाधारणम् ।” मरुः धन्वा द्वे मरुदेशस्य । निर्जलोऽयम् । म्रियते पिपासया यस्मिन्मरुः । खिलं अग्रहतं द्वे अकृष्टस्य क्षेत्रादेः । न ग्रह्यते हलादिभिरग्रहतम् । “समे समानार्थे” त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती लोकः विष्टपं “विष्टपम्” । “जगत्स्वात्पिष्टपे लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च” । “लोकस्तु भुवने जने” इति मेदिनी । “विष्टपः पुमान्” इति नोपालितः । भुवनं जगत् पञ्च भूतलस्य । “एकं महाभूतं पृथिवी । पञ्चमहाभूतविषयेन्द्रियात्मकं जगदिति पृथ्वीजगतोर्भेदः” । अयं जम्बुद्वीपवर्ती दृश्यमानो लोकः भारतनामकं वर्षं ज्ञेयम् । उक्तं च । “उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेयैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः” इति । भारतस्य राज्ञ इदं भारतम् । वर्षशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । “पुष्पपुंसकयोर्वर्षं जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति रुद्रः । “वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति मेदिनी । एकम् । एवमिलावृत्तादीन्यष्टौ वर्षाण्यन्यान्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः प्राग्दक्षिणः प्राक्सहितो दक्षिणो देशः स प्राच्य इत्येकम् । शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमोत्तरः पश्चिमसहित उत्तरो देशः स उदीच्य इत्येकम् ॥ प्रत्यन्तः अन्तं प्रतिगतः म्लेच्छदेशः द्वे शिष्टाचाररहितस्य कामरूपादेः । यदुक्तम् । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नडान्नडल इत्यपि ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कञ्चस्तथाविधः ॥ १० ॥

यसिन्देक्षे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं ग्राहुरार्यावर्तमतः परम्” इति । मध्य-
देशः मध्यमः द्वे । एतत्परिमाणं तु । “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनक्षणादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः” इति ॥ विनक्षनं तीर्थमेदः । “कुरु-
क्षेत्रम्” ॥ ७ ॥ आर्यावर्तः पुण्यभूमिः द्वे विन्ध्यहिमाचलयोरन्तरस्य । उक्तं
च “आसमुद्राच्च वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं
विदुर्बुधाः” इति । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । हिमेनाल्पते हिमालः । अल
भूषणादौ षञ् । हिमागयोरित्यपि पाठः । नीवृत् जनपदः द्वे जनैर्वास्व-
मान्नराष्ट्रस्य मगधादेः । नीवृत्पुंसि साहचर्यात् नियतं वर्ततेऽस्मिन्नीवृत् ।
“नहिवृत्ति” इति दीर्घः । जनः पदं वस्तु यत्र । “जानपदोऽपि” । “मवेजनपदो
जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति विश्वमेदिन्यौ । देशः विषयः उपवर्तनं त्रीणि
ग्रामसमुदायलक्षणस्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोष्ठशब्दमभिधाय वक्ष्य-
माणाः त्रिषु । त्रिषु लिङ्गेषु इत्यर्थः । नडान् नडलः द्वे नडप्राये नडबहुले
देशे । कुमुदानित्येकं कुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकं बहुवेतसे । बहवो वेतसा
कानीरा यत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्नीवृत्त्यर्थे “कुमुदनडवेतसेभ्योऽन्तुप्” ॥ ९ ॥
शाद्वलः शादहरिते देशे शाद्वल इत्येकम् । शादाः सन्त्यसिन् शाद्वलः । एतौ
मध्यवर्तीयौ । “वैदूर्यमणिशाद्वलौ” इति द्विरूपकोशात् । शाद्वल इत्यपि
पाठः । सजम्बाले कर्दमयुक्ते देशे पङ्किल इत्येकम् । जलप्रायं अनूपं द्वे जल-
बहुलदेशस्य । अनुगता आपोऽत्र अनूपम् । अनूपदेशलक्षणम् । “नानाद्रुमल-
तावीरुर्धिरप्रान्तशीतलैः ॥ वनैर्व्याप्तमनूपं तत् सस्यैर्ग्रीहिबवादिभिः” ॥ तथा-
विधः अनूपसदृशः कश्चिन्मगधादेरुपान्तदेशः कञ्च इत्युच्यते । एकम् । कञ्च-
शब्दस्य पुंसीति विशेषश्चिन्मिति पूर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कञ्च इत्यनूपस्यैव

स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ॥

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

सुराग्नि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥

गोष्ठं गोस्थानकं तच्च गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ॥

पर्याय इति केचित् । कच्छम् । “कच्छमनूप” इति बोपालितः ॥ १० ॥
 शर्करा शर्करिलः द्वे बालुकायुक्तदेशे । तत्र शर्करा स्त्री । शर्करः शर्करा-
 वान् द्वे बालुकायुक्तस्य देशादेः । आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव, “देशे
 लुबिलचौ च” इति नियमात् । एवं सिकतावत्युन्नेया ऊहनीयाः । तथाहि ।
 सिकताः सिकतिल इति द्वे सिकतायुक्तस्य देशस्य । सैकतः सिकतावान्
 द्वे बालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकताः नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च । “अत्र
 शर्करासिकताशब्दौ द्वावपि बहुवचनान्ताविति केचित्” ॥ ११ ॥ देश इति ।
 नद्यम्बुमिर्वृष्ट्यम्बुमिश्र संपन्नव्रीहिभिः पालितो देशः क्रमेण नदीमातृको देव-
 मातृकश्च स्यात् । नद्यम्बुजातसस्यद्वितो नदीमातृकः । वृष्ट्यम्बुजातसस्यद्वितो
 देवमातृक इत्यर्थः । “देवो मेघे सुरे राग्नि” इति विश्वः । एकैकम् ॥ १२ ॥ धर्म-
 शीलः शोभनो राजा यत्र स सुराजा तस्मिन्देशे राजन्वान् एकम् । “राज-
 न्वान्सौराज्ये” इति निपातितो राजन्वान्शब्दः । ततोऽन्यत्र राजमात्रयुक्ते
 देशे राजवान् एकम् । गोष्ठं गोस्थानकं द्वे गवां स्थानस्य । तत् गोष्ठं भूत-
 पूर्वकं चेत् गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वं यत्र गाव आसन् तत्स्थानं गौष्ठीनमित्यर्थः ।
 “गोष्ठात्स्व भूतपूर्वं” इति खल् । एकम् ॥ १३ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः द्वे नदी-
 पर्वतादीनामुपान्तश्रवः । सेतुः आलिः “आली” द्वे सेतोः “पूल इति
 रूमातस्य । ” स्त्रीलिङ्गायामालौ सेतुः पुमानित्यन्वयः । वामलूरः नाकुः
 वल्मीकं त्रीणि वल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनम् । अयतेऽनेन । “अय गतौ” ।

१]

द्वितीयं काण्डम्.

७१

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ॥

प्रातरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ॥

घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ” इति हैमः । वर्त्म मार्गः अध्वा पन्थाः पथः । “वाटः पथश्च मार्गश्च” इति त्रिकाण्डशेषः । पदवी “पदविः” सृतिः सरणिः । “सरणिः पथि चावलौ” इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । ङीष्न्तोऽपि । पद्धतिः “पद्धती” पद्या पादाय हिता पद्या । “तस्मै हितम्” इति यत् । वर्तनी वर्तनिः वर्त्मनिः । “वर्त्मनिर्वर्त्मनी पथि” इति हैमः । एकपदी द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपन्थाः सुपन्थाः सत्पथः त्रयं अर्चितेऽध्वनि शोभने मार्गे । व्यध्वः दुरध्वः विपथः कदध्वा कापथः “कुपथोऽपि” पञ्च दुर्मार्गस्य । तत्र कदध्वा नान्तः ॥ १६ ॥ अपन्थाः अपथं द्वे अमार्गस्य । शृङ्गाटकं चतुष्पथं द्वे चन्हाटा इति ख्यातस्य । दूरश्चासौ शून्यश्च दूरशून्यः । छायाजलादिवर्जितो दूरस्थोऽध्वा मार्गः प्रान्तरमित्युच्यते । एकम् । यदुर्गमं चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तं वर्त्म मार्गः कान्तारमित्युच्यते । पुंसि कान्तारः । “कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी । एकम् ॥ १७ ॥ क्रोशयुगं गव्यूतिरित्युच्यते । “क्रोशो धनुः सहस्रे द्वे धनुर्हस्तचतुष्टयम् । द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितम्” इति शब्दार्णवात्पुंस्यपि । स्त्री तु गव्यूतम् । “धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गोस्तं गोमतं च तत्” इति वाचस्पतिः । किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं “चतुःशती वा” नल्व इत्युच्यते । चतुःशतहस्तमितं स्थानं नल्वसंज्ञकमित्यर्थः । एकम् । घण्टापथः संसरणं द्वे राजपथमात्रस्य । घण्टोपलक्षितगजादीनां पन्थाः घण्टापथः । “दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः” इति चाणक्यः । तत्संसरणं पुरस्य नगरस्य चेदुपनिष्करमित्येकम् । बुधैः संसरणं वर्त्म गजा-

(“द्यावापृथिव्यौ रौदस्यौ द्यावाभूमी च रौदसी ॥
दिवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥१॥”)(१)

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ॥
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ॥
आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

दीनामसङ्कुलम् । पुरस्योपस्करं चोक्तमिति श्रुतः ॥ १८ ॥ “द्यावेत्यादीनि पञ्च
द्विवचननामानि द्यावाभूम्योः । गङ्गेत्यादि त्रयं क्षारसमुद्रस्य । “गङ्गा स्वनौ
सुरागृहे । रुमा सुग्रीवदारेषु विशिष्टलवणाकरे” इति मेदिनी । “गङ्गारुमे
स्त्रियाम् ॥” ॥ १ ॥ अङ्गोपाङ्गपेक्षया भूमिरेवात्र प्रधानमिति भूमिवर्ग इति
व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥ इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥ पूः पुरी “पुरिः”
नगरी पत्तनं “पट्टनं” पुटभेदनं स्थानीयं निगमः सप्तकं नगरस्य । पूः पुरौ ।
पुरीनगर्यौ वा स्त्रियौ । पक्षे पुरं नगरम् । केचिदत्र भेदं चकुर्यथा । यत्रानेक-
शिष्टिपिनोऽनेकवणिगादिव्यवहारस्तत्पुरादिसङ्घम् । यत्र राजा तदनुचराश्च
सन्ति तत्पुरं पत्तनादिसङ्घम् । यत्प्राकारादिवेष्टितं विस्तीर्णं पुरं तत्स्थानी-
यादिनामकमिति । यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकम् ।
मूलनगरं राजधानी ॥ १ ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो निवेशस्थानं वेश इत्यु-
च्यते । द्वे वेश्यानिवासस्य । तालव्यान्तम् । “नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो
वेश्यागृहेऽपि च” इति तालव्यान्ते रभसः । “गृहमात्रे गणिकायाः सद्यनिवेशो
भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो मूर्द्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः” इत्युष्म-
विवेकः । आपणः निषद्या द्वे क्रयवस्तुशालायाः । हट्टवणिकपथपण्याजिरा-
दिकमपि । विपणिः “विपणी” पण्यवीथिका द्वे क्रयवस्तुशालापक्षेः ।
चत्वार्यपि हट्टस्येत्यन्ये । विपणिः स्त्री । “आपणादि द्वयं हट्टस्य बाजार
इति प्रसिद्धस्य । विपणीति द्वयं हट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपि मतम्” ॥ २ ॥
रथ्या । रथं वहतीति “तद्ब्रह्मति रथयुग” इति यत् । प्रतोली विशिखा त्रीणि

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ॥

प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्राततो वृतिः ॥ ३ ॥

भित्तिः स्त्री कुक्ष्यमेद्वैकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥

गृहाः पुंसि च भूम्येव निकायनिलयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ॥

चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ग्रामाभ्यन्तरमार्गस्य । चयः वप्रं द्वे वरिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । प्राकाराधारस्य वा । प्राकारः वरणः सालः “शालः” । “तालव्यो नृपक्षयोः शालो वृक्षे वृत्तौ कुमेदे च । तालव्यदन्त्व उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्” इत्युष्मविवेकः । “सालो वरणसर्जयोः” इति रभसः । त्रयं यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेः प्रान्तभागे या वृत्तिः वेष्टनं वेणुकण्टकादीनां तत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि” । एकम् ॥ ३ ॥ भित्तिः कुक्ष्यं द्वे भित्तेः । तत्कुक्ष्यं अन्तर्न्यस्तकीकसं चेदेद्वैकसंज्ञम् । एडुकं एडोकम् । “भवदेडोकमेडुकम्” इति द्विरूपकोशः । एकम् । अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि दाढ्यार्थं यत्र तत् । कीकसं कठिनद्रव्यस्योपलक्षणम् । गृहं गेहं उदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशान्तं पस्त्यं वस्त्रं वसेस्तिः “तत्र साधुः” इति यत् । सदनं “सादनम्” । “सदनं सादनं समम्” इति द्विरूपकोशः । भवनं अगारम् आगारम् । “विद्यादगारमागारमपगामापगामपि” इति द्विरूपकोशः । मन्दिरं गृहाः निकायः निलयः आलयः षोडश गृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । “स्त्रीष्वपि” ॥ ५ ॥ वासः कुटी शाला सभा चत्वारि सभागृहस्य । तत्र कुटो द्वयोः स्त्रियां तु कुटी कुटिश्च । “कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे” इति मेदिनी । गृहादिसभान्तानि विंशतिर्नामानि गृहस्येत्यन्ये । संजवनं चतुःशालम् । चतसृणां शालानां समाहारः । द्वे अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य “चौसोपी, चौपट, चौक इति प्रसिद्धस्य” । पर्णशाला उटजः द्वे मुनिगृहस्य । “उटजस्तृणपर्णादिः” इति देशिकोक्तः ॥ ६ ॥ चैत्यं आश-

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ॥
 आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥
 मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 (“कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्” ॥) (१)
 वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ॥
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

तनं द्वे यज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला मन्दुरा द्वे अभ्यशालायाः “पागा” इति
 ख्यातायाः । आवेशनं शिल्पिशाला शिल्पशालेत्यपि पाठः । तत्र
 शिल्पस्य शालेति । द्वे स्वर्णकारादीनां शालायाः । प्रपा पानीयशालिका
 द्वे जलशालायाः “पाणपोही इति प्रसिद्धायाः” ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयः
 शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । “छात्रोऽन्तेवास्यादिर्येषां परिव्राजकक्षपण-
 कादीनां तेषां निलय इति वा” । आदिना कापालादिसंग्रहः । गञ्जादिद्वयं
 मद्यस्थानस्य । गर्भागारं वासगृहं द्वे गृहमध्यभागस्य माजघर इति प्रसिद्धस्य ।
 अरिष्टं सूतिकागृहम् । “सूतकादीनामत्वविकल्पात्सूतकागृहम्” । द्वे प्रसव-
 स्थानस्य । चत्वारोऽपि पर्याया इत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धा भूः स कुट्टिम
 इत्येकम् । फरसबंदी, भूमिगृह, तळघर इति प्रसिद्धस्य । चन्द्रादिद्वयं गृहोप-
 रितनगृहस्य उपरमाडी, अटाळी, गच्ची इत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ ८ ॥ वातायनं
 गवाक्षः द्वे गवाक्षस्य श्लोका इति प्रसिद्धस्य । मण्डपः जनाश्रयः द्वे मण्ड-
 पस्य । तत्र मण्डपः स्त्रीबपुंसोः । धनिनां धनवतां वासः गृहं तत् हर्म्यादि ।
 आदिना स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहः । देवानां राज्ञां च गृहं प्रासाद इत्येकम्
 ॥ ९ ॥ सौधः । सुधया लिप्तः । सुधा तु भित्त्यादिरञ्जनार्थं यत् श्वेतद्रव्यम् ।
 राजसदनं उपकार्या उपकारिका चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकादय ईश्व-
 रसन्धानां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोरणः स्वस्तिकः । उपर्यु-
 परिगृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नन्द्यावर्तः ॥ १० ॥ विस्तीर्णः सुन्दरो विच्छ-

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥
 रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् ॥
 प्रघाणप्रघणांलिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्तराजिरे ॥
 अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकम् ॥
 वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

न्दकः । “विच्छन्दकः” आदिना रुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञां
 रुयगारं स्त्रीगृहं तत् अन्तःपुरं अवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः अवरोधः
 चत्वारि । अट्टः क्षौमं “क्षौमं” द्वे हर्म्यादिपृष्ठस्य “उपरिगृहस्य माडी इत्या-
 दिख्यातस्य” । गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः प्रघणः । प्रविशन्निर्जनैः पादैः
 प्रकर्षेण हन्यते स प्रघणः प्रघाणश्च । हन्धातुः । अलिन्दः आलिन्दः ।
 “गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” इत्यमरमाला । त्रीणि द्वाराद्वहिर्धः
 प्रकोष्ठकस्तत्र ओटा इति प्रसिद्धस्य । “द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्क-
 स्येति वा पाहिरी इति ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ गृहावग्रहणी देहली द्वे गृहद्वारा-
 धोभागस्य उंबरा इति प्रसिद्धस्य । “देहं गोमयाद्युपलेपं लातीति विगृही-
 तत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंबरओठा उंबरठा इति ख्यातस्य ।” अङ्गणं अङ्ग-
 नम् । “अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता” इति नान्तवर्गे विश्वः । चत्वरं
 अजिरं त्रीणि प्राङ्गणस्य । शिलेत्येकं द्वारस्तम्भाधः स्थितकाष्ठस्य । “शिली” ।
 “तलदारु शिल्पघोऽपि नासा दारुध्वमस्य यत्” इति बोपालितात् । नासे-
 त्येकं “दन्त्यान्तम्” द्वारस्तम्भोपरि स्थितस्य दारुणः “मस्तकपट्टी गणेशपट्टी
 इति प्रसिद्धस्य” ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नं अन्तर्द्वारं द्वे गुप्तद्वारस्य खिडकीसङ्घस्य ।
 पक्षद्वारं पक्षकं द्वे पार्श्वद्वारस्य । मागिलदार इति लोकप्रसिद्धिः । “प्रच्छ-
 न्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते” इति कात्यात् पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये ।
 वलीकम् । “वलीकः पटलं प्रान्तः” इति बोपालितात्पुंस्त्वमपि । नीध्रे द्वे पट-
 लप्रान्ते गृहच्छादनस्य “भिच्चिबहिर्भागीयस्य वळचण पडवी इति ख्यातस्य” ।
 पटलं छदिः द्वे छादनस्य “शाकार इति ख्यातस्य” । छदिः सान्तं क्षियाम् ।

गोपानसी तु बलमी छादने वक्रदारुणि ॥
 कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्रपुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वाद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ॥
 तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्वद्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ॥
 कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥
 समार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

छादयौ ॥ १४ ॥ गोपानसी बलमी “बलमिः” । बडमीति मूर्धन्यमध्योऽपि ।
 “शुद्धान्ते वडमीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेष्मनि” इति रभसः । “ओको गृहं पिटं चालो
 वडमी चन्द्रशालिका” इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे छादनार्थं यद्वक्रदारु तत्र । पटला-
 धारभूतवक्रकाष्ठे इत्यर्थः । पटलाधारवृक्षपञ्जरस्य ओमण कडणी वासा
 इति प्रसिद्धस्य । सञ्जा इत्यपि मतम् । कपोतपालिका विटङ्कं द्वे सौधादौ
 काष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य ॥ १५ ॥ द्वाः द्वारं प्रतीहारः “प्रतिहारः” त्रयं
 द्वारस्य । तत्र द्वाः स्त्रियां रेफान्तः । वितर्दिः “वितर्दी” वेदिका द्वे वेद्याः ।
 “अङ्गनादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्येति वा ।” वितर्दिः स्त्री । तोरणः बहि-
 र्द्वारं द्वे तोरणस्य “द्वारवाद्यभागस्य ।” पुरद्वारं गोपुरं द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥
 पूर्वद्वारि नगरद्वारे सुखेनावतारणार्थं “क्रमनिम्नं” बन्धुत्कूटं क्रियते तत्र हस्ति-
 नख इत्येकम् । कपाटं “कवाटम्” । “कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादररं न
 ना” इति वाचस्पतिः । “कवाटश्चररम्” इति त्रिकाण्डशेषः । अररं द्वे कवाड इति
 ख्यातस्य । ते त्रिषु । तत्र स्त्रियां कपाटी अररी । तद्विष्कम्भः तस्य कपाट-
 स्वावष्टम्भकं बन्धुसलं तदर्गलमित्युच्यते । अडसर इति लौकिकप्रसिद्धिः ।
 तत्स्त्रीबहुसङ्ख्योः । स्त्रियां त्वर्गला । “तद्विष्कम्भ्यर्गलमिति पाठः” ॥ १७ ॥
 आरोहणं सोपानं द्वे सोपानस्य । पायरी इति ख्यातस्य । निश्रेणिः ।
 “निश्रेणी इत्यपि । नियता श्रेणिः पङ्क्तिश्रेति निश्रेणिः ।” अधिरोहिणी
 द्वयं निसणी “शिङ्गी” इति ख्यातस्य । समार्जनी शोधनी द्वे “सारणी”
 केरसुणी इति ख्यातस्य । समार्जन्या मिश्रिते निस्ते केर इति ख्याते संकरः ।
 “संकर इति पाठे कर्षणि घञ्” । अवकरः इति द्वयम् ॥ १८ ॥ मुखं निस-

क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ॥

समौ संवसथग्रामौ वेष्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिष्मामृदहार्यधरपर्वताः ॥

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ॥

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

रणं द्वे गृहादेर्बुधभूतस्य द्वारप्रदेशस्य “उसदार, पुढीलदार इति ख्यातस्य । निःसरन्त्यनेन निःसरणम्” संनिवेशः निकर्षणं द्वे समीचीनवासस्थानस्य । “पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः ग्रामः द्वे ग्रामस्य । वेष्मभूर्गृहभूमिः वास्तुरित्युच्यते द्वे “गृहरचनावच्छिन्नभूमेः” ॥ १९ ॥ ग्रामान्ते ग्रामस्य समीपप्रदेशे उपशल्यमित्येकम् । ग्रामान्तमुपशल्यमित्यपि पाठः । “तत्र ग्रामस्यान्तं समीपम्” सीमा सीमा द्वे ग्रामादेर्मर्यादायाम् । नामन् सीममित्यादि निपातनात् पूर्वो नकारान्तः । “उभे द्वे स्त्रियाम्” । घोषः आभीरपल्ली “आभीरपल्लिः” द्वे गोपालग्रामस्य तद्गृहस्य वा । “कुटीकुग्रामयोः पल्लिः” इति शाश्वतः । शबरस्यालयः पक्कण इत्युच्यते द्वे मिष्ठग्रामस्य । शबरो वनचाण्डालः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः ॥ २ ॥ महीध्रः शिखरी क्ष्माभृत् अहार्यः धरः पर्वतः अद्रिः गोत्रः गिरिः ग्रावा अचलः शैलः शिलोच्चयः त्रयोदश पर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । “लोक दर्शने” । चक्रवालः “चक्रवाडः” द्वे सप्तद्वीपवत्या भूमेः प्राकारभूते गिरौ । त्रिकूटः त्रिककुत् द्वे त्रिकूटाचलस्य । “त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे” इति हैमः । दान्तः त्रिककुत् । अस्तः चरमक्ष्माभृत् द्वे अस्ताचलस्य । “अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमाचले” इति विश्वमेदिन्यौ । उदयः पूर्वपर्वतः द्वे उदयाचलस्य ॥ २ ॥ हिमवानित्यादयः सप्त

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रिकः ॥

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वैतदो भृगुः ॥ ४ ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ॥

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातविले गुहा ॥

पर्वतविशेषाः । आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । “रजताद्रिस्तु कैलास इन्द्रकी-
लस्तु मन्दरः । अपि किष्किन्धकिष्किन्ध्यौ वानराणां गिरौ द्वयम्” इत्यपि ज्ञेयाः
॥ १ ॥ एकैकम् । पारियात्रिकः । ठक् । “पारियात्रक इत्यपि पाठः” ।
गन्धमादन इति पुलिङ्गोऽप्यन्यत्र । “स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे ।
स्त्री सुरायां नगे न स्त्री” इति मेदिनी ॥ ३ ॥ पाषाणः प्रस्तरः ग्रावा उपलः
अश्मा शिला दृषत् सप्त पाषाणस्य । शिलादृषदौ स्त्रियाम् । कूटः शिखरं
शृङ्गं त्रयमपि पुष्पपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य । अस्त्रीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ।
शिखरवाची शृङ्गशब्दः स्त्रीव एव दृश्यते । प्रपातः अतटः भृगुः त्रयं पर्व-
तात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्यसिन्प्रपातः । न विद्यते तदोऽत्रेत्यतटः । प्रपा-
तस्तु तदो भृगुरित्यपि पाठः । तत्र प्रपत्यते यतस्तटात् स तदो भृगुरिति
॥ ४ ॥ अद्रेर्नितम्बो मध्यभागः कटक इत्युच्यते एकम् । स्तुः प्रस्थः सानुः
त्रीणि पुष्पपुंसकलिङ्गानि समभूभागे पर्वतैकदेशे । तत्र स्तुः पुमानेवेति सर्व-
धरः । स्त्रौति प्रस्रवत्यम्भः स्तुः । प्रतिष्ठन्तेऽसिन्प्रस्थः । सनोति ददाति सुखं
सानुः । “सानुरस्त्रियौ इत्यपि पाठान्तरम्” । उत्सः प्रस्रवणं द्वे यत्र पानीयं
निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवत्यसिन्प्रस्रवणम् । वारिप्रवाहः
निर्झरः झरः “शृषो दैवादिकात् पित्वादङि झरा” । “अच इः झरिः” । “ङीषि
झरी च” त्रीणि झरा इति ख्यातस्य । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥ ५ ॥ दरी
कन्दरः द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षे कन्दरा । गुहा गहरं द्वे
देवखाते अकृत्रिमे विले विलविषये । केचिद्देवखातादि पर्यायचतुष्टयमाहुः ।
यत्कात्यः । “देवखाते विलं गुहा” इति । “गहरं विलदम्भयोः” इति च । केचिन्तु

३]

द्वितीय काण्डम्.

७९

गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

(“दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशाभिर्गता गिरेः ॥”)(१)

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ॥

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

सूक्ष्मस्थूलभेदेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां भेदमाहुः । गिरेः सकाशाच्छ्रुताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गण्डशैला इत्युच्यन्ते । गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्ते दन्तका इत्येकम् ॥ ६ ॥ खनिः खानी खानिः । “खनिरेव मता खानिः” इति द्विरूपकोशः । आकरः द्वे रत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खान इति ख्यातस्य । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम् । अद्रेरधः सभिहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरूर्ध्वा वा भूमिः साऽधित्यका एकम् । “उपाधिभ्यां त्यक्भासभारूढयोः” इति पाणिनिस्त्रेण सिद्धावेतौ शब्दौ ॥ ७ ॥ अद्रेर्यन्मनःशिलादि स धातुरित्युच्यते । आदिना हरिताल-स्वर्णताम्रादिग्रहः । तदुक्तम् । “सुवर्णरौप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीसलोहवङ्गाः सहिष्कुलाः । गन्धकोऽभ्रक इत्याद्या धातवो गिरिसंभवाः” इति । गैरिकं विशेषतो धातुः विशेषेण धातुरित्येव प्रसिद्धमित्यर्थः । एकं गेरु “काव” इति ख्यातस्य । निकुञ्जः कुञ्जः द्वे लतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भे स्थाने । “विकल्पेन द्वे क्लीबे अपि” । आदिना तृणादिग्रहः ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥ अटवी अरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं षड्मरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । “कृदिकारात्” इति ङीष्वा । तेनान्यत्राटविरित्यपि । महारण्यं अरण्यानी । “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” एव आनुगागमः ङीष् च । द्वे महतो वनस्य । अरण्यानी स्त्रियाम् । गृहारामाः

१ इदमर्थे तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥
 अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
 पुमानाक्रीड उद्यानं रात्रः साधारणं वनम् ॥
 स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३ ॥
 वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ॥
 वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
 वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ॥
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी दुडुमागमाः ॥ ५ ॥
 वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥

निष्कुटाः द्वे गृहसमीपकृत्रिमवनेषु । “कुटाद्गृहाभिक्रान्ता निष्कुटाः” ॥ १ ॥
 यत्कृत्रिमं कृत्या निर्बृत्तं वनं तत्र आरामः उपवनं इति द्वे । वृक्षवाटिकेत्ये-
 कम् अमात्यानां वेश्यानां च यद्गृहोपवनं तत्र ॥ २ ॥ यद्रात्रः साधारणं प्रम-
 दाभिरन्यैर्वा सह क्रीडाद्यर्थं वनं तत्र आक्रीडः उद्यानमिति द्वे । “क्षेयमा-
 क्रीडमुद्यानम्” इत्यमरमालायामाक्रीडस्यापि लीबस्त्वमुक्तम् । अत उद्यानं
 अन्तःपुरोचितं राज्ञीनामेव क्रीडायामुचितं चैत्प्रमदवनं स्यात् । “इद्यापोः
 संज्ञाछन्दसोः” इति । इत्यः । एकम् ॥ ३ ॥ वीथी “डीषो विकल्पादन्यत्र
 वीथिरित्यपि ।” आलिः आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी पञ्चकं पङ्के । “आल्या-
 दित्रीणि डीषि दीर्घान्तान्यपि । श्रेणी इत्थान्तोऽपि ।” लेखाः “रेखाः”
 राजयः द्वे लेखानाम् । “सान्तरा पङ्क्तिः । निरन्तरा लेखा । यथा विप्रपङ्क्तिः
 मसलेखा” । वनानां समूहे वन्येत्येकम् । अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अङ्कुरः
 इत्येकम् । अङ्कुरः । “अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः” इति हलायुधः ॥ ४ ॥ वृक्षः
 महीरुहः शाखी विटपी पादपः तरुः अनोकहः कुटः शालः सालः ।
 “सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि” इति । सालः पादपमात्रे स्यात्प्राकारः”
 इति मेदिनीविश्वकोशौ । पलाशी दुः दुमः अगमः त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥
 पुष्पाजातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वानस्पत्यः । एकं आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पं
 विना जातैः फलैरुपलक्षितो वृक्षो वनस्पतिः एकं पनसोदुम्बरादेः । दुम-
 मात्रेऽपि वनस्पतिः । “वनस्पतिर्ना दुमात्रे विना पुष्पं फलिदुमे” इति मेदि-
 नीकोशात् । फलपाक एवान्तो वासां ताः ओषधयः स्युः । एकं व्रीहियवादेः ।
 “ओषधिः फलपाकान्ता स्यात्” इति वा पाठः । डीषि ओषधी । अवन्ध्यः

ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ॥

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ॥

लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ॥

“अवन्ध्यः” फलेग्रहिः फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । “फलेग्रहिरात्मभरिश्च” इति सूत्रेणोपपदस्यैत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । द्वे यथाकारं फलधरस्य ॥ ६ ॥ इति वन्ध्यः । “वन्ध्यः” । वन्धे साधुः यत् अफलः अवकेशी त्रयं ऋतावपि फलरहितस्य । फलवान् फलिनः फली त्रीणि सफलस्य । फलिनोऽदन्तः । प्रफुल्लः उत्फुल्लः संफुल्लः व्याकोशः “मूर्द्धन्यान्तो वा” विकचः स्फुटः ॥ ७ ॥ फुल्लः एतेऽष्टौ विकसिते पुष्पिते स्युः । अवन्ध्यादयः अवन्ध्योऽफल इत्यादयो विकसितान्ताः त्रिषु त्रिलिङ्गां स्युः । स्थाणुः ध्रुवः शङ्कुः त्रीणि छिन्नविटपस्य प्रकाण्डे वा ना स्थाणुश्चन्दो विकल्पेन पुंसीत्यर्थः । रूपभेदात्क्रीबत्वम् । स्थाणुरस्त्रीति वा पाठः । “स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवः” इति मेदिनी । शाखा प्रसिद्धा । शिफा वृक्षमूलम् । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य स क्षुप इत्युच्यते एकम् ॥ ८ ॥ न विद्यते प्रकाण्डो यस्य तस्मिन् स्तम्बः गुल्मः इति द्वयम् । वल्ली “सर्वधातुभ्य इन्” । वल्लिः वेल्लिः । “वल्ली तु वेल्लीः सरणः” इति वाचस्पतिः । व्रततिः “व्रततिः व्रतती । व्रततिर्व्रततिस्तथा” इति इलायुधः । लता त्रयं लतायाः । वीरुद् गुल्मिनी उलपः इति त्रयं या प्रतानिनी शाखादिभिर्विस्तृता लता तत्रेत्यर्थः । तत्र वीरुच्छब्दो धान्तः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥ नगाधारोहो वृक्षादीनामुच्चत्वं तत्र उच्छ्रायः उत्सेधः उच्छ्रयः इति त्रयम् । “आरोहो दैर्घ्येऽति । आरोहो दैर्घ्ये उच्छ्राये स्त्रीकक्षां मानमिद्यपि । आरोहणे गजारोहे” इति हैमः । नगाधारोह इत्यादिना गिरिदेवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । “उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्रीबं संहननेऽपि च” इति मेदिनी । प्रकाण्डः

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ॥

शाखाशिफाज्वरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्गिनामकः ॥

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम् ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

स्कन्धः इति द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तत्र । मूलाच्छाखावधे-
स्तोरित्यपि पाठः । “तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरं प्रकाण्डः” ॥ १० ॥ शाखा लता
द्वे शाखायाः । स्कन्धशाखा शाला द्वे प्रधानशाखायाः । स्कन्धात्प्रथमोत्पन्न-
शाखाया इत्यर्थः । शिफा जटा द्वे तरुमूलस्य “पाठ इति प्रसिद्धस्य” ।
शाखायाः शिफा मूलं अवरोह इत्युच्यते एकं “पारोगा पारंवी इति प्रसि-
द्धस्य” । मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यन्तं गता लता गुह्यादिरप्यवरोह इत्यु-
च्यते एकम् । “मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यादित्यपि” ॥ ११ ॥ शिर-
सोऽग्रं शिरोऽग्रं तत् शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोऽपि पर्याया इति
केचित् । शिखरं वा ना पक्षे पुंसीत्यर्थः । मूलं बुधः (ब्रध्न इत्यपि) अङ्गि-
नामकः पादमूलपर्यायसंज्ञकः त्रीणि वृक्षादेर्मूलस्य । सारः मज्जा द्वयं वृक्षादेः
स्थिरांशे “गाभा, नार इति ख्याते” । तत्र मज्जा नान्तः । नरि पुंसि ।
कचिद्वाबन्तोऽपि दृश्यते । सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्रीति पाठः । समौ
समानलिङ्गौ । त्वक् वल्कं वल्कलं त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्लीबपुंसोः
॥ १२ ॥ काष्ठं दारु । दारुरित्यन्यत्र । पुष्पपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः । द्वे
काष्ठमात्रस्य । इन्धनं एधः इध्मं एधः समित् पञ्चकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः ।
आद्यत्रयं अभिसंदीपनतृणकाष्ठादेः जळण इति प्रसिद्धस्य । “अन्त्यद्वयं यागादौ
हूयमानसमिधादेरिति मतम् ।” तत्र आद्य एधःशब्दः सान्तः क्लीबे । अन्य-
स्त्वदन्तः पुंसि । समिद्धान्तः । निष्कुहः कोटरं द्वे वृक्षगतविवरस्य । कोटरं वा
ना पक्षे पुमान् । वल्लरिः मञ्जरिः “कृदिकारादक्तिन” इति गणसूत्रात् वल्लरी म-
ञ्जरी इत्यपि । द्वे तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि “कैसर इति ख्यातस्य” ॥ १३ ॥ पत्रं
पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः षड् पत्रस्य । तत्र छदोऽदन्तः पुंसि । “पर्णस्त्रियत्रे

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥

आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥

स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः कुङ्गलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

पर्णं तु पत्रे इति हैमः । पल्लवः किसलयं “किसलयमपि” द्वे पत्रादियुक्ते शाखायाः पर्वणि । तत्र किसलयं पुंसि क्लीबे च । “पुंसि क्लीबे च पल्लवः” इति तु व्याडिः । विस्तारः शाखापल्लवसमुदायलक्षण आभोगः विटप उच्यते एकम् । “विटपो न स्त्रियां सत्त्वशाखाविस्तारपल्लवे” इति मेदिनीकोशात् । “शाखायां पल्लवे सत्त्वे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्” इति रभसाश्च । पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थकं वा । अत्र यदुक्तं कात्येन । “स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटको विटपो मतः” इति ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबध्यते । वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते । “तालव्याद्यपि” एकम् । प्रसवः पुष्पादिः बध्यते येन तत् वृन्तमुच्यते एकम् । दंठ, “डेंख” इति ख्यातस्य । बन्धनं पुष्पयोर्वृन्तमाह कात्यः । आमे अपके फले शलाटुरित्येकम् । शुष्के फले वानमित्येकम् । उभे शलाटुर्वानं च त्रिषु त्रिलिङ्गाम् ॥ १५ ॥ क्षारकः जालकं द्वे नूतनकलिकायाः । तद्वृन्तस्येत्येके । तत्र जालकं क्लीबे एव । कलिका कोरकः द्वे अस्फुटितपुष्पस्य कली इति ख्यातस्य । गुच्छकः स्तवकः द्वे कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः । विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित् । “स्तवके हारमेदे च गुत्तसः सत्त्वेऽपि कीर्तितः” इति दन्त्यान्ते रुद्रः । “पुष्पादिस्तवके गुच्छः” इति तालव्यान्ते रन्तिदेवः । कुङ्गलः मुकुलः द्वे ईषद्विकसितकलिकायाम् ॥ १६ ॥ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् । “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादाभिधेयवत्” इति मेदिनी । चत्वारि पुष्पस्य । कुसुमं सुममित्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि । “भूमि स्त्रियां सुमनसः” इति रत्नकोशः । “सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियाम्” इति मेदिनीकोशः । मकरन्दः पुष्परसः द्वे पुष्पमधुनि । परागः सुमनोरजः द्वे पुष्परेणोः । “परागः कौसुमे रेणौ

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च फले जम्बू जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥

धूलिस्नानीययोरपि ॥ गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने” इति कोशा-
न्तरम् ॥ १७ ॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंलिङ्गमपि । अश्वत्थ-
कपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं ज्ञेयम् ।
द्राभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । यथा चम्पकं आम्रं सूरणमि-
त्यादि । तत्र विशेषमाह । हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना कोशातकी
कर्कटी द्राक्षेत्यादि । अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थम् । वैणोः फलं वैणवम् । पुष्पस्य
फलं प्लाक्षम् । न्यग्रोधस्य फलं नैयग्रोधम् । इज्जुद्याः फलं ऐज्जुदम् । बृहत्याः
फलं बार्हतम् । एकैकम् । “पुष्पादिभ्योऽण्” इति पुनरपि धानात् । अश्वत्थादिश-
ब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ जम्बूः जम्बु जाम्बवं त्रीणि जम्बूवाः फले ।
जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्तमानाः खलिङ्गा एव स्युर्न तु क्लीबे ।
तथा जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । व्रीहयः फले खलिङ्गाः । यथा व्रीहीणां
फलानि व्रीहयः पुंसि । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः । यथा माषाणां फलं
माषाः ॥ १९ ॥ विदारी बृहत्पुष्पमतीत्याद्या मूलेऽपि खलिङ्गाः । यथा विदार्या
मूलं विदारी । अपिशब्दात्पुष्पेऽपि खलिङ्गा । पाटला पुष्पे वर्तमाना
क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं पाटलम् । अपिशब्दात्खलिङ्गा । “पाटलः
कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटलः” इति शाश्वतात्पुंलिङ्गोऽपि । बोधिद्रुमः चल-
दलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । कुञ्जरेण अक्ष्यते । “अक्ष भोजने” । कर्मणि ल्युट्
॥ २० ॥ अश्वत्थः पञ्च पिप्पलवृक्षस्य । कपित्थः “अमरमालायां पवर्गद्वितीय-
मध्येऽपि ।” दधित्थः ग्राही मन्मथः दधिफलः पुष्पफलः दन्तश्लथः सप्तकं

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥

आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

वरुणो वरणः सेतुस्तिकशाखः कुमारकः ॥

पुत्रागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

कपित्थस्य “कवठ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ उदुम्बरः “मेदिन्यां ट्वर्गतृतीयमध्यः । त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव” । जन्तुफलः यज्ञाङ्गः हेमदुग्धकः चत्वारि उदुम्बरस्य उम्बर इति ख्यातस्य । उदुम्बरे जन्तुफल इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । कोविदारः चमरिकः कुहालः युगपत्रकः चत्वारि काञ्चन इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तपर्णः काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि अस्य । विशालत्वक् शारदः च्चन्तोऽपि । “शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च” इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः । “शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः” इति मेदिनी । विषमच्छदः चत्वारि सान्तवण इति ख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः प्राकृतसंज्ञयापि व्याख्याने न दोषः । यदुक्तम् । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति । किंच । “रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुच्येत” इति । आरग्वधः अरग्वधः अर्ग्वधः । “अरग्वधोऽथ शंपाकः कृतमालस्तथाऽर्ग्वधः” इति रत्नकोशः । राजवृक्षः वृक्षाणां राजा राजवृक्षः राजदन्तादिवत् परनिपातः । शम्याकः संपाकः शंपाकश्च । “संपाकस्तर्कके घृष्टे त्रिषु ना चतुरङ्गुले” इति मेदिनी । चतुरङ्गुलः ॥ २३ ॥ आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः “सुपर्णकः” अष्टौ बाहवा इति ख्यातस्य । जम्बीरः “जम्बिरः” दन्तशठः जम्भः जम्भीरः जम्भलः “जम्भरः” पञ्चकं जावेर “लघु ईडनिष्” इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरुणः वरणः सेतुः तिकशाखः कुमारकः पञ्च वायवर्णा इति ख्यातस्य । पुत्रागः पुरुषः तुङ्गः केसरः “केशरः”

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥
 तिनिशो स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वञ्जुलश्चित्रकृचाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ॥
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः ॥
 पीलौ गुडफलः संसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥
 अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ॥
 पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥
 रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ॥

देववल्लभः पञ्चकं उड्डी “उडणी, उडली” इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥ पारिभद्रः
 निम्बतरुः मन्दारः पारिजातकः चत्वारि निम्बतरोः “कडूनिंब इति ख्यातस्य” ।
 तिनिशः स्यन्दनः नेमी नेमिः । “पुलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि”
 इति रुद्रः । रथदुः अतिमुक्तकः ॥ २६ ॥ वञ्जुलः चित्रकृत् सप्त तिवस इति
 ख्यातस्य । अयं खदिरसदृशः कण्टकरहितः । पीतनः कपीतनः आम्रातकः
 “अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकीति त्रिकाण्डशेषः ।”
 त्रयं अंबाडा इति ख्यातस्य । मधूकः “मधुकः मधूलः मधुलः” गुडपुष्पः
 मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः मधुष्ठीलः पञ्चकं मोहा इति ख्याते । जलजेऽत्र
 मधूके मधूलक इत्येकम् । अयं पूर्वसादीर्घपत्रः । गिरिजेऽत्र मधूलक इत्यपि
 पाठः । “गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः” इति माधवः । “मधू-
 कोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः” इति स्वामी । पीलुः गुडफलः संसी
 त्रीणि पीलुवृक्षस्य “अक्रोड इति प्रसिद्धस्य” । अयं गुर्जरदेशे प्रसिद्धः ।
 गिरिसंभवे तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षोटः “अक्षोडः आक्षोडः आक्षोटः
 आखोटः” कन्दरालः “कर्परालः” इति द्वयं पर्वतपीलोः “डोंगरी आक्रोड
 इति ख्यातस्य” । अङ्कोटः “अङ्कोठः अङ्कोलः” निकोचकः “निकोटकः”
 द्वे अङ्कोटस्य “पिस्ते इति ख्यातस्य ।” पलाशः किंशुकः । किञ्चित् शुक
 इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् । पर्णः वातपोथः चत्वारि पलाशस्य । वेतसः
 ॥ २९ ॥ रथः अभ्रपुष्पः विदुलः शीतः “शीतम्” । “शीतं तुषारवानीरवञ्जु-

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
 सोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीविमोचकाः ॥
 रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥
 बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ॥
 प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपादटः ॥ ३२ ॥
 गालवः शाबरो लोभ्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥
 आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कुम्भोल्लूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥

वारुधुमेषु च" इत्यजयात् । वानीरः वञ्जुलः सप्तकं वेतसस्य "वेत इति ख्यातस्य" । परिव्याधः विदुलः नादेयी अम्बुवेतसः चत्वारि जलवेतसस्य । नादेयी स्त्री ॥ ३० ॥ सोभाञ्जनः "सौभाञ्जनः शोभाञ्जनः शौभाञ्जनः" शिशुः तीक्ष्णगन्धकः अक्षीवः "आक्षीवः" मोचकः पञ्चकं श्लेगूल "श्लेवगा, श्लेगट" इति ख्यातस्य । असौ सोभाञ्जनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिशुरित्युच्यते एकम् । अरिष्टः फेनिलः द्वे रिठा इति ख्यातस्य । "अन्यत्र रिष्टमित्यपि । रिष्टं क्षेम शुभाभावे पुंसि खट्वे च फेनिले" इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ बिल्वः शाण्डिल्यः शैलूषः मालूरः श्रीफलः पञ्चकं बिल्वस्य । प्लक्षः जटी "जटिः" पर्कटी "पर्कटिः" त्रयं पिंपरी इति ख्यातस्य । अयं गोमान्तक-माषया केळा इति ख्यातः । तत्र जटीपर्कटिनाविभक्तौ । पर्कटी ङीष्न्तेति कश्चित् । न्यग्रोधः बहुपात् वटः त्रयं वटस्य ॥ ३२ ॥ गालवः शाबरः "साबरः" लोभ्रः तिरीटः तिल्वः मार्जनः षट्कं लोभ्रस्य । तत्राद्यौ श्वेतलोभ्रे शेषा रक्तलोभ्रे इत्येके । आम्रः चूतः रसालः त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सहकार इत्येकम् ॥ ३३ ॥ कुम्भः उल्लूखलकम् । कम्मेति संघातविगृहीतम् । कुम्भमिति क्लीबमपि । "कार्मुके वारनार्या च कुम्भं क्लीबं तु गुग्गुलौ" इति रमसः । "कुम्भं त्रिष्टुप्तिगुग्गुलौ" इति विश्वप्रकाशः । उदूखलमित्यपि । "उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुल्लूखलेऽपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "उल्लूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुदूखलम्" इति रुद्रः । अत्र पक्षे कुम्भं चोदूखलमिति पाठः कर्तव्यः । कुम्भोल्लूः खलकम् । कुम्भोल्लूखलकम् । कुम्भोल्लूखलाकारादृषकोशाभिर्यातम् । "कुम्भोल्लूखलकं कुम्भं कुम्भोल्लूखलकं वरम्" इति वाचस्पतिः । कौशिकः गुग्गुलुः "गुग्गुलुः" पुरः पञ्च गुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदन्तः । श्लेः "श्लेः"

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥
 राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुःपटः ॥
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥
 कर्कन्धूर्बदरी कोलिः कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
 सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥
 विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
 ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

श्लेष्मातकः शीतः उद्दालः बहुवारकः पञ्च शेलट “भोंकरी” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनं राजातनः राजादनः । “राजादनं प्रसरको राजातनः” इति वाचस्पतिः ॥ प्रियालः “प्रियालश्च प्रियालकः” इति माधवः । सन्न-
 कद्रुः धनुःपटः चत्वारि चार इति ख्यातस्य । धनुः पट इति व्यस्तमपि ।
 “धनुः प्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने” इति मेदिनी । “पटः प्रियालवृक्षे
 ना सुचेले पुष्पपुंसकम्” इति रभसः । गम्भारी “कम्भारी” सर्वतोभद्रा
 काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी काश्मर्यः सप्त शिवणी
 इति ख्यातस्य । काश्मर्योऽदन्तः पुंसि । कर्कन्धूः “कर्कन्धुः” बदरी कोलिः
 “कोली कैला” त्रीणि बोर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कन्धूर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ।
 कोलं कुवलं फेनिलम् ॥ ३६ ॥ सौवीरम् । यत्र सौवीर्यम् । बदरं
 घोंटा षट्कं बदरीफलस्य । घोण्टाशब्दो बदरीसदृशे वृक्षभेदेऽपि वर्तते । “बद-
 रीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघण्टेति
 चोच्यते” इति सुभूत्युक्तेः स्वादुकण्टकः विकङ्कतः “वैकङ्कतः” सुवावृक्षः
 सुवायाः वृक्षः सुवा नाम होमपात्रभेदः । ग्रन्थिलः व्याघ्रपात् पञ्च विकङ्क-
 तस्य “वेहळी इति ख्यातस्य” । अयं यज्ञियवृक्षभेदः करनाटकभाषया
 हलुमाणिका इति ख्यातः ॥ ३७ ॥ ऐरावतः नागरङ्गः नादेयी भूमिजम्बुका
 चत्वारि नागरङ्गस्य नारिङ्ग इति ख्यातस्य । अत्र पूर्वद्वयं नागरङ्गाः
 अपरद्वयं भूमिजम्बुका इत्यपि मतम् । तिन्दुकः “तिन्दुकी” स्फूर्जकः काल-
 स्कन्धः शितिसारकः चत्वारि तेण्डू टेंधुरणी इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेन्दुः

काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥
 गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥
 तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
 तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हरिप्रियः ॥
 वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः चत्वारि काकतेण्डू “काकटेम्भुरणी कडुटे-
 म्भुरणी इति, कुचला, काजरा” इति ख्यातस्य । गोलीढः झाटलः घण्टा-
 पाटलिः मोक्षः मुष्ककः पञ्च घण्टापाटलेः मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घण्टा
 पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान् । “श्रीमान् तिल-
 कवृक्षे स्यान्मनोज्ञे धनिके त्रिषु” इति कोशान्तरम् । त्रयं तिलवा “तिलकपुष्प”
 इति ख्यातस्य । पिचुलः झावुकः द्वे झावुकस्य । तिलकभेदोऽयम् । “कोवी
 इति ख्यातेयमिति केचित्” । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैडर्यः कट्फलः
 पञ्च कुम्भल “कुम्भ्या इति, कायफल” इति ख्यातस्य । कुम्भी स्त्री ॥ ४० ॥
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः पट्टी लाक्षाप्रसादनः । लाक्षा प्रसीदति अनेन । करणे
 ल्युट् । लोघ्रचूर्णेन लाक्षारङ्गोऽतितरां रज्यत इत्यनुभवसिद्धम् । चत्वारि
 लोहितलोघ्रस्य । पट्टिका आख्या यस्य सः । पट्टोऽस्यास्तीति पट्टी । इभन्तः ।
 ङीषन्तो वा ॥ तूदः “नूदः” यूपः क्रमुकः ब्रह्मण्यः ब्रह्मदारु ॥ ४१ ॥
 तूलं “तूलोऽपि” षट् अश्वत्थाकारे वृक्षभेदे । “पारसा पिम्पळ इति
 ख्यातस्य” । नीपः प्रियकः कदम्बः हरिप्रियः । हलिप्रिय इत्यपि पाठः ।
 हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् । चत्वारि कळंब इति ख्यातस्य ।
 वीरवृक्षः अरुष्करः अग्निमुखी भल्लातकी चत्वारि “बिबवा, मिलावा इति
 ख्यातस्य” ॥ ४२ ॥ गर्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः पुष्कः पञ्च
 गजहंड “लाखी पिंपरी” इति ख्यातस्य । तिन्तिडी तिन्तिली । “अम्लिका

प्लक्षश्च तिन्तिडी चिञ्चाऽम्लिकाऽथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥

साले तु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसम्बरः ॥ ४४ ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इक्षुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥

चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिली” इति चन्द्रः । चिञ्चा अम्लिका आम्लीका “आम्लिका । तिन्तिडी त्वाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया” इति वाचस्पतिः । त्रयं चिञ्चायाः । पीतसारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः असनः “आसनः” । “पीठेभस्कन्धयोः ह्रीवमासनं ना तु जीवक इति रुद्रभसौ ।” बन्धूकपुष्पः प्रियकः जीवकः षड्ङ्ग असणा इति ख्यातस्य । “तत्र कांटेअसण, पालेअसण इति द्वौ भेदौ ख्यातौ” । सालः “श्यालः” सर्जः कार्श्यः “कार्श्यः” अश्वकर्णकः अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य । सस्यसम्बरः “शस्यसम्बरः” पञ्च शालवृक्षस्य सालई इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः वीरतरुः इन्द्रद्रुः ककुभः अर्जुनः पञ्चकं अर्जुनवृक्षस्य । “अर्जुनसादङ्गा इत्यपि वदन्ति” । राजादनः “राजादनम्” । “राजादनं क्षीरिकायां प्रियाले किञ्चुकेऽपि च” इति मेदिनी । फलाध्यक्षः क्षीरिका त्रयं स्थिराणी इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥ इक्षुदी तापसतरुः । तापसस्य तरुः । तपस्विन् उपयुक्ततरुत्वात् । द्वे इक्षुद्याः हिङ्गणवेष्ट इति ख्यातायाः । द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसि तु इक्षुदः । भूर्जः चर्मि मृदुत्वक् त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिः “शाल्मली शाल्मलः” पञ्च सांवरी इति ख्यातस्य । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः । “षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः” इति वचनात् ॥ ४६ ॥ शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् । सांवरीचा डीक इति ख्यातस्य । “काथः कषायो निर्युषो निर्यासो वेष्टकस्तथा” इति रमसः । रोचनः कूटशाल्मलिः द्वे काळी सांवरी इति ख्यातस्य । चिरिबिल्वः “चिरबिल्वः” नक्तमालः “रक्तमालः” करजः करञ्जकः चत्वारि

चिरिविल्वो नैक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥

करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विदस्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥

सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

करञ्जवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः पूतिकरजः “पूतीकरजः पूतीकरञ्जः” । “पूती-
करञ्जः सुमनास्तथा कलहनाशने” इति रुद्रः । पूतिकः “पूतीकः” कलि-
मारकः “कलिकारक इत्यपि पाठः” । चत्वारि काण्डेकरञ्ज “घाणेरा करञ्ज”
इति ख्यातस्य । षड्ग्रन्थः मर्कटी अङ्गारवल्लरी एते त्रयः करञ्जभेदाः । “अङ्गार-
वर्णपर्णा बल्लरी अङ्गारवल्लरी” ॥ ४८ ॥ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुः दाडि-
मपुष्पकः चत्वारि रक्तरोहिडा इति ख्यातस्य । गायत्री “वह्निगायत्रिणा
तथा” इति वैद्यकादिभन्तोऽपि । बालतनयः खदिरः दन्तधावनः चत्वारि खदि-
रस्य । “गायत्री स्त्रियाम्” । “गायत्री खदिरे स्त्री स्याद्” इति रभसः । बाल-
पत्रश्चेति प्राचां पाठः । यदाह । “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी
बालपत्रश्च जिह्वशूल्यः क्षतिः क्षयः” इति त्रिकाण्डशेषेऽप्येवमेव पाठः ॥ ४९ ॥
अरिमेदः विदस्खदिरः द्वे दुर्गंधिखदिरस्य । विदगन्धिः खदिरो विदस्खदिरः ।
सिते शुक्रसारे खदिरे कदरः सोमवल्कः इति द्वयम् । व्याघ्रपुच्छः गन्धर्व-
हस्तकः ॥ ५० ॥ एरण्डः उरुवूकः “उरुवूकः रूवूकः रूवुकः” रुचकः चित्रकः
चञ्चुः पञ्चाङ्गुलः मण्डः वर्धमानः व्यडम्बकः “व्यडम्बनोऽपि” एकादश एर-
ण्डस्य । मण्डयतीति मण्डः कश्चिदमण्ड इति पदमाह । आमण्ड इत्यपि । “गन्धर्व-
हस्तको मण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः” इति तारपालः ॥ ५१ ॥ याऽल्पा
खल्पाकारा शमी स शमीर इत्येकम् । “कुटीशमीशुण्डाभ्योरः” इति सूत्रेण
अल्पार्थे शमीशब्दात् रप्रत्ययः । शमी सक्तुफला “सक्तुफली” शिवा त्रयं

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफलां शिवा ॥

पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥

पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥

लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गदुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटनटाः ॥

शम्याः । पिण्डीतकः मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः मदनः
षट्कं गोळा इति ख्यातस्य । शक्रपादपः पारिभद्रकः । “पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ
मन्दारे देवदारुणि” । भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु दारु ॥ ५३ ॥ पूतिकाष्ठं
एतानि सप्त देवदारुणि । पाटलिः “पाटली” पाटला मोघा “अमोघा” ।
“अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः” इति वाचस्पतिः । काच-
स्थाली । काला स्थाली फलेरुहेत्यपि पाठस्तत्र काला स्थाली इति पदद्व-
यम् । “काला तु कृष्णवृन्ताख्या मञ्जिष्ठा नीलिकासु च” इति मेदिनी । “स्थाली
स्यात्पाटलोखयोः” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृन्ता
कुबेराक्षी सप्त पाटलायाः “पाडली इति ख्यातायाः” । तत्र पाटलिर्द्वयोः ।
श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकः द्वादश प्रियङ्गुवृक्षे “वाघांटी इति
ख्याते” । महिलायाः स्त्रियाः आह्वय इव आह्वयो यस्याः सा । महिलायाः
समग्रनामभिरधीयत इत्यर्थः । तत्र प्रियकः पुंसि । शेषं स्त्रियाम् । मण्डूकपर्णः
पत्रोर्णः नटः कद्वङ्गः दुण्डुकः ॥ ५६ ॥ स्योनाकः “श्योनाकः शोणाकः”
शुकनासः ऋक्षः दीर्घवृन्तः कुटनटः शोणकः “शोनकः” अरलुः “अरदुः”

शोणैकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ॥

हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥

कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिङ्गुचो डहुः ॥ ६० ॥

पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

द्वादश दण्डिका “दिंडा” इति ख्यातस्य । कचिदयं टेंद्र इति ख्यातः । तिष्यफला आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता वयस्था चत्वारि आमलक्याः । त्रिष्वित्युक्तेः आमलकः आमलकम् । विभीतकः अक्षः तुषः कर्षफलः भूता-वासः कलिद्रुमः षट् घाटिग इति ख्यातस्य । कचिदयं बेहडा इति ख्यातः । त्रिलिङ्गत्वाद्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभया अव्यथा पथ्या कायस्था “अत्र वयस्येत्यपि पाठः” पूतना । यस्याः सेवनेनाभ्यन्तरस्यमल-नाशे मनुष्यः पूतो भवति । अमृता हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा एकादश हिरडा इति ख्यातायां हरीतक्याम् ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः पूति-काष्ठं त्रयं सरलस्य “देवदार. इति ख्यातस्य” । द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परि-व्याधः त्रयं कर्णिकारस्य “पांगारा इति च ख्यातस्य” । लकुचः लिङ्गुचः डहुः “डहू” त्रयं ओट इति ख्यातस्य । “क्षुद्रपनसस्येत्यपि मतम्” ॥ ६० ॥ पनसः “फलसः” कण्टकिफलः “कण्टकफलः” द्वे पनस इति प्रसिद्धस्य । निचुलः हिज्जलः “इज्जलः” । “निचुलेज्जलहिज्जला” इति रभसः । अम्बुजः त्रीणि इजर इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “स्थलवेतसस्येत्यपि कचित् । निचूलः स्थलवेतसः” इति शब्दार्णवात् । समुद्रफलस्येत्यपि मतम् । काको-दुम्बरिका फल्गुः मलयूः “मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मल-घारणे बाहुलकादापूः” जघनेफला चत्वारि काळा उम्बर “बोखाडा, खर्वत” इति ख्यातस्य । जघने बुध्रे फलान्यस्या जघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फ-

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥

पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥

भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥

बकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेशरः काञ्चनाह्वयः ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

लगुरपि स्त्री । मलयूरिति तालव्यान्तम् ॥ ६१ ॥ अरिष्टः सर्वतोभद्रः हिङ्गुनिर्यासः मालकः पिचुमन्दः “पिचुमर्दः” निम्बः षट् निम्बस्य । हिङ्गुगन्धिनिर्यासोऽप्यम् । “हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च” इति मेदिनी । पिच्छिला अगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥ कपिला भस्मगर्भा चत्वारि शिसवा इति ख्यातस्य । अगुरु इति पृथक्पदं वा । तत्पुष्पसकम् । “अगुरु क्लीबे शिशपायाम्” इति रुद्रः । “अगुरुः स्थाश्चिच्छिपायाम्” इति विश्वप्रकाशः । शिशपान्तं त्रयं शिसवा इति ख्यातस्य । या कपिला कृष्णवर्णपुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळा शिसवा इति प्रसिद्धस्य । शिरीषः कपीतनः भण्डिलः “भण्डिरः भण्डीलः” । “भण्डीलो भण्डिरो ना” इति वाचस्पतिः । त्रयं शिरस इति ख्यातस्य । चाम्पेयः चम्पकः हेमपुष्पकः त्रयं कुडचांषा “सोनचांषा” इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चम्पकस्य कलिका गन्धफलीत्येकम् । तथा च प्रयोगः । “न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्” इति । केसरः “तालव्यमध्योऽपि” बकुलः द्वे औवळ “बकूल” इति ख्यातस्य । वञ्जुलः अशोकः द्वे अशोकस्य । करकः दाडिमः “दाडिम्बः दालिमः डालिमः” । “दाडिमसारपिण्डीरस्वाद्वम्लशुकबल्लभा” इति रभसः । त्रिकाण्डशेषोऽप्येवम् । द्वे दाडिमस्य दाडिब इति ख्यातस्य ॥ ६४ ॥ चाम्पेयः केशरः नागकेशरः । “स्वर्णेभसर्पाख्यो नागकेशरः षट्पदप्रियः” इति रभसः । काञ्चनाह्वयः चत्वारि नागचांषा इति ख्यातस्य । काञ्चनाह्वयः स्वर्णपर्यायनामक इत्यर्थः । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका यश्च टाहाकळ “थोर ऐराण” इति ख्यातायाः ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णी

श्रीपर्णममिमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥

जयोऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥

कृष्णपाकफलाविमसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुके ॥

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

वेणी गैरा गैरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

अग्रिमन्थः कणिका गणिकारिका जयः पञ्च नरवेल इति ख्यातस्य । दशा-
 प्वेकस्य पर्याया इत्येके । कुटजः शक्रः वत्सकः गिरिमल्लिका चत्वारि
 कुडा इति प्रसिद्धस्य ॥ ६६ ॥ एतस्यैव कुटजस्य फले कलिङ्ग इन्द्रयवं भद्र-
 यवमिति त्रीणि । कलिङ्गः इन्द्रयवः । “कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्” इत्यमरमाला ।
 कलिङ्गा । तत्रैव स्त्रीकाण्डे पाठात् । कृष्णपाकफलः अविमः “आविमः”
 सुषेणः करमर्दकः चत्वारि करमर्दकस्य “करवन्द” इति ख्यातस्य । कृष्ण-
 पाकं फलमस्य कृष्णपाकफलः ॥ ६७ ॥ कालस्कन्धः तमालः तापिच्छः
 “तापिञ्जः” त्रयं तमालस्य । सिन्दुकः “सिन्धुकः” सिन्दुवारः इन्द्रसुरसः
 “इन्द्रसुरसः” निर्गुण्डी “निर्गुण्ठी” इन्द्राणिका पञ्च सिन्धुवारस्य सिन्धुआरी,
 निगुडी, निर्गुडी इति ख्यातस्य ॥ ६८ ॥ वेणी गरा गरी खरेत्यपि अगरी-
 त्यपि । “देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्भेदे पुमान्” इति रमसः ।
 खरागरीति समस्तमपि । मूषिकाविषमत्वाद्गरमागिरतीति गरागरीत्येकं
 पदमपि । तदुक्तम् । “जीमूतको देवताडो वृत्रकेशो गरागरी” इति ।
 देवताडः जीमूतः पञ्च देवतालस्य देवताली “देवडङ्गरी” इति ख्यातस्य ।
 श्रीहस्तिनी भूरुण्डी द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य शक्रभेदस्य सिरिहस्तिनी “थोर
 कुरङ्ग” इति ख्यातस्य । तृणशून्यं तृणशूने गुल्मे साधु । “तत्र
 साधुः” इति यत् । “मल्लिको हंसभेदे स्यात्तृणशून्येऽपि मल्लिका” इति रुद्रः ।
 मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी शीतमीरुः शतमीरुः । “मल्लिका शतमी-
 रुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतमीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्” इति

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ॥
 शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥
 सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥
 गणिका यूथिकाऽम्बुषा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥
 अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥
 माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ॥

वाचस्पतिः । चत्वारि मल्लिकायाः मोगरी इति ख्यातायाः । सैव म-
 ल्लिका वनोद्भवा आस्फोटेत्युच्यते । एकं रानमोगरी इति ख्यातस्य ।
 आस्फोतेत्यपि । “आस्फोता गिरिकर्ण्यं च वनमल्लयां च योषिति” इति
 मेदिनी । शेफालिका “शीफालिका” सुवहा निर्गुण्डी नीलिका चत्वारि
 कृष्णपुष्पायाः निर्गुण्ढ्याः “राननिर्गुण्डी इति ख्यातायाः । इयं श्वेतपुष्पा”
 ॥ ७० ॥ असौ निर्गुण्डी सिता श्वेतसुरसा भूतवेशी इति चोच्यते । “इयं कातरी
 निर्गुण्डी इति ख्याता” । मागधी गणिका यूथिका अम्बुषा चत्वारि यूथिकायाः
 जुई इति ख्यातायाः । सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात्
 एकम् ॥ ७१ ॥ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः । वासन्ती वसन्ते पुष्पयति कालादित्यम् ।
 एवं माधवीत्यपि ज्ञेयम् । माधवी लता पञ्च कुन्दभेदस्य कुसरी इति “कस्तुर-
 मोगरा, मधुमाधवी इति च ख्यातस्य” । अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्ये-
 त्येके । माधवीलतेत्येकं पदमपि । सुमनाः मालती जातिः “जाती” ।
 “जाती फले च मालत्याम्” इति मेदिनी । त्रीणि जातेः जाई “चमेली” मोठी
 श्वेतजाई, पीतवर्णं जाई” इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सान्तः । टाबन्तो-
 ऽपि । सुमनायाश्च पत्रेणेति सुश्रुते दर्शनात् । सप्तला नवमालिका “नवम-
 ल्लिका” द्वे नेवाळी “थोर मोगरा, बटमोगरा बेलमोगरा” इति ख्यातायाः
 ॥ ७२ ॥ माध्यं कुन्दं ” “कुन्दः । कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु च”
 इति मेदिनी । द्वे कुन्दस्य । रक्तकः बन्धूकः “बन्धुक” बन्धुजीवकः त्रीणि
 बन्धुकस्य “दुपारी इति ख्यातस्य” । सहा कुमारी तरणिः । “सुमणौ
 तरणिः पुंसि कुमारी नौकयोः स्त्रियाम्” इति रत्नः । त्रीणि कुमारी इति
 “कांटेश्वती, लघुरानश्वती, श्वतीगुलाब” इति ख्यातायाः कुमार्याः ।

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥

नीली क्षिण्टी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु क्षिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ॥

पीता कुरण्टको क्षिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ॥

अम्लानः महासहा द्वे आबोली इति ख्यातायाः । तत्राम्लान इत्येकं कुर-
ण्टकमात्रस्य । काटेशेवती, थोर रानशेवती, इत्याख्याताया इति केचित्
॥ ७३ ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते कुरवक इत्येकम् । “कुरवक इत्यपि” ।
तत्राम्लाने पीतपर्णे कुरण्टक इत्येकम् । “कुरण्टक इत्यपि” । नीली नीलवर्णा
या क्षिण्टी तत्र बाणा दासी आर्तगलः “अन्तर्गलः” इति त्रयम् । द्वयोरित्यु-
क्तेर्बाण इत्यपि । “नीला क्षिण्टी नीलक्षिण्टी चेत्यपि पाठः” ॥ ७४ ॥ सैरे-
यकः “सैरीयकः” । “सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः ॥ पीतो रक्तोऽथ
नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः ॥
नील आर्तगलो दासी बाण औदनपाक्यपि” इत्युक्तम् । क्षिण्टी द्वयं क्षिण्टीमा-
त्रस्य कोराण्टी इति ख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणे रक्तवर्णे कुरवक इत्ये-
कम् । या पीतपुष्पा क्षिण्टी सा कुरण्टक इत्युच्यते । तस्मिन्कुरण्टके सहचरी-
त्यपि । द्वयोरित्युक्तेः । सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओण्ड्रपुष्पं जपापुष्पं द्वे जास्वन्द
इति ख्याते । जवेत्यपि । “जवायां तु जपा स्त्रियाम्” इति धर्मदासः । “ओण्ड्र-
पुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः” इति त्रिकाण्डशेषात् । ओण्ड्रपुष्पस्य
वृक्षस्यापि च जवेत्यभिधानम् । ओण्ड्रपुष्पं जवापुष्पं वज्रपुष्पमिति पाठान्तरम् ।
यत्तिलस्य पुष्पं तद्वज्रपुष्पसंज्ञकं एकम् । प्रतिहासः “प्रतीहासः” क्षतप्रासः
चण्डातः हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः पञ्चकं करवीरस्य कण्हेर इति ख्यातस्य ।
करीरः क्रकरः ग्रन्थिलः त्रीणि करीरस्य कारवी “नेवती” इति ख्यातस्य ।
उन्मत्तः कितवः धूर्तः घचूरः । “धुस्तूरः धुस्तुरः धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तु

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥

समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥

जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥

अर्काह्वयसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाशीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीशो धुस्तुरः कनकाह्वयः” इति शब्दार्णवः । “उन्मत्त उन्मादवति धुतूरमुचु-
कुन्दयोः” इति विश्वप्रकाशः । “मदनः सारवसन्तदुमिद्धुस्तूरसिद्धकः” इति मे-
दिनी । कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥ मातुलः मदनः सप्तकं धत्तूरस्य धोतरा इति ख्यातस्य ।
कनकाह्वयः स्वर्णपर्यायनामकः । अस्य धत्तूरस्य फले मातुलपुत्रक इत्येकम् ।
फलपूरः बीजपूरः रुचकः मातुलुङ्गकः चत्वारि मातुलिङ्गस्य महाद्वग इति
ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः मरुबकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः जम्बीरः
“जम्बीरः” पञ्च देशान्तरे जंबीर इति ख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्य पर्णासमे-
दस्य श्वेतमरवा इति च ख्यातस्य । पर्णासः कठिञ्जरः कुठेरकः त्रीणि
पर्णासस्य । आजवलेति बावरी इति च ख्यातस्य ॥ ७९ ॥ अत्र पर्णासे
सिते काण्डपुष्पाभ्यां श्वेते अर्जक इत्येकम् । पाठी चित्रकः वह्निसंज्ञकः ।
त्रयं चित्रकस्य चिता इति ख्यातस्य । तत्र पाठी इभन्तः । वह्निसंज्ञको
वह्निपर्यायनामकः । अर्काह्वयः वसुकः “वसूकः” आस्फोटः “आस्फोटः” ।
“आस्फोटस्तु पुमानर्के पर्णे स्यात्कोविदारकः” इति मेदिनी । ग-
णरूपः गणाः बहूनि रूपाणि यस्य । नानात्वात् । विकीरणः “विकि-
रणः” ॥ ८० ॥ मन्दारः अर्कपर्णः सप्तकं अर्कस्य रुई इति ख्यातस्य ।
अर्काह्वयः सूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्के शुक्ले अलर्कः प्रतापसः इति द्वे
शिवमल्ली पाशुपतः एकाशीलः बुकः “बकः” । “बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कट्वे
श्रीदे च रक्षसि” इति विश्वप्रकाशः । वसुः पञ्च बुकस्य “रुईमन्दार

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥
 पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥
 कटुः कटम्बराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णमेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
 आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

इति ख्यातस्य थोर वकुळी इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ॥ ८१ ॥ वन्दा
 वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिका चत्वारि वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य वेदर्ल
 “वेढागुळी, बांघें” इति ख्यातस्य । बाण्डगुळ इत्यपि लौकिकभाषा-
 याम् । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची “गुडूची” तन्त्रिका अमृता ॥ ८२ ॥
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्णी नव गुडूच्याः “गुळवेल”
 इति ख्यातायाः । मूर्वा “मूर्वी” देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा
 “स्रवा” ॥ ८३ ॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी दश मूर्वाभाः
 मूर इति ख्यातायाः । इयं धनुर्गुणोपयोगिनी । इयं मोरवेल इति प्रसिद्धे-
 त्येके । पाठा अम्बष्ठा विद्धकर्णी “अविद्धकर्ण्यपि” स्थापनी श्रेयसी रसा
 ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका दश पाठायाः पाडळी
 “पाडाडमूळ” इति ख्यातायाः । कटुः कटम्बरा “कटम्बरा” अशोकरो-
 हिणी व्यस्तमपीदं नाम । “अशोका कटुरोहिण्यामशोको वज्जुलडुमः” इति
 रमसः । “रोहिणी कटुरोहिण्याम्” इति रुद्रः । कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता
 कृष्णमेदी “कृष्णमेदा” “कृष्णमेदा चण्डरुहा” इति निघण्टुः । चक्राङ्गी शकु-
 लादनी अष्टौ केदारकुटकी इति ख्यातायाः । आत्मगुप्ता अजहा “जहा” अव्यण्डा
 कण्डूरा “कण्डूरा” । “कपिकच्छूश्च कण्डूरा” इतीन्दुः । प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
 ऋष्यप्रोक्ता शूकशिविः । शम्भच्छांकाशिशिराणि च शूकशिविरित्युष्मविवे-

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ॥
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥
 प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥
 अपामार्गः शैस्वरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी किणिही स्वरमञ्जरी ॥
 हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकबर्बरवर्धकाः ॥
 मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥
 मण्डूकपर्णी मण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ॥
 यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
 रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥

काद्वितालव्या । शूकशिम्बापि । “मर्कटी शूकशिम्बा च” इति वाचस्पतिः ।
 कपिकच्छुः “कपिकच्छुः” मर्कटी नव कुवली “कुहिरी” इति ख्यातायाम् ।
 मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेन कण्डूरुपघतेऽतः कण्डूरा । चित्रा
 उपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्षश्रेणी सुतश्रेणी रण्डा
 “चण्डा” । “प्रत्यक्षश्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्यास्तुपर्णिका” इति निषण्डुः । मूषि-
 कपर्णी दश मूषिकपर्ण्याः उंदीरकानी इति ख्यातायाः । अपामार्गः शैस्वरिकः
 धामार्गवः “अधामार्गवः” । “अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च” इति
 अर्थः । मयूरकः ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी “कीशपर्णी” । कपिलोम-
 तुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः । किणिही स्वरमञ्जरि अष्टकं अपा-
 मार्गस्य आघाडा इति ख्यातस्य । हञ्जिका “फञ्जिका” ब्राह्मणी पद्मा
 भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली बालेयशाकः बर्बरः वर्धकः नवकं
 मार्ग्याः भारंग इति ख्यातायाः । मञ्जिष्ठा विकसा “विकषा” जिङ्गी समङ्गा
 कालमेषिका “कालमेषिका” ॥ ९० ॥ मण्डूकपर्णी मण्डीरी “मण्डिरी” ।
 “रक्ता मण्डिरिका च” इतीन्दुः भण्डी योजनवल्ली नवकं मञ्जिष्ठायाः । योजन-
 पर्ण्यपीति पाठः । यासः यवासः दुःस्पर्शः धन्वयासः “धनुर्यासः” कुना-
 शकः ॥ ९१ ॥ रोदनी “चोदनी” कच्छुरा अनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा दशकं

पृथ्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ॥
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
 रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥
 अवल्लुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
 कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ॥
 कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
 उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ करिपिप्पली ॥
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

धन्वयासस्य धमासा इति ख्यातस्य । पृथ्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रि-
 वल्लिका “अङ्घ्रिपर्णिकेति पाठः” ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी
 “कलशिः” धावनी “धावनिः” गुहा नवकं सिंहपुच्छ्याः डवला “पिठ-
 वण” इति ख्यातायाः । निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका
 ॥ ९३ ॥ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिका दशकं कण्टकारिकायाः
 रिङ्गनी इति ख्यातायाः । नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका
 ॥ ९४ ॥ रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी “तूणी” । “तूणीनील्यां निषङ्गे ना”
 इति मेदिनी । “तूणी तु नील्यां तूणा निषङ्गे” इति विश्वप्रकाशः । दोला
 “मेला” । “तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रञ्जनी” इति निघण्टुः नीलि-
 नी एकादश नील्याः । इयं वस्त्रादिरञ्जनकारिणी कृष्णवर्णा । अवल्लुजः सोम-
 राजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी “कालमेशी” कृष्णफला
 बाकुची “बागुजी” पूतिफली अष्टकं बाकुञ्जी, बावंची इति ख्यातायाः ।
 सोमराजीशब्दः ङीषन्त इभन्तश्च । कृष्णा उपकुल्या वैदेही मागधी
 चपला कणा ॥ ९६ ॥ उषणा “ऊषणा” पिप्पली “पिप्पलिः” शौण्डी
 कोला दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी
 वशिरः । “दन्त्यग्रध्योऽपि” पञ्च गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥ चव्यं “चव्या

चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥
 पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥ ९९ ॥
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
 शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ॥
 अहेरुरथ पीतद्रुः कालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥
 वचोग्रगन्धा षड्गन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥

कोला च चविका” इति हेमचन्द्रः । चविका “चविक इति पुंलिङ्गोऽपि” ।
 द्वे चव्यस्य चवक इति ख्यातस्य । केचित् चव्यादिद्वयं पूर्वान्वयीत्याहुः ।
 अत्र पक्षे तुत्याने चः पाठ्यः । काकचिञ्ची “काकचिञ्चिः” । काकचिञ्चा ।
 “गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनौ” इति मेदिनी । गुञ्जा कृष्णला
 त्रीणि गुञ्जायाः । पलंकषा इक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥ गोकण्टकः
 गोक्षुरकः वनशृङ्गाटः सप्तकं गोक्षुरस्य सराण्टा इति ख्यातस्य । विश्वा विषा
 प्रतिविषा अतिविषा उपविषा अरुणा ॥ ९९ ॥ शृङ्गी महौषधं अष्टकं अति-
 विषायाः अतिविष इति ख्यातायाः । क्षीरावी दुग्धिका द्वे दुग्धी इति
 ख्यातायाः । शतमूली बहुसुता अभीरुः इन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ ऋष्य-
 प्रोक्ता अभीरुपत्री नारायणी शतावरी अहेरुः दशकमपि स्त्रीलिङ्गं सहस्र-
 मूल्याः शतावरीति ख्यातायाः । पीतद्रुः कालीयकः “कालेयकः”
 हरिद्रुः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपचा “पचंपचेत्यपि” दारुहरिद्रा पर्जनी सप्तकं
 दारुहृद्द इति ख्यातस्य । वचा उग्रगन्धा षड्गन्था गोलोमी शतपर्विका पञ्चकं
 वचायाः वेखण्ड इति ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ या शुक्ला वचा सा हैमवतीत्ये-
 कम् । वैद्यमाता सिंही वाशिका “दन्त्यमध्यापि” वृषः अटरुषः “अटरुषः”

वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥
 आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ॥
 इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥
 मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः क्षुक् स्त्री क्षुही गुडा ॥ १०५ ॥
 समन्तदुग्धाऽथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥
 बला वाट्यालका घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥
 मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

सिंहास्यः वासकः वाजिदन्तकः अष्टकं अटरूषस्य अडुळसा इति ख्यातस्य
 ॥ १०३ ॥ आस्फोटा “आस्फोता” । “आस्फोता गिरिकर्णी च वनमल्लर्था
 च योषिति” इति मेदिनी गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता अपराजिता चत्वारि विष्णु-
 क्रान्तायाः । इक्षुगन्धा काण्डेक्षुः कोकिलाक्षः इक्षुरः क्षुरः पञ्च कोकिला-
 क्षस्य कोळसुन्दा “तालिमखान्याचें बीं कोलिस्ता” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥
 शालेयः शीतशिवः छत्रा मधुरिका मिसिः । “मिसी मिशिः मिशी” । मिशी
 मिशिरिति तालव्यांत आह सोमनन्दी । मिश्रेया षट् मधुरिकायाः “बडि-
 शेप” इति ख्यातायाः । सीहुण्डः । “वज्रद्रुमः सिहुण्डोऽथ” इति रमसात्
 इस्वादिरपि । शीहुण्ड इति तालव्यादिरपि । वज्रः क्षुक् क्षुही क्षुहिः
 क्षुहा । “क्षुही क्षुहा क्षुग्” इत्यमरदत्तः । गुडा “गुडी” । “गुडो गोलेक्षु-
 विकृती क्षुहीगुडिकयोर्गुडा” इति रुद्रः ॥ १०५ ॥ समन्तदुग्धा षट् वज्रद्रुमस्य
 “शेरनिवडुङ्ग” इति ख्यातस्य । तत्र क्षुक् इकारान्तः स्त्री । “वज्रद्रुः क्षुक् क्षुही
 गुडेति पाठः” । वेल्ल अमोघा “मोघापि” । “कृमिघ्नं तण्डुलं मोघा” इति
 वाचस्पतिः । चित्रतण्डुला तण्डुलः तन्तुलः । तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कृमिघ्नः
 विडङ्गं षट् विडङ्गस्य, वावडिंग इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ बला वाट्यालका
 द्वे तुपकडी “चिकणा” इति ख्यातस्य । घण्टारवा शणपुष्पिका द्वे शणपु-
 ष्पिकायाः । “लघुताग इति घागरी इति चेत्येके” मृद्रीका गोस्तनी
 “गोस्तना” द्राक्षा स्वाद्री मधुरसा पञ्च द्राक्षायाः ॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥

त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्दी तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेषिका ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतक्षगन्धिका ॥ ११० ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥

खरश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

सरला “सरणा” त्रिपुटा “त्रिपुटी” । “सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रोचनी सरा । त्रिपुटी महती श्यामा” इति वाचस्पतिः । त्रिवृता त्रिवृत् त्रिभण्डी रोचनी “रोचनी त्रिवृतादन्त्योः” इति मेदिनी । सप्त त्रिवृतायाः “तैङ्ग, श्वेत-निशोत्तर इति च ख्यातायाः” । श्यामा पालिन्दी “पालिन्दी” सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसूरविदला अर्धचन्द्रा कालमेषिका सप्त कृष्णवर्णायां तायाः “काला तैङ्ग, निशोत्तर, निगडी, तिघारं इति ख्यातायाः” स्मृतिः । क्लीतकं यष्टिमधुकं “यष्टीमधुकं” मधुयष्टिका चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडे-कोट “ज्येष्ठमध” इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा क्रोष्ट्री चत्वारि शुक्लभूमिकोहोळं इति ख्यातस्य । या सिता शुक्ला विदारी-त्यन्वयः । क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका । ऋक्षान् गन्धयति । “गन्ध अर्दने” । यद्वा ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः । त्रीणि कृष्णभूमिकूष्माण्डस्य । अन्येति सितायाः अन्या कृष्णेत्यर्थः । “क्रोष्ट्री शुगालिका कृष्णविदारी लाङ्गलीषु च” इति मेदिन्यां कृष्णविदारीत्युक्तत्वात् । या सितेत्यत्रासितेति पदच्छेदे मेदिन्यविरोधेन पूर्वं नामचतुष्कं कृष्णभूकूष्माण्डस्य । क्षीरेति त्रयं शुक्लभूकूष्माण्डस्येति वा । असिताया अन्या शुक्लेत्यर्थः ॥ ११० ॥ लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी चत्वारि श्लोकभेदस्य “मोगुड जळपिपली” इति ख्यातस्य । खरश्वा कारवी दीप्यः मयूरः लोचमस्तकः “लोचमस्तकः” पञ्च मयूरशिखायाः मोरशेंडा इति ख्यातायाः । “अजमोदा इत्यपि मतम्” ॥ १११ ॥ गोपी अजादित्वाद्याप् । गोपा । “गोपी श्यामा गोपबल्ली गोपा गोपालिका च सा” इति वाचस्पतिः । श्यामा शारिवा “सारिवा”

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ॥
 योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥
 कदली वारणसी रम्भा मोचांशुमत्फला ॥
 काष्ठीला काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रघर्षिणी ॥
 रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
 भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥
 विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ॥

अनन्तोत्पलशारिवा पञ्च उत्पलशारिवायाः उपरसाळ “उपलसरी” इति
 ख्यातायाः । योग्यं ऋद्धिः सिद्धिः लक्ष्मीः चत्वारि ऋद्धिनामकस्य औष-
 धिनामकस्य “केवणी, मुरुडशेग” इति च ख्यातस्य । इमे योग्यादयश्च-
 त्वारि सिद्धिनामकौषधेरप्याह्वयाः स्युः ॥ ११२ ॥ कदली अजादित्वा-
 च्छाया । कदलोऽपि । “कदलश्च कदल्यसौ” इति व्याडिः । वारण-
 क्रान्तं “वारणपुषा” रम्भा मोचा अंशुमत्फला काष्ठीला षट् कदल्याः । मुद्र-
 काकासहा सहा त्रयं काकमूग “रानमूग” इति ख्यातायाः काकमुद्रा-
 काकासहा ॥ वार्ताकी । पुंस्यपि वार्ताक इति । वार्ता वार्ताकुः ।
 वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः” इति रभसः । “वार्ता वार्तिगणे
 विश्वः । “वर्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता” इति वैद्यकाच्च । हिङ्गुली सिंही
 दुष्प्रघर्षिणी पञ्च वार्ताक्याः रानवाङ्गी “डोरली” इति ख्यातायाः ।
 रास्त्रा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी
 नव रास्त्रायाः मुद्रसी “मुंगसवेल” इति ख्यातायाः ।
 स्थाने नागसुगंधेति पाठः । विदारिगन्धा (१) “विदा-
 र्गन्धांशुमती सालपर्णी “शालपर्णी” स्थिरा ध्रुवा पञ्च सालपर्ण्याः
 सालवण” इति ख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुण्डिकेरी समुद्रान्ता
 कार्पासी” बदरा चत्वारि कार्पास्याः । सा कार्पासी वन्या वने
 यस्यां वन्यातीत्युच्यते एकम् । शृङ्गी ऋषभः वृषः त्रयं ऋषभाख्यौषधि-
 न्धः विदारिगन्धः । “क्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्”-इति श्रुत्यः ।

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

गाङ्गेरुकी नागबला श्वा इस्वगवेधुका ॥

धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

जोत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥

स्यालालिक्यमिशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्याद्गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयपथ द्विजा ॥

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

विशेषस्य “बैलघाटी” इति ख्यातस्य । शृङ्गीशब्द इन्नन्तः ॥ ११६ ॥ गाङ्गे-
रुकी नागबला श्वा इस्वगवेधुका चत्वारि बलाविशेषस्य “इस्वचिकणा”
इति च ख्यातस्य । धामार्गवः घोषकः द्वे घोषवल्ल्याः “घोसाङ्गी,
दोडकी” इति च ख्यातायाः । सः घोषकः पीतकः पीतपुष्पश्चेत् महाजाली-
त्युच्यते एकम् । स्त्रीलिङ्गम् ॥ ११७ ॥ जोत्स्नी “ज्योत्स्ना ।” “जोत्स्नी
पटोली ज्योत्स्ना” इति हैमः । पटोलिका जाली त्रयं पटोलिकायाः “पवली”
इति ख्यातायाः । नादेयी भूमिजम्बुका द्वे भूजम्बवाः “भुइजांभली” इति
ख्यातायाः । “नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां वायां
च व्यङ्गुष्ठेऽपि च योषिति” इति मेदिनी । लालिक्यमिशिखा द्वे लालिकायाः
वागचबका “कळलावी” इति च ख्यातायाः । काकाङ्गी काकनासिव द्वे
काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य “कावली इति ख्यातस्य” ॥ ११८ ॥ गोधा-
पदी सुवहा द्वे हंसपादिकायाः “रक्तलाजान्दं इति ख्यातायाः” । मुसली
तालमूलिका द्वे मुसलकन्द, मुसलकन्द इति ख्यातायाः । अजशृङ्गी विषाणी
द्वे मेढाशिङ्गी इति ख्यातायाः ओषधेः । इयं त्वजशृङ्गाकारफला बहुतरा
सकण्टका नेत्रौषधिरिति सुभूतिराह । गोजिह्वा दार्विका “दर्विका” द्वे दक्षी
“पाथरी” इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ॥ ११९ ॥ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली
नागवल्ली त्रीणि नागवल्लयाः “पानवेल इति ख्यातायाः” । द्विजहरणुः
रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी षट् रेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य “रेणुबीज”
इति प्रसिद्धस्य ॥ १२० ॥ एलावालुकं ऐलेयंसुगन्धि हरिवालुकं वालु पञ्च

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥
 वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरू ॥ १२१ ॥
 बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥
 कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
 शैलेयं तालपर्णीं तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥
 गन्धिनी गजभक्ष्यां तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
 महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ॥
 अभिज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य । “वाल्क, कांकडी” इति ख्यातस्येत्यपि मतम् ।
 पालङ्गी मुकुन्दः कुन्दः कुन्दुरुः “मुकुन्दः कुन्दुः कुन्दरः” चत्वारि पालकी
 “पोईशाक वस्तुकाकारा पालख” इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ बालं
 ह्रीवेरं बर्हिष्ठं उदीच्यं केशाम्बुनाम पञ्च बाला इति ख्यातस्य । “बालः” ।
 “बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ ॥ वाच्यलिङ्गोऽर्मके मूर्खे ह्रीवेरे
 पुष्पपुंसकम्” इति मेदिनी । केशाम्बु च तयोर्नाम यस्य तत्केशाम्बुनाम ।
 यावत्केशाम्बुनामनामानि तानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः । कालानुसार्यं
 वृद्धं अश्मपुष्पं शीतशिवम् ॥ १२२ ॥ शैलेयं पञ्च शैलेयस्य फूल “शिला-
 जित” इति ख्यातस्य । तालपर्णीं दैत्या गन्धकुटी मुरा गन्धिनी
 पञ्च मुरायाः तालिसपत्र “मोरमांशी” इति ख्यातायाः । गजभक्ष्या
 “गजभक्षा” सुवहा सुरभी “सुरभीः” । “सुरभिः सल्लकीमातृभिन्मुरागोषु
 योषिति” इति मेदिनी । सुरभीरसेत्येकमपि पदम् । रसा ॥ १२३ ॥
 महेरुणा “महेरणा” कुन्दुरुकी सल्लकी “सल्लकी सिल्लकी” । “श्राविद्-
 मुमेदौ सल्लक्यौ” इति तालव्यादौ रभसः । सल्लकी सिल्लकी ङादेति
 रुद्रः । ह्लादिनी “ह्लादिनी” अष्ट सालई इति ख्यातायाः । अभिज्वाला
 “अभेज्जालेव, रक्तपुष्पत्वात्” । सुभिक्षा धातकी धातुपुष्पिका “धातुपु-
 ष्पिका” चत्वारि धातक्याः धायफूल “धायटी” इति ख्यातायाः
 ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका चन्द्रवाला एला निष्कुटिः “निष्कुटी” बहुला पञ्चकं
 एलायाः । सा एला सूक्ष्मा सूक्ष्मपरिमाणा चेत् उपकुञ्चिका इत्या

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा ॥
 सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्या कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥
 व्याधिः कुष्टं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥
 झटामलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ॥
 प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥
 चण्डा घनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥
 सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः “त्रुटी” इति पञ्च नामानि ॥ १२५ ॥ व्याधिः
 कुष्टं पारिभाष्यं वाप्यं “व्याप्यं. आप्यं” पाकलं उत्पलं षट् कट् कोष्ठ
 “गोष्ठं कोष्ठ” इति ख्यातस्य । शंखिनी चोरपुष्पी केशिनी त्रयं चोर-
 बल्लयाः “चोर शंखाहुली, सांख्येल” इति ख्यातायाः । वितुन्नकः ॥ १२६ ॥
 झटामला अज्झटा ताली शिवा तामलकी षट् भूम्यामलक्याः । झटामलेत्यत्र
 झटेति पृथक् पदं वा । अमलेति छेदः । आह च । तामलक्यामला तालीति ।
 झटा तामलकीति चेति । प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं “पुण्डर्यं” द्वे पौण्डर्यस्य । इदं
 झालपर्णीतुल्यपत्रं ज्ञेयम् । स्वल्पमिति गौडाः । तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः “तुणिः” कच्छः कान्तलकः नन्दिवृक्षः “नन्दीवृक्षः” षट् नन्दिवृक्षस्य
 “नान्दरुखी इति ख्यातस्य” । अयमश्वत्थाकारपत्रः । राक्षसी चण्डा घनहरी
 क्षेमः दुष्पत्रः गणहासकः षट् चोराख्यगन्धद्रव्यस्य “चोरओवा, किरमाणी
 ओवा, गठोना, गाठीवनमूल इति ख्यातस्य । गण इत्यप्यस्य नाम” ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं “व्यालायुधं” व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं चत्वारि व्याघ्रनख-
 नामकगन्धद्रव्यस्य “लघुनखला, बाघनख इति ख्यातस्य ।” सुषिरा विद्रु-
 मलता कपोताङ्घ्रिः नटी नली ॥ १२९ ॥ घमनी अञ्जनकेशी सप्त नली-
 नामकगन्धद्रव्यस्य पवारीति लोके प्रसिद्धस्य । इयं उत्तरपथे प्रसिद्धा ।

घमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ॥
 शुक्तिः शंखः सुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥
 काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥
 कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
 प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥
 ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥
 मरुन्माला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ॥
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

हनुः हृदविलासिनी शुक्तिः शंखः सुरः कोलदलं नखं “नखी” सप्त नवा-
 ख्यगन्धद्रव्यस्य “नखला” इति ख्यातस्य । अत्र हनुरुदन्तः स्त्री, साहचर्यात् ।
 बदरीतुल्यपत्रत्वात्कोलदलम् । आढकी ॥ १३० ॥ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका ।
 “वार्षिका मूलिका त्वर्याढकी कुच्छुरा शटी” इति बोपालितात् त्वरिका ।
 मृत्तालकं “मृत्तालकं” सुराष्ट्रजं षट् तुवरिकायाः तूर इति ख्यातायाः ।
 कुटन्नटं दाशपुरम् । “दशपुरमिति दशपूरमिति दाशपूरमिति च” । “दशपूरं
 दशपुरं प्लवनं जीविताहयम्” इति वाचस्पतिः । वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
 प्लव गोपुरं गोनर्दकैवर्तीमुस्तकं “कैवर्तीमुस्तकं कैवर्तमुस्तकं” अष्टकं कैवर्ती-
 मुस्तकस्य केवडी, “जलमुस्ता, क्षुद्रमोक्षा, मोथा” इति ख्यातस्य । ग्रन्थि-
 पर्णं शुक्रम् । “शुक्रो व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे
 पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” । बर्हपुष्पम् शुक्रबर्हमित्येकमपि नाम । बर्हपुष्पं
 बर्हिः पुष्पं बर्हं पुष्पं चेति पृथगपि । स्थौणेयं कुङ्कुरं पञ्च गण्ठीवन
 “मटोरा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुन्माला पिशुना स्पृका “पृषोदरा-
 दित्वात्सलोपे पृकापि” देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्को-
 पिका दशकं पिण्डकेति ख्यातायाः स्पृकायाः । अत्र मरुन्मालेति संघात-
 विग्रहीतम् । यदाह वाचस्पतिः । “स्पृका तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता
 लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला
 मोहना कुटिला लता” इति ॥ १३३ ॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशां
 मिथी “मिसिः मिषिः मिषी मसिः मषिः मषी मसी” पञ्च जटामांसाः ।

तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिर्शी ॥
 त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥
 कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ॥
 ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥
 शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ॥
 विशल्यामिशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥
 स्यादृक्षगन्धा छगलांघ्र्यावेगी वृद्धदारकः ॥

जटेति पृथक्पदं वा । यदाह । मांसी कृष्णजटा हिंसा नलदा जटिला
 मिसिः । जटा च पिशिनी पेशी क्रव्यादी च तपस्विनीति । त्वक्पत्रं उत्कटं
 भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकं षट् त्वक्पत्रस्य “दालचिनी” तज इति ख्यातस्य ।
 “त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके” इति धरणिः ॥ १३४ ॥ कर्चू-
 रकः “कर्चूरकः” द्राविडकः द्रविडदेशे जातः । तत्र जात इत्यण् । स्वार्थेकः ।
 काल्पकः वेधमुख्यकः चत्वारि कचर इति ख्यातस्य हरिद्रामस्य । कल्पे
 भवः काल्पकः ओषध्यमध्यः । “तालव्यमध्योऽपि ।” ओषध्य इति फल-
 पाकान्तानां व्रीक्षादीनां जातावेव ओषध्यः स्युः । ओषधिशब्दप्रयोगः स्यादि-
 त्यर्थः । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं न तु नित्यम् । यदा तु ओषधेः रोगहारि-
 त्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यत् तदा औषधशब्दप्रयोगः । “ओषधेरजातौ” इत्यण् ।
 न केवलमौषधेरौषधशब्दवाच्या किंतु रोगहरत्वेन घृतक्षौद्रत्रिफलाकल्कादि
 चौषधमिति सर्वमिति विशेषणाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ यत्पत्रपुष्पादि तच्छा-
 कसंज्ञकं एकं भोजनसाधनस्य पुष्पादेः । आदिना मूलादिग्रहः । उक्तं च ।
 “मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ॥ त्वक् पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं
 स्मृतम्” इति । तत्र करीरं वंशाङ्कुरः । काण्डमिक्षुदण्डादि । अधिरूढकं बीजां-
 कुरः । कवचं छत्राकम् । शेषं स्पष्टम् । तण्डुलीयः अल्पमारिषः द्वे तान्दली
 “तांदुलजा” इति ख्यातस्य । विशल्या अमिशिखा अनन्ता फलिनी
 शक्रपुष्पिका पञ्चकमिशिखायाः “कळलावी इति ख्यातायाः” । शक्रो-
 ऽर्जुनतरुः तत्पुष्पमिव पुष्पं अस्याः शक्रपुष्पी ॥ १३६ ॥ ऋक्षगन्धा
 “ऋष्यगन्धा” छगलांघ्री “छगलांघ्री छगलाण्डी छगलेति पृथक्पदं वा ।
 “छागे तु छगलश्छागी वृद्धादारकयोः स्त्रियाम्” इत्यनेकार्थकोशः । आवेगी

जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥
 पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥
 हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥
 तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥
 बर्बरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥
 एलापर्णी तु सुवहा रास्त्रा युक्तरसा च सा ॥
 चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥ १४० ॥
 सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥
 नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

वृद्धदारकः । वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा वृद्धदारकः । वृद्धेति
 भावप्रधानम् । जुङ्गः पञ्च वृद्धदारकस्य “वरधारा, जीर्णफंजी इति
 ख्यातस्य ।” ब्राह्मी मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी “सोमवल्लरिः” चत्वारि
 सोमलतायाः । “यस्याः शुक्लपक्षे पर्णान्युद्भवन्ति कृष्णे च पतन्ति सा सोमवल्लरी ।
 सैव सोमवल्लरी” ॥ १३७ ॥ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती चत्वारि
 स्वर्णक्षीर्याः “पिसोळा इति ख्यातायाः” । हयपुच्छी काम्बोजी माषपर्णी
 महासहा चत्वारि माषपर्ण्याः रानउडीद इति ख्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुण्डिकेरी
 “तुण्डिकेरी” रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्णी चत्वारि तुण्डिकेर्याः तोंडली
 इति ख्यातायाः । बर्बरा “वर्बरा वर्बरी” । “वर्बरः पामरे केशे चक्रले नीवृ-
 दन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । कवरी
 “कवरी” तुङ्गी खरपुष्पा अजगंधिका “अजगंधेत्यन्यत्र” । पञ्च वर्बरी
 “तिळवणी कानफोडी” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ १३९ ॥ एलापर्णी
 सुवहा रास्त्रा युक्तरसा चत्वारि एलापर्ण्याः कोलिंदण इति ख्यातायाः ।
 चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका “अम्ललोलिका” पञ्च
 अम्ललोणिकायाः चुक्रा इति ख्यातायाः ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी चुक्रः
 अम्लवेतसः शतवेधी चतुष्कमम्लवेतसस्य । चाङ्गेर्यादयो नव पर्याया
 इत्यपि मतम् । नमस्कारी गण्डकारी “गण्डकाली” समङ्गा खदिरा चत्वारि
 लज्जालु “लाजान्द” इति प्रसिद्धायाः ओषधेः ॥ १४१ ॥ जीवन्ती

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥
 कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥
 किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥
 विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥
 वायसोली स्वादुरसा वयस्थाऽथ मकूलकः ॥
 निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥
 अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ॥
 मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
 अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥

जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मधुः स्रवेति पदद्वयमपि । “मधु
 पुष्परसे शौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यमिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु
 शोषिति” इति मेदिनी । विश्वप्रकाशोऽप्येवम् । पञ्च जीवन्त्याः “हरणवेल
 हरणदोडी” इति ख्यातायाः । कूर्चशीर्षः मधुरकः शृङ्गः ह्रस्वाङ्गः जीवकः,
 पञ्च जीवकस्य ॥ १४२ ॥ किराततिक्तः चिरतिक्तधिरातिक्तश्च । “कि-
 रातधिरतिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि” इति रमसः । भूनिम्बः अनार्य-
 तिक्तः त्रयं किरात इति ख्यातस्य । सप्तला विमला सातला “सातला” ।
 “विमला सातलायां स्वात्” इति विश्वप्रकाशः । भूरिफेना चर्मकषा पञ्च
 सप्तलायाः “शिकेकाई इति प्रसिद्धायाः” ॥ १४३ ॥ वायसोली स्वादु-
 रसा वयस्था त्रयं लहानकावली, काकोली इति च ख्यातस्य । मकू-
 लकः “पृषोदरादित्वादुत्वे मुकूलकोऽपि” निकुम्भः दन्तिका “दन्तिजा”
 प्रत्यक्श्रेणी उदुम्बरपर्णी “ऊदुम्बरपर्णी उदुम्बरपर्णी” पञ्च दन्त्याः “दांती
 इति ख्यातायाः” । यस्याः बीजं जेपाळ इति ख्यातम् ॥ १४४ ॥
 अजमोदा उग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका “यमानिका” द्वे यवान्याः औवा
 इति ख्यातायाः । “यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम्” । पुष्करं
 काश्मीरं पद्मपत्रं पद्मवर्णमिति पाठः । त्रीणि पौष्करमूले पुष्करमोषधि-
 विशेषस्तस्य मूले इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ अव्यथा अतिचरा पद्मा चारटी पद्म-
 चारिणी पञ्च उत्तरदेशे प्रसिद्धायाः पद्मचारिण्याः “स्वलकमलिनी इति

कांपिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

प्रपुन्नाडस्त्वेङ्गजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥

पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ॥

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुर्भं सुनिषण्णकम् ॥

स्याद्रातकः शीतलोऽपराजिता शैर्णपर्ण्यपि ॥ १४९ ॥

पारावताङ्गिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

ख्यातायाः । ” कांपिल्यः “ कांपिलः ” । “ चन्द्रः कर्पूरकांपिलसुधांशुस्वर्णवारि-
षु ” इति मेदिनी । कर्कशः चन्द्रः रक्ताङ्गः रोचनी “ रोचनी ” पञ्च शुण्डारोच-
नीति ख्याताया रोचन्याः ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नाडः “ प्रपुन्नालः प्रपुनालः प्रपु-
नाडः प्रपुन्नाडः ” एङ्गजः “ एलङ्गजः ” दद्रुघ्नः “ दद्रुघ्नः ” चक्रमर्दकः पद्माटः
उरणाख्यः “ उरणाक्षः ” षट् टाकला इति ख्यातस्य । पलाण्डुः सुकन्दः द्वे
पलाण्डोः “ कान्दा इति प्रसिद्धस्य ” ॥ १४७ ॥ हरिते हरिद्वर्णे तत्र पलाण्डौ
लतार्कः दुद्रुमः इति द्वे । महौषधं लशुनं “ लशुनं ” गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः
रसोनकः षट् लशुनस्य । रसे आस्वादने ऊन्यते पातकहेतुत्वात् रसोनकः ।
“ ऊन परिहाणे ” एरच् घञ् वा । णिलोपः । स्वार्थे कन् । लशुनगृञ्जनयोराकृ-
तिभेदेऽपि रसैक्यात् अमेद इति बहवो मन्यन्ते ॥ १४८ ॥ पुनर्नवा शोथघ्नी
द्वे पुनर्नवायाः “ घेदुळी इति देशे प्रसिद्धायाः ” । वितुर्भं सुनिषण्णकं द्वे
सुषुन “ कुरडु ” इति ख्यातस्य शाकभेदस्य । वातकः शीतलः अपराजिता
श्लेषपर्णी “ सनपर्णी असनपर्णी आसनपर्णी ” । “ भवेदसनपर्णी च शीतलः
शिशिरेऽन्ववद् ” इति विश्वप्रकाशः । “ शीतलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे ।
पुमानासनपर्ण्यां स्वाच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम् ” इति मेदिनी । चत्वारि श्लेष-
पर्ण्याः गोकर्णी इति ख्यातायाः । “ शीतलवातक इत्येकं पदमिति धन्वन्तरि-
राह ” ॥ १४९ ॥ पारावताङ्गिः “ पारावताङ्गी ” कटभी पण्या ज्योतिष्मती
लता पञ्च ज्योतिष्मत्याः मालकाङ्गोणी इति ख्यातायाः । पारावताङ्गि स्त्री ।
वार्षिकं त्रायमाणा त्रायन्ती बलभद्रिका चतुर्ष्वं त्रायमाणायाः ॥ १५० ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥
 मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥
 शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥
 अवाकपुष्पी कारवी च सरणां तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥
 तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि ॥
 जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
 संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्गन्धिकेत्यपि ॥
 कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४ ॥
 सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिः “गृष्टिः” वाराही बदरा चतुष्कं वाराह्याः “वारा-
 हीकन्द डुकरकन्द इति ख्यातायाः” । मार्कवः भृङ्गराजः “भृङ्गरजाः” । भृङ्ग
 इव रजोऽस्य । सांतोऽदंतोऽपि । “स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः मुजागरः”
 इति रभसात् । द्वे माका इति ख्यातस्य । काकमाची वायसी द्वे कावली
 “काकजंघा” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा अतिच्छत्रां
 मधुरा मिसिः “मिसी” अवाकपुष्पी कारवी सप्तकं शोष इति ख्यातायां शत-
 पुष्पायाम् । सरणा “सरणी सारणी” । “सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महाव-
 ला” इति रुद्रः । “रुग्मेदे ना प्रसारण्यां खल्पनद्यां च सारणी” इति मेदिनी ।
 प्रसारिणी ॥ १५२ ॥ कटंभरा “कटंभरा” राजबला भद्रबला पञ्च प्रसारण्याः (चांद-
 वेल) “कुब्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः । जनी “जनिः” जतूका “जतुका”
 प्रसारजनी “रजनिः” जतुकृत् चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा षट् चक्रवर्तिन्याः
 चाकवत इति ख्यातायाः । शटी गन्धमूली “गन्धमूला” षड्गन्धिका कर्चूरः
 “कर्चूरः कर्चूरः” पलाशः पञ्च शम्याः “कापूरकाचरी, आंबेहळद इति
 ख्यातायाः” । कारवेल्लः कठिल्लकः “कटल्लकः” ॥ १५४ ॥ सुषवी “सुसवी
 सुशवी” त्रीणि कारवेल्लस्य कारली इति ख्यातस्य । कुलकं पटोलः तित्तकः
 पटुः चत्वारि पटोल “पडवळ” इति ख्यातस्य । कूष्माण्डकः कर्कारुः द्वे
 कूष्माण्डस्य “कोहळा इति ख्यातस्य” । उर्वारुः “ईर्वारुः ईर्वारुः ईर्वारुः

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुंब्यलाबूरुभे समे ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

अशोमः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥

कलंब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥

एवारुः” । “उन्मत्तो धुस्तुरिवारुः कर्कटिः स्यात्” इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । कर्कटी “कर्कटिः” द्वे कर्कट्याः कांकडी इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी द्वे कटुतुंब्याः “दुध्या कडुमोपळा इति ख्यातायाः” । अत्र इक्ष्वाकुशब्दः कटुकटुतुंब्युभयसाधारणः । “इक्ष्वाकुः कटुतुंब्यां स्त्री सूर्यवंशे नृपे पुमान्” इति कोशान्तरेऽप्युक्तम् । तुम्बी “तुंबिः तुंबा” अलाबूः “अलांबूः आलाबूः आलाबुः लाबुः लाबूः” । “अलाबुः स्त्री पिण्डफला तुंबिस्तुंबी महाफला । तुंबा तु वर्तुलाऽलाबूर्निंबे तुंबी तु लाबुका” इति वाचस्पतिः । “अलाबूस्तुंबकः प्रोक्तः” इति चन्द्रः । लाबुकेत्यन्यकोशे । द्वे काळा मोपळा इति ख्यातस्य । अलाबुर्हस्वान्तोऽपि कश्चित् । चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा त्रीणि गोडुम्बायाः “कंवडळ इति ख्यातायाः” । “चित्राऽऽस्तुपर्णी गोडुम्बा सुमद्रा दन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रे नदीमेदेषु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी । “गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ” इति हैमः । गोदुग्धेति पाठो न दृश्यते कोशेषु । गोदुग्धेति चिभूड इति प्रसिद्धिवैद्यके । विशाला इन्द्रवारुणी द्वे इन्द्रवारुण्याः मोठी कंवडळ इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥ अशोमः सूरणः तालव्यादिरपि । कन्दः त्रीणि सूरणस्य । गण्डीरः समष्टिला द्वे गण्डीराख्यशाकभेदस्य कडू सूरण इति ख्यातस्य । कलंब्यादयः पञ्च शाकभेदाः स्युः एकैकम् । तत्र कलम्बी वेष्वाकृतिः । “कलम्बी तु शतपर्वा कलंबूर्वा सुवीरुघः” इति वाचस्पतिः । “कलम्बी शाकभेदेऽपि स्याद्विण्डशरयोः पुमान्” इति मेदिनी । उपोदिका “उपोदीकापि” (वाळी) “थोरमयाळ पोईमाण्डवीवेल” इति प्रसिद्धा । मूलकं मूळा इति ख्यातम् । हिलमोचिका देशान्तरे हलहंची “चाकवत” इति प्रसिद्धा ॥ १५७ ॥ वास्तुकं “वथुवा” “चन्दनबडुवा” इति प्रसिद्धम् । “वास्तुकमपि” । दूर्वा शतपर्विका “शतपर्णिका” सहस्रवीर्या

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥

नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

भार्गवी रुहा अनन्ता षट् दूर्वायाः ॥ १५८ ॥ सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् तत्र गोलोमी शतवीर्या गण्डाली शकुलाक्षका इति चत्वारि । कुरुविन्दः मेघनामा मुस्ता मुस्तकं चत्वारि मुस्तायाः “मोथ इति ख्यातायाः” मेघनामा मेघ-पर्यायनामकः । “मुस्तकं पुंसि ह्रीवे च” ॥ १५९ ॥ भद्रमुस्तकः । भद्र-मिति पृथगपि नाम । “भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे” इति रुद्रः । गुन्द्रा द्वे मुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्य “नागरमोथा इति ख्यातस्य” । अस्त्रि-यामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते । धन्वन्तरिरिमं भेदमाह । “मुस्तको-ऽबुधरो मेघो घनो राजीवशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽब्दो गङ्गेयः कुरुविन्दकः” इति । चूडाला चक्रला उच्चटा त्रीणि उच्चटामूलस्य “फुरडी इति कौकणे ख्यातस्य मुस्ताविशेषस्य” । वंशः त्वक्सारः कर्मारः त्वचिसारः तृणध्वजः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलः वेणुः मस्करः तेजनः दशकं वेणोः । ये वेणवः अनिलोद्धताः अनिलेन कीटादिकृतरंध्रगतवायुनोद्धताः स्वनन्ति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः स्युरित्येकम् ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिः पर्व परुः “परुदन्तोऽपि । “मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः”—इति पुंस्काण्डे रत्नकोशात् । त्रीणिवंशा-दिग्रन्थेः परे इति ख्यातस्य । तत्र ग्रन्थिर्ना पुमान् । गुन्द्रः तेजनकः शरः “सरः” । “सरस्तु मुजो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः” इति वाचस्पतेर्दन्यादिश्च । त्रीणि शरस्य । नडः “नलः” । “अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः” इति मेदि-नी । धमनः पोटगलः त्रीणि देनवळ इति ख्यातस्य । काशं “कासम्” ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूमि तु बल्वजाः ॥

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ॥

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥

नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथकतृणम् ॥

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिषम् ॥ १६६ ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः त्रीणि काशस्य “काशं पुनपुंसकम्” । बल्वजा इत्येकं पुलिङ्गं बहुवचनान्तम् “मोळ, लहाळे, लवा इति ख्यातस्य” । एको बल्वज इति भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि । रसालः इक्षुः द्वे इक्षोः । पुण्ड्रः कान्तारकः इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिना कोशकारादिग्रहः । स च । “इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिष्ठतिः । इक्षुरस्यः पौण्ड्रकश्च रसालः कुसुमारकः” इति एकैकम् ॥ १६३ ॥ वीरणं वीरतरं द्वे तृणभेदस्य “काळा वाळा इति ख्यातस्य” । अस्य वीरणस्य मूले उशीरं अभयं नलदं सेव्यं अमृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥ लामज्जकं लघुलयं अवदाहं इष्टकापथं इति दश नामानि स्युः । लघु लयं इति पृथगपि । “लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं लघु” इति सुश्रुतः । अवदाहेष्टमिति अवदाहेष्टकापथमिति चैकैकं पदमिति । नडादयः नडकाशादयः तृणं तृणजातीया इत्यर्थः । “नलादय इत्यपि पाठः । ये च गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखाः । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ । प्रमुखशब्दाद्वक्ष्यमाणाः कुशादयः कज्जुकोद्रवाद्याश्च । तेऽपि तृणजातीयाः । अत्र प्रमुखशब्दाभीवाराद्या ग्रहीतव्याः । अन्यथा कोद्रवादीनां हविष्यत्वापातात् । “श्यामाकः श्यामकोऽपि च” इति हलायुधाच्छ्यामकोऽपि । एकम् ॥ १६५ ॥ कुशं कुथः दर्भः पवित्रं चत्वारि कुशस्य । तत्र कुशं लीब-पुंसोः । कतृणं पौरं सौगन्धिकं ध्यामं देवजग्धकं रोहिषं षट् गङ्गाण “रोहिसगवत” इति ख्यातस्य तृणभेदस्य ॥ १६६ ॥ छत्रा अतिच्छत्रः पालमः । पालं क्षेत्रं हन्तीति पालमः । मालातृणकं “मालाकाराणि तृणान्यस्य” ।

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥
 शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
 तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ॥
 तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
 घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥
 फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥
 ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥

भूस्तृणं पञ्च वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । “अत्र आद्यत्रयं श्वेतगवत इति ख्यातस्य ।
 अन्त्यद्वयं मालाकारतृणस्येत्यपि मतम् ।” शष्पं “शस्यं” बालतृणं द्वे कोम-
 लतृणस्य । घासः यवसं द्वे गवादीनां भक्ष्यतृणस्य । तृणं अर्जुनं द्वे तृण-
 मात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्येत्युच्यते एकम् । नडानां
 संहतिर्नड्येत्युच्यते एकम् । तृणराजः तालः द्वे तालस्य । तृणराजाह्वयस्तृ-
 णराजनामकः । नालिकेरः “नारिकेरः नारिकेलः नाडिकेरः नारीकेलः
 नारिकेलिः नारीकेली” लाङ्गली द्वे नारिकेलस्य “नारळ” इति ख्यातस्य ।
 लाङ्गली स्त्री ङीष्न्तः । इभन्तः पुंसीत्येके ॥ १६८ ॥ घोण्टा पूगः क्रमुकः
 गुवाकः “गूवाकः” । गुवाकोऽपि च गूवाक इति तारपालः । खपुरः पञ्च
 पूगवृक्षस्य “सुपारी, पोफळी इति ख्यातस्य” । अस्य फलं उद्वेगमित्युच्यते
 एकम् । एते तालनालिकेरपूगास्त्रयः । हिन्तालस्तालभेदः स तु अल्पप-
 रिमाणः तत्सहिताः एवं चत्वारः खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृणद्रुमा
 इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥ तत्र खर्जूरः खजूर इति ख्यातः । केतकी ङीष्न्ता
 केगत “केतक” इति ख्याता । एवं ताली तालीभेदः । खर्जूरी खर्जूरभेदः ॥
 इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ सिंहः । हिनस्ति इति सिंहः । “हिसि
 हिंसायाम्” । मयूरव्यसकादिः । “भवेद्दर्णागमाद्दंसः सिंहो वर्णविपर्यया-
 त्” इत्युक्तम् । मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केसरी । केसरी तुरगे सिंहे पुष्पागे

(“कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥
 पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १ ॥”) (१)
 शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
 वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ॥
 दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
 कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ॥
 मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥
 ऋक्षाञ्छमल्लभल्लूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ॥
 लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

नागकेसर इत्युक्तम् । हरिः षट् सिंहस्य । केसरी इत्यन्तः । तालव्यमध्योऽपि ।
 पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य पञ्चास्यः । “पचि विस्तारे” । मुखं पादाश्च पञ्चास्या-
 नीव यस्येति वा । कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशन इत्यादयोऽप्यस्य
 पर्यायाः ॥ १ ॥ शार्दूलः द्वीपी व्याघ्रः त्रीणि व्याघ्रस्य । तरक्षुः “तरक्षः”
 मृगादनः द्वे कुरुराकृतेः कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य तरस इति
 ख्यातस्य ॥ १ ॥ वराहः सूकरः घृष्टिः “घृष्टिः” कोलः पोत्री । पोत्रं मुखाग्रं
 अस्ति यस्य । “पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च” इति । किरिः “किरः”
 किटिः दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडः भूदारः द्वादश सूकरस्य । तालव्या-
 दिरपि सूकरः । साहचर्यादृष्टिः पुंसि । पोत्रिणौ । दंष्ट्रिणौ । घोणिनौ ।
 स्तब्धरोमाणौ ॥ २ ॥ कपिः प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगः वलीमुखः “बलि-
 मुखः बलीमुखः” मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नवकं वानरस्य । वनौ-
 कसौ । “शाखाचारी मृगः शाखामृगः” । भल्लुकः ॥ ३ ॥ ऋक्षः अच्छ-
 मल्लः भल्लुकः “भाल्लुकः भाल्लुकः” चतुष्कमच्छमल्लस्य आखल, रीस इति
 ख्यातस्य । “केचन भाल्लु इति ख्यातायाः नामचतुष्कमिति वदन्ति” ह्रस्व-
 मध्योऽपि । भल्लुक इति । अच्छमल्लपरिषद्विरहतीति प्रयोगः । अच्छ इति
 च । “अच्छः स्फटिकमल्लकनिर्मलेषु” इति मेदिनी । गण्डकः खड्गः खड्गी । खड्गं
 शङ्खं यस्यास्ति । त्रीणि गण्डशङ्ख “गेंडा” इति ख्यातस्य । लुलायः “लुलाप
 इति ओष्मन्तोऽपि” महिषः वाहद्विषन् । वाहानां हयानां द्विषन् । कासरः

१२०

सटीकामरकोशस्य

[सिंहादिवर्गः]

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ॥

मृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आसुभुक् ॥

त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्रावित् शल्यस्तलोमि शलली शललं शलम् ॥

वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे करङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्मार्द्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

सैरिभः पञ्च महिषस्य “गवा इति ख्यातस्य” ॥ ४ ॥ शिवा भूरिमायः गोमायुः मृगधूर्तकः मृगालः “मृगालः” वञ्चुकः “वञ्चुकः” । “वञ्चुकस्तु खले धूर्ते गृहवध्नौ च जम्बुकः” इति कोशान्तरात् । क्रोष्टा फेरुः फेरवः जम्बुकः दश जम्बुकस्य कोल्हा इति ख्यातस्य । स्त्रियामिति । पुंन्यक्तावपि शिवाशब्दो नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते तदपवादोऽप्यम् । मृगालो दन्त्यादिरपि । क्रोष्टुशब्दस्य रूपाणि तु क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टृन् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुनेत्यादि । दीर्घमध्योऽपि जम्बुक इति ॥ ५ ॥ ओतुः विडालः “विडालः” मार्जारः वृषदंशक आसुभुक् पञ्च मार्जारस्य । गौधेरः गौधारः गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्येऽङ्गार इति ख्याते । “अयं कृष्णसर्पाद्गोधायां घोरपट इति ख्यातायां चतुष्पाज्जायते । अस्य सर्पस्य दंशेन मानवोऽवश्यं म्रियते” ॥ ६ ॥ श्रावित् शल्यः द्वे शल्यस्य साळई “साळी” इति ख्यातस्य । श्वानं विध्यति लोम्ना श्रावित् श्राविधौ । तस्य शल्यस्य लोम्नि शलली शललं शलं इति त्रीणि । शलली स्त्रियाम् । इदं सीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते । वातप्रमीः वातमृगः द्वे वातमृगस्य वाघूळ इति ख्यातस्य । वातप्रमीरीदन्तः पुंसि । रूपाणि तु । वातप्रमीः वातप्रम्यौः वातप्रम्यः । वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । सप्तम्येकवचने तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । स्त्रियां तु लक्ष्मीवत् । कोकः ईहामृगः वृकः त्रीणि वृकस्य “लांडगा इति ख्यातस्य” । कोक ईहामृगः इत्यपि पाठः ॥ ७ ॥ मृगः कुरङ्गः वातायुः “वानायुः” वनायुः । हरिणः अजिनयोनिः पञ्च हरिणस्य । एण्या हरिण्याश्चर्मार्द्यं आद्यशब्दात् मांसादि ऐणेयमित्युच्यते एकम् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञ् । एणस्य तु चर्मार्द्यं

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ॥

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ॥

गोकर्णपृषतैर्ण्यारोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ॥

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐणेयं ऐणं च त्रिषु स्पष्टम् ॥ ८ ॥ कदली कन्दली चीनः चमूरः प्रियकः समूरुः एते षट् हरिणभेदाः एकैकम् । कदलीकन्दल्यौ ङीषन्ते स्त्रियाम् । स्वामिमते तु इभन्तौ पुंसि । अमी षट् हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः “कृष्णशारः” । कृष्णश्चासौ सारश्च । “वर्णो वर्णेन” इति समासः । शारः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रमसः । रुरुः न्यङ्कुरः रङ्कुरः शम्बरः शंवरः संवरः । शं वृणोति । वृष् वरणे । रौहिषः “रोहिषः” । “रोहिषं कपृणे श्रेयं रोहिषो हरिणान्तरे” इति विश्वप्रकाशः । गोकर्णः । “गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे मृगभेदे गणान्तरे” इति हेमचन्द्रः । पृषतः एणः ऋश्यः “ऋष्यः । एणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यश्चारुलोचने” इति त्रिकाण्डशेषात् तत्र रिष्योऽपि । रोहितः “लोहितः” चमरः एते द्वादश मृगाः मृगभेदाः एकैकम् । तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति ख्यातः । रुरुर्देवान्तरभाषायां शुवार “रोहो” इति ख्यातः । न्यङ्कुरागुण इति ख्यातः “शम्बरभेदः” । रङ्कुरः चित्ता चितळ जडियार मृगविशेष इति ख्यातः । शम्बरः साम्बा “सांबर” इति ख्यातः । रौहिषः रोही इति ख्यातः । गोकर्णः गोंव इति ख्यातः । पृषतः बिन्दुविशिष्टः पुषिव इति ख्यातः । एणश्चारुनेत्रः । ऋष्यः शीघ्रगामी । रोहितो रक्तवर्णः चमरश्चामरोपयोगिपुच्छः ॥ १० ॥ गन्धर्वः शरभः रामः सृमरः गवयः शशः एते षट् मृगभेदाः । “शरमस्तालव्यादिः” । तत्र गन्धर्वो गन्धविशिष्टः । शरभो लङ्गीसरा इति प्रसिद्धः । रामो रमणीयरूपो मृगभेदः । सृमरः सरणशीलः । गवयः गवा इति ख्यातः । शशः ससा इति ख्यातः एकैकम् । इत्यादयः गन्धर्वादयः आदिशब्दादत्रानुक्ता वनपोतादयो ये च पूर्वोक्ता मृगेन्द्राद्याः सिंहाद्याश्चमरान्ताः ये च वर्गान्तरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः पशुशब्द-

(“अधोगन्ता तु खनको वृकः पुंघ्वज उन्दुरः ॥”) (१)

उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ॥

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥

नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्युमे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ॥

वाच्या इत्यर्थः एकम् ॥ ११ ॥ अधोगन्ता खनकः वृकः पुंघ्वजः उन्दुरः पञ्च
क्षेपकश्लोकगतनामानि मूषकस्य । उन्दुरः मूषकः “इखोपघदीर्घोपघमु-
षमूषधातुभ्यां कनि मूषकः मूषक इति द्वयम्” आखुः त्रयं मूषकस्य । “उन्दुरुं-
दुरुन्दरः” इति शब्दार्णवे । गिरिका बालमूषिका द्वे खल्पमूषकजातेः ।
“खर्बाखुर्बालमूषिका” इति दुर्गः । छुल्लन्दरी गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिकेति
श्लोकार्धं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतुष्टयं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य चिचुं-
द्रीति ख्यातस्य । सरटः कृकलासः “कृकलाशः कृकुलासः । कृकं शिरो ग्रीवा
कण्ठं च लासयति” द्वे सरडा इति ख्यातस्य । मुसली गृहगोधिका “गृहगो-
लिकेत्यपि पाठः” द्वे गृहगोधायाः “पाल इति ख्यातायाः” । मुसति संशयं
खण्डयति शुभाशुभसूचकत्वात् । मुसली डीषन्ता । मुसलीति तालव्यमध्यापि ।
ज्येष्ठा स्त्री कुब्जमत्स्या च गृहगोधा गृहालिकेति कोशान्तरम् ॥ १२ ॥ लूता
तन्तुवायः “तन्त्रवायः” ऊर्णनाभः ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । मर्कटकः चत्वारि
ऊर्णनाभस्य “कोष्ठी कोळी इति ख्यातस्य । तत्र लूता नित्यं स्त्री । नीलङ्गुः
कृमिः क्रिमिः । “क्रिमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे” इति मेदिनी ।
“द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च कृमिवत्क्रिमिः” इति रभसः । द्वे अपि पुंसि क्षुद्र-
कीटमात्रस्य “कुसुरडा घुले इति ख्यातस्य” । नीलाङ्गुरिति दीर्घमध्योऽपि ।
“नीलाङ्गुरपि नीलाङ्गुः” इति द्विरूपकोशः । कर्णजलौकाः शतपदी द्वे स्त्रीलिङ्गे ।
“कर्णजलूका” घोण, गोम बळोजी इति ख्यातायाः । शतं पादा यस्याः
सा । कर्णजलौकाः सान्ता । कर्णजलूका कर्णजलौकेति च टावन्तापि
॥ १३ ॥ वृश्चिकः शूककीटः द्वे शूककीटस्य ऊर्णादिमक्षकस्य कसर इति
ख्यातस्य । शूकं शूकाकारं लोम तद्युक्तसर्वाङ्गः कीटः शूककीटः । अलिः
“आलिः” । “वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्” इति बोपालितः । आली । “अथाली

१ इदमर्धे तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥
 पत्री श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ॥
 (“दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशादनः ॥”) (१)
 व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
 लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किकीदिविः ॥
 कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
 दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ॥
 कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

स्याद्बृश्चिके अमरे पुमान्” इति कोशान्तरम् । द्रोणः “द्रुणः” बृश्चिकः त्रीणि विंचू इति ख्यातस्य विषकीटस्य । तत्रालिरिदन्त इन्नन्तश्च । पारावतः “पारापतः” । “पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः” इति रभसः । कलरवः कपोतः त्रीणि पारावतस्य पारवा “खबूतर” इति ख्यातस्य । “पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्तरे” इति विश्वः । शशादनः ॥ १४ ॥ पत्री श्येनः त्रयं ससाणा इति ख्यातस्य । उलूकः वायसारातिः पेचकः त्रयमुलूकस्य घूक “घुबड पेंचापक्षी” इति ख्यातस्य । “दिवान्धः कौशिकः घूकः दिवाभीतः निशादनः” पञ्चकमप्युलूकस्य । व्याघ्राटः भरद्वाजः द्वे भरद्वाजस्य पक्षिणः “कुक्कुडकोंबा कुंभारकोंबा इति ख्यातस्य” । खञ्जरीटः खञ्जनः द्वे चलत्पक्षस्य पक्षिविशेषस्य “ताजवा तय्यर इति ख्यातस्य” ॥ १५ ॥ लोहपृष्ठः कङ्कः । “कङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः” इत्युक्तत्वात् । द्वे बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । चाषः “चासः” । “इक्षुपक्षिभिदोश्चासः” इति दन्त्या तेषु रुद्रः । किकीदिविः “किकीदिविः किकिदिविः किकिदिवः किकीदिवीः किकीदिवः किकिः किकी दिवः । चाषो दिविः किकिः स्मृतः” इति व्याडिः । द्वे चारगा “चाष, चास, तास,” इति ख्यातस्य । कलिङ्गः भृङ्गः धूम्याटः त्रीणि फेंचुहार “मस्तकचूड पक्षी” इति ख्यातस्य । धूमसमूह इवाटतीति धूम्याटः । शतपत्रकः ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः द्वे बटफोरा “सुतार पक्षी, काष्ठकुट्ट, टांकारी” इति ख्यातस्य । सारङ्गः “शारङ्गः” । “शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च” इति तालव्यादावजयः तोककः

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ॥

पुमपत्ये चाटकैरुपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेदुः करेदुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥

ध्वांक्षात्मघोषपरभृदलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

(“स एव च चिरंजीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ॥”)

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥

चातकः त्रीणि चातकस्य । कृकवाकुः ताम्रचूडः कुकुटः चरणायुधः चत्वारि
कुकुटस्य “कोंबडें इति ख्यातस्य” ॥ १७ ॥ चटकः कलविङ्कः द्वे चटकस्य
“चिमणी इति ख्यातस्य” । तस्य चटकस्य स्त्री चटकेत्येकम् । तयोश्चटकस्य
चटकायाश्च पुमपत्ये चाटकैर इत्येकम् । तयोर्मुपत्ये स्त्रीरूपेऽपत्ये चटकेत्येकम्
॥ १८ ॥ कर्करेदुः “कर्करादुः” करेदुः “करदुः” द्वे अशुभवादिनि पक्षि-
भेदे कंकरेट “करढोंक पक्षी” इति ख्याते । “करेदुः कर्करेदुः स्यात्करदुः
कर्करादुः” इति रमसः । कृकणः क्रकरः द्वे क्ररक इति ख्यातस्य करेदु-
भेदस्य । “कृ इति कणति शब्दं करोति कृकेण कण्ठेन अणति शब्दं करोति
वा” । वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥
काकः करटः अरिष्टः बलिपुष्टः सकृत्प्रजाः ध्वांक्षः आत्मघोषः परभृत् बलि-
भृक् वायसः दश काकस्य । “चिरंजीवी एकदृष्टिः मौकुलिः मौकलिरपि” ।
एतदपि त्रयं काकस्य । परभृतौ । बलिभृजौ ॥ २० ॥ द्रोणकाकः काकोलः द्वे
काकभेदस्य “डोंबकावळा कृष्णकावळा इति ख्यातस्य” । “द्रोणोऽस्त्रिया-
माढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे”
इति मेदिनी । “द्रोणः कृपीपतौ कृष्णकाके” इति विश्वप्रकाशः । “द्रोणकाको
दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः” इति त्रिकाण्डशेषः । दात्यूहः “दात्यूहः”
कालकण्ठकः द्वे डाहद् “अन्धकाक जलकाक” इति ख्यातस्य । काले वर्षा-
काले कण्ठोऽस्य कालकण्ठकः आतापी आतायी इभन्तः । “आतापिनि
भवेच्छिलः” इति विश्वप्रकाशः । चिल्लः द्वे चिल्लस्य घार इति प्रसिद्धस्य ।

आतापिचिलौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

कुङ्कु क्रौञ्चोऽथ बकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥

मलिनैर्मलिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिराडिश्च बलाका विसकण्ठिका ॥

दाक्षाय्यः गृध्रः द्वे गृध्रस्य गीघ इति ख्यातस्य । दाक्षाय्य इति द्वितालव्यसं-
युक्तान्त्यपाठः सर्वत्र दृश्यते । “दक्ष बृद्धौ शीघ्रार्थे च” । “श्रुदक्षिस्पृहिगृहि”
इत्याय्यः । दक्षाय्यः । “दाक्षाय्यस्यार्थं अण् दाक्षाय्यः” । कीरः शुकः द्वे कीरस्य
“रावा, राघु, पोषट इति ख्यातस्य” ॥ २१ ॥ कुङ्कु क्रौञ्चः “कुञ्चः” द्वे
ठेक “कुरकुंचा” इति ख्यातस्य । तत्र कुङ्कु चान्तः । कुञ्चौ । बकः कहः द्वे
बकस्य “बगळा इति ख्यातस्य” । के जले हयते शब्दं कुरुते कहः । कङ्कु
इति पाठः अयं पाठः कुत्रास्तीति न दृश्यते । किंतु सर्वत्र कह इत्येव ।
पुष्कराहः सारसः द्वे सारसस्य । पुष्कराहः पद्मपर्यायनामकः । कोकः
“कुक्कः” चक्रः चक्रवाकः रथाङ्गः चत्वारि चक्रवाकस्य । रथाङ्गस्य चक्रस्य
ये आहवाः नामानि तन्नामकः ॥ २२ ॥ कादम्बः कलहंसः द्वे कलौ मधुरवाक्
च चासौ हंसश्च तस्य बदक इति प्रसिद्धस्य । उत्क्रोशः कुररः द्वे कुररस्य
कुररी इति प्रसिद्धस्य । हंसः । “भवेद्वर्णागमाद्धंसः” । पृषोदरादिः । श्वेतग-
रुत् चक्राङ्गः मानसौकः चत्वारि हंसस्य । बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् ॥ २३ ॥
ये सिताः देहेन शुक्लाः चञ्चुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिता हंसास्ते राजहंसाः स्युरि-
त्येकम् । चञ्चुसहिताश्चरणास्तैरिति विग्रहः । अन्यथा प्राण्यङ्गत्वादेकवचनं
दुर्वारम् । लक्षणे तृतीया । हंसानां राजा राजहंसः । राजदन्तादिषु पाठात्
परनिपातः । मलिनैरीषद्भ्रैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता हंसा मलिकाक्षा इत्युच्यन्ते ।
एकम् । मलिकाकाराणि अक्षीणि येषां ते । मलिकाख्या इत्यपि । सिते-
तरैः कृष्णवर्णैः चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
“धृतराष्ट्रः सुराशि स्यात्पक्षिश्चत्रियमेदयोः” इति रमसः । एकम् ॥ २४ ॥ शरारिः

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥
 जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ॥
 वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥
 पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ॥
 दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥
 भृङ्गारी शीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ॥

“शरातिः शरालिः शराली शराटिः शराडिः । आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली वानरी कपी” इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोशः । आटिः “आटी” आडिः “आडी” त्रयं स्त्रीलिङ्गम् । आडीति ख्यातस्य पक्षिणः । आटिः पुंलिङ्गोऽपि क्वचित् । बलाका विसकण्ठिका द्वे बालढोंक “बगळा” इति ख्यातस्य बकभेदस्य । विसमिव दीर्घः कण्ठोऽस्याः विसकण्ठिका । हंसस्य योषित् स्त्री वरटा स्यादित्येकम् । सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणेत्युच्यते । निर्मकानोऽपि । “लक्ष्मणश्चैव सारसः” इत्यमरमाला । “लक्षणं नाम्नि चित्ते च सारसस्य तु लक्षणा” इति विश्वः । एकम् ॥ २५ ॥ जतुका “जतूका” अजिनपत्रा द्वे बडुरी “चामचिराई” इति ख्याते पक्षिभेदे । अजिनं चर्म तद्रूपे पत्रे पक्षौ यस्याः सा । परोष्णी “परोष्टी” । तैलपायिका द्वे पक्षयुक्ते कीटकविशेषे तैलडुवा “वाघूळ” इति ख्याते । तैलं पिबतीव तैलपायिका । चत्वार्यपि जतुकाया इत्येके । वर्वणा “बर्बणा” मक्षिका “मक्षीका” नीला त्रयं मक्षिकायाः । सरघा मधुमक्षिका द्वे मक्षिकाभेदस्य “मधमाशी इति ख्यातस्य” ॥ २६ ॥ पतङ्गिका पुत्तिका द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य । इयं तु सरघातः क्षुद्रा यन्मिमित्तो मधुभेदः । माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्वृतवर्णं तु पौत्तिकमिति । दंशः वनमक्षिका द्वे “मोठी डांस रानमाशी” इति ख्यातस्य । तेषां दंशानां जातिर्याऽल्पा सा दंशीत्युच्यते । एकं डांस इति ख्यातस्य । गन्धोली वरटा “वरटी” । “वरटा वरटी हंसोस्तत्पतौ वरटः स्मृतः” इति तारपालः । द्वे वरटी “गांधीणमाशी” इति ख्यातस्य । तत्र गन्धोली डीषन्ता । वरटा स्त्रीपुंसयोः ॥ २७ ॥ भृङ्गारी शीरुका “शीरिका शिरुका शिरिका शिरीका” चीरी झिल्लिका “झिल्लीका झिल्लका चीलिका चिल्लका” चत्वारि झिल्ली शुरकूट चिलट इत्यादिख्यातस्य । शी इति रौति शीरुका । ची इति रौति चीरी । या हि

समौ पतङ्गशलभो खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥

द्विरेफपुष्पलिङ्मृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ॥

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ॥

शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ॥

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ॥

रात्रौ अदृश्या सती खनति । तथा च प्रयोगः । “अदृश्यमिच्छीखनकर्णश्रुतैः” इति । समा इत्यनेन चतुष्टयमेककार्यकमित्युक्तम् । इमा इति स्त्रीत्वनिश्चयः । पतंगः शलभः द्वे टोळ “दीपपतंग” इति ख्यातस्य । खद्योतः ज्योतिरिङ्गणः द्वे खद्योतस्य “काजवा इति ख्यातस्य” ॥ २८ ॥ मधुव्रतः मधुकरः मधुलिङ् मधुपः अली द्विरेफः द्वौ रेफौ नास्ति यस्य । भ्रमरशब्दे प्रसिद्धिः । पुष्पलिङ् मृङ्गः षट्पदः भ्रमरः अलिः एकादश भ्रमरस्य । अमधुकरे मधुकरशब्दो रूढः । मधु किरति विक्षिपतीति वा । मधुलिहौ । पुष्पलिहौ ॥ २९ ॥ मयूरः बर्हिणः बर्ही नीलकण्ठः भुजङ्गभुक् शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलासी नव मयूरस्य । बर्हिणोऽदन्तः । बर्ही इभन्तः । भुजङ्गभुजौ । शिखादित्रयभिभन्तम् । मेघनादमनुलसत्यवश्यं मघनादानुलासी ॥ ३० ॥ मयूरवाणी केकेत्युच्यते एकम् । चन्द्रकः मेचकः द्वे पिच्छस्य नेत्राकारचिह्नस्य । “बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं भ्रुवते बुधाः” इति कात्यः । शिखा चूडा द्वे मयूरशिखायाम् । शिखण्डः पिच्छं बर्हे त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खगः । “खगः सूर्यग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे” इति कोशान्तरम् । विहंगः विहगः विहंगमः विहायाः शकुन्तिः पक्षी शकुनिः शकुन्तः शकुनः द्विजः ॥ ३२ ॥ पतत्री पत्री पतगः । पतेन पक्षेण गच्छति । पतन् पत्ररथः अण्डजः नमौकाः वाजी ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ॥

तेषां विशेषा हारीतो मद्रुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ॥

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

वाजाः पक्षाः सन्ति अस्य । विकिरः विः विष्करः पतत्रिः ॥ ३३ ॥ नीडो-
द्भवः गरुत्मान् पित्सन् नभसंगमः सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । शकुन्तिरिदन्तः ।
शकुन्तोऽदन्तः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसंगम इति पञ्चाक्षरम् । अथ तेषां
विशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । हारीतो देशान्तरभाषया हरिल “तिलगिरु पक्षी”
इति ख्यातः । हारितः इतीकारस्त्वोऽपि । मद्रुः जलकाकः पाणकावला
इति ख्यातः । कारण्डवः करडुवा इति ख्यातः । अयं काकतुण्डो दीर्घ-
पादः कृष्णवर्णः । प्लवः पुडेरि “पाणकोबडा” इति ख्यातः । प्लवः
प्लवे पुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलकभेकयोः । क्रमनिम्नमही-
भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि” इति हेमचन्द्रः
॥ ३४ ॥ तित्तिरिः “तित्तिरः” । “कपोतलावतित्तिराः” इति वाचस्पतिः ।
तित्तिर पक्षी इति प्रसिद्धः । कुक्कुभो वनकुक्कुटः लावो लता “लावा पक्षी”
इति प्रसिद्धः । जीवजीवो मयूरतुल्यपत्रकः जीवं जीवयतीति जीवजीवः ।
तद्दर्शनेन विषनाशनात् । जीवजीवो जिवाजिवश्चेत्यपि । चकोरकश्चकोरः ।
योऽयं चन्द्रिकया तृप्यति । कोयष्टिकः कौंढा इति ख्यातः । टिट्टिभकः टिट्टि-
भकः टिट्टिभ इत्यपि । टिट्टी इति ख्यातः । वर्तकश्चित्रपक्षः पक्षिभेदः
“गांजीण पक्षी इति ख्यातः” । वर्तिका वटई “वनचटक” इति प्रसिद्धा ।
स्त्रियां वर्तकेत्यपि । आदिशब्दात् सारिका कपिञ्जलादयः । एकैकम् ॥ ३५ ॥
गरुत् पक्षः छदः पत्रं पतत्रं तनूरुहं षट् पक्षस्य । गरुतौ पक्षौ छदौ । “पक्षसी
च स्मृतौ पक्षौ” इति शुभांकः । “गरुत्पक्षेतरौ छदम्” इति लीबकाण्डे बोपा-
लितः । पक्षस्य मूलं पक्षतिरित्युच्यते । पक्षतीति डीषन्तोऽपि एकम् । चञ्चुः
त्रोटिः द्वे पक्षितुण्डस्य । “चञ्चुश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः” इति इलायुधः ॥ ३६ ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः स्वगगतिक्रियाः ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽडं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगुलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ॥

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ॥

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

प्रडीनं उड्डीनं संडीनं एतास्तिस्रः स्वगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः गति-
विशेषा इत्यर्थः । तत्र प्रडीनं तिर्यग्गमनम् । उड्डीनं ऊर्ध्वगमनम् । संडीनं
संगतगमनम् । पेशी “पेशिः” कोशः “कोषः” अण्डं त्रयमण्डस्य । तत्र पेशी
स्त्री । कोशोऽस्त्रियाम् । अण्डं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । रूपभेदेनैव क्लीबत्वे सिद्धे
द्विहीन इत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तमस्त्रीत्वं वारयति । “पेशीनां मांसखण्डानां
कोशो भाण्डागारमिति नामैक्यम्” इति स्वामी । कुलायः कुलं पक्षिसंतानः
अयते यत्र । नीडं द्वे पक्षिगृहस्य “घरटा, खोंपा, कोठें इति प्रसिद्धस्य”
॥ ३७ ॥ पोतः पाकः अर्भकः डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः सप्तकं शिशु-
मात्रस्य । स्त्रियां तु पोती डीबन्ता । पाका अर्भका डिम्भा पृथुका एते च
टाबन्ताः । स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । स्त्री च पुमांश्च
स्त्रीपुंसौ । “अचतुरविचतुर” इति साधुः । द्वन्द्वशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे कालिदास-
प्रयोगः । “द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवद्भुः” इति । युग्मं युगुलं युगं त्रयं युग्मस्य ।
केचित्तु द्वन्द्वयुग्मे इति समस्तं पठित्वा द्वन्द्वादिचतुष्टयं समानमाहुः ॥ ३८ ॥
समूहः निवहः व्यूहः संदोहः विसरः व्रजः स्तोमः ओघः निकरः व्रातः वारः
संघातः संचयः ॥ ३९ ॥ समुदायः समुदयः समवायः चयः गणः संहतिः
वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकं द्वाविंशतिः समूहस्य । तत्र संहतिः स्त्रियाम् । “वारः
सूर्यादिदिवसे द्वारेऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजनम्”
इति विश्वप्रकाशः ॥ ४० ॥ वृन्दभेदाः समुदायविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः ।
समैः सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा

वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थो तु जन्तुभिः ॥
सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ॥
स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥
गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृहकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

मनुष्यवर्गः शैलवर्गः । सजातीयैर्विजातीयैरपि जन्तुभिः प्राणिभिरेव समूहः संघः सार्थ इति चोच्यते द्वे । यथा पशुसंघः वणिकसार्थः । सजातीयैर्जन्तुभिरेव कुलम् । यथा विप्रकुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीये गणेऽपि च” इति एकम् । तिरश्चामेव सजातीयानां समूहे यूथम् । यथा मृगयूथम् । एकम् ॥ ४१ ॥ पशूनामेव वृन्दं समज इत्युच्यते एकम् । अन्येषां पञ्चतिरिक्तानां वृन्दं समाजः । यथा श्रोत्रियसमाजः एकम् । सधर्मिणां एकधर्मवतां समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुञ्जः “पिञ्जः” राशिः उत्करः कूटं चत्वारि धान्यादिराशेः । “कूटं पुन्नपुंसकम्” ॥ ४२ ॥ तद्गणे तेषां कपोतादीनां समूहे कापोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कापोतम् । शुकानां समूहः शौकम् । एवं मायूराणां समूहः मायूरम् । तित्तिराणां समूहस्तैत्तिरम् । कपोतादिभ्यः “अनुदात्तादेरञ्” । आदिशब्दात् काकमित्यादि । ये गृहासक्ताः क्रीडार्थं पञ्जरादौ स्थापिता इति यावत् । ते पक्षिमृगाः छेका गृहका इति च स्युः द्वे । गृहा एव गृहकाः स्वार्थे कन् ॥ ४३ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥ मनुष्याः मनोरपत्यानि पुमांसः “मनोर्जातौ” इति पाणिनिसूत्रेण यत् प्रत्ययः पुगागमश्च । मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवाः नराः पुमांसः पञ्चजनाः पञ्चभिः पृथिव्यादिमहाभूतैर्जन्यते प्रादुर्भवतीति । पुरुषाः पूरुषाः नरः एकादश मनुष्याणाम् । नृशब्द-स्तेष्वचनं तु ना । पुमांस इत्यादि पञ्चकं तु पुंष्यक्तावपि प्रायेण प्रयुज्यते ।

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ॥
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ॥
 प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
 सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ॥
 वरारोहा मत्तकाशिन्नुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ॥

यथा पुंस्कोकिलाः ॥१॥ स्त्री सत्यावतः शुक्रशोणिते यस्याम् । “स्त्यै संघाते” ।
 योषित् जोषित् जोषिता योषितेत्यपि । “स्त्री वधूर्योषिताङ्गना” इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । अबला अल्पं बलं यस्याः । अल्पार्थे नञ् । अनुदरा कन्येतिवत् ।
 योषा “जोषेति चवर्गवृत्तीयादिः” नारी सीमन्तिनी वधूः प्रतीपदर्शिनी ।
 प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः अपाङ्गनिरीक्षणत्वात् । वामा वनिता महिला “मह-
 स्तोत्सवस्य इला भूमिरिति विग्रहे महेला । महं उत्सवं लातीति महलापि”
 एकादश स्त्रियाः । स्त्रियौ । योषितौ । वध्वौ ॥ २ ॥ विशेषाः स्त्रीणां भेदा
 वक्ष्यन्त इति शेषः । अङ्गनेत्येकं प्रशस्ताङ्गाः । एवं रामापर्यन्तमेकैकम् । तत्र
 भीरुर्मयशीला । भीरुरिति दीर्घोकारान्ता । भीलुर्भीलूश्च कामिनी काम-
 यमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयको-
 पवती । “स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति । कान्ता मनो-
 हरा । ललना ललनयुक्ता । नितम्बिनी ॥ ३ ॥ सुन्दरी शोभनावयवा । “सुन्द-
 रापि” । रमणी रमयन्ती । “रमणापि” रामा रममाणा । कोपना “कोपनी
 कोपिनी” भामिनी द्वे कोपशीलायाः । वरारोहा “वरः आरोहो नित-
 म्बोऽस्याः” मत्तकाशिनी मत्ता क्षीबेव काशते भाति । उपपदार्थः कर्ता
 प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमानं “कर्तर्युपमाने” इति णिनिः । “मत्तकाशिनी” ।
 उत्तमा वरवर्णिनी “वरः वर्णोऽस्त्यस्याः” । चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः ।
 “यद्वा उत्तमेति न पर्यायः” । किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः ।
 “क्षीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृमक्ता च या नारी विज्ञेया
 वरवर्णिनी” इति रुद्रः ॥ ४ ॥ या कृताभिषेका नृपस्त्री सा महिषीत्येकम् । अन्या
 अकृताभिषेका नृपस्त्रियो भोगिन्य इत्युच्यन्ते एकम् । पत्नी पाणिगृहीती

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाऽथ पुंभूमि दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनी ॥
 पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापत्निकाऽध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ॥
 पतिंवरा च वर्याऽथ कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नमिकाऽनागतार्तवा ॥

द्वितीया द्वयोः पूरणी द्वितीया । “द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः” इति हेमचन्द्रः । सहधर्मिणी सह धर्मोऽस्ति यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । सहधर्मिणीत्यपि ॥ ५ ॥ भार्या जाया जायतेऽस्याम् । “जाया-यास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पतिः” इति मनुः । दाराः दारयन्ति भ्रातृन् “वृ विदारणे” णिजन्तः । सप्त परिणीतायाः स्त्रियाः । तत्र दारशब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनान्तश्च । दारशब्दश्चाबन्तोऽपि । “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः” इति हेमचन्द्रात् । पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीती ङीष्न्ता । कुटुम्बिनी कुटुम्बमस्ति यस्याः सा । “कुटुम्बं पोष्यवर्गे च” इत्यमरमाला । पुरन्ध्री “पुरन्ध्रः” द्वे पतिपुत्रादिमत्याः । सुचरित्रा सती साध्वी पतिव्रता चत्वारि पतिसेवातत्परायाः ॥ ६ ॥ कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना त्रीणि कृतानेकविवाहस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः । कृत सापत्निकं सपत्नीभावोऽस्याः सा । कृतसापत्निकेति पाठः । स्वयंवरा पतिंवरा वर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणोद्युक्तायाः । स्वयं वृणुते स्वयंवरा । कुलस्त्री कुलपालिका द्वे कुलवत्याः ॥ ७ ॥ कन्या कुमारी द्वे प्रथमवयसि वर्तमानायाः । गौरी नमिका अनागतार्तवा त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः । अनागतं अप्राप्तं आर्तवं रजो यस्याः सा । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नमिका भवेत्” इति तस्या अवान्तरभेदः । “अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेद्गौरी चात ऊर्ध्वं रजस्वला” इति स्मृतिवचनम् । “यावत् षोडशसंख्यमब्दमुदिता बाला ततस्त्रिंशत् तावत्स्यात्तरुणीति बाणविश्वैः संख्या तु यावद्भवेत् ॥ सा प्रौढेत्यभिधीयते कविवैरैर्बृद्धा तदूर्ध्वं स्मृता निन्धा कामकलाकलापविधिषु त्याज्या सदा कामिभिः” ॥ “बालेति गीयते नारी यावद्द्वषाणि षोडश” ॥ “श्यामा षोडशवार्षिकी” इति । “गौरी त्वसंजातरजाः” इत्यप्युक्तं भवति । मध्यमा दृष्टरजाः द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः । तरुणी

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटी तु सुवासिनी ॥
 इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥
 कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ॥
 पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ॥
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

“तु पुवनतरणयोः” त्रो रश्च लो वेत्यनन् । तलुनी । तरुणतलुनशब्दौ यौव-
 नवाचिनौ । “वयसि प्रथमे” इति डीप् । “तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी
 स्मृता” इति मेदिनी । युवतिः “युवतीति डीषन्तेति केचित् । यूनीति डीषन्तो-
 ऽन्यत्र” द्वे मध्यमवयसि वर्तमानायाः ॥ ८ ॥ स्नुषा जनी “जनिः” बधूः
 त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । “बधू पत्न्यां स्नुषानार्योः स्पृकासारिवयोरपि ।
 नवपरिणीतायां च” इति हैमात् । बधूरित्येकं नवोढायाः स्त्रिया अपि । चिरिंटी
 “चिरण्टी” । “चिरण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्” इति विश्वप्र-
 काशः । सुवासिनी द्वे किञ्चिल्लब्धयौवनायां परिणीतायाम् । सुष्ठु वसति
 सुवासिनी । स्ववासिनीत्यपि पाठः । तत्र स्त्रेषु पित्रादिषु वस्तुं शील-
 मस्या इति विग्रहः । “स्ववासिन्यां चिरिंटी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्”
 इति रुद्रः । इच्छावती कामुका द्वे यमनादीच्छावत्याः । वृषस्यन्ती वृषं नरं
 आत्मनः इच्छति । क्वचि सुगागमः शत्रुप्रत्ययः उगितश्चेति डीप् । कामुकी
 द्वे “अश्ववृषवत्” मैथुनेच्छावत्याम् ॥ ९ ॥ या कान्तार्थिनी मर्तुः संकेत-
 स्थानं गच्छति साऽभिसारिका । यदुक्तम् । “हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन
 मदनेन या । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका” इति । एकम् । पुंश्चली
 पुंसो मर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं गच्छति । धर्षिणी “धर्षणी कृषवा-
 तोरनिः कर्षणिः” । बन्धकी असती कुलटा इत्वरी ॥ १० ॥ स्वैरिणी
 पांशुला अष्ट स्वैरिण्याः । या शिशुना रहिता सा अशिश्वी एकम् । निष्प-
 तिसुता पतिपुत्ररहिता सा अवीरा एकम् । “पतिपुत्रवती वीरा” इति नाम-
 माला । विश्वस्ता विफलं श्वसिति स्त्र । “श्वस प्राणने” । “विश्वस्तो जात-
 विश्वासो विश्वस्ता विधवा स्त्रियाम्” इति विश्वः । विधवा द्वे रण्डायाः ।
 पांशुलाऽथ स्यादित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ आलिः सखी वयस्या त्रयं सख्याः ।

आलिः सखी वयस्याऽथ पतिवत्नी समर्तृका ॥
 वृद्धा पलिक्री प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ॥
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ॥
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ॥
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटः स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

“आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिर्णिष्यते” इति शाश्वतः । पतिवत्नी
 समर्तृका द्वे जीवद्भर्तृकायाः । वृद्धा पलिक्री । पलितं केशशौक्ल्यं अस्ति
 यस्याः । द्वे पक्केश्याम् । प्राज्ञी प्रज्ञा द्वे या यत्किमपि स्वयं प्रकर्षेण
 जानाति तस्याः । प्राज्ञा धीमती द्वे बुद्धिमत्याः ॥ १२ ॥ या शूद्रस्य भार्या
 सा विजातीयाऽपि शूद्रीत्युच्यते एकम् । तज्जातिः शूद्रजातिः “अन्यमा-
 र्यापि” शूद्रेत्युच्यते । आभीरी महाशूद्री द्वे गोपालिकायाः । जातिपुंयो-
 गयोः महाशूद्रस्य जातौ महाशूद्रस्य स्त्रीत्येवंरूपं पुंयोगे च समा । उभय-
 त्रापि नामद्वयं ङीष्प्रत्ययान्तमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्याणी अर्या द्वे वैश्यजा-
 त्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । स्वयं वैश्यजातिः भार्या तु यस्य कस्यचिदस्तु इत्यर्थो
 बोध्यः । एवं क्षत्रिया क्षत्रियाणी द्वे स्वयं क्षत्रियजातिः भार्या तु यस्य
 कस्यचित् । उपाध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याम् । उपे-
 त्याधीयते यस्याः सकाशादित्युपाध्याया । “पुराकल्पे तु नारीणां व्रतबन्धन-
 मिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा” इति पाराशरमाध्वीये यमः ।
 तथा स्वतः स्वयं मन्त्रव्याख्याकुदाचार्या स्यात् एकम् । त्रयमपि समानार्थमि-
 त्येके ॥ १४ ॥ पुंयोगे आचार्यस्य स्त्रीत्येवंरूपेऽर्थे आचार्यानीत्येकम् । “आचा-
 र्यादणत्वं च” इति णत्वाभावः । तथा अर्यस्य स्त्रीत्यर्थे अर्यानीत्येकम् । एवं क्षत्रियस्य
 स्त्रीत्यर्थे क्षत्रियी एकम् । उपाध्यायानी उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायी द्वे उपा-
 ध्यायस्य भार्यायाम् । स्त्रीपुंसलक्षणा स्तनश्मश्रुरूपेण स्त्रीपुंसचिह्नेन युक्ता
 पोटेत्युच्यते ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरः पतिर्यस्याः सा । वीरभार्या द्वे

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ॥
 जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
 स्त्री नमिका कोटवी स्याद्वृत्तीसंचारिके समे ॥
 कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥
 सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ॥
 असिक्री स्याद्वृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
 वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः ॥
 सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥
 विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला ॥

वीरस्य भार्यायाः । वीरमाता वीरसूः द्वे वीरस्य मातरि । जातापत्या प्रजाता प्रसूता प्रसूतिका चत्वारि प्रसूतायाः ॥ १६ ॥ या नमिका नम्रा स्त्री कोटवीत्येकम् । “कोटवीत्यपि” दूती “बाहुलकात् क्तिन् दूतिः” संचारिका द्वे दूतिकायाः । संचारयति प्रापयति स्वामिसंदेशमिति संचारिका । अर्धवृद्धा काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायनीत्युच्यते एकम् । अर्धवृद्धेति धर्मप्रधानत्वाद्वर्धवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः ॥ १७ ॥ या परवेश्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी चेति विशेषणत्रयोपेता तस्यां सैरन्ध्रीति नामैकम् । “सैरन्ध्रीतीकारमध्यपाठः” इति रमसः । उक्तं तु कात्वेन । “चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री परिकीर्तिता” इति । अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या साऽसिक्री स्यादित्येकम् । प्रेष्यते राज्ञीभिरिति प्रेष्या ॥ १८ ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या “मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि” । रूपाजीवा चत्वारि वेश्यायाः । वारस्य वृन्दस्य स्त्री वारस्त्री । रूपमाजीवो जीविका यस्याः सा रूपाजीवा । सा वेश्या गुणवस्त्राजनैः सत्कृता सती वारमुख्या स्यात् एकम् । “वारे वेश्यावृन्दे मुख्या वारमुख्या” । कुट्टनी शंभली । शंभलीति दन्त्यादिरपि । द्वे परनारी पुंसा योजयिष्याम् । “शं सुखं भलते वदतीति शंभली” ॥ १९ ॥ विप्रश्रिका ईक्षणिका दैवज्ञा त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वती च गर्भिणी ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूदिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥

रजस्वला स्त्रीधर्मिणी अविः आत्रेयी मलिनी पुष्पवती ॥ २० ॥ ऋतुमती उदक्या अष्ट रजस्वलायाः । “द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमापञ्चाशत्समाः स्त्रियाः । मासि मासि भगद्वारात्प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेत्” इति वैद्यशास्त्रे । “द्वादशाब्दे व्यतीते तु यदि पुष्पं बहिर्न हि । अन्तः पुष्पं भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्” इति वात्स्यायनः । स्त्रीधर्मो रजः सोऽस्ति अस्याः सा स्त्रीधर्मिणी । “अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्” इति कात्यायनः । अवीति दीर्घान्तापि । आत्रेयीवदगम्यत्वादात्रेयी । आत्रेयिकेत्यन्यत्र । रजः पुष्पं आर्तवं त्रीणि स्त्रीरजसः । ऋतुरेवार्तवं प्रज्ञायम् । ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेष उच्यते । श्रद्धालुः दोहदवती द्वे गर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः । “दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः” निष्कला “निष्कली” विगतार्तवा द्वे हीनरजस्कायाः । “निर्गतं कलं शुक्रमस्याः निष्कला” ॥ २१ ॥ आपन्नसत्त्वा आपन्नं सत्त्वं जंतुरनयाऽस्यां वा । गुर्विणी अन्तर्वती गर्भिणी चत्वारि गर्भिण्याः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भोऽन्तर्वती । गणिकादेर्गणे समूहे गाणिक्यादि । यथा गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिण्यम् । युवतीनां समूहो यौवतम् । एकैकम् ॥ २२ ॥ या द्विरूढा द्विवारं वृता तत्र पुनर्भूः दिधिषूः दिधीषूः दिधिषुरपि । द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः । “अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः” इत्युक्तम् । मनुस्तु । “ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूद्यतेऽनुजा । सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुर्मता” इत्याह । दिधिष्वौ । तस्या द्विरूढायाः पतिर्दिधिषुरित्युच्यते एकम् । “पुनर्भूः पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषुस्तथा” इत्येषोऽप्युदन्त इति स्वामी । सा पुनर्भूर्यस्य द्विजस्य कुटुम्बिनी कुटुम्बं पुत्रादिपोष्यवर्गस्तद्वती सोऽग्रेदिधिषूरित्येकम् । अग्रेदिधिषुरिति ह्रस्वान्तोऽपि ।

स तु द्विजोऽप्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
 कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥
 सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
 पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ॥
 सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
 अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ॥
 कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
 तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥
 आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥
 आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥

दिधिषूः परपूर्वाप्रेदिधिषुस्तत्पुरन्धिकः” इति नाममाला । द्विजशब्देन वर्ण-
 त्रयस्यापि ग्रहणम् ॥ २३ ॥ कन्यकाया अनूढाया जातः सुतः कानीन
 इत्युच्यते कर्णः व्यासश्च । एकम् । सुभगासुतः सौभागिनेयः द्वे सुभगापु-
 त्रस्य । यः परस्त्रियाः सुतः पारस्त्रैणेयः एकम् ॥ २४ ॥ पितृष्वसुः पितृम-
 गिन्याः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः द्वे । मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा
 मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः द्वे । विमाता मातुः सपत्नी तस्याः पुत्रो वैमा-
 त्रेय इत्युच्यते एकम् । “वैमात्रोऽप्यन्यत्र” ॥ २५ ॥ बान्धकिनेयः बन्धुलः
 असतीसुतः कौलटेरः कौलटेयः पञ्च कुलटापुत्रस्य ॥ २६ ॥ यदि तु सती
 भिक्षुकी भिक्षार्थिनी तर्हि तस्या आत्मजः कौलटिनेयः कौलटेयः द्वे । कुलानि
 भिक्षार्थं अटति न तु जारार्थं तस्याः कुलटायाः पुत्रः कौलटिनेयः । इत-
 रस्याः कौलटेर इति भेदः । “कुलं जनपदे गृहे” इति विश्वः । आत्मजः तनयः
 सूनुः सुतः पुत्रः पञ्चकं पुत्रस्य । “पुत्राभ्यो नरकाद्यसात्पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” इति । अमी आत्मजादयः सर्वे
 स्त्रियां वर्तमानाः ॥ २७ ॥ दुहितरं आहुः । यथा आत्मजा तनया सूनुः
 सुता पुत्री दुहितेत्यपि ऋदन्तम् । अपत्यं तोकं द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च
 स्त्रीबलिन्ने एवेत्यर्थः । औरसः उरस्यः “औरस्य इत्यपि” द्वे स्वजाते सव-
 र्णायामूढायां स्वसाजाते पुत्रे न तु दक्षिमादौ । तातः जनकः पिता त्रीणि

खजाते त्वौरसौरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ॥
 ननान्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ॥
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ॥
 स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ॥

पितुः ॥ २८ ॥ जनयित्री । अन्तर्भावितण्यर्थाजनित्री । प्रसूः माता
 जननी “जननिः” चत्वारि जनन्याः । भगिनी स्वसा द्वे स्वसुः । या पत्युः
 स्वसा सा ननान्देत्येकम् । ऋदन्तमिदम् । “ननन्देत्यपि” । “ननान्दा तु स्वसा
 पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा” इति रमसः । नप्त्री पौत्री द्वे सुतस्य सुतायाश्चात्मजा
 तत्र ॥ २९ ॥ भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युः एकम् । प्रजावती
 भ्रातृजाया द्वे भ्रातृजायाम् । मातुलानी मातुली “मातुलेत्यपि” द्वे मातु-
 लभार्यायाः ॥ ३० ॥ पत्युः पत्न्याश्च प्रसूमाता श्वश्रूरित्युच्यते एकम् ।
 तयोः पतिपत्न्योः पिता श्वशुर इत्युच्यते । श्वश्रुशिशुश्वशुरा इति श्वमेदा-
 द्वितालव्याः । एकम् । पितुः भ्राता पितृव्यः एकम् । मातुः भ्राता
 मातुल इत्युच्यते एकम् ॥ ३१ ॥ पत्न्याः भ्रातरः श्याला इत्येकम् । श्याल-
 शब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिर्वा । “उच्छिष्टमधुपर्कवाची श्याशब्दः । श्या
 लातीति श्यालः ।” स्वामिनः पत्युर्भ्रातरि कनिष्ठे देवा देवरः । देवशब्दस्य
 देवा देवरौ इत्यादि । “देवदेवरदेवानः” इति शब्दार्णवाद्व्यत्र नान्तोऽपि
 देवेति ।” स्वस्त्रीयः “वे कृते स्वस्त्रियः । ठकि स्वस्त्रेयः” भागिनेयः द्वे
 भगिन्याः पुत्रे । दुहितुः पतिः जामाता स्यात् । एकम् ॥ ३२ ॥ पितामहः
 पितृपिता द्वे पितुः पितरि । तस्य पितामहस्य पिता प्रपितामह इत्येकम् ।
 एवं पातुः पित्रादौ मातामहादिः । यथा मातुः पिता मातामहः एकम् । तत्पिता

मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ॥

प्रमातामहः एकम् । सपिण्डाः सनाभयः द्वे सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” इति स्मृतेः । “समान एकः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वाऽस्य । सह पिण्डेन वर्तत इति वा सपिण्डः । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य सनाभिः” ॥ ३३ ॥ समानोदर्यः सोदर्यः सगर्भ्यः सहजः चत्वारि एकोदरस्य भ्रातुः । सगोत्रः बान्धवः ज्ञातिः बन्धुः स्वः स्वजनः षट् सगोत्रस्य । समानभेकं गोत्रमस्य सगोत्रः । अत्र स्वशब्दस्य स्वरूपं स्वः स्वौ स्वाः इत्यादि ॥ ३४ ॥ तेषां भावसमूहयोः क्रमात् ज्ञातेयं बन्धुता स्यात् । यथा ज्ञातीनां भावो ज्ञातेयं एकम् । बन्धूनां समूहो बन्धुता एकम् । धवः प्रियः पतिः भर्ता चत्वारि पत्युः । जारः उपपतिः । द्वे मुख्यान्यस्य भर्तुः । “उपमितः पत्या, उपसृष्टः पतिरनेन वा उपपतिः । “प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च” इति समासः ॥ ३५ ॥ अमृते भर्तरि जाराजातः कुण्ड इत्युच्यते एकम् । कुण्ड्यते कुलमनेन कुण्डः । “कुडि दाहे” । स्त्रिया तु कुण्डी । “कुण्डमभ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्सीसुते पुमान्” । मृते भर्तरि जाराजातो गोलक इत्येकम् । भ्रात्रीयः “भ्रातृव्यः” भ्रातृजः द्वे भ्रातृपुत्रस्य । भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराविति स्यातां एकम् । उभाविति सहोक्तौ सत्यामिति सूचनार्थम् । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । “भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्” इत्येकशेषः ॥ ३६ ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ चत्वारि द्विवचनान्तानि मात्रा सहोक्ते पितरि । माता च पिता च पितरौ । “पिता मात्रा” इत्येकशेषः । मातरपितरावित्यत्र ऋकारयोरङ्भावो निपात्यते । तेन मातरपितराभ्यामिति प्रयोग

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ॥

तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

इति न्यासः । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः । पुत्रश्च दुहिता च एकशेषे पुत्रौ स्यातामित्यर्थः । एकम् ॥ ३७ ॥ दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती चत्वारि दंपत्योः । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते । तावित्यनेनैते शब्दा द्विवचनान्ताः पुंसीति सूचितम् । “शाल्मली मैथिली मैत्री दम्पती जम्पती च सा” इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् । गर्भाशयः जरायुः उल्बं त्रीणि येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति तस्य चर्मणः । गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । जरायुरुदन्तः । कलल इत्येकम् । शुक्रशोणितसन्निपातस्य प्रसिद्धत्वादस्य पर्यायो नोक्तः किंतु अस्त्रीत्वमात्रं विधीयते । उल्बपर्यायः कलल इत्येके । यदाहुः । तदुल्बं कललं च तदिति ॥ ३८ ॥ सूतिमासः वैजननः द्वे प्रसवमासस्य । यत्र नवमे वा दशमे मासि प्रसूयते तस्येत्यर्थः । “विजायते-ऽस्मिन्विजननः” विजनन एव वैजननः । स्वार्थेऽण् । गर्भः भ्रूणः द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । तृतीयाप्रकृतिः षण्ढः क्लीबः पण्डः नपुंसकः पञ्च नपुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । “संज्ञापूरण्योश्च” इति निषेधात् पुंवद्भावः । तृतीयप्रकृतिरित्यपि । नञ्घटितमनित्यमिति न्यायेन उक्तनिषेधानित्यत्वात्पुंवद्भावः । षण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ । “आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” इति कोशान्तरात् । तत्र प्रथमा प्रकृतिः स्त्री । द्वितीया पुमान् । तृतीया क्लीब इति । षण्ढो मूर्द्धन्यादिस्तालव्यादिर्वा ॥ ३९ ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं त्रयं बालत्वे । तारुण्यं यौवनं द्वे । स्थाविरं वृद्धत्वं वार्धकम् वार्धक्यमित्यपि । “वार्धक्यं वार्धके वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणि” इति विश्वः । त्रीणि वृद्धत्वे । तत्र वार्धकमित्येकं वृद्धसंघेऽपि वृद्धानां समूहेऽपि ॥ ४० ॥ केशादौ जरसा यत् शौक्ल्यं धवलिमा तत्पलितमुच्यते । आदिना लोम्नां ग्रहणम् । विस्रसा जरा

पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्रसा जरा ॥
 स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥
 बालस्तु स्यान्माणवको वयस्यैस्तरुणो युवा ॥
 प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
 वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ॥
 जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥
 अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः ॥
 तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचण्डिलः ॥ ४४ ॥

द्वे जरायाः । विस्रस्यतेऽनया विस्रसा । जीर्यत्यङ्गमनया जरा । उत्तानशया
 डिम्भा स्तनपा स्तनंधयी चत्वारि स्तनंधयस्य । त्रिषु वक्ष्यन्ते । स्त्रीत्वेन
 निर्देशः स्त्रीत्वे रूपभेदप्रदर्शनार्थः । डिम्भशब्दः सिंहादिवर्ग उक्तोऽपि स्त्रियां
 टाबन्तत्वप्रदर्शनाय पुनरिहोक्तः ॥ ४१ ॥ बालः माणवकः द्वे बालस्य ।
 आषोडशाब्दालः । वयस्यः । वयसि तिष्ठतीति । “वयस्य इत्यपि” । “वयः
 पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके” इति विश्वः । तरुणः युवा त्रयं यूनः ।
 प्रवयाः स्थविरः वृद्धः जीनः जीर्णः जरन् षट् वृद्धस्य । प्रवयसौ । जरन्तौ
 ॥ ४२ ॥ वर्षीयान् दशमी ज्यायान् त्रीण्यतिवृद्धस्य । अतिशयेन वृद्धो वर्षी-
 यान् वर्षीयांसौ । दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्तीति दशमी । वयसि पूर-
 णादिनिः । दशमिनौ । ज्यायांसौ । पूर्वजः अग्रियः “अग्रीयः” अग्रजः
 त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । पूर्वसिन्काले जातः पूर्वजः । जघन्यजः कनिष्ठः
 “कनीयानित्यपि” यवीयान् यविष्ठः “अतिशायन” इतीष्टन् । अवरजः
 अनुजः पञ्चकं कनिष्ठभ्रातुः । जघन्येऽवरकाले जातः जघन्यजः । अवर-
 सिन्काले जातः अवरजः ॥ ४३ ॥ अमांसः दुर्बलः छातः त्रीणि अब-
 लस्य । छातश्चवर्गादिः । “छो छेदने” । शात इति पाठः । बलवान् मांसलः
 अंसलः त्रीणि बलवतः । अंसो बलमस्यास्तीत्यंसलः । तुन्दिलः
 तुण्डिलः । तुन्दिकः तुन्दितः । तुन्दिभः “तुण्डिभः” तुन्दी “तुण्डी” बृह-
 त्कुक्षिः पिचण्डिलः “पिचिण्डिलः” पञ्च बृहदुदरस्य । तुन्दमस्यास्तीति
 तुन्दिलः । तुन्दादिभ्य इलच् मत्वर्थे तुन्दिबलि इति भग्नत्ययम् । तुण्डिमौ ॥ ४४ ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलागस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ॥

खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रङ्गुः प्रगतजानुकः ॥

ऊर्ध्वङ्गुरुर्ध्वजानुः स्यात्सङ्गुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे बधिरः कुञ्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥

अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः नतनासिकः चत्वारि चिपिटनासिकस्य । विग्र-
हस्तु नासिकायाः नतं अवनाटमित्यादि । तद्युक्तत्वात् पुरुषोऽवटीटः । अर्ध-
आद्यच् । केशवः केशिकः “केशवान्” केशी त्रयं प्रशस्तकेशस्य । प्रशस्ताः
केशाः सन्त्यस्य केशवः । बलिनः बलिभः द्वे जरया श्लथचर्मणः । बलि-
स्त्वक्संकोचोऽस्ति यस्य स बलिनः ॥ ४५ ॥ विकलाङ्गः अपोगण्डः द्वे निस-
र्गतो न्यूनावयवस्य । अपकृष्टं गच्छतीत्यपोगण्डः । पृषोदरादिः । पौर्गण्ड
एकदेशोऽस्य पोगण्डः पौगण्डश्चेत्यपि । “पोगण्डो विकलाङ्गकः” इति रत्नकोशः ।
“पौगण्डो विकलाङ्गः स्याद्” इति हलायुधश्च । खर्वः ह्रस्वः वामनः त्रयं ह्रस्वस्य
“खुजा इति ख्यातस्य ।” खरणाः खरणसः द्वे तीक्ष्णनासिकस्य “सर-
ळनाकील इति ख्यातस्य” । खरणाः सान्तः । विग्रः विस्त्रः विस्तुः
विस्त्र्यः । विगता नासिका यस्येति विग्रहः । नासिकाशब्दस्य प्रादेशः ख्यश्चेति ।
“विग्रो विस्तुर्विनासिकः” इति रत्नसः । गतनासिकः द्वे गतनासिकस्य
“नकुटा इति ख्यातस्य” ॥ ४६ ॥ खुरणाः सान्तः । खुरणसः अदन्तः द्वे
विकटनासिकस्य । खुरः शर्फं तद्वन्नासिकाऽस्य । खुरणसौ । प्रङ्गुः “प्रङ्गुः” प्रग-
तजानुकः प्रगते विरेले जानुनी यस्येति विग्रहः । श्लेषे कप् । द्वे यस्य जानुनो-
र्महदन्तरालं वर्तते तस्य “फेंगडा इति ख्यातस्य” । ऊर्ध्वङ्गुः “ऊर्ध्वङ्गुः”
ऊर्ध्वजानुः द्वे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वं भवतस्तस्य । सङ्गुः “सङ्गुः” संहत-
जानुकः द्वे संलग्नजानुकस्य । “प्रङ्गुः प्रगतजानुः स्यात्प्रङ्गोऽप्यत्रैव दृश्यते ।
सङ्गुः संहतजानौ च भवेत्सङ्गोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वङ्गुरुर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वङ्गोऽप्यु-
र्ध्वजानुकः” इति साहसाङ्गः ॥ ४७ ॥ एडः बधिरः द्वे श्रवणेन्द्रियहीनस्य
“बहिरा इति ख्यातस्य ।” कुञ्जः न्युञ्जः । “कुञ्जो वृक्षप्रभेदे ना

ववयोरभेदात् बलिनः बलिभः-इत्यपि बोध्यम् ॥

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

बलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ॥

जडुलः कालकः पिष्टुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ॥

भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुग्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

न्युञ्जः स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी । गडुलः “गडुरः” । “गडुः पृष्ठगडे कुञ्जे” इति मेदिन्याम् । द्वे कुञ्जस्य “कुबडा इति ख्यातस्य ।” कुकरः कुत्सितौ करौ यस्य सः । कुणिः “कूणिः” । “निसर्गतः कूणिपङ्गुपौगण्डाः” इति नाममाला । द्वे रोगादिना दूषितकरस्य । पृश्निः “पृष्णिः” अल्पतनुः द्वे अल्पा तनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्य । श्रोणः पङ्गुः द्वे जंघाविकलस्य । मुण्डः मुण्डितः द्वे कृतवपनस्य ॥ ४८ ॥ बलिरः केकरः द्वे नेत्रवियुक्तस्य “काणा, कैरा, तिरवा इति ख्यातस्य” । के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्येति केकरः खोडः खोरः खोलः । “अथ खञ्जके खोडखोरौ” इति रभसः । खञ्जः द्वे गतिविकलस्य “लङ्गडा इति ख्यातस्य ।” त्रिष्विति । जरावराः जराशब्दादवराः अर्वाक्यपठिताः उत्तानशयाद्याः खञ्जान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । जडुलः “जडुलः” कालकः पिष्टुः त्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिह्न-विशेषस्य “लासें इति ख्यातस्य ।” तिलकः तिलकालकः द्वे आकृतितो वर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिह्नस्य । तिल इव कालकः ॥ ४९ ॥ अनामयं आरोग्यं द्वे रोगाभावस्य । “आमयस्याभावः अनामयम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।” चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया द्वे रोगप्रतीकारस्य । “रुजः प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया ।” भेषजं औषधं भेषज्यं “भेषजं भेषं रोगं जयति भेषजम् ।” अगदः जायुः पञ्चौषधस्य । अगदसाहचर्याजायु-रुदन्तः पुंसि ॥ ५० ॥ रुक् रुजा उपतापः रोगः व्याधिः गदः आमयः सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रुक् जकारान्ता । रुजा टाबन्ता । उभे स्त्रियौ । क्षयः शोषः यक्ष्मा त्रीणि क्षयरोगस्य । प्रतिश्यायः पीनसः द्वे पीनसरोगस्य पडसें इति ख्यातस्य । अयं मुहुर्नासाजलस्त्रावी । “आपीनसः प्रतिश्या स्यात्” इति रभ-

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

किलाससिध्मे कच्छां तु पामपामे विचर्चिका ॥

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकः स्त्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ॥

कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

आनाहस्तु निबन्धः स्याद्ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ॥

सात् प्रतिश्येत्यपि नाम ॥ ५१ ॥ क्षुत् क्षुतं क्षवः त्रीणि क्षुतः शिकेति ख्यातायाः । कासः क्षवथुः द्वे कासरोगस्य “खोकला इति ख्यातस्य ।” शोफः श्वयथुः शोथः त्रीणि शोथस्य “सूज इति ख्यातस्य” । पादस्फोटः विपादिका द्वे पादस्फोटस्य “खोंटा फुटण्याचा रोग इति ख्यातस्य” ॥ ५२ ॥ किलासं सिध्मं द्वे सिध्मस्य शिबे “श्वेतकुष्ठ” इति ख्यातस्य । कच्छः पामा पामा विचर्चिका चतुष्कं स्त्रीलिङ्गं खर्जूविशेषस्य । “ओली खरूज” इति ख्यातस्य । अत्र पामेत्येकं नान्तम् । पामानौ । अपरं टावन्तम् । पामे । कण्डूः “कण्डुः” । “खर्जूः खर्जूरी कीटकण्डुषु” इति हैमः । खर्जूः कण्डूया त्रयं स्त्रीलिङ्गं खर्ज्वाः “सुकी खरूज इति ख्यातायाः ।” विस्फोटः पिटकः । “विस्फोटा वटिका स्त्रियाम्” इत्यमरमालायां । वकारादिरपि विटिकेति । द्वे फोड इति ख्यातस्य । स्त्रियां तु पिटका क्षिपकावत् ॥ ५३ ॥ व्रणः ईर्म अरुः त्रीणि व्रणस्य । ईर्मे । अरुषी । यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकम् । पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थं निर्देशः । कोठः मण्डलकं कुष्ठं चित्रं चत्वारि कुष्ठस्य । कोठादिद्वयं मण्डलाकृतिकुष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य ।” कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्येत्येके । दुर्नामकं अर्शः द्वे अर्शोरोगस्य “मूलव्याध, अर्श” इति ख्यातस्य । “अर्शमिति क्लीबमप्यन्यत्र” ॥ ५४ ॥ आनाहः निबन्धः द्वे मलमूत्रविरोधस्य “मलबद्धरोग इति ख्यातस्य ।” ग्रहणीरूक् प्रवाहिका द्वे संग्रहणीरोगस्य । प्रकर्षेण वहति बहु स्रवति गुदमस्यां सा प्रवाहिका । “मलप्रवहणं प्रवाहिका” इति स्वामी । प्रवाहिका रूक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यन्वयो वा । ग्रहणिरितीकारहस्योऽपि । प्रच्छदिका वमिः

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ॥

“श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥” (१)

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ॥

वार्ता निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लान् आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ॥

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

“वमी वम इति पुंलिङ्गोऽपि” वमथुः त्रीणि वमनरोगस्य । तत्रार्थं द्वयं स्त्रियाम् । वमथुः पुंसीत्यर्थः । समाः समानार्थाः ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदा वक्ष्यन्ते । विद्रधिरुदरादौ गण्डभेदः । विद्रं दधातीति विद्रधिः स्त्रियाम् । “आदिशब्देन कपालकर्णग्रमेहानां पिटका ज्ञेयाः” । ज्वरः प्रसिद्धः । मेहति मूत्रयतेऽनेन मेहः । स च रक्तमेहः शुभ्रमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः । भगंदरो गुह्यसमीपे विस्फोटविशेषः । श्लीपदं पादवल्मीकम् । पादयोः वल्मीकमिव रोग उत्पद्यते । द्वयं श्लीपदरोगस्य वारूळ इति ख्यातस्य । केशघ्नः इन्द्रलुप्तकः द्वयं मस्तककेशरोगस्य चार्द्र इति प्रसिद्धस्य । अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं द्वे अश्मर्याः । अश्माकारं शुक्रं राति ददातीत्यश्मरी । स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति सूचितम् । मूत्रविघ्नमात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नाय-मश्मर्याः पर्याय इति केचित् । इतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दा-त्पूर्वं मूर्छितान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगहारी अगदंकारः भिषक् वैद्यः चिकित्सकः पञ्च वैद्यस्य । रोगहारिणौ । भिषजौ । वार्ताः निरामयः कल्यः त्रीणि रोगरहितस्य । कल्यस्तालव्यान्तः । “कल्यं प्रमाते मधुनि सञ्जे दत्ते निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्” इति हैमः । उल्लाघ इत्येकं रोगान्मुक्तस्य । अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येके ॥ ५७ ॥ ग्लानः ग्लान् दुः रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । आमयावी विकृतः व्याधितः अपटुः आतुरः अभ्यमितः अभ्यान्तः सप्तकं रोगिणः । पामनः कच्छुरः द्वे पामायु-क्तस्य ॥ ५८ ॥ दद्रुणः “दद्रुणः दर्द्रुणः दर्द्रुणः” दद्रुरोगी द्वे दद्रुयुक्तस्य ।

१ इषमर्धे तालपत्रपुस्तकेऽस्ति वा नास्ति वेति न निश्चीयते, तत्पत्रस्यातिशैथिल्यात् ॥

दद्गुणो दद्गुरोगी स्यादशोरोगयुतोऽर्शसः ॥

वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुलचिलपिलाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ॥

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युजो भुमे रुजा वृद्धनाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ॥

किलासी सिध्मलोऽन्धोऽदृक् मूर्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

दद्गुः खर्जमेदः “दाद इति प्रसिद्धा” । अशोरोगेण युतः अर्शस इत्युच्यते एकम् । वातकी वातोऽतिशयितोऽस्य । वातातीति कुगागमः इतिप्रत्ययश्च । रोगे चायमिष्यते । नेह वातवती गुहा । वातरोगी द्वे वातरोगयुक्तस्य । सातिसारः अतिसारकी द्वे अतिसारयुक्तस्य ॥ ५९ ॥ क्लिन्नाक्षः चुलः चिलः पिलः चत्वारि क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य तस्य पुंसः “चिपडा इति ख्यातस्य” । अमी चुलचिलपिलास्त्रयः क्लिन्नेऽक्षिण च क्लेदयुक्ते नेत्रेऽपि वर्तन्ते “चिपडे डोळे इति ख्यातेषु” । उन्मत्तः उन्मादवान् द्वे उन्मादयुक्तस्य । उन्मादो वात-पित्तादिकृतश्चित्तविभ्रमः । श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी त्रीणि कफयुक्तस्य ॥ ६० ॥ रुजा रोगेण भुमो वक्रपृष्ठोऽधोमुखस्तत्र न्युज इत्येकम् । वृद्धनाभिः तुन्दिलः “तुण्डिलः” तुन्दिमः “तुण्डिमः” त्रीणि वातादिनोभतनाभेः । किलासी सिध्मलः द्वे सिध्मयुक्तस्य “शिब्या इति ख्यातस्य” ॥ अन्धः अदृक् द्वे दृष्टिहीनस्य “अंधळा इति ख्यातस्य” । अदृशौ । मूर्छालः मूर्तः मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तस्य ॥ ६१ ॥ शुक्रं तेजः रेतः बीजं वीर्यं इन्द्रियं षट् रेतसः । मायुः पित्तं द्वे पित्तस्य । मायुरुदन्तः पुंसि । कफः श्लेष्मा द्वे कफस्य । श्लेष्माणौ । त्वक् असृग्धरा “असृग्धारेत्येके” द्वे चर्मणः । त्वचौ । त्वच इत्यदन्तः । त्वचेति टाबन्तश्चान्यत्र ॥ ६२ ॥ पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यं आमिषं षट् मांसस्य । उत्तमं शुष्कमांसं वल्लूरं “वल्लुरमिति ह्रस्वोकारमपि” त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र वल्लूरं त्रिषु । वल्लूरा ॥ ६३ ॥ रुधिरं असृक् लोहितं अस्मं रक्तं क्षतजं शोणितं सप्त रक्तस्य । असृजी । बुक्का “बुक्का” अग्रमांसं द्वे हृद-यान्तर्गतपद्माकारमांसभेदस्य काळीज इति ख्यातस्य । तदेव हृदयम् । उक्तं

पिप्पितं तरसं मासं पललं क्रव्यमामिषम् ॥
 उत्तमं शुष्कमासं स्यात्तद्वह्वरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरं ऽसृक्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम् ॥
 बुक्काग्रमासं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥
 तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 अन्त्रं पुरीतत् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ वस्त्रसा ॥
 स्नायुः स्त्रिया कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

च । “पञ्चकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विभ्वस्या-
 यतनं महत्” इति । बुक्का स्त्री । बुक्काग्रमासमिति समस्तमपि । हृदयं हृत्
 द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थमित्येके । हृदी हृन्दि । मेदः
 वपा वसा त्रीणि मांसजन्यस्नेहस्य । चरबी मांसे इति ख्यातस्य । मेदसी
 ॥ ६४ ॥ ग्रीवायाः शिरो ग्रीवाशिरा । या पश्चात्स्थिता ग्रीवाशिरा सा मन्ये-
 त्युच्यते एकम् । नाडी धमनिः शिरा त्रयं शिरायाः “नाडी इति ख्यातायाः”
 सिरिति दन्त्यादिरपि । “कृदिकारादक्तिनः” इति ङीषि धमनीत्यपि । तिलकं
 क्लोम द्वे मांसपिण्डविशेषस्य पुष्फुस इति ख्यातस्य । क्लोममित्यदन्तमपि ।
 मस्तिष्कं “मस्तिकम् । “अथ मस्तिको मस्तुलिङ्गोऽपि” इति त्रिकाण्डशेषः ।
 गोर्दं “गोदः” द्वे मस्तकसंभूतघृताकारस्नेहस्य “गोदं मेदू” इति
 ख्यातस्य । किट्टं मलः द्वे कर्णादिगतमलस्य । “वसा शुक्रमसृक् मज्जा
 कर्णविष्मूत्रविष्णखाः । श्लेष्माशुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः” ॥ ६५ ॥
 अन्त्रं “आन्त्रमित्यपि मनोरमायुक्तम् ” । पुरीतत् पुरीं शरीरं तनोतीति ।
 द्वे अन्त्रस्य “आंतर्द्वे इति ख्यातस्य” । पुरीतती पुरीतन्ति । “पुरीतदस्त्रि-
 याम्” इति वाचस्पतिकोशात्पुंस्यपि । गुल्मः ग्रीहा द्वे वामकुक्षिस्यमांसपि-
 ण्डविशेषस्य । ग्रीहानौ । “ग्रीहाश्चन्द्रावन्तोऽपि ” । वस्त्रसा स्नायुः द्वे अङ्ग-
 त्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्नायोः शिरा इति ख्यातायाः । कालखण्डं यकृत्
 द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य ॥ ६६ ॥ सृणिका “सृणीका” स्यन्दिनी
 लाला त्रीणि लालायाः लाळ इति ख्यातायाः । स्यन्दिनी दन्त्यादिः ।

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥
 (“नासामलं तु सिंघाणं पिञ्ज्रुषं कर्णयोर्मलम् ॥ ”) (१)
 मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियो ॥
 स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥
 स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ॥
 शिरोस्थानि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थानि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ॥
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

“दूषिकेत्येकं नेत्रयोर्मलस्य” उकीर पू इति ख्यातस्य । दूषिका दीर्घमध्यापि ।
 दूषिर्दूषी चेत्यप्यन्यत्र । सिंघाणमित्येकं नासामलस्य । सिंघाणं सिंहानं
 चेत्यपि । “पिञ्ज्रुष इत्येकं कर्णमलस्य” । मूत्रं प्रस्रावः द्वे मूत्रस्य । उच्चारः
 अवस्करः शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥ पुरीषं गूथं वर्चस्कं विष्ठा विद् नव विष्ठायाः ।
 “उच्चार्यते त्यज्यते इत्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यत इत्यवस्करः ।” गूथं
 वर्चस्कं पुंसि क्लीबे च । शकृती । “विद् तालव्यमूर्धन्यान्त्यः । विशौ ।
 विषौ । गूथं पुरीषं वर्चस्कमित्यपि पाठः” । कर्परः कपालः द्वे शिरोस्थि-
 खण्डस्य । कपालमस्त्रियाम् । कीकसं कुल्यं अस्थि त्रीणि अस्थिमात्रस्य
 ॥ ६८ ॥ कङ्काल इत्येकं शरीरगतास्थिपञ्जरस्य “सांगाडा, पिंजरा इति
 ख्यातस्य” । कशेरुकेत्येकं पृष्ठमध्यगतास्थिदण्डस्य “कणा इति ख्यातस्य” ।
 करोटिरित्येकं शिरोगतास्थिसंघस्य । करोटीति ङीष्न्तापि । यदाह पुष्प-
 दन्तः । “नृकरोटीपरिकरः” इति पर्शुकेत्येकं पार्श्वगतास्थानि “बर्गडी इति
 ख्याते” ॥ ६९ ॥ अङ्गं प्रतीकः अवयवः अपघनः चतुष्कं देहावयवस्य ।
 कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः । विविधं सुखादि गृह्णाति ।
 विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा ॥ ७० ॥ कायः देहः मूर्तिः तनुः तनूः द्वादश देहस्य ।
 वपुषी । वर्ष्मणी । तन्वौ । पादाग्रं प्रपदं द्वे पादाग्रस्य चवडा इति ख्यातस्य ।
 पादः । “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति कोशा-

पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्वन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्णिस्तयोरधः ॥
 जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वंक्षणः ॥
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
 कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुब्धती ॥
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥

न्तरे । पत् अङ्गिः चरणः चत्वारि चरणस्य । दान्तः पत् । “पदोऽङ्गिरिति पाठे अदन्तः पदशब्दः” ॥ ७१ ॥ तद्वन्थी पादस्य पार्श्वस्थौ ग्रन्थिविशेषौ घुटिके गुल्फाविति चोच्येते द्वयं “पायांचा घोंटा इति ख्यातस्य ।” घुटिके स्त्रियाम् । द्वित्वाद्विवचनम् । न तु नित्यम् । तयोः गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्णिरित्येकं खोंट इति ख्यातस्य । “पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्यात् ध्वजिनीकटौ” इति तु रन्तिदेवः । जङ्घा प्रसृता द्वे जङ्घायाः पोटरी इति प्रसिद्धायाः । जानु ऊरुपर्व अष्ठीवत् त्रयं जानूरुसन्धेः “ढोंपर गुडघा इति ख्यातस्य” । तत्राष्ठीवदस्त्रियाम् । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्ठीवन्तौ ॥ ७२ ॥ सक्थि ऊरुः द्वे जानूपरिभागस्य “मांडी इति ख्यातस्य ।” ऊरुरूपरिभागः सक्थीति कचिद्भेदो दृश्यते । तस्योरोः सन्धिः वंक्षण इत्येकम् । गुदं अपानं पायुः त्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । पायुरुदन्तः ना पुमान् । वस्तिरित्येकं स्त्रीपुंसलिङ्गं नाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कट इत्युच्यते स पुमान् । एकम् । कटिः “कटीति डीषन्तापि ।” श्रोणिः “श्रोणी” ककुब्धती त्रयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । “ककुद्दृषांस इव मांसपिण्डः सोऽतिशयितोऽस्यां ककुब्धती ।” स्त्रियाः कटिः स्त्रीकटिः तस्याः पश्चाद्भागो नितम्ब इत्येकम् । निभृतं तम्यते कामुकैः नितम्बः । “तम्बु कांक्षायाम्” । जघनमित्येकं स्त्रीकट्याः पुरोभागे । “जघनं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि” इति । “बांदन ओंटी इति ख्याते” ॥ ७४ ॥ नितम्बस्थौ पृष्ठवंशादधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ ककुन्दरे स्याताम् । “ककारादिरपि” एकम् । द्वयहीने क्लीबे । द्वित्वमनित्यम् । स्फिचौ कटिप्रोथौ द्वे कटिस्वमांसपिण्डयोः ।

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्दयोः शिश्रो मेंद्रो मेहनशेफसी ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ॥

“कुले इति ख्यातयोः । कटिः तस्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ कटिप्रोथौ । “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटिप्रोथौ च पूलका” इति रभसः । कटिप्रोथाविति नामद्वयं वा । “प्रोथोऽध्वघोणाध्वगयोः कट्याम्” इति हैमः । वक्ष्यमाणयोर्भगे शिश्रे च उपस्थ इत्येकम् ॥ ७५ ॥ भगं योनिः द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः । शिश्रः मेंद्रः मेहनं शेफः “शेपः” चत्वारि शिश्रस्य । मेंद्रमित्यपि पाठः । मुष्कः अण्डकोशः “मूर्धन्यान्तोऽपि” । वृषणः ग्रीष्मण्डकोशस्य “आण्डकुली इति ख्यातस्य” । पृष्ठवंशाधरे त्रिमिरस्थिभिर्घटितं स्थानं त्रिकं इत्येकं “माकडहाड इति ख्यातस्य” ॥ ७६ ॥ पिचण्डः “पिचिण्डः” कुक्षिः जठरं उदरं तुन्दं पञ्च जठरस्य । तत्र पिचण्डकुक्षी पुंसि । जठरं विकल्पेन पुंसि । “जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वृद्धकर्कटयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । स्तनः कुचः द्वे वक्षोजस्य । चूचुकं कुचाग्रं द्वयं स्तनाग्रस्य । “चूचुको ना कुचाननम्” इति रत्नकोशः । “चूष्यते पीयत इति चूचुकम् ।” क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥ उरः वत्सम् । “पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि” इति रुद्रः । वक्षः पञ्च वक्षसि । तत्र क्रोडं न ना किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । स्त्रियां तु क्रोडा । तनोः शरीरस्य चरमं पश्चाद्भागः पृष्ठमित्येकम् । स्कन्धः । “स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः । भुजशिरः अंसः ग्रीणि भुजशिरसः “खांदा इति ख्यातस्य ।” तस्य स्कन्धस्य संधी जत्रुशब्दवाच्यौ एकं “नपुंसकम्” ॥ ७८ ॥ बाहुमूलं कक्षः द्वे कक्षस्य । तयोरधोभागः पार्श्वमित्येकम् । मध्यमं अवलम् मध्यः

मध्यमं चावलम्बं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
 भुजबाहुं प्रवेष्टो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः ॥
 अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
 मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥
 पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ॥
 मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥
 पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ॥

त्रीणि तनुमध्यस्य माज, कमर इति ख्यातस्य । अस्त्रीति मध्यमादिश-
 ब्दत्रयेऽप्यन्वेति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ भुजः
 बाहुः बाहः । “बाहोऽबभुजयोः पुमान्” इति दामोदरः । “बाहो बाहुरिति
 स्मृतः” इति देशिकोक्तः । प्रवेष्टः दोः चत्वारि भुजस्य । “स्त्रियां तु भुजा
 बाहा ।” दोषौ । शसादौ दोषः दोष्णेत्यादि । “दोर्दोषा च भुजो बाहुः
 पाणिर्हस्तः करस्तथा” इति धनंजयात् । दोषेति टाबन्तोऽपि वर्तते । कफोणिः
 कफणिः । “कफोणिः कफणिर्द्वयोः” इति शब्दार्णवः । कूर्परः “कर्परः” द्वे
 कौपर इति ख्यातस्य । अस्य कूर्परस्योपरिमाणे प्रगण्ड इत्येकम् । तस्य कूर्प-
 रस्याधोभागे प्रकोष्ठ इत्येकम् ॥ ८० ॥ पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिवन्धः तमारभ्य
 कनिष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करभ इत्युच्यते एकम् । पञ्चशाखः
 पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य । शयः शमः । “पाणिः शमः शयो हस्तः” इत्य-
 मरमाला । पाणिः त्रीणि करस्य । तर्जनी प्रदेशिनी “प्रदेशिनीत्यपि”
 द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥ ८१ ॥ अङ्गुली करशाखा द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । ता
 अङ्गुल्यः क्रमेण अङ्गुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमा अनामिका । न नामग्रहणं योग्य-
 मस्माः । ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते । कनि-
 ष्ठिका इति संज्ञामिरुच्यन्ते एकैकम् । तत्राङ्गुष्ठः पुंसि । प्रागुक्तापि प्रदेशिनी
 तत्स्वरूपदर्शनार्थमिह पुनरुक्तेति न दोषः ॥ ८२ ॥ पुनर्भवः “पुनर्भवः”
 कररुहः नखः नखरः चत्वारि नखस्य । नखरः पुंसि ह्यीवे च । “नखरं
 त्रिषु” इति अमरमाला । तर्जन्यादिमिस्तिष्ठभिरङ्गुलीमिर्युतैः ऽङ्गुष्ठे विस्तृते
 प्रादेशादयः क्रमात्स्युः । “प्रदेश इति हस्तादिरपि” एकैकम् । तथा हि ।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥

स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ॥

तर्जनीसहिताङ्गुष्ठे विस्तृते प्रादेशः । एवं मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तारे तालः ।
अनामिकायुतेऽङ्गुष्ठे गोकर्णः ॥ ८३ ॥ कनिष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते वितस्तिः
द्वादशाङ्गुलः । द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य । “प्रमाणे मात्रच्” । “द्विगोर्नित्य-
म्” इति तस्य लुक् । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः” इत्यच् प्रत्ययः । द्वे । साहचर्याद्वितस्तिः
पुंसि । स्त्रियामिति सुभूतिः । चपेटः चर्पटः । “चर्पटः स्फारविपुले चपेटे
चर्पटेऽपि च” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । प्रतलः प्रहस्तः त्रीणि विस्तृताङ्गु-
लिके पाणौ ॥ ८४ ॥ वामदक्षिणौ द्वौ प्रतलौ संहतौ चेत्संहतलः स्यात् ।
संहतल इत्यपि पाठः । संहतलः प्रतलश्चेति नामद्वयं वा । तत्र संहतलप्र-
तलावित्यविसर्गपाठः । प्रतते प्रश्लिष्टे वा तलेऽत्र प्रतलः । निकुञ्जो निःशे-
षेण कुञ्जीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात् । प्रसृत इति पाठः । तत्र प्रकुष्टं
सूतमस्येति विग्रहः । “प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेज्जिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ
तु पुल्लिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता” इति मेदिनी । एकम् । द्वौ द्वौ प्रसृती संहतौ
चेदञ्जलिरित्येकं पुंसि ॥ ८५ ॥ विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराघो-
भागे हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यङ्गुलमितो ज्ञेयः । स तु बद्धया मुष्टयो-
पलक्षितः रत्निरित्येकं “मुंढा हात इति ख्यातस्य । सरत्निरित्यपि स्त्रिया-
मपि ।” निष्कनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितो हस्तः अरत्निरित्येकं
स्त्रियाम् । अरत्निः पुमानपि । “नारत्निः कफणौ हस्ते प्रकोष्ठे वितताङ्गुलौ”
इति रुद्रविश्वप्रकाशौ । मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापि-
तम् ॥ ८६ ॥ तिर्यक्ततयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं व्यामः । ऊर्ध्व-

ऊर्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्दरेत्यपि ॥
 कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साज्वटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥
 वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ॥
 क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
 ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी
 अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परा हनुः ॥ ९० ॥
 रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ॥

विस्तृतदोषौ भ्रुजौ पाणी च येन तस्य जुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं
 त्रिषु । स्त्रियां तु पौरुषी । दोःपाणिरिति सविसर्गपाठोऽपि ॥ ८७ ॥ कण्ठः
 गलः द्वे “ग्रीवाग्रभागस्य गोकनळी गोकटी नरडी इति ख्यातस्य ।” ग्रीवा
 शिरोधिः । शिरः धीयतेऽस्याम् । “कर्मण्यधिकरणे च” इति अधिकरणे किप्र-
 त्ययः । कन्धरा त्रीणि “मान इति ख्यातस्य ।” शिरोधिरपि स्त्री । सा
 ग्रीवा तिसृभी रेखा भिर्विशिष्टा कम्बुग्रीवा स्यादित्येकम् । अवटुः घाटा कृका-
 टिका त्रीणि ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य । “ग्रीवायामुन्नतभागस्य घाटी
 इति ख्यातस्येति केचित् ।” तत्रावटुः पुंसि ॥ ८८ ॥ वक्त्रं आस्यं वदनं तुण्डं
 आननं लपनं मुखं सप्त मुखस्य । आस्यन्ते वर्णा येन अस्यते ग्रासो वाऽ-
 सिन् तदास्यम् । प्यत् । “मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्”
 इति शाश्वतः । घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा । नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वे
 दारुणि स्त्रियाम् । नसा नस्या । “घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च
 नासिका” इति साहसाङ्कः । नासिका । पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठः
 अधरः रदनच्छदः दशनवासः चत्वारि ओष्ठस्य । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ ।
 केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यधर इति मन्यन्ते तदयुक्तम् । अधरोष्ठः बिम्बोष्ठी-
 त्यादिप्रयोगदर्शनात् । चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागे । गण्डः
 कपोलः द्वे कपोलस्य “गाल इति ख्यातस्य ।” तत्रापि नेत्रकपोलमध्यदेशो
 गण्ड इति ग्रन्थान्तरम् । ताभ्यां कपोलाभ्यां परा चिबुकस्याधो हनुरित्येकम् ।
 हनुः पुंस्यपि । प्रायेण स्त्रियाम् । तत्परो हनुरिति ओकारघटितपाठोऽपि
 ॥ ९० ॥ रदनः दशनः दन्तः रदः चत्वारि दन्तस्य । तालु काकुदं द्वे तालुनः ।

रसज्ञा रसना जिह्वा ग्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥

ललाटमलिकं गोधिरुध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ॥

दृग्दृष्टी चाक्षु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ॥

रसज्ञा रसना । तालव्या अपि दन्त्याश्चेत्यादौ जिह्वायां रसना तथेत्युक्तेः रसनाशब्दो दन्त्यतालव्यमध्यः । रसनमिति क्लीबमपि । “रसनं स्वदने ध्वनौ जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । जिह्वा त्रीणि जिह्वायाः । ग्रान्ता-विति ओष्ठद्वयस्य वामदक्षिणौ ग्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ईबन्तस्य स्त्रियामे-कवचनम् । नान्तस्य क्लीबे वा द्विवचनमेतत् । सृक्कि इति इदन्तस्य क्लीबे द्विवचनं वा । सृक्किण्यां सृक्कि सृक्क चेति शब्दभेदात् । “सृक्केति नान्तस्य क्लीबे सृक्किणीति पाठः । कवयुक्तमिति मते तु । यथा सृक्किणी स्त्रियाम् । सृक्कि नान्तमिदन्तं च । सृक्केति नान्तम् । सृक्कसृक्कमदन्तं चेत्यन्यत्र” एकम् ॥ ९१ ॥ ललाटं अलिकं गोधिः त्रीणि भालस्य । “अलिकं ह्रस्वदीर्घम-ध्यम्” इति राजदेवः । गोधिः पुंसि । दृग्भ्यामूर्ध्वभागौ भ्रुवौ एकम् । भ्रुः । नासोपरि भ्रुवोर्मध्ये कूर्च इत्येकम् । “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे” इति कोशान्तरम् । अक्षः कनीनिका मध्यगतकृष्णमण्डलं तारकेत्युच्यते एकम् ॥ ९२ ॥ लोचनं नयनं नेत्रं ईक्षणं चक्षु अक्षि दृक् दृष्टिः अष्टौ नेत्रस्य । चक्षुषी । दृशौ । अक्षु नेत्राम्बु रोदनं अस्त्रं अश्रु पञ्च नेत्रोदकस्य । अक्षु दन्त्यमध्यम् । अन्त्यं तालव्यमध्यम् । अस्त्रमदन्तं दन्त्यमध्यम् । “तालव्यमध्य-मपि” ॥ ९३ ॥ नेत्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । अपाङ्गेन दर्शने चेष्टायां कटाक्ष इत्युच्यते । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च” इति विश्वः । कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणं श्रवः षट् कर्णस्य । स्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाय । श्रवसी ॥ ९४ ॥ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा मस्तकः

६]

द्वितीयं काण्डम्.

१५५

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

कवरी केशवेशोऽथ धम्मिलः संयताः कचाः ॥

शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्बद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥

पञ्च शिरसः । ना पुमान् । चिकुरः चिकूरः । “कुन्तला मूर्द्धजास्त्वस्त्राश्चिकूराश्चिकूराः कचाः” इति दुर्गः । कुन्तलः वालः कचः केशः शिरोरुहः षट् केशस्य ॥ ९५ ॥ कैशिकं कैश्यं द्वे तद्वन्दे केशानां समूहे । अलकाः चूर्णकुन्तलाः द्वे कुटिलकेशानाम् । ते अलकाः ललाटे लम्बमानाः भ्रमरकाः स्युः । काकपक्षः शिखण्डकः शिखण्डिकः शिखाण्डकः । “शिखाण्डकशिखण्डिकौ” इति वाचस्पतिमुभूती । “शिखण्डो बर्हचूडयोः” इति मेदिन्याम् । द्वे कुमारचूडायाः ॥ ९६ ॥ कवरी केशवेशः द्वे केशबन्धरचनायाः । कवरी स्त्री । संयताः मौक्तिकदामादिबद्धाः कचाः केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं “बुचडा इति ख्यातस्य ।” शिखा चूडा केशपाशी त्रीणि शिखायाः । केशपाश्याः । सटा जटा द्वे व्रतिनः शिखायाम् ॥ ९७ ॥ वेणिः प्रवेणी द्वे सर्पाकाररचितकेशवेशस्य । वेणीत्यपि । प्रवेणिरित्यपि । “प्रवेणिः स्त्री कुशावेण्योः” इति मेदिनी । शीर्षण्यः शिरस्यः द्वे विशदे निर्मले केशे । कचादित्यर्थप्रधानो निर्देशः । तेन कचपर्यायात् परे पाशादयस्त्रयः कलापार्थाः केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा कचपाशः । केशपाशः । केशपक्षः । कुन्तलहस्तः ॥ ९८ ॥ तनूरुहं रोम लोम त्रयं रोम्णः । पुंमुखे पुंसो वक्त्रे तस्य रोम्णो बृद्धौ सत्यां तद्रोम श्मश्रु स्यात् एकं “दाढी इति ख्यातस्य” । श्मश्रुणी । आकल्पः वेषः । वेश इति तालव्यान्तोऽपि । “वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च” इति मेदिनी । नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं पञ्च अलङ्कृतस्य शोभायाम् । “नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषमेदे” इति हैमः । नेपथ्यशब्दः पुंस्यपि । “नेपथ्यः

आकल्पवेधौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
 दशैते त्रिष्वलङ्कर्ताऽलङ्कारिण्युश्च मण्डितः ॥
 प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
 विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलङ्किया ॥
 अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ॥
 चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
 वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥
 कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥
 ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याललन्तिका ॥

स्यादलङ्कारे रङ्गज्यायां नपुंसकम्” इति मेदिनीकोशात् । प्रतिकर्मादि द्वयमल-
 ङ्करणस्य वा ॥ ९९ ॥ एते अलङ्कर्तादयः वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्य-
 लिङ्गाः । अलङ्कर्ता अलङ्कारिण्युः द्वे अलङ्कर्तरि । अलङ्कर्तुं शीलमस्यालङ्क-
 रिण्युः । मण्डितः प्रसाधितः अलङ्कृतः भूषितः परिष्कृतः “परिष्कृतः”
 पञ्च अलङ्कृतस्य ॥ १०० ॥ विभ्राद् भ्राजिष्णुः रोचिष्णुः त्रयमतिशयेन
 शोभमानस्य । विभ्राजौ । भूषणं अलङ्किया द्वे भूषणक्रियायाः । “भूषा तु
 स्यादलङ्कियेत्यपि पाठः ।” अलङ्कारः आभरणं परिष्कारः “परिष्कारः”
 विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं पञ्चालङ्कारस्य । मुकुटं “मकुटं” किरीटं द्वे
 किरीटस्य । “तत्र किरीटं पुंसि क्लीबे च ।” चूडामणिः शिरोरत्नं द्वे शिरो-
 मणेः । हारमध्यगः हारमध्यगतो नायकमणिः तरलः स्यात् पदक इत्यादि-
 रूपातस्य एकम् ॥ १०२ ॥ वालपाश्या पारितथ्या द्वे सीमन्तभूषणस्य ।
 “स्वामी तु प्रथमं बालं बन्धनं मुक्तावलीनामित्याह । परितस्तथाभूतैव पारि-
 तथ्या ।” पत्रपाश्या ललाटिका द्वे ललाटभूषणस्य । कर्णिका कर्णस्याल-
 ङ्कारेऽर्थे । “कर्णललाटात्कनलङ्कारे” इति कन् । कर्णिका कर्णभूषणमिति । ताल-
 पत्रं “ताडपत्रं” द्वे ताडकस्य तानवड इति रूपातस्य । कुण्डलं कर्णवेष्टनं द्वे
 कुण्डलस्य । तत्र कर्णिका स्त्रीभिरेव धार्यते । इदं पुरुषैरपि ॥ १०३ ॥ ग्रैवे-
 यकं कण्ठभूषा द्वे ग्रीवाभरणस्य । “ग्रैवेयं ग्रैवं चेत्यन्यत्र” । लम्बनं ललन्तिका

६]

द्वितीयं काण्डम्.

१५७

स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिका ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ॥

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणम् ॥

स्त्रीकट्या मेखला काञ्ची सप्तकी रश्मना तथा ॥ १०८ ॥

क्रीवे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ॥

द्वे आनामिलम्बितकण्ठिकायाम् । सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता प्रालम्बिका स्यात् एकम् । सैव ललन्तिका मौक्तिकै रचिता चेदुरःसूत्रिकेत्येकम् ॥ १०४ ॥ हारः । द्वियते मनोज्जेनेति । अथवा हारयति मनः । मुक्तावली “द्वे मुक्ता-हारस्य ।” असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलतिका चेत् देवच्छन्दः एकम् । देवच्छन्दौ । यष्टिभेदाद्युक्तानां भेदात् गुच्छादयो हारभेदाः स्युः । “गुत्स-गुत्सार्धगोस्तना इत्यपि पाठः ।” ते यथा । द्वात्रिंशद्यष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिको गुच्छार्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः ॥ १०५ ॥ द्वादशयष्टिकोऽर्धहारः । विंशतियष्टिको माणवकः । एकयष्टिका एकावली । सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् ॥ १०६ ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयः चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य “पोंची इत्यादि-ख्यातस्य ।” केयूरं अङ्गदं द्वे प्रगण्डभूषणस्य “बाहुवटे, बाजुबंद इति ख्यातस्य ।” के बाहुशिरसी यौति केयूरम् । “यु मिश्रणे” । अङ्गुलीयकं ऊर्मिका द्वे अङ्गुल्याभरणस्य आंगुठी इति ख्यातस्य ॥ १०७ ॥ ऊर्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम् । कङ्कणं करभूषणं द्वे मणिवन्धभूषणस्य “काङ्कणं इति ख्यातस्य” । “कङ्कणो ना प्रतिसरः” इति रत्नकोशः । मेखला काञ्ची “काञ्चिः” सप्तकी रश्मना “दन्त्यमध्यापि” ॥ १०८ ॥ सारसनं पञ्च स्त्रीणां कटिभूषणस्य “दाब, कंबरपट्टा” इति ख्यातस्य । “एक-

पादाङ्गुदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं राक्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्भौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥

यष्टिर्मवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट्यष्टिका । रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशक इति भेदास्त्वह नोक्ताः । ” शृङ्खलमित्येकं पुंसः कटिभूषणस्य “कडदोरा इति ख्यातस्य । ” शृङ्खला शृङ्खलः । पादाङ्गुदं तुलाकोटिः “तुलाकोटी” मञ्जीरः “मञ्जीलः” नूपुरः ॥ १०९ ॥ हंसकः पादकटकः षट् नूपुरस्य “तोरब्ध्या पैजण इति ख्यातस्य । हंसकादिद्वयं पादकटकस्य वाळे इति ख्यातस्येति मतम् । ” तुलाकोटिः स्त्री । मञ्जीरे न स्त्रियाम् । किङ्किणी किङ्किणिः कङ्कणी । “कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका” इति भागुरिः । क्षुद्रघण्टिका द्वे घागरी “धुंगुर” इति ख्यातायाः । त्वगादिचतुष्कं वस्त्राणां योनिः कारणम् । कारणचातुर्विध्यात् वस्त्राणां चातुर्विध्यमिति भावः । क्षौमादित्येतद्दिना वाल्कफालादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु । तन्त्रकं चेति चकारादेकादशं तन्त्रकं च त्रिषु । वक्ष्यमाणदुकूलसाहचर्यात्क्षौमं क्लीबमेव । त्रिष्वित्येके ॥ ११० ॥ त्वगादिजन्यादिक्रमेणाभिहितानि । क्षौमादि वस्त्रं वाल्कं ज्ञेयम् । क्षुमा अवसी तद्विकारः क्षौमम् । आदिना शाणमित्यादि एकं त्वष्ट्यस्य । फालं कार्पासं बादरं त्रीणि फलविकारस्य कार्पासवस्त्रस्य । कृमीणामपाननिर्गतसूत्रकृतः कुड्मलाकारः कोशः कृमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । मृगरोमजं वस्त्रं राक्कवमित्येकम् । “अत्र मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यं तेन कम्बलाद्यपि” ॥ १११ ॥ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकम् । तन्त्रादचिरापहतम् । नवाम्बरं चत्वारि नूतनवस्त्रस्य कोरं वस्त्र इति प्रसिद्धस्य । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकाऽस्यात् निष्प्रवाणि । धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयमित्येकम् । “युगमित्यविवक्षितम्” ॥ ११२ ॥ यद्भौतं कौशेयं

क्षौमं दुकूलं स्याद्दे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ॥

दैर्घ्यमायाम आरोहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटचरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्वराशिः स्थूलशाटकः ॥

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके ॥

तत्पत्रोर्ण एकम् । बहुमूल्यं यद्वस्त्रादिकं तन्महाधनमित्येकम् । त्रिलिङ्गम् ।
क्षौमं दुकूलं द्वे पटवस्त्रस्य “पाटाव इति ख्यातस्य ।” निवीतं प्रावृतं द्वे
प्रावृतवस्त्रस्य ॥ ११३ ॥ वस्त्रस्य द्वयोर्वस्तयोः प्रान्तयोः दशाः स्युः । एकं
स्त्रीलिङ्गं बहुवचनान्तं च नित्यम् । वस्तयो द्वयोरिति पाठे तु दशाः
वस्तयः द्वे वस्त्रप्रान्तयोः । तत्र स्त्रियां बहुत्वे दशाः । स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च
वस्तयः । “दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति । वस्तिर्द्वयोर्निष्ठे
नाभ्यधो भूम्नि दशासु च” इति मेदिनी । दैर्घ्यं आयामः आरोहः “आनाह
इति रामाश्रमीकारः ।” त्रयं वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य “लांबी इति ख्यातस्य ।”
परिणाहः विशालता द्वे विस्तरस्य “रुंदी” इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पटचरं
जीर्णवस्त्रं द्वे जीर्णवस्त्रस्य । नक्तकः “लक्तक इत्यपि” कर्पटः द्वे जीर्णवस्त्र-
खण्डस्य “फडके, छाटी इति ख्यातस्य ।” वस्त्रं आच्छादनं वासः चैलं
“चेलं । चेलोऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसन इति विश्वः ।” वसनं अंशुकं
षट् वस्त्रस्य । “अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः” इति रभसः ॥ ११५ ॥
सुचेलकः पटः द्वे शोभनवस्त्रस्य । तत्र पटोऽस्त्री । वराशिः “वरासिः ।
वरासिः स्वात्स्न्यवरे वरासिः स्थूलशाटक इति दंत्यान्तेषु रभसः ।” स्थूल-
शाटकः द्वे स्थूलवाससः । निचोलः निचुलोऽपि । “निचुलस्तु निचोले
स्यात्” इति मेदिनी । प्रच्छदपटः द्वे येन वीणाडोलिकादिकं किमपि पिबि-
यते तस्य । रल्लकः कम्बलः द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तरीयं उपसंव्यानं
परिधानं अधोऽंशुकं चत्वारि परिहिते वाससि । “अधोदेहभागस्यांशुकं
अधोऽंशुकम् ।” प्रावारः “प्रावरः” उत्तरासङ्गः बृहतिका ॥ ११७ ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियाम् ॥

स्यान्निष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

संव्यानं उत्तरीयं पञ्च वामस्कन्धे यद्वार्यते तस्य उत्तरीयस्य । “उत्तरस्मिन् देहभागे आसङ्गत इत्युत्तरासङ्गः” । चोलः कूर्पासकः द्वे स्त्रीणां स्तनादिपिधायकस्य कञ्चुकीति प्रसिद्धस्य । गौरादित्वात् डीषि चोलीत्यपि । कूर्परे आस्ते कूर्पासकः । पुंसि लीबे च । “कूर्पासस्त्वर्धचोलकः” इति हारावलिः । हिमानिलयोर्निवारणं यस्मात्तादृशे प्रावरणे नीशार इत्येकं “रजई दुलई दुलई लेप इत्यादिख्यातस्य” । नितरां शीर्यते हिमानिलावत्रानेन वा । “गौरिवाकृतनीशार इति” प्रयोगः ॥ ११८ ॥ यद्वरस्त्रीणां अर्धोरुकं अर्धोरुपिधायिकं वस्त्रं तच्चण्डातकं स्यात् एवं “परकर, लहंगा इति ख्यातस्य” । ऊर्वोर्ध्वमर्धोरु तत्र स्थितत्वाल्लक्षणया वस्त्रमप्यर्धोरु । स्वार्थे कन् । यत् आप्रपदं पादाग्रपर्यन्तं प्राप्नोति वस्त्रादि तत् आप्रपदीनम् । त्रिषु एकम् ॥ ११९ ॥ वितानं उल्लोचः द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिवद्धस्य चन्द्रकाख्यस्य वाससः “चांदवा इति ख्यातस्य ।” पुंसि वितानः । दूष्यमित्यादिकं वस्त्रवेश्मनि वस्त्ररचितगृहे एकम् । “दूष्यमिति तालव्यमध्यमपि” । आद्यशब्दात्पटकुटी “डैरा राहुटी तंबु” इत्यादि । प्रतिसीरा जवनिका “यमनिका” तिरस्करिणी । “तिरस्कारिणी तिरस्कियतेऽनया ।” त्रयं जवनिकायाः पडदा “कनाथ” इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ परिकर्म अङ्गसंस्कारः द्वे कङ्कुमादिना शरीरे संस्कारमात्रस्य । परिमलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म । प्रतिकर्मेति कचित्पाठः । मार्ष्टिः मार्जना मृजा प्रोक्षणादिना देहनिर्मलीकरणस्य । उद्वर्तनं उत्सादनं द्वे पिष्टा-

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् ॥

अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ॥

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्मामिशिखं वरं बाह्मीकपीतने ॥

रक्तसङ्कोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

दिना श्रीरमलापकरणस्य । आप्लावः आप्लवः ॥ १२१ ॥ स्नानं त्रीणि स्नानस्य । चर्चा चार्चिक्यं स्थासकः त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपविशेषस्य उटी इति ख्यातस्य । “चर्चिकैव चार्चिक्यम् । स्वार्थे ष्यञ्” । प्रबोधनं अनुबोधः इयं गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना । पत्रलेखा पत्राङ्गुलिः द्वे कस्तूरिकाकेशरादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्लयाः । पत्राकृतिलेखा पत्रपलेखा । कलिङ्गादिदेशेषु प्रसिद्धेयम् ॥ १२२ ॥ तमालपत्रम् । तमालस्य पत्रमिव तमालपत्रम् । “तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रकेऽपि च” इति विश्वः । तिलकं चित्रकं विशेषकं चत्वारि ललाटे कस्तूर्यादिना कृततिलकस्य । “तमालस्तिलके खत्रे” इति विश्वात्तमाल इत्यप्यन्यत्र । अत्र द्वितीयं तिलकमिति तुरीयं विशेषकमिति च द्वे न स्त्रियां किंतु पुंनपुंसकयोः । कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ काश्मीरजन्म अमिशिखं वरं बाह्मीकं “बाह्मिकम् । बाह्मीकं बाह्मिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः” इति त्रिकाण्डशेषः । पीतनं रक्तं संकोचं पिशुनं धीरं लोहितचन्दनं एकादश कुङ्कुमस्य । “रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमे” इति हैमः । “सङ्कोचो मीनमेदे च बन्धे क्लीबं तु कुङ्कुमे” इति विश्वमेदिन्यौ । “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १२४ ॥ लाक्षा राक्षा जतु यावः अलक्तः द्रुमामयः षट् लाक्षायाः । न लक्तोऽस्मादलक्तः । द्रुमाणामामयो द्रुमामयः । लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं त्रीणि लवङ्गस्य । देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । देवयोग्यं कुसुमं वा । श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकम् । जायकम् ॥ १२५ ॥ कालीयकं कालानुसार्यं त्रयं जायकाख्यगन्धद्रव्यस्य पीतचन्दन इति

कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् ॥

वंशिकागुरुराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥

ख्यातस्य । जयति गन्धान्तरं जायकम् । “कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्” इति व्याडिः । वंशिकं “वंशकं” अगुरु राजार्हं लोहं कृमिजं जोङ्गकम् ॥ १२६ ॥ कालागुरु सप्तकं समार्थकम् । कृष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । न गुरुर्यस्यात्तदगुरु । “अगुरुर्जोङ्गके लघौ” इति हैमादगुरुः पुंस्यपि । अगुरुरिति कचित् । “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे” इति मेदिनीकोशाहोहं पुंस्यपि । अगुरु इत्यस्य यच्छब्देन संबन्धः । स्यादित्यस्य त्वन्तत्वादुत्तरेण संबन्धः । यदगुरु मल्लिगन्धि सा मङ्गल्या स्यादित्येकम् । “अत्र जोङ्गकान्तानि अगुरुणः । कालागुर्वादि द्वयं कृष्णागुरुणः । त्वित्यत्र तदिति पाठस्तत्र यदगुरु मल्लिगन्धि तन्मङ्गल्येत्यर्थः” । यक्षधूपः सर्जरसः रालः सर्वरसः ॥ १२७ ॥ बहुरूपः पञ्च धूपस्य “राल” इति ख्यातस्य । अराल इति वा । “रालः सर्जरसोऽरालो धूपको वक्षिवल्लभः” इति रभसः । वृकधूपः कृत्रिमधूपकः द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य । तुरुष्कः पिण्डकः सिहः यावनः चत्वारि सिंहाख्यगन्धद्रव्यस्य “ऊद” लोबान इति ख्यातस्य । “तुरुष्कः सिहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ । पायसः ॥ १२८ ॥ श्रीवासः वृकधूपः श्रीवेष्टः श्रीपिष्टः । “सरलद्रवश्रीपिष्टदधिक्षीरघृताहये” इति रभसः । सरलद्रवः पञ्च सरलद्रवस्य “विशेषनामकधूप इति ख्यातस्य” । पायसो द्रुमस्य क्षीरस्य वा विकारः पायसः । सरलस्य देवदारोर्द्रवः सरलद्रवः । “पायसस्तु ह्रीवपुंसोः श्रीवासपरमाभयोः” इति मेदिनी । मृगनाभिः मृगमदः कस्तूरी त्रयं कस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । “मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च” इति माधवः । “मदो रेतसि कस्तूर्याम्” इति मेदिनी । “मुख्यरादक्षत्रयोर्नाभिः पुंसि

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कङ्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ॥

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ॥

कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्मः ॥

प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे” इति रमसः । कोलकं कोरकम् । “कोरकोऽस्त्री कुङ्कुले स्यात्कङ्कोलकमृणालयोः” इति मेदिनी ॥ १२९ ॥ कङ्कोलकं कोशफलं त्रीणि कङ्कोळ, गवला इति ख्यातस्य । कर्पूरं घनसारः चन्द्रः सिताभ्रः सिताभ्र इत्यपि । हिमवालुका पञ्च कर्पूरस्य । चन्द्रसंज्ञश्चन्द्रपर्यायनामकः पुंसि कर्पूरः ॥ १३० ॥ गन्धसारः मलयजः भद्रश्रीः चन्दनः चत्वारि चन्दनस्य “मलयागरु मैलागिरि इति ख्यातस्य ।” भद्रश्रियौ । तैलपर्णिकमित्येकं धवलशीतलचन्दनविशेषस्य । गोशीर्षमित्येकं उत्पलगन्धिचन्दनस्य । हरिचन्दनमित्येकं कपिलवर्णचन्दनस्य । एवं त्रयो भेदाः । तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता तैलपर्णी । स्वार्थे कन् । “तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य” इति स्वामी ॥ १३१ ॥ तिलपर्णी पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनं कुचन्दनं पञ्च रक्तचन्दनस्य । “तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यास्ति । अच् ङीष् च ।” जातीकोशं जातीफलम् । जातिकोशं जातिफलमित्यपि पाठः । जातिः जाती वा । कोशं फलं इति पृथगपि । “जातिर्जातिफलेऽपि च” इति रमसः । “कोशोऽस्त्री कुङ्कुले पत्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशे” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । “फलं लामे जातिकोशे बाणाग्रे फलकेऽपि च” इति रुद्रः । द्वे जायफळ इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिण्डीकृतो लेपविशेषो यक्षकर्म इत्येकम् । “कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते” इति व्याडिः । घुसृणं केशरम् । अन्यत्सृष्टम् । “कुङ्कुमागरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥
 चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ॥
 संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ॥
 प्रभ्रष्टकं शिखां लम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं तु तत् ॥
 यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ॥
 उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

यक्षकर्दमः” इति धन्वन्तरिः ॥ गात्रानुलेपनी वर्तिः वर्णकं विलेपनं चत्वारि
 गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य उट्ठेन इति ख्यातस्य । “गात्रा-
 नुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्ग-
 रागकः” इति रमसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेप-
 मात्रस्य । कर्पूरागुरुरित्यपि पाठः ॥ १३३ ॥ चूर्णं वासयोगः द्वे पटवासा-
 दिचूर्णमात्रस्य । “वासे सुगन्धिकरणे योग उपायो वासयोगः ।” भावितं
 वासितं द्वे गन्धद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः । त्रिषु । गन्धमाल्यधूपादिभिर्भ्यः
 संस्कारः वस्त्रताम्बूलादीनां सौरमाधानं तदधिवासनमित्युच्यते । एकम्
 ॥ १३४ ॥ माल्यं माला स्रक् त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः कुसुमावलेः उपचाराद-
 न्यत्रापि प्रयोगः । केशमध्ये धृता माला गर्भक इत्युच्यते एकम् । यन्माल्यं
 शिखायां लम्बमानं तत्प्रभ्रष्टकमित्येकम् । पुरो न्यस्तं ललाटपर्यन्तं क्षिप्तं लला-
 मकमित्येकम् ॥ १३५ ॥ यन्माल्यं कण्ठादृजुलम्बि सरलं लम्बमानं तत्प्रालम्ब-
 मित्येकम् । यन्माल्यं तिर्यगुपवीतमनृजु उरसि क्षिप्तं तत् वैकक्षिकमित्येकं चतु-
 रक्षरम् । “विकक्षिप्तमुरस्तत्र भवं वैकक्षकमित्यपि ।” आपीडः शेखरः द्वे
 शिखासु न्यस्तमाल्यमात्रस्य ॥ १३६ ॥ रचना परिस्पन्दः द्वे माल्या-
 दिरचनायाः । “परिस्पन्द इत्यपि पाठः” । आभोगः परिपूर्णता द्वे सर्वो-
 पचारपरिपूर्णतायाः । उपधानं उपबर्हः द्वे उच्छीर्षस्य “उच्छी इति
 ख्यातस्य” । उपधीयते आरोप्यते शिरोऽत्र उपधानम् । शय्या शयनीयं
 ॥ १३७ ॥ शयनं त्रीणि शय्यायाः । वदिति उच्यते समत्वद्योतनाय । मञ्जः

६]

द्वितीयं काण्डम्.

१६५

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ॥
 गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥
 प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मुकुरादर्शो व्यजनं तालवृन्तकम् ॥
 इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥
 वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

पर्यङ्कः पल्यङ्कः खट्वा चत्वारि खट्वायाः “पलंग, बाज इति ख्यातायाः” ।
 गेन्दुकः “गेण्डुकः गण्डुकः” कन्दुकः द्वे चेंडू इति ख्यातस्य क्रीडाकारणस्य ।
 “गिरदी, गालउशी इति ख्यातस्येति केचित् ।” दीपः प्रदीपः द्वे दीपस्य ।
 पीठं आसनं द्वे आसनस्य । “विष्टरः पीठमस्त्रियाम्” इति त्रिकाण्डशेषः
 ॥ १३८ ॥ समुद्रकः संपुटकः द्वे संपुटस्य “डवा चौफुला इत्यादिख्यातस्य” ।
 प्रतिग्राहः प्रतिग्रहः । “प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । विप्रेभ्यो विधि-
 बद्ध्ये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे” इति मेदिनी । पतद्ग्रहः द्वे “पिकदाणी इति
 ख्यातस्य ।” प्रसाधनी कङ्कतिका द्वे गजदन्तादिरचितायाः केशमार्जन्याः
 फणी इति ख्यातायाः । “कङ्कतं तु प्रसाधनम्” इति क्लीबकाण्डेऽमरमाला । पिष्टातः
 पटवासकः द्वे बुका इति ख्यातस्य चूर्णविशेषस्य ॥ १३९ ॥ दर्पणः मुकुरः
 मुकुरः । “मुकुरः स्यान्मुकुरवर्धने बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे” इति मेदिनी ।
 मुकुर इत्यपि केचित् । आदर्शः त्रीणि दर्पणस्य “आरसा इति ख्यातस्य” ।
 साहचर्यादर्पणः पुंस्त्वेव । “आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः” इत्यमरमाला । व्यजनं ताल-
 वृन्तकं द्वे तालपत्रादिनिर्मितव्यजनस्य । व्यजति वायुरनेन व्यजनम् ॥ इति
 मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥ संततिः गोत्रं जननं कुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजाती-
 यगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्” इति कोशान्तरे । अभिजन अन्वयः वंशः
 अन्ववायः संतानः नव वंशस्य । तत्र संततिः स्त्री । ब्राह्मणादयो वर्णाः स्युः
 एकम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्येकम् । राजबीजी

(विप्रक्षत्रियविद्रुद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ॥) (१)

राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ॥

विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ॥

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

राजवंश्यः द्वे राजवंशोत्पन्नस्य । राजबीजिनौ । बीज्यः कुलसंभवः द्वे कुल-
मात्रोत्पन्नस्य ॥ २ ॥ महाकुलः “महाकुलः” कुलीनः । महत्कुलमस्य
महाकुलः महाकुले भवो माहाकुलः । कुले भवः कुलीनः । आर्यः सभ्यः
सज्जनः साधुः षट् सज्जनस्य । ब्रह्मचार्यादयश्चत्वारोऽपि आश्रमशब्दवाच्या
इत्यर्थः । “कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ सर्वत्र मैथुनत्यागो
ब्रह्मचर्यं तदुच्यते” इति । एकम् । वनमेव प्रस्थः प्रदेशस्तत्र भवः वानप्रस्थः ।
अत्र भिक्षुर्यतिः ॥ ३ ॥ द्विजातिः अग्रजन्मा भूदेवः वाडवः विप्रः ब्राह्मणः
षट् ब्राह्मणस्य । वडवायां जातो वाडवः । “वडवा द्विजयोषिति” इति मेदिनी ।
असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात् । तदुक्तम् ।
“इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । पतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्रः
उच्यते” इति । एकम् ॥ ४ ॥ विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदः
बुधः धीरः मनीषी ज्ञः प्राज्ञः प्रज्ञः । “प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु
योषिति” इति मेदिनी । संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥ धीमान् सूरिः कृती
कृष्टिः लब्धवर्णः विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घदर्शी द्वाविंशतिः पण्डितस्य । विद्वांसौ ।
विपश्चितौ । सन्तौ । ज्ञौ । संख्यावन्तौ । कृतिनौ । “संख्या विचारणास्त्यस्य
संख्यावान् । लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन लब्धवर्णः दूरान्दूराद्वा पश्यतीति दूर-

(“मीमांसको जैमिनीये वेदान्ती ब्रह्मवादिनि ॥

वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः शून्यवादिनि” ॥ १ ॥

“नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ॥

चार्वाकलौकायतिकौ सत्कार्ये सांख्यकापिलौ” ॥ २ ॥ (१)

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ॥

दर्शी” । श्रोत्रियः छान्दसः द्वे वेदाध्यायिनः ॥ ६ ॥ मीमांसकमित्यादिप-
द्यद्वयमत्र केचित्पठन्ति । तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या ।
मीमांसकः जैमिनीयः द्वे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः । वेदान्ती ब्रह्मवादी द्वे वेदान्त-
शास्त्रज्ञस्य । वैशेषिकः औलूक्यः द्वे सप्तपदार्थवादिनः । ते च पदार्थाः ।
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तेति कणादमतम् । सौगतः
शून्यवादी द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मतावलम्बिनो नास्तिकस्य ॥ १ ॥ नैया-
यिकः अक्षपदः आक्षपादो वा द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य । प्रमाणप्रमेयसंशयविप-
र्ययतर्कत्यादिषोडशपदार्थवादिनः गोतमस्य । स्याद्वादिकः आर्हकः द्वे मोक्षो-
ऽस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । चार्वाकः लौकायतिकः लोकायतिको
वा द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य । सांख्यः कापिलः द्वे तदेवेदं कार्यं जगदिति
मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य ॥ २ ॥ उपाध्यायः अध्यापकः द्वे “उपेत्याधी-
यतेऽस्मादुपाध्यायः । अध्यापयतीत्यध्यापकः” । निषेको गर्भाधानं आदिना
पुंसवनादि । तस्य कर्मणः कर्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् एकम् । मन्त्रो वेदस्तस्य
व्याख्याकृत् आचार्यः स्यात् । “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।
साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” इति । एकम् । व्याख्यालक्षणं तु ।
“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं
षड्विधं मतम्” इत्युक्तम् । अध्वरे यागविषये य ऋत्विजामादेष्टा स व्रती ॥ ७ ॥
यथा यजमानः इति त्रयेणोच्यते । “आदिष्टीत्यपि पाठः” । व्रतिनौ ।
यथारौ । स यजमानः सोमवति यागे आदेष्टा दीक्षित इत्युच्यते एकम् ।
इज्याशीलः यायजूकः द्वे यजनशीलस्य । “पुनः पुनः भृशं वा यजते यायजूकः” ।

इदं पद्यद्वयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीष्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधिती गुरोस्तु यः ॥

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानभिममिचित् ॥

विधिना “सोमेन यजेत” इत्यादियागविधायकविधिमात्रेणेष्टवान् यागं कृतवान् स यज्वा स्यात् एकम् । यज्वानौ ॥ ८ ॥ यः गीष्पतीष्ट्या बृहस्पतिसवविधिना इष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति तद्विधिः एकम् । सोमपीथी “सोमपीथी सोमपीवी” सोमपाः “सोमपः” द्वे सोमयाजिनः । सोमपीथिनौ “सर्ववेदाऽयम्, दीक्षितस्तु तत्कालम्” येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा याग इष्टः स सर्ववेदाः स्यात् एकम् । “सर्वस्व दक्षिणा यत्र । सर्वं वेदयति सर्ववेदाः । विदू लामे” । सर्ववेदसौ ॥ ९ ॥ साङ्गे शिक्षाद्यज्ञोपेते प्रवचने वेदे अधिती कृताध्ययनोऽनूचान इत्येकम् । योऽनूचानो गुरोः सकाशात् गृहस्थाद्याश्रमान्तरप्राप्तये लब्धानुज्ञः स समावृत्तः स्यात् एकम् । अभिषवे स्नाने कृते सति सुत्वा स्यात् । “सुयजोर्ङ्गनिष्” इति सुनोतेर्भूते ङ्गनिष् । सुत्वन् । सुत्वा सुत्वानौ । अभिषवः स्नपने पीडने स्नाने सुरासन्धाने च ॥ १० ॥ छात्रः अन्तेवासी “अन्तवासीत्यपि” शिष्यः त्रीणि । गुरोर्दोषाच्छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः । शीलमित्यनुवर्तमाने “छत्रादिभ्यो णः” इति णप्रत्ययः । अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्यान्तेवासी । शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः द्वे आरब्धाध्ययनानां बट्टनाम् । शिक्षां लभन्ते ते शैक्षाः । प्रथमकल्पः आधारम्मः प्रयोजनं येषां ते प्राथमकल्पिकाः । एकः समानो ब्रह्मव्रताचारो वेदव्रताचरणं येषां ते । एकशाखास्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणस्ते मिथः परस्परं सब्रह्मचारिण इत्युच्यन्ते । “चरणे ब्रह्मचारिणि” इति समानस्य समावः । एकम् ॥ ११ ॥ एकः समानो गुरुर्येषां ते परस्परं सतीर्थ्याः स्युः । “समानतीर्थे

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ॥

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ॥

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

प्राग्वंशः प्राक् हविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ॥

वासी” इति यत्प्रत्ययः । “तीर्थे ये” इति समानस्य सः । एकम् । योऽग्निं चित-
वान् सोऽग्निचित् एकं कृताभिचयनस्य । ऐतिह्यं इतिह्यं द्वयं पारम्पर्येण लोकपरम्पर-
या य उपदेशस्तस्मिन् । इतिहेत्यव्ययं इतिहेति निपातसमुदायस्तत्र भवमैतिह्यम्
॥ १२ ॥ यत्प्रथमं ज्ञानं सा उपज्ञा स्यात् । यथा ग्रन्थस्य पाणिनेरुपज्ञा एकम् ।
ज्ञात्वा य आरम्भः स उपक्रमः । यथा ग्रन्थस्योपक्रमः ज्ञानपूर्वक आरम्भ इत्यर्थः ।
एकम् । यज्ञः सवः अध्वरः यागः सप्ततन्तुः मखः क्रतुः सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥
पाठादयः पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः एकम् । तत्र पाठो विधिना
वेदादेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः । होमो वैश्वदेवहोमः स देवयज्ञः । अतिथीनां
गृहागतानां सपर्या अन्नादिना तोषणं स मनुष्ययज्ञः । तर्पणं पितृणामन्नो-
दकादिना तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । बलिः बलिहरणं स भूतयज्ञः ।
पठनं पाठः । भावे घञ् । मनुः । “अध्यायनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्प-
णम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” इति ॥ १४ ॥ समज्या
परिषत् गोष्ठी सभा समितिः संसत् आस्थानी आस्थानं सदः नव सभायाः ।
परिषदौ । गोष्ठ्यौ । संसदौ । आस्थान्यौ । सदः सान्तं क्लीबे । स्त्रीत्वे तु
सदाः । “समजन्ति गच्छन्त्यस्यां समज्या । गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्यां
गोष्ठी । सह समाना वा भान्त्यस्यां सभा । सभालक्षणं मनुः । “यस्मिन्देसे निषी-
दन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः”
इति । संयन्ति गच्छन्त्यस्यां समितिः । संसीदन्त्यस्यां संसत् । आतिष्ठन्त्यस्या-
मास्थानी । सीदन्त्यस्यां सदः ॥ १५ ॥ हविर्गेहात्प्राक् पूर्वदेशे सदस्या-
दीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकम् । यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तम्भयोरपि तं दीर्घ-

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्यूद्रातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ॥

चषालो यूपकपटः कुम्भा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्म निर्मथ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ॥

दक्षिणामिर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावमौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

काष्ठं प्राग्वंश इति क्वचित् । यज्ञकर्मणि विधिं वेदोक्तक्रियाकलापं ये पश्यन्ति ते सदस्याः । ऋत्विग्विशेषा इत्यर्थः । एकम् । सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाः चत्वारि सभ्येषु । सभां स्तृणन्ति सभास्ताराः । “स्तृज् आच्छादने” । सभायां सावधः सभ्याः । समार्जं रक्षन्ति सामाजिकाः ॥ १६ ॥ यजुर्विद्वत्विगध्वर्युः एकम् । सामविदुद्राता एकम् । ऋग्वेदवित् होता एकम् । धनैर्वार्याः यजमानेन धनादि दत्त्वा वरणीया ये आग्नीध्राद्यास्ते ऋत्विजः याजकाः द्वे । आग्नीध्र आद्यो येषाम् । आद्यशब्दाद्ब्रह्मोद्रातृहो-
त्रध्वर्यादयः षोडश । ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजः । कात्यस्तु । “वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते” इति ॥ १७ ॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिता डमरुकाकारा भूमिर्वेदिरित्युच्यते एकम् । वेदीत्यपि । स्थण्डिलं चत्वरं द्वे यथार्थं संस्कृतस्य भूभागस्य । यूपकटकः यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठ-
विकारश्चषालः स्यात् एकम् । यागभूमावन्यजादिदर्शनवारणाय सुगहना वृतिर्वेष्टनं कुम्भा स्यात् एकम् । स्त्रियाम् ॥ १८ ॥ यूपाग्रं तर्म द्वे यूपाग्रे । तर्मणी । निर्मथ्यदारुणि अग्निसिद्धयर्थं निर्मथ्यनीये काष्ठे अरणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । अरणीति स्त्रियाम् । दक्षिणाम्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एते त्रयोऽग्नयः अग्निविशेषाः स्युः एकैकम् । “क्वचित्तु त्रयाणां द्वंद्वः पठ्यते” । ॥ १९ ॥ इदमग्नित्रयं त्रेता स्यात् एकम् । “त्रित्वं इता” त्रेता । स्त्री । त्रेते । मन्त्रादिना संस्कृतोऽग्निः प्रणीत इत्येकम् । समूहः परिचाय्यः उपचाय्यः

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाम्निः प्रणीयते ॥
 तस्मिन्नानाय्योऽध्यामायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥
 ऋक् सामिधेनी घाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ॥
 गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥
 आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ॥
 धैवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ॥
 हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं खुवादिकम् ॥ २४ ॥

एते त्रयः अग्नौ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे प्रयुक्ताः ॥ २० ॥ गार्हपत्यादानीयोद्धृत्य यो दक्षिणाम्निः प्रणीयते प्रवेक्ष्यते तत्र आनाय्य इत्येकम् । अमायी स्वाहा हुतभुक्प्रिया त्रयमग्नेः प्रियायाम् । अस्य स्वाहाशब्दस्य नाव्ययत्वं द्रव्यवाचित्वात् । अत एव “स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे” इति प्रयोगः संगच्छते ॥ २१ ॥ अग्निसमिन्धने समित्प्रक्षेपेण वह्निज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते सा सामिधेनी घाय्या च स्यात् द्वे । गायत्र्युष्णिगित्यादि छन्दः स्यात् एकम् । सान्तं क्लीबम् । हव्यपाकेऽग्निमुखे हूयमानेऽग्रे चरुरित्येकम् । हव्यस्य पाकः हव्यपाकः । “अनवस्त्रावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः” इति याज्ञिकाः । चर्यते मक्ष्यते इति चरुः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणेऽन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । विश्वप्रकाशे तु । “चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने” इत्यनेकार्थतोक्ता । “अथ पुमान् चरुर्हव्यान्नभाण्डयोः” इति मेदिनी च ॥ २२ ॥ शृतं पक्वं च तदुष्णं च तस्मिन् क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा स्यात् एकम् । मृगचर्मणा रचितं यद्यजनं तद्यद्रचितमित्येकम् । “धैवित्रमित्यपि” ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदाज्यमित्येकम् । पृषातकम् । “पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते” इति हेमचन्द्रः । परमान्नं पायसं द्वे क्षीरा-न्नस्य । दैवपित्र्ये देवपितृसंबन्धिनि अन्ने क्रमेण हव्यकव्ये स्याताम् । हूयन्ते ग्रीण्यन्ते देवा येन हव्यम् । कूयते पितृभ्यः कव्यम् । कु शब्दे । देवेभ्यो दीयमानमन्नं हव्यम् । पितृभ्यो दीयमानमन्नं कव्यमित्यर्थः । अग्निमुखेन देवेभ्योऽन्नं दीयते । विप्रमुखेन पितृभ्योऽन्नमिति । पैत्रमित्यपि । “तत्स्वेद-

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ॥
 उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥
 परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ॥
 वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 सान्नाय्यं हविरमौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ॥
 दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं स्वातादि कर्म यत् ॥
 अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

म्” इत्यण् एकैकम् । सुवचमसादिकं पात्रं स्यात् एकम् ॥ २४ ॥ ध्रुवा
 उपभृत् जुहूः एते त्रयः सुचो भेदाः । स्त्रियः । सुवः एकं पुंसि । “अत्र
 यथा सुवश्चन्दस्य रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे नेति पुंस्त्वविधित्तथा पूर्वत्र स्त्रिय इति
 स्त्रीत्वविधिरपि बोध्यः । “सुवा द्वयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदि-
 नीकोशे स्त्रीलिङ्गोऽपि दृश्यते । क्रतौ यः पशुरभिमन्त्र्य हतः असौ उपाकृतः
 स्यात् एकम् । “उपाक्रियते हिंस्यत इत्युपाकृतः ।” ॥ २५ ॥ परंपराकं
 शमनं “शसनं ससनं चेत्यपि” प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकं यज्ञियपशुहननवाची-
 त्यर्थः । प्रमीतः उपसंपन्नः प्रोक्षितः त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे । वाच्यलि-
 ङ्गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । अमौ हुतं याज्यादि वष-
 ट्कृतं स्यात् तत्रिषु वाच्यलिङ्गं एकम् । “वषडिति मन्त्रोपलक्षणम् । वषण्म-
 ज्ञेण कृतं प्रक्षिप्तम्” । यज्ञे दीक्षान्तः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः
 अवभृथः एकम् । तत्कर्माहं यज्ञकर्मयोग्यं वस्तु “द्विजद्रव्यादि” यज्ञियं एकं
 त्रिषु ॥ २७ ॥ यत्क्रतुकर्म तदिष्टं स्यात् । क्रतुर्यज्ञः कर्म दानम् । “एकाधिकर्मह-
 वनं त्रेतायां यच्च दृश्यते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते” इति मनुः ।
 एकम् । स्वातं वापीकूपादि । आदिना देवाल्यादि यत्कर्म तत्पूर्तं स्यात् एकम् ।
 “पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म
 विनिर्दिशेत्” इति स्मृतिः । यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । भोजनशेषे
 देवपित्रादि भुक्तशेषे विघस इत्येकम् । यन्मनुः । “विघसाक्षी भवेन्नित्यं नित्यं
 चामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषं स्यादग्निशेषमथामृतम्” इति ॥ २८ ॥ त्यागः

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ॥

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३० ॥

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ॥

अन्वाहार्यं मासिकेऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा ॥

सनिस्त्वध्येषणा याच्नाऽभिश्चस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ॥

विहापितं दानं उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपणं अपवर्जनं अंहतिः त्रयोदश दानस्य । तत्र अंहतिः स्त्री ।
मृतार्थं मृताय तदहे दानं मरणदिनमारभ्य दशाहपर्यन्तं पिण्डादिदानं और्ध्व-
देहिकं स्यात् । “और्ध्वदेहिकमित्युभयपदबुद्धिरपि ।” तत्रिषु । स्त्रियां तु
और्ध्वदेहिकी क्रिया । “तदहर्दानमित्यपि पाठः” ॥ ३० ॥ पितृदानं
निवापः द्वे पितृनुद्दिश्य यद्दानं क्रियते तत्र । शास्त्रतस्तत्कर्म पितृसंबन्धिकर्म
श्राद्धं स्यात् । श्रद्धाऽस्ति यत्र तच्छ्राद्धम् । “प्रज्ञाश्रद्धा” इति णः । मासिकेऽमा-
वास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकम् । “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासि-
कम्” इति मनुः । अहोऽष्टमोऽशः कुतपः स्यात् । अंशशब्दोऽत्र मुहूर्तपरः ।
“मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्ताभवमादधः । स कालः कुतपो ज्ञेयः” इत्युक्तेः । “दिव-
सस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो ज्ञेयः” इति श्रुतातपः ।
“स्त्रीवे तु कुतपम् । शब्दरत्नावल्यां तु कुतप इति श्रुकारोऽपि” ॥ ३१ ॥
पर्येषणा परीष्टिः द्वे श्राद्धे द्विजमक्तिशुश्रूषायाः । अन्वेषणा गवेषणा द्वे
धर्मादिमार्गणस्य । “चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येत्यपि मतम्” । सनिः अध्ये-
षणा द्वे यत् गुर्वादेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं तत्र । याच्ना अभिश्चस्तिः
“अभिश्चस्तिः” याचना अर्थना चत्वारि याचनायाः । याच्नेत्यत्र चकारव-
कारसंयोगः ॥ ३२ ॥ षडिति अर्घ्यपौद्यातिथ्यातिथेयविशेषिकागर्तव इति
षट् शब्दा वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । अर्घः पूजोपचारस्तदर्थं वारिणि जले

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ॥

प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ ३४ ॥

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ ३५ ॥

ब्रज्याऽटाढ्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथे स्थितिः ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ॥ ३६ ॥

(“ प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ॥

अर्घ्यमित्येकम् । पादाय पादार्थे वारिणि पाद्यं एकम् । अतिथ्यर्थे आति-
थ्यमित्येकम् । अत्रातिथौ यत्साधु तत्र आतिथेयमित्येकम् ॥ ३३ ॥ आवे-
शिकः आगन्तुः अतिथिः गृहागतः चत्वारि गृहागतस्य । ना पुमान् ।
“त्रिकाण्डशेषे तु प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोरित्युक्तम् । स्त्रियां तु अतिथी ” ।
“दूराधोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयात्तातिथिः
पूर्वमागतः” इति व्यासः । प्राघूर्णिकः प्राघुणकः द्वे अभ्यागतस्य । “तिथिपूर्वो-
त्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्याग-
तान्विदुः” इति यमः । अभ्युत्थानं गौरवं द्वे उत्थानपूर्वकसत्कारस्य ॥ ३४ ॥
पूजा नमस्या अपचितिः सपर्या अर्चा अर्हणा षट् पूजायाः । वरिवस्या
शुश्रूषा परिचर्या उपासना उपासनमित्यपि । “उपासनं शराभ्यासेऽप्युपा-
स्तावासनेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ । चतुष्कमुपासनस्य । तत्र शुश्रूषाशब्दो
गुरुसेवायां लाक्षणिकः । “परिचर्या तूपचर्येति भागुरिः” ॥ ३५ ॥ ब्रज्या
अटा अढ्या पर्यटनं चत्वारि पर्यटनस्य । “अटा पर्यटनं भ्रमः” इति रत्नकोशः ।
अढ्येत्यत्र मूर्धन्यतालव्यसंयोगः । वृथाढ्या खलु सा तस्येति प्रयोगः । ईर्या-
पथे ध्यानमौनादिके योगमार्गे स्थितिः चर्या स्यात् एकम् । “चर्या त्वीर्या
विदुर्बुधाः” इति ग्रन्थान्तरे । उपस्पर्शः आचमनं द्वे “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नाना-
चमनयोरपि” इति मेदिनी । मौनं अभाषणं द्वे ॥ ३६ ॥ प्राचेतस इत्यादिसा-
र्थश्लोकः कचिदस्ति तत्र प्राचेतसादिचतुष्कं वाल्मीकस्य । मैत्रावरुण इत्यपि ।
वाल्मीकिः “वल्मिकिरिति द्विरूपकोशे । वल्मीकः । अपि वाल्मीकवल्मी-

वाल्मीकश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ १ ॥

व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ”) (१)

आनुपूर्वी स्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्धिरथाञ्जलिः ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विष्णुषो ब्रह्मविन्दवः ॥ ३९ ॥

काविति त्रिकाण्डशेषः । वल्मिक इति शब्दरत्नावल्याम् । ” गाधेयादित्रयं विश्वामित्रस्य । “तत्र कौषिक इत्यपि” ॥ १ ॥ व्यासादिचतुष्कं व्यासस्य । आनुपूर्वी आवृत् परिपाटिः “परिपाटीति ङीष्न्तापि” अनुक्रमः पर्यायः पञ्चकमनुक्रमस्य । आनुपूर्व्यमिति पाठो वा “आनुपूर्वमिति च । स्त्रियां वेति पक्षे स्त्रीवता ।” आवृत्तः परिपाटेश्च स्त्रीत्वम् । “परिपाटी अनुक्रम इत्यत्र द्विवचनत्वात्प्रगृह्यसंज्ञायां न यण्” । अतिपातः पर्ययः उपात्ययः त्रीण्यतिक्रमस्य ॥ ३७ ॥ नियमः व्रतं द्वे व्रतमात्रस्य । तच्च व्रतं उपवासचान्द्रायणादि यत्पुण्यकं तज्ज्ञेयम् । “अथवा उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तमोजनादेस्तदुपवासादि व्रतं पुण्यमित्येकमिति” । औपवस्तं उपवस्तमित्यपि । कचिदौपवस्तमिति पाठः । तत्र तृचप्रत्ययान्तादुपवस्तुरिदं कर्मेत्यर्थे “तस्येदम्” इत्यण् । उपोषणं उपोषितमित्यपि । भावे क्तः । उपवासः द्वे उपवासस्य । “भाषान्मधुमसूरांश्च वर्जयेदौपवस्तकः” इति प्रयोगः । पृथगात्मता पृथक्स्वरूपत्वं विवेकः स्यात् एकम् । यथा चिज्जडयोर्विवेक इति ॥ ३८ ॥ वृत्तं सदाचारपालनं अध्ययनं वेदाभ्यासः तयोर्ऋद्धिः संपत्तिः ब्रह्मवर्चसं एकम् । ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिति स्वामी । पाठे वेदपठने योऽञ्जलिः स ब्रह्माञ्जलिः । अध्ययनस्यादौ हस्तयोर्हि प्रणवोच्चारपूर्वकमञ्जलिः क्रियते एकम् । वेदपाठे विष्णुषो मुख्यात् निर्गतजलकणा ब्रह्मविन्दवः स्युः । “विष्णुष इत्यपि पाठः” एकम् ॥ ३९ ॥ ध्यानयोगयो-

इदं सार्धं पद्यं ताळपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥
 मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥ ४० ॥
 संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥
 समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
 भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥
 तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ॥ ४२ ॥
 तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥
 ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाहुतो व्रती ॥ ४३ ॥
 ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥

रासने ब्रह्मासनमित्येकम् । “एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते । चित्त-
 वृत्तिनिरोधस्तु सद्भिर्योगः इति स्मृतः” । कल्पः विधिः क्रमः त्रयं नियोगशा-
 स्त्रस्य । यः प्रथमः कल्पः आद्यो विधिः स मुख्यः स्यात् । यथा व्रीहि-
 भिर्यजेत । ततो मुख्यादधमो गौणः अनुकल्पः स्यात् । यथा व्रीह्यभावे
 नीवारैर्यजेत ॥ ४० ॥ संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात् एकम् ।
 उपाकर्मणि “संस्कार उपनयनम्” । पादग्रहणं अभिवादनं द्वे नामगोत्रो-
 क्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य ॥ ४१ ॥ भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशरी
 मस्करी पञ्च संन्यासिनः । परिव्राजौ, कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते
 कर्मन्दी । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाराशरी । मस्करो ज्ञानं वेणु-
 र्वास्यास्ति मस्करी । “मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” इति निपातनात्सु-
 डागमः । तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी त्रयं तपोयुक्तस्य । “पारि ब्रह्म-
 ज्ञानं काङ्क्षति पारिकाङ्क्षी” । वाचंयमः मुनिः द्वे वाग्यतस्य ॥ ४२ ॥ तपसः
 क्लेशेऽनुद्विग्नो दान्तः स्यात् एकम् । वर्णि ब्रह्मचारी द्वे ब्रह्मचारिणः । ब्रह्म
 वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति णिनिः । ऋषिः सत्यवचः द्वे
 ऋषिसामान्यस्य । तद्भेदास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः । यो व्रती देवव्रत-
 वान् आप्नुतः स्नातः कृतसमावर्तन इति यावत् सः स्नातक इत्युच्यते ।
 “आप्नुवव्रतीति पाठो वा” । यदाहुः “गुरवे तु वरं दत्वा स्वायाद्वा तद-
 नुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” इति ॥ ४३ ॥ निर्जितः
 स्ववशस्य इन्द्रियसमूहो यैस्ते यतिनः यतयः द्वे । यो नियमवशात् भूमिविशेषे

७]

द्वितीयं काण्डम्.

१७७

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ॥ ४४ ॥
 स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्दयातिगाः ॥
 पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥ ४५ ॥
 पालाशो दण्ड आषाढो व्रते रम्भस्तु वैष्णवः ॥
 अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ॥ ४६ ॥
 अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥
 स्वाध्यायः स्याजपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा ॥ ४७ ॥
 सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

शेते असौ स्थण्डिलशायी ॥ ४४ ॥ स्थण्डिलः द्वे । विरजस्तमाः द्रव्यातिगाः
 द्वे सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु । “रजस्तमोभ्यां विगतः विरजस्तमाः” ।
 पवित्रः प्रयतः पूतः त्रयं पवित्रस्य । पाखण्डः सर्वलिङ्गी द्वे बौद्धक्षपणकादिषु
 दुःशास्त्रवर्तिषु । “तत्र पाखण्डः कवर्गद्वितीयमध्यः । पालनाच्च त्रयीधर्मः
 पाश्चन्द्रेन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते तस्मात्पाखण्डास्तेन हेतुना” इति ॥ ४५ ॥
 व्रते ब्रह्मचारिणः पलाशसंबन्धी दण्ड आषाढ इत्युच्यते एकम् । वेणुसंबन्धी
 दण्डो रम्भ इत्येकम् । रम्भश्चन्दो वेणुवाचकः तस्य विकारः । “रम्भा कदल्यप्स-
 रसोर्ना वेणौ वानरान्तरे” इति विश्वः । कमण्डलुः कुण्डी द्वे व्रतिनां जलपात्रस्य ।
 “ह्रीवे कमण्डलु । कुण्डी स्त्रियाम् । जानपदेति डीप्” । कुण्ड्यौ । व्रतिनां
 यदासनं सा वृषी एकम् । वृसीति पाठान्तरम् । हुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति ॥ ४६ ॥
 अजिनं चर्म कृत्तिः त्रीणि मृगादेश्चर्मणि । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । स्वाध्या-
 यः जपः द्वे वेदाभ्यासस्य । “सु अतीवावृत्त्या स्वार्थं बाध्ययनं स्वाध्यायः” ।
 सुत्या अभिषवः सवनं त्रीणि सोमाभिषवस्य । तत्र सुत्या टावन्ता । सुवन्ति
 सोममस्यां सुत्या । सञ्ज्ञायां समजेति क्यप् ॥ ४७ ॥ सर्वेनसां सर्वपापानां
 नाशकं जप्यं ऋगादि अघमर्षणं स्यात् एकम् । स्त्रियां त्वघमर्षणी । पक्षान्त-
 योरमावास्यायां पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ क्रमेण दर्शः पौर्णमासश्च
 स्वाता एकैकम् ॥ ४८ ॥ शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण साध्यं नित्यं यत्कर्म
 तद्यमः । आह च । “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहौ” । यमा इति एकम् ।

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥
 नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
 (“क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु” ॥) (१)
 उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥
 प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥
 अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥
 मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥
 स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥
 देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥

यत्कर्म आगन्तुसाधनं आगन्तु बाह्यं साधनं यत्र तत् । मृजलादिना साध्य-
 मित्यर्थः । नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः । यदाह । “शौचसन्तोषतपःस्वा-
 ध्यायेश्वरप्रणिधाना नियमाः” इति । एकम् । “कचित्पुस्तके क्षौरं तु इत्यादि
 दृश्यते तदत्रत्यं नेत्युपेक्षितम् । क्षौरादिचतुष्कं मुण्डनस्येत्युपेक्षितसङ्ग्रहः”
 ॥ ४९ ॥ दक्षिणे करे प्रोद्धृते सति यद्ब्रह्मसूत्रं तदुपवीतं स्यात् एकम् ।
 अन्यस्मिन्नामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । कण्ठे लम्बितं अङ्गु-
 लावेन विन्यस्तं तत् ब्रह्मसूत्रं निवीतमित्येकम् ॥ ५० ॥ अङ्गुलीनामग्रे देवं
 तीर्थं ज्ञेयम् । अतो देवतीर्थेन तर्पयेदित्यत्राङ्गुल्यग्रेणेति बोध्यम् । स्वल्पाङ्गु-
 ल्योरनामिकायाः कनिष्ठिकायाश्च मूले कायम् । कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कार्यं
 प्राजापत्यमित्यर्थः । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पित्र्यम् । “पैत्र्यमित्यपि पैत्रमिति
 च” । अङ्गुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थम् । यद्याहवल्क्यः । “कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठ-
 मूलान्धग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्” । एकैकम् ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मभूयादि त्रयं ब्रह्मभावस्य । “ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयम्” । तद्वत् देवभूयं
 देवत्वं देवसायुज्यमिति त्रयं देवभावस्य । सान्तपनादिकं कृच्छ्रं स्यात् एकम् ।
 तदुक्तम् । “गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च
 कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्” इति । आदिना प्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥ संन्यासपूर्वके

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोऽथ वीरहा ॥
 नष्टमिः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥
 ब्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥
 धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्मुदेति च ॥
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिवेत्ताऽनुजोऽनुदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्
 परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥
 तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥
 व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

भोजनत्यागे प्राय इत्येकम् । अदन्तः पुंसि । वीरहा नष्टमिः द्वे नष्टोऽभिर्यस्य
 तस्य । “वीरोऽभिस्तं हन्तीति वीरहा” । वीरहणौ । लोभात्परधनाद्यभिलाषात्
 या मिथ्येर्यापथकल्पना दम्भेन ध्यानमौनादिसंपादनं सा कुहनेत्येकम् ॥ ५३ ॥
 संस्कारेणोपनयनेन गौणकालोत्तरं हीनो ब्रात्य इत्यर्थः एकम् । अस्वाध्यायः
 स्वशास्त्राध्ययनशून्यो निराकृतिः एकम् । “आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतो
 निराकृतिः” । धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः द्वे जीविकार्थं जटादिधारणवतः । लिङ्गं
 धर्मचिह्नं वृत्तिर्जीविका यस्य सः । अवकीर्णी क्षतव्रतः द्वे नष्टव्रतचर्यस्य ।
 “अवकीर्णं विक्षिप्तं व्रतमनेनावकीर्णी” अवकीर्णिनौ ॥ ५४ ॥ अंशुमान्
 रविर्यस्मिन् सुप्तेऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । “अभि सर्वतः सायन्तनं
 कर्म निश्चयेन श्रुतं येन” । यस्मिन्सुप्तेऽशुमानुदेति सोऽभ्युदितः । “अभि
 सर्वतः उदतिश्चयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्य” ॥ ५० ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्यकृत-
 दारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता स्यात् एकम् । परिवि-
 न्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते । “विव्रु लामे” । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान्
 ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् एकम् । विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिणयः उ-
 द्वाहः उपयामः पाणिपीडनं षट् विवाहस्य । व्यवायः ग्राम्यधर्मः मैथुनं नि-
 धुवनं रतं षड् मैथुनस्य । “नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र निधुवनम् ।
 व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सेति उत्तरार्धे अन्यथा केचित् पठन्ति”

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥

सबलैस्तैश्चतुर्मद्रं जन्म्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥

राजौ राट् पार्थिवक्ष्माभृत्पृथूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ॥

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ॥

॥ ५७ ॥ धर्मो वेदविहितो यागादिः । कामो यथाविधि स्त्रीसेवनम् । अर्थो धनम् । एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः एकम् । समोक्षकैः धर्मार्थकाममोक्षैरित्यर्थः । एतैः समुदितश्चतुर्वर्ग इत्येकम् । तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्मद्रमित्येकम् । “चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि अत्र” । वरस्य जामातुर्ये स्निग्धा वयस्त्वाः जन्म्याः स्मुरित्येकम् । जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्ति ते ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥ मूर्धाभिषिक्तः राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते इति प्रसिद्धमतम् । राजन्यः बाहुजः क्षत्रियः । क्षतात् दुःखात् त्रायते । विराट् पञ्च क्षत्रियस्य । विराजौ । राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृत् । “क्ष्माभृक्” नृपः भूपः महीक्षितः सप्त राज्ञः । राजानौ । राजौ । क्ष्माभृतौ । महीक्षितौ । राज्ञि राजिति सप्त-
म्यन्तपाठः क्वचित् दृश्यते ॥ १ ॥ प्रणता अशेषसामन्ता अखिलदेशान्तरनृपा यस्य स राजा अधीश्वर इत्येकम् । चक्रवर्ती सार्वभौमः द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य । तदन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्येकम् ॥ २ ॥ राजसूयाख्यक्रतुविशेषेण येनेष्टं द्वादशमण्डलस्येश्वरश्च यः यश्च स्वाज्ञया सर्वभूपान् शास्ति ईदृशविशेषणत्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात् । “एकैकविशेषणविशिष्टोऽपि सम्राट् इति केचित् । एकम्” ॥ ३ ॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकम् । क्षत्रियाणां गणे राजन्यकमित्येकम् । मन्त्री धीसचिवः अमात्यः त्रयं बुद्धिसहायस्य ।

मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

धीप्रधानः सचिवो धीसचिवः । अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः ।
 “अमांतिकसहार्थयोः” इति कोशान्तरम् । “अव्ययात्यप्” । ततो धीसचिवादन्त्ये
 कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्मसचिवाः स्युरित्येकम् ॥ ४ ॥ महामात्राः प्रधान-
 नानि द्वे मुख्यानां राजसहायानाम् । “प्रधान इत्यपि” । “महामात्रः प्रधानः
 स्याद्” इति पुंसकाण्डे बोपालितात् । महती मात्रा येषां ते महामात्राः । “मात्रा
 कर्मविभूषायां विचे माने परिच्छदे” इति मेदिनी । पुरोधाः पुरोहितः द्वे ।
 व्यवहाराणां क्रणादिविषये वादिप्रतिवादिनिमित्तविवादानां द्रष्टरि निर्णे-
 तरि प्राङ्निवाकः अक्षदर्शकः इति द्वे “न्यायाधीश्व” इति ख्यातस्य ।
 प्राद् च विवाकश्च प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः प्राङ्निवाकः । यदुक्तम् ।
 “विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाक-
 स्ततः स्मृतः” इति । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः । “अक्षः कर्षे तुषे चक्रे
 श्वकटव्यवहारयोः” इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रतीहारः “प्रतिहारः” द्वारपालः
 द्वास्थः द्वास्थितः दर्शकः पञ्च द्वारपालस्य । “द्वाःस्थः द्वाःस्थित इति सवि-
 सर्गोऽपि पाठः । द्वाःस्थितदर्शक इति समस्तमपि” । प्रतीहारेऽपि दर्शक इति
 रुद्रः । द्वारपो “द्वास्थितादर्शी” इति रभसः । रक्षिवर्गः अनीकस्थः द्वे राज-
 रक्षकगणस्य । अध्यक्षः अधिकृतः द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । “अधि-
 अधिकं उपरि वा क्रियतेऽस्मात् अधिकृतः” ॥ ६ ॥ एकस्मिन् ग्रामे अधि-
 कृतः स्थायुकः स्यात् “श्लेखदार इति ख्यातस्य” । भूरिषु बहुषु ग्रामेष्व-
 धिकृतो गोप इत्येकम् “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । “ग्रामौ-
 धाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी । भौरिकः कनका-
 ध्वक्षः द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । रूपाध्यक्षः नैष्किकः द्वे रूपाधिकृतस्य ॥ ७ ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

अन्तःपुरेऽधिकृतो जनः अन्तर्वेशिकः स्यात् एकम् । “अन्तर्वेशे नियुक्तः अन्तर्वेशिकः” । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाः चत्वारि राजसन्धिधौ “राज्ञां रुयगारे वा” वेत्रधराः कञ्चुकिनः पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषान् । “सुष्ठु विदं विद्वांसमपि लान्ति वशं कुर्वन्ति सुविदल्लास्तां सामिमे रक्षकाः सौविदल्लाः । तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः तेषां स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थापत्याः । सुविदश्चतुरास्त्रियस्तासां रक्षकाः सौविदाः । “तस्येदम्” इत्यण् ॥ ८ ॥ षण्ढः “षण्ढः षण्ढः षण्ढः” । वर्षवरः द्वे अन्तःपुरचारिणः क्लीबमात्रस्य “खोजा इति ख्यातस्य” । यदुक्तम् । “ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च क्लीबमाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः” इति । सेवकः अर्थी अनुजीवी त्रीणि सेवकस्य । विषयात्स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । अतः शत्रोः परं मित्रम् । राजान्तरेण व्यवहितो राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ ९ ॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदासीनः स्यात् । अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः एकम् । पृष्ठतः पश्चाद्देशे वर्तमानो राजा पार्ष्णिग्राहः । राक्षि शत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृक्षति स पृष्ठवर्ती पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः एकम् । रिपुः वैरी सपत्नः अरिः द्विषन् द्वेषणः दुर्हदः ॥ १० ॥ द्विद् विपक्षः अहितः अमित्रः दस्युः शात्रवः शत्रुः अभिघाती अभियाती अभियातिश्चापि । “द्वेष्योऽभियातिरमित्रः” इति रत्नकोशः । परः अरातिः प्रत्यर्थी परिपन्थी एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः । “सपत्नारिरिति समस्तमपि” । द्विषन्तौ । दुर्हदौ । द्विषौ । अभिघातिनौ

८]

द्वितीयं काण्डम्.

१८३

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥
 सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
 यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ॥
 चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥
 सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि ॥
 स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
 तात्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ॥
 लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥
 लिखिताक्षरसंस्थाने लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ॥

॥ ११ ॥ वयस्यः स्निग्धः सवयाः सान्तः त्रयं तुल्यवयसः प्रियस्य । मित्रं
 सखा सुहृत् । “अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं
 सप्रमाणः सखा मतः” इति । त्रीणि मित्रस्य । सखेदन्तः । सखायौ । सुहृदौ ।
 सख्यं साप्तपदीनम् । सप्तभिः पदैरवाप्यते यत् द्वे मैत्र्याः । अनुरोधः अनु-
 वर्तनं द्वे आनुकूल्यस्य ॥ १२ ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिः अपसर्पः चरः स्पशः
 चारः गूढपुरुषः सप्त चारपुरुषस्य गुप्त, ज्ञातमीदार, हेर इति ख्यातस्य ।
 यथार्हः वर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः । स्पशते बाधते परान्स्पशः । आप्तः
 प्रत्ययितः द्वे विसंवादरहितस्य । प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य प्रत्ययितः
 विश्वासुक इति लोकप्रसिद्धस्य ॥ १३ ॥ सांवत्सरः ज्योतिषिकः दैवज्ञः
 गणकः मौहूर्तिकः मौहूर्तः ज्ञानी कार्तान्तिकः अष्टौ ज्योतिषिकस्य “जोषी
 इति ख्यातस्य” ॥ १४ ॥ तात्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः द्वे शास्त्रवेत्तुः । “ज्ञातः
 सिद्धान्तो येन ज्ञातसिद्धान्तः” । सत्री गृहपतिः द्वे गृहपतेः “सदाभादिदान-
 कर्तुः” । लिपिकरः “लिबिकरः लिपिकार इत्यपि । लिपिङ्कर इति च ।
 लिबिङ्कर इति भानुदीक्षितटीकायाम्” । अक्षरचणः अक्षरचुञ्चुः लेखकः
 चत्वारि लेखकस्य । अक्षरैर्विचोऽक्षरचणः । “तेन वित्तश्चुञ्चुपचणपौ” ॥ १५ ॥
 लिखितं अक्षरसंस्थानं लिपिः “लिपी” लिबिः चत्वारि लिखिताक्षरस्य ।
 लिखिताक्षरविन्यास इति पाठे लिखितानामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः ।
 संदेशहरः दूतः द्वे । संदिश्यत इति संदेशो निरूपणं तद्वरति इति संदेश-

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥

सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥

हरः । तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । “दौत्यमपि । तद्भा-
गकर्मणी इति त्वपपाठः” । दूतस्य भागकर्मणी इति यतश्चान्दसत्वात् ॥ १६ ॥
अध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः पान्थः पथिकः पञ्च पान्थस्य । “क्षियां तु
पान्था पथिकी । पथक्कन् विच्चात् ङीष्” । स्वामी राजा । अमात्यो
मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । कोशो धनागारम् । राष्ट्रं जनपदवर्तिभूमिः । दुर्गं दुर्ग-
मस्थानम् “पर्वतादि” । बलं सेना ॥ १७ ॥ एतानि सप्त राज्याङ्गानि
स्युः । राष्ट्रः कर्म राज्यं तस्याङ्गानि आरम्भकाणि । “स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च
दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते” इति कामन्द-
कीये । एतान्येव प्रकृतिशब्दवाच्यानि स्युः द्वे । प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यं प्रकृ-
तयः । पौराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः । “पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि
राज्यमित्यर्थः” । यत्कात्यः । “अमात्यश्च तथा पौराः सन्निः प्रकृतयः स्मृताः”
इति । एकम् । क्षिल्पोपजीविनां पङ्क्तिरत्र श्रेणिः । मुख्यः सजातीयसमूहः
श्रेणिरित्यन्ये । सन्धिः संधानं स्वर्णादिना शृङ्गानां प्रीत्युत्पादनमिति । संधि-
शब्दः पुमान् । परमण्डले दाहलुण्ठनादिग्रहणं विग्रहः । शत्रुं प्रति विजिगी-
षोर्गमनं यानम् । शक्तिप्रतिबन्धे सति कालं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माणं
तत्रावस्थानमासनम् । बलिना सह संधिः अबलेन सह विग्रहः इति प्रकार-
द्वयं द्वैधम् । अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्भूपालाद्याभयार्थं आश्रयः । एतेषां
भेदास्तु कामन्दकीयादौ द्रष्टव्याः ॥ १८ ॥ एते संध्यादयः षट् गुणाः स्युः
एकम् । प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः शक्तयः स्युः एकम् । तत्र कोशदण्डं
तेजः प्रभावशक्तिः । विक्रमादिनोपतिरुत्साहशक्तिः । संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण
यथावत्स्वापनं मन्त्रशक्तिः । पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिरित्यन्ये । क्षयः स्वायं वृद्धि-
रिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात् । नीतिशास्त्रोक्तत्रिवर्गः इत्यर्थः एकम् ।

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ॥

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥

भेदोपजापावुपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

अष्टवर्गस्थापचयः क्षयः । तस्मैवोपचयो वृद्धिः । उपचयापचयराहित्येनाव-
स्थानं स्थानम् । अष्टवर्गस्तु । “कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
स्त्रिभिर्बलं करादानम्” इत्युक्तः ॥ १९ ॥ कोशः अर्थोचः । दण्डः दमः । सेना
तज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च स्यात् द्वे । “अविशेषावमानादेः प्रयुक्तस्य
परेण चत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” इति भरतः । साम
प्रियवचनादि । तदुक्तम् । “परस्यरोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संब-
न्धस्य समारम्भानमायत्त्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति
चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्” इति । दानं वनादेः
समर्पणम् । भेदः संहतानां शत्रूणां भेदनेनात्मसात्करणम् । दण्डनं दण्डः ।
एतच्चतुष्कं उपायचतुष्टयं स्यात् । अन्वत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः । “साम दानं
च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः”
इति । भेदो दण्डः साम दानमिति पाठांतरम् ॥ २० ॥ साहसं दमः दण्डः
प्रीति दण्डस्य । साम सान्त्वं “द्वे सल्लस्य इति ख्यतस्य” । भेदः उपजापः द्वे
संहतयोर्द्वैधीकरणस्य फितूर इति लौकिकप्रसिद्धस्य । धर्मार्थकामैर्मयेन च
परीक्षणम् अमात्यादीनामाशान्वेषणं उपधा स्यात् । तद्यथा । भावज्ञानाय
राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोऽयं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोऽन्यं वा
साधुं नृपं ब्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि तद्भाषणं न मन्येत तर्हि सत्यं
धार्मिकोऽयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षणादि बुद्ध्यादाहर्ष-
ण्यम् । एकम् ॥ २१ ॥ अथाषडक्षीणादिनिःशलाकान्ताः पञ्च शब्दास्त्रिषु
वाच्यलिङ्गाः । यस्तृतीयाद्यगोचरः तृतीयादिना न ज्ञायते किंतु द्वाभ्यामेव
क्रियते स यन्मादिरषडक्षीण इत्येकम् । अविद्यमानानि षडक्षीण्यत्र स अषड-

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ॥
 समौ विस्मम्भविश्वासौ भ्रेषौ भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ॥
 युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ॥
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥
 आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥
 द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ॥

क्षीणः । विविक्तः विजनः छन्नः निःशलाकः रहः ॥ २२ ॥ रहः उपांशु
 सप्त विजनस्य । उपगताः अंशवः किरणाः यत्र । “उपांशुर्जपदेशे स्यादुपांशु
 विजनेऽव्ययम्” इति । तत्रैकं रहः सान्तं लीबम् । द्वितीयं रह उपांशु इति च द्वे
 अलिङ्गे अव्यये इत्यर्थः । तद्भवे रहोभवे रहस्यमित्येकम् । विस्मम्भः “ताल-
 व्यमध्योऽपि । विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च” इति मेदिनी ।
 विश्वासः द्वे । यथोचितात्स्वरूपाद्भंशः पतनं भ्रेष इत्येकम् ॥ २३ ॥ अभ्रेषः
 न्यायः कल्पः देशरूपं समञ्जसं पञ्चकं नीतेः । “प्रश्नस्तं देशनं देशरूपम् ।
 प्रश्नसायां रूपम्” । युक्तं औपयिकं लभ्यं भजमानं अभिनीतम् ॥ २४ ॥
 न्याय्यं षट् न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः । अभिनीतवदिति वच्छब्दो युक्त-
 दीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः । एते षडपि त्रिषु । संप्रधारणा समर्थनं द्वे युक्ता-
 युक्तपरीक्षायाः । अववादः निर्देशः निदेशः शासनम् ॥ २५ ॥ शिष्टिः
 आज्ञा षट् कर्माज्ञापनस्य । “कार्यमवलम्ब्य वदनमत्राववादः ।” संस्था
 मर्यादा । मर्येति सीमार्थेऽव्ययम् तत्रादीयते सा । धारणा स्थितिः चत्वारि
 न्यायमार्गस्थितेः । आगः अपराधः मन्तुः त्रीण्यपराधस्य । आगः सान्तं लीबे ।
 मन्तुः पुंसि । उद्धानं बन्धनं द्वे बन्धनस्य ॥ २६ ॥ द्विगुणो दण्डो द्विपाद्यः स्यात्
 एकम् । “द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ।” भागधेयः करः बलिः
 त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजप्राप्तभागस्य “धारा, पट्टी, वस्त्र इति ख्यातस्य” ।
 भाग एव भागधेयः “रूपनामभागेभ्यो धेयः” इत्यनेन स्वार्थे भागश्चादेय-
 प्रत्ययः । षट् नदीतीरादिस्थानं कट्टा इति ख्यातम् । आदिना गुल्म-

८]

द्वितीयं काण्डम्.

१८७

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ॥

सांदष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चांमरं तु प्रकीर्णकम् ॥

नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

गुल्मप्रतोल्यादि । तत्र यद्देयं नेतव्यानेतव्यवस्तुसंबन्धी राजग्राह्यो भागः स शुल्कः स्यात् । लमध्योऽयम् । एकं “जकात इति ख्यातस्य । स्त्रीवं शुल्कम्” प्राभृतं प्रदेशनम् ॥ २७ ॥ उपायनं उपग्राह्यं उपहारः उपदा षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्पमाणस्य वस्तुनः भेट नजराणा इति ख्यातस्य । तत्रोपदा स्त्रियाम् । युतकयोर्वधूवरयोरिदं यौतकम् । आदिना बन्धुदेयादि । यद्देयं तत्सुदायः हरणं च स्यात् द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य । “यौतकमपि । यौतकं यौतकं च तद्” इति वाचस्पतिः । सुदायः पुंसि ॥ २८ ॥ तत्कालः तदात्वं द्वे “वर्तमानकालस्य” । स चासौ कालश्च तत्कालः । उत्तर आगामी कालः आयतिः स्यात् एकम् । स्त्री । यत्सद्यः फलं तत्सांदष्टिकं एकम् । उत्तरं भावि फलं उदर्कः स्यात् एकम् ॥ २९ ॥ वह्निरभ्युत्पातः तोयमतिवृष्ट्यादिः तत्कृतं यद्भयं तत् अदृष्टमित्येकम् । “आदिना हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शूलमादयो गृह्यन्ते” । स्वपरराष्ट्रजन्यं चोरादि यद्भयं तत् दृष्टं एकम् । राज्ञां स्वपक्षप्रभवं स्वसहायजन्यं भयं अहिभयं स्यात् । एकम् ॥ ३० ॥ प्रक्रिया अधिकारः द्वे व्यवस्थास्थापनस्य । चामरं चमरमपि चामरेत्यपि । “चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः” इति मेदिनी । “चामरा चमरे बालव्यजने रोमगुच्छके” इति रमसः । प्रकीर्णकं द्वे “चवरी इति ख्यातस्य” । नृपासनं भद्रासनं द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य । तदृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं स्यात् सिंहाकारमासनमित्यर्थः । एकम् ॥ ३१ ॥ छत्रं आतपत्रं द्वे “छत्रस्य” ।

हैमं छत्रं त्वातपत्रं रात्रस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥
 भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥
 निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् ॥
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ॥
 मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
 इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥
 मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥
 प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समा उद्धान्तनिर्मदौ ॥
 हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

रात्र्यवेच्छत्रं तर्हि नृपलक्ष्म स्यात् एकम् । भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः द्वे पूर्णघटस्य ।
 भृङ्गारः विभर्ति जलमिति । कनकालुका द्वे स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य “झारी
 इति स्यात्तस्य” ॥ ३२ ॥ निवेशः शिबिरं द्वे सैन्यवासस्थानस्य “सेनेचा तल
 इति स्यात्तस्य । गोठ इति स्यात्तस्येति केचित्” । श्रवन्ति गच्छन्ति सैनिका
 अस्मिन् शिबिरम् । सज्जनं उपरक्षणं द्वे सैन्यरक्षणाय निशुक्तप्रहरिकादिवि-
 न्यासस्य “पाहरा, गस्त इति स्यात्तस्य” । हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्गं स्यात्
 एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । “नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः ।
 नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजेष्वन्तर्भाव इति मुकुटः” ॥ ३३ ॥
 दन्ती दन्तावलः हस्ती द्विरदः अनेकपः द्विपः मतङ्गजः गजः नागः ।
 “नागो मतङ्गजे सर्पे पुष्पागे नागकेसरे” इति कोशान्तरे । कुञ्जरः वारणः करी
 ॥ ३४ ॥ इभः स्तम्बेरमः पद्मी पञ्चदश हस्तिनः । “अतिश्रुतः कुञ्जो
 हनुरस्य कुञ्जरः” । यूथनाथः यूथपः द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य । मदोत्कटः
 मदकलः द्वे मदोन्मत्तस्य । कलभः “करम इत्यपि” करिशावकः द्वे
 करिपोतस्य “छावा इति स्यात्तस्य” ॥ ३५ ॥ प्रभिन्नः गर्जितः मत्तः
 त्रीणि ध्वरन्मदस्य । उद्धान्तः निर्मदः द्वे गतमदस्य । उद्भमति स्य मर्द
 उद्धान्तः । हास्तिकं गजता द्वे हस्तिनां वृन्दे । करिणी धेनुका वशा त्रीणि
 हस्तिन्याः । “वशा तालव्यान्ता” । वशा नार्या बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ॥
 कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमात् ॥ ३७ ॥
 अवग्रहो ललाटं स्याद्दीर्घिका त्वक्षिकूटकम् ॥
 अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
 अधः कुम्भस्य वाहित्यं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ॥
 आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥
 पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ॥
 द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥
 तोत्रं वैष्णुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ॥

दुहितर्यपीति कोशान्तरम् ॥ ३६ ॥ हस्तिनो गण्डः कपोलः कटः स्यात् ।
 एकम् । मदः दानं द्वे “मदोदकस्य” । वमथुः करशीकरः द्वे करिकरा-
 निर्गतजलकणस्य । शिरसः पिण्डौ कुम्भौ स्यातां एकम् । तयोः कुम्भयोर्मध्ये
 आकाशस्थानं विदुः स्यात् एकम् ॥ ३७ ॥ गजस्य ललाटं अवग्रहः “अव-
 ग्राह इत्यपि” एकम् । दीर्घिका “दीर्घिका दीर्घिका दीर्घिका” अक्षिकूटकं द्वे
 नेत्रगोलकस्य । हस्तिनः अपाङ्गदेशो निर्याणं एकम् । कर्णस्य मूलं चूलिका
 स्यात् एकम् । चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले तु हस्तिनाम् ॥ ३८ ॥ कुम्भ-
 स्वाधोभागे वाहित्यम् । इदं ललाटस्याप्यधो ज्ञेयं एकम् । अस्य वाहित्यस्या-
 धोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानं स्यात् एकम् । गजस्य स्कन्धदेश आसनं एकम् ।
 “आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवेशने” इति विश्वः । बिन्दुजालकं बिन्दुसमूहः
 पद्मकं स्यात् एकम् । पद्ममिव रक्तत्वात्पद्मकम् । हस्तिनो देहे हि प्रायश्च
 आरक्तबिन्दवः सन्ति ॥ ३९ ॥ गजस्य पार्श्वभागः पक्षभागः स्यात् एकम् ।
 अग्रतो यो भागः स दन्तभागः स्यात् एकम् । हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रं
 स्यात् । पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽवरं स्यात् । “पवर्गादिमध्यमपि । अपरं तूत्तरार्धं
 स्यात्पश्चाज्जङ्घागे च दन्तिनाम्” इति विश्वविश्वप्रकाशौ एकैकम् ॥ ४० ॥ “तोत्रं
 वैष्णुकं “वैष्णुकम्” । वैष्णुना निर्वृत्तम् । निर्वृत्तेक्षधूतादिभ्य इति ठक् । “तोत्रं
 तु प्राजने वैष्णुकेऽपि च” इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ द्वे तोदनदण्डस्य चावूक
 पराणा इत्यादिलौकिकप्रसिद्धस्य । बन्धनाधारस्तम्भे आलानमित्येकम् ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ॥

घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

शङ्खलं अन्दुकः अन्धतेऽनेन । “अदि बन्धने” । निगडः त्रीणि शङ्खलस्य । “शङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धे च निगडे त्रिषु” इति मेदिनी । अन्दूरित्यप्यन्यत्र । “अन्दूः स्त्रियां स्याभिगडे प्रमेदे भूषणस्य च” इति मेदिनी । अङ्कुशः सृणिः “तालव्यादिरपि । शृणिरङ्कुशवाची च काचश्च तृणवाचक इति श्रमेदः । द्वे अङ्कुशस्य । सृणिः स्त्रियाम् । आरक्षमममवपत्य सृणिं शिताग्रमिति तु माघस्य प्रमादः” ॥ ४१ ॥ दूष्या “चूष्येति मुकुटः” कक्ष्या वरत्रा त्रयं मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः । कक्ष्यायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या । कल्पना सज्जना द्वे नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे । प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथः पञ्च गजपृष्ठवर्तिनः आस्तरणस्य । हस्तीची शूल इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । स्त्रियां तु कुथा । “स्त्री प्रवेणी कुथं त्रिषु” इति बोपालितः । प्रवेणी स्त्रियाम् । “प्रवेणी स्त्री कुथावेण्योः” इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ असारं युद्धाद्यश्वमं हस्त्यश्वं हस्ती चाश्वश्च तद्गीतमुच्यते । सेनाङ्गत्वात्समाहारः । गजबन्धनी गजालानभूः वारी स्यात् । वार्यतेऽनया वारी एकं गज बन्धनस्थानस्य गजशाला इति ख्यातस्य । घोटकः घोट इत्यपि । “घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरङ्गमाः” इति रमसः । वीतिः पीतिरित्यपि । “पीतिर्नाशे स्त्रियां पाने” इति मेदिनी । “पीतिः पाने तुरङ्गे च” इति विश्वप्रकाशः । तुरगः तुरङ्गः अश्वः तुरङ्गमः ॥ ४३ ॥ वाजी वाहः अर्वा गन्धर्वः हयः सैन्धवः सप्तिः त्रयोदश घोटकस्य । वीतिरिदन्तः । अर्वा नकारान्तः । अर्वन्तौ । वाजिनौ । ये कुलीनाः प्रशस्तजातिमवा अश्वास्ते आजानेयाः एकम् । आजनेन धेपेणानेयाः प्रापणीया आजानेयाः । अश्वशास्त्रं तु । “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः”

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः ॥
 ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥
 पृष्ठः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ॥
 बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥
 त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ॥
 कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा द्वेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥
 निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥

इति । ये साधुबाहिन शोभनं वहन्ति ते विनीताः स्युः एकम् ॥ ४४ ॥
 वनायुदेशे जाताः वनायुजाः । एवं पारसीकाः । विदेशजाताः पारसीका-
 दयो हयमेदाः स्युः एकैकम् । “वनायुजः पारसीक उक्तः” इति रत्नकोशात् ।
 “श्वेताश्वं कर्कोर्यं वनायुजमपि पारसीकम्” इति नाममालायाश्च वनायुजपार-
 सीकौ पर्यायशब्दावपि । बाढीकं बाढिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिका-
 ण्डशेषादीर्घमध्योऽपि बाढीक इति । योऽश्वमेधीयः अश्वमेधाय हितोऽश्वः
 स ययुरित्येकम् । यो जवेन वेगेनाधिकः स जवनः एकम् ॥ ४५ ॥ पृष्ठः
 प्रशस्तमतिशयितं पृष्ठमस्य । गुण्यवत् । स्थौरी स्थूलस्येदं स्थौरम् । रलयोः
 सावर्ण्यम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । स्थौरीत्यपि द्वे जलादिभारबाहिनोऽश्वस्य ।
 सितः शुक्लोऽश्वः कर्क इत्येकम् । यो रथस्य वोढा स रथ्य इत्येकम् अस्य ।
 बालः किशोर एकं “शिगरु इति ख्यातस्य” । उपचारादान्यत्रापि प्रयोगः ।
 वामी अश्वा वडवा । वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारी-
 जात्यन्तरेऽपि चेति । त्रीण्यश्वायाः “घोडी इति ख्यातायाः” । गणे वड-
 वानां समूहे वाडवं एकम् ॥ ४६ ॥ अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म तदा-
 श्वीनं त्रिषु । “अश्वस्यैकाहगमे” इति स्वञ्प्रत्ययः । एकम् । अश्वानां मध्यं
 कश्यं एकम् । कशामर्हति कश्यम् । अश्वस्य निस्वनः शब्दः हेषा द्वेषा च
 स्यात् द्वे ॥ ४७ ॥ गलोद्देशः गलजत्रुसन्धिः निगालः स्यात् एकम् । “घण्टा-
 बन्धसमीपस्यो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृ-
 न्ततः” इत्यश्वशास्त्रम् । अश्वीयं आश्वं द्वे अश्वानां वृन्दे । वता निर्देशो द्वयो-
 स्तुल्यत्वद्योतनाय । अमूः आस्कन्दिताद्याः अश्वानां पञ्च गतयः धाराख्याः
 एकम् । यत्र वेगातोऽश्वो न शृणोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कन्दिताम् ।
 “भरपल्ला, भरघाव चाल इतिप्रसिद्धम् । केवलगत्यर्थे गृहीते चवडचाल

आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोष्मूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ॥

कविका तु खलीनोष्मी शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

पुच्छोष्मी लूमलाङ्गुले बालहस्तश्च बालधिः ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ॥

असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

इति प्रसिद्धे आस्कन्दितमित्यपि मतम् । चातुर्येण युक्ता सरला गतिर्धौरितकम् । “धौरितकम्” इति हेमचन्द्रः । तुरकी गामचाल इति प्रसिद्धम् । मध्यमवेगेन चक्रवद्गमणं रेचितं “दुडकी चाल इति प्रसिद्धम्” । अग्रकार्यं समुल्लस्य कुत्सितस्वलादौ कुञ्चितासं विचलनं वल्गितं “बाजी चाल इति प्रसिद्धम्” पूर्वापरोक्षमनतः क्रमादारोपणं प्लुतं “चौक चाल इति प्रसिद्धम्” ॥ ४८ ॥ अश्वस्य घोणा नासिका प्रोथमित्येकम् । “पुंसि क्लीबे च” । कविका खलीनः “खलीनमित्यपि” द्वे लोहादिनिर्मितस्य मुखमध्ये निहितस्य कडियालि “लगाम” इति ख्यातस्य । “कवीत्यप्यन्यत्र । क्लीबे खलीनम्” । कवते दन्तेन शब्दायते कविका । खे मुखे लीनः खलीनः । शफं खुरः “खुर इति भरतमालायां” द्वे “सुंभ इति ख्यातस्य” । खुरति विलिखति क्ष्मां खुरः ॥ ४९ ॥ पुच्छः लूमं लाङ्गुलं “लाङ्गुलमित्यपि” त्रीणि “दांडी इति ख्यातस्य । पुच्छः अस्त्री पुष्पपुंसकम्” । लूममदन्तम् । बालहस्तः बालाः हस्त इव दंशादिनिवारकत्वात् । बालधिः द्वे केयसम्-हयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य । बालधिः पुमान् । उपावृत्तः लुठितः द्वे भ्रमणा-न्त्यर्थे मुहुर्भुवि पार्श्वोभ्यां परावृत्तस्य लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शताङ्गः स्यन्दनः रथः इति त्रयम् । यच्चक्रयुतं यानं समराय युद्धार्थं न भवति असौ पुष्परथः स्वात् एकं संग्रामं विना यत्रोत्सवादौ मुखेन भ्रमणार्थं क्रीडारथस्य । यथा पुष्पनक्षत्रं मुख-करं तद्वद्ग्रथोपीति पुष्परथः । अन्तस्थमध्यः । पक्षरमध्यपाठोऽपि । तत्र कुसुमाकारत्वात्पुष्पमिव रथ इति विग्रहः ॥ ५१ ॥ कर्णीरथः प्रवहणं डयनं हयनमित्यपि । “हय गतौ” त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कुतस्योपरिष्कार-

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ॥
 क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गत्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥
 शिविका याप्ययानं स्याद्दोलां प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ॥
 उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥ ५३ ॥
 पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ॥
 रथे काम्बलवास्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥
 त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ॥
 धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

दिना पिहितस्य रथविशेषस्य “बुरख्याची गाडी इति प्रसिद्धस्य” । यष्ट-
 क्ष्यम् । कर्णीरथस्यां रघुनाथपत्नीम् । अनः शकटः द्वे “गाडा इति ख्यातस्य ।
 शकटः पुंसि क्लीबे च । शक्नोति भारं वोढुं शकटः” । अनः सान्तम् । “अनः
 क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि” इति रमसकोशः । कम्बलिभिर्धुवैर्वाहं वोढव्यं
 यच्छकटं सा गत्री “गात्रीति मुकुटः” एकं “गाडी इति ख्यातस्य” ।
 स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥ शिविका याप्ययानं याप्यैरधमैर्वाहं यानं द्वे पुरुषवाहस्य
 यानविशेषस्य “पालखी इति ख्यातस्य” । दोला “क्रीडि दोली” प्रेक्षा
 द्वे दोलायाः हिंदोला इति ख्यातायाः । “डोली इति ख्याताया वा” । आदि-
 शब्दात् शयनखट्वावाहादि दोला । द्वीपी व्याघ्रस्तर्षमणा प्रावृते रथे द्वैपः
 वैयाघ्रः इति द्वयम् ॥ ५३ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः पाण्डुकम्बलीत्येकम् ।
 “पाण्डुकम्बलादिनिः” । वासः दौकूल इत्यादौ सर्वत्र “परिवृतो रथः” इत्यनेन
 सामान्योऽण् प्रत्ययः । कम्बलादिभिरादिशब्दाद्वस्त्रदुकूलादिभिरावृते रथे
 काम्बलः वासः “दौकूलः चार्मः क्षौमः” इत्यादयः एकैकम् ॥ ५४ ॥ द्वैप-
 वैयाघ्रादयस्त्रिषु वाच्यलिङ्गत्वात् यद्वैपी रथ्या । द्वैपो रथः । रथ्या रथ-
 कट्या द्वयं रथसमूहे । धूः यानमुखं द्वे रथादेरग्रभागस्य “धूर इति ख्यातस्य” ।
 धूः स्त्री । धुरौ । रथाङ्गं अपस्करः द्वे रथावयवमात्रस्य ॥ ५५ ॥ चक्रं रथाङ्गं
 द्वे चक्रस्य “चाक इति ख्यातस्य” । नेमिः “नेमीत्यपि” प्रधिः द्वे तस्य चक्र-
 खान्ते भूस्पर्शिभागे “चाकाची धांव इति लौकिकप्रसिद्धस्य” । पिण्डिका
 “पिण्डीकेत्यपि” नाभिः “नामीत्यपि” द्वे चक्रकाष्ठाधारभूतस्य मण्डलाकारस्य
 चक्रमध्यस्य । नभ्यते हिंसतेऽधो नया नाभिः स्त्री । अधस्य नाभिषेपस्य

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ॥

पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगन्धरः ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

काष्ठस्याग्रे चक्रधारणार्थं यत्कीलकमारोप्यते तत्र अणिरित्येकम् । स्त्रीपुंसयोः । “अणिराणिबद्धाग्रकीलाश्रीसीमसु द्वयोः” इति मेदिनी ॥ ५६ ॥ रथगुप्तिः वरूथः द्वे शस्त्रादिभ्यः परिरक्षणार्थं रथस्य लोहादिभ्यः यदावरणं क्रियते तस्य । ना पुमान् । “त्रियते रथोऽनेन वरूथः” । कूबरः युगन्धरः द्वे यत्र रथस्याश्वा बध्यन्ते तस्य काष्ठस्य “दांडी इति ख्यातस्य । युगकाष्ठबन्धनस्थानस्यापि च । युगं वोढुर्वन्धनकाष्ठं धारयतीति युगन्धरः” । रथाधःस्थं काष्ठं अनुकर्षः । अनुकर्षेति नान्तोऽप्ययम् । “अनुकर्षा नाऽक्षतलदारु” इति बोपालितात् । एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः । युगेन अतति युगाद्रथाश्वादिः तस्य युगो युगाद्युगः प्रासङ्ग इति स्यात् । ना पुमान् । काकाशिवत् युगाद्युगइत्यस्यापि विशेषणम् । अयमेव युगशब्दः पुंसि न तु युग्मादिवाचीति प्रदर्शनार्थम् । युगान्तरमिति पाठे शकटसन्धियुगादन्यो युगः वृषादीनां स्कन्धे आसजमानः स प्रासङ्ग इत्यर्थः । एकं “जूं जोकड इति ख्यातस्य” । युगं द्वितीयं प्रासङ्ग इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं यानादिशब्दवाच्यम् । यानं युग्यं पत्रं धोरणं चत्वारि यत्परम्परावाहनं नरादिवोढुपरम्परया बाधते शिबिकादि तद्वैनीतकं स्यात् । विनीतानां शिक्षितानामिदम् । “पुंसि वैनीतकः । विनीतकमित्यपि” ॥ ५८ ॥ आधोरणाः “आधोरणाः इत्यपि” हस्तिपकाः हस्त्यारोहाः निषादिनः चत्वारि हस्तिपकेषु माहात इति ख्यातेषु । द्वे द्वे मिश्राण्ये इत्येके । तदा आद्ये महामात्रस्य । परे गजारोहस्य । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता सारथिः ॥ ५९ ॥ सव्येष्टः दक्षिणस्यः एता अष्टौ संज्ञा आख्याः “रथकुडुम्बिनः रथं कुडुम्बयितुं शीलमस्य यद्वा रथ एव कुडुम्बं यस्य

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ॥
 रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥
 भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥
 सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥
 परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
 कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ॥
 बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

सारथेरित्यर्थः । प्राजितारौ । सव्ये वामे तिष्ठति सव्येष्टः । सव्येष्टेति ऋदन्त
 इति केचित् । रथिनः स्यन्दनारोहाः द्वे रथानारूढा युध्यताम् । अश्वारोहाः
 सादिनः द्वे अश्ववार “स्वार” इति प्रसिद्धानाम् ॥ ६० ॥ भटः योधः योद्धा
 त्रयं योद्धुः । सेनारक्षाः सैनिकाः द्वे सेनारक्षकाणां ग्रहरिकादीनां “पाहरे-
 क्री, गस्तक्री इत्यादिख्यातानाम्” । सेनां रक्षन्ति सैनिकाः । ये सेनायां
 समवेताः संगतास्ते सैन्याः सैनिका इति च स्युः द्वे ॥ ६१ ॥ ये सहस्रेण
 बलिनः सैन्यवन्तः ते साहस्राः सहस्रिणश्च स्युः द्वे । बलं सैन्यं तदस्ति येषां
 ते । सहस्रं योद्धारः सन्त्येषां नायकानां ते । परिधिस्थः परिचरः द्वे सेना-
 नियन्तुर्यः समन्ताच्चरति तस्य दण्डनायकस्य “तलावेदार इति ख्यातस्य” ।
 परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः । सेनानीः वाहिनीपतिः द्वे सेनापतेः ।
 सेनान्यौ ॥ ६२ ॥ कञ्चुकः वारबाणः बाणं वारयति प्यन्तादण् वृणोति वा ।
 राजदन्तादित्वात्परनिपातः । “बाणवार इत्यपि” द्वे सप्ताहस्य चोल-
 कादेः । “ह्रीवे तु वारबाणम्” । सकञ्चुकाः पुरुषा मध्ये मध्यभागे दाढ्यार्थं
 कञ्चुकोपरि यद्बध्नन्ति तत्सारसनं अधिकाङ्गः द्वे “पचंग पाचंगी वा इति
 ख्यातस्य । कचित्सारसनाधिपाङ्ग इति पाठः । “तच्च सारसनं ज्ञेयमधिपाङ्गं
 निबन्धनम्” इति दुर्गः । “अधिपाङ्गं सारसनम्” इति कात्यश्च । शीर्षकम् ॥ ६३ ॥
 शीर्षण्यं शिरस्त्रं त्रीणि टोप इति ख्यातस्य । “शीर्षे कं मुखमस्त्राञ्जीर्ष-
 कम्” । तनुत्रं वर्म दंशनं उरश्छदः कङ्कटकः जगरः “जागर इत्यपि”
 कञ्चुकाः सप्तकं कवचस्य चिलखत इति लोकप्रसिद्धस्य । “ह्रीवे तु कवचम्”
 ॥ ६४ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तः पिनद्धः अपिनद्धः । वष्टि भागुरीत्यहोपवि-

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
 उरश्छदः कङ्कटको जङ्गरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
 पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ॥
 अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यच्युतसायकः ॥ ६८ ॥

कल्पः । चत्वारि परिहितकञ्चुकादेः । आमुच्यते बध्यते स आमुक्तः ।
 सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकङ्कटः पञ्च कवचभृतः । सन्नसति स
 सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता शरी । आमुक्तः
 कञ्चुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां
 गणे कावचिकमित्येकम् । पदातिः “पदातः पादातिः पादातः । पदातिप-
 त्तिपादातपादाविकपदाजयः” इत्यमरमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः
 “पादातिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति ।
 अव रक्षणादौ” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां
 अतति गच्छति न तु वाहनेन स पदातिः । “पादस्य पदाज्याति” इति पदादेशः ।
 पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः काण्डपृष्ठः “काण्ड-
 स्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । बाहिताभ्यादिष्विति
 परनिपातः” । आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥ कृत-
 हस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । “कृतोऽभ्वस्तो
 हस्तो यस्य कृतहस्तः” । लक्ष्याद्रेध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽपराद्धपृषत्कः
 स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षडधनु-
 र्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः अयं केवलकाण्डव-

८]

द्वितीयं काण्डम्.

१९७

घन्वी घनुष्मान्घानुष्को निषङ्गयस्त्री घनुर्धरः ॥
 स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥
 नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिको ॥ ७० ॥
 चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ॥
 अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥
 पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ॥
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥
 जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ॥

त्वादुपाधिभेदाद्वा घनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “द्वे शक्त्या-
 युधधारकस्य” । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । “शक्तियष्ट्योरीकम्” ॥६९॥
 यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दांडेवाला इति ख्यातस्य” । परश्वधः परशुः
 स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति-
 ख्यातस्य” । यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्र-
 मस्य स नैस्त्रिंशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य” । प्रासिकः “एकं
 प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य” । कौन्तिकः
 कुन्तहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम्” कुन्तो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मी
 फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य” फलति विशीर्यते
 फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयन्तिकः द्वे पताकां विभ्रतः “निशाण-
 करी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य” । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः । अनु-
 प्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रे-
 सरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्टुः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी” सप्त
 पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्टुः । मन्दगामी मन्थरः द्वे “अनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥
 जङ्घालः जङ्घिलः । “प्रङ्खालप्रङ्खिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः” इति वाचस्पतिः ।
 अतिजवः “अतिबल इत्यपि” द्वयमतिवेगवतः । जङ्घाकरिकः जाङ्घिकः “जङ्घा-
 साध्वत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा” । यो जङ्घाबलेन जीवति तत्र द्वयम् । तरस्वी
 त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः जवः षट् त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
 सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रिणोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥
 कामङ्गाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
 शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥
 सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
 ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ॥
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्नो-
 त्येवेत्यर्थः । एकम् । जेय इत्येकं । जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः न तु जय्यम् ।
 जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं
 संमुखं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अभित्रीयः अभ्यमित्रिण इति च स्यात्
 त्रीणि । य ऊर्जस्व पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति
 च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि पाठः” ।
 ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः” उरस्वन्तौ । रथिनः “रथिर
 इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदन्तः ।
 यः कामङ्गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् । “कामगा-
 मीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशङ्गामी अत्यर्थं गमनशीलः
 सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता
 जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे सांयुगे साधुः सांयुगीनः एकं
 “युद्धकुशलस्य” । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्रागुक्तं तदादयः “सांयुगी-
 नान्ताः” त्रिषु । बाध्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतना
 अनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ॥
 प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥
 एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥
 पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

अनीकः” ॥ ७८ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचनाविशेषेण
 स्थापनं व्यूह इत्येकं “विहू इति ख्यातस्य” । व्यूहलक्षणम् । “मुखे रथा
 हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकी-
 र्तिताः” इति । युधि दण्डादयो भेदाः विशेषाः व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य
 दण्डवत्तिर्यगवस्थानं दण्डः । अदिना भोगमण्डलादयः । यदाह कामन्दकः ।
 “तिर्यग्बृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः
 पृथग्बृत्तिरसंहतः” इति । “तत्र अन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः सर्पश्चरीरवदवस्थानं
 मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरभिभित्तानां स्थानमसंहतः । एतेषां च
 शकटमकरपताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं सन्ति” । प्रत्यासारः
 व्यूहपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः ।
 “प्रत्यासर इत्यपि” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रहः इत्यपि”
 द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥
 एक इमो यस्यां सा एकेमा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां
 सा । पञ्च पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः
 स्यात् । यदुक्तम् । “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च
 तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते” इति । एकम् । पत्त्यङ्गैः पत्तेरवयवैर्गजा-
 दिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुख्यादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा ।
 तिस्रभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः ।
 त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिस्रभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः ।
 एतत्रयेणाऽनीकिनी । तत्रयेण दशानीकिन्यः । तत्रयेण अश्वौहिणी । तथा
 च । अश्वौहिण्यमित्यधिकैः सप्तत्या द्वाष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि
 गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः
 २१८७० । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्जै-
 र्विना रथतुरगमैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव ।
 शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहनी पृतना चमूः ॥
 अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ॥
 इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥
 कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ॥
 कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिणीप्रमाणम् । अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु खौद्राष्टैर्कैर्द्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्ह-
 वैस्त्रिभिः पञ्चभिस्त पदातिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः
 ६५६१०, नराः १०९३५० सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति ।
 महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । खड्गं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चन्द्रा १ क्ष्य
 २ मि ३ हिमांशुभिः १ । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः ।
 सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० । एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥
 संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संपदः । “संपदेत्यन्यत्र” । विपत्तिः विपत्
 आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः आपदा इत्यन्यत्र” । आयुधं प्रहरणं
 शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः चापः धन्व शरासनं कोदण्ड
 कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे पुंसि च धन्व नान्तं धन्वनी ।
 “धन्वमिति अदन्तमपि” । धनुरुदन्तोऽपि । “शरावापो धनुः स्त्री स्याद्” इति
 त्रिकाण्डशेषात् । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् “एकम् । कालो यम इव
 पृष्ठमस्य” ॥ ८३ ॥ गाण्डीवः गाण्डिवः द्वे अर्जुनस्य धनुषि । “गाण्डिर्ग्रन्थि-
 रस्यास्ति । क्लीबे गाण्डीवं गाण्डिवं च गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थीयो
 वप्रत्ययः । गाण्ड्येत्यत्र यणा तन्नेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः” । कोटिः “कोटी”
 अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः प्रान्ते । गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या
 आघातस्ताडनं तद्धारणे चर्मादिकृतबाहुबन्धविशेषे । “गोधे तले इति व्यक्ति-
 द्वयादित्वम्” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
 गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य “चिल्ला” इति ख्यातस्य । शिञ्जिनीशब्दस्ताल-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥
 स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥
 पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
 कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्दयोः ॥
 प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥
 निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥
 तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः ॥ ८८ ॥
 तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः ॥

व्यादिः” मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः
 पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मण्डलं
 च । तत्र वामजङ्घाप्रसारपूर्वकदक्षिणजङ्घासङ्कोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजङ्घा-
 प्रसारपूर्वकवामजङ्घासङ्कोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् ।
 वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मण्डलाकारेण पादद्वयधारणं मण्डल-
 कम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेध्यस्य “निश्चाण इति ख्यातस्य” ।
 शराभ्यासः उपासनं द्वे शरश्रेयाभ्यासस्य । “शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शरा-
 भ्यासः” । पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥
 कलम्बः मार्गणः शरः सरः । “चित्रपङ्कः सरः शरः” इति त्रिकाण्डशेषात् ।
 पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः “प्रक्ष्वेदन
 इत्यपि” नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । “नरानाचामति नाराचः । अन्ये-
 भ्योऽपीति ङः । प्रज्ञाद्यप्” । पक्षः वाजः द्वे कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निर-
 स्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्तः
 दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासङ्गः तूणीरः निषङ्गः इषुधिः
 ॥ ८८ ॥ तूणी पद्ममिषुधेः बाणटेवप्याच्चा माता इति ख्यातस्य । इषवो
 वीयन्ते यस्यां मल्लार्वा सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । “तूणेषुधी उपासङ्गः”
 इति रत्नकोशे । खड्गः निस्त्रिंशः चन्द्रहासः असिः रिष्टिः ऋष्टिरित्यपि ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

दुधणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥

दयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च क्षुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

“ऋष्टिः खङ्गस्तरवारी” इति त्रिकाण्डशेषः । कौक्षेयकः मण्डलाग्रः करवालः “कर-
पालः इत्यपि” कृपाणः नव खङ्गस्य । “तरवार इति ख्यातस्य” खण्डयति
परं खङ्गः ८९ ॥ खङ्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं “थरुं, मूठ इति ख्यातस्य” ।
तकारादिकं पुंसि । आदिना “कटार खंजीर इत्यादिनामक” क्षुरिकादि-
ग्रहः । तस्य खङ्गस्य मुष्टेः चर्मवर्धिकाया निबन्धनं मेखला स्यात् “एकं डाली
इति ख्यातस्य” । यथा ग्रहरतो हस्तात् न निर्याति खङ्गः । फलकः फलं
चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । “क्रीवे फलकम्” । अस्य फल-
कस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्थानं स संग्राहः एकं “मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ९० ॥
दुधणः “दुधन इत्यपि” मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य “मुद्गल इति ख्यातस्य” ।
दुधणे इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । ईली “ईली ईलिः” करवालिका “कर-
पालिकेत्यपि” द्वे ह्रस्वखङ्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य “खांडा इति ख्यातस्य ।
गुप्ती इति केचित्” । भिन्दिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य
यन्त्रविशेषस्य “गोफण इति ख्यातस्य । भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभि-
धीयत इति । तदवच्छिन्नः कालीऽपि भिन्दिः तं पालयतीति भिन्दिपालः” ।
परिघः परिघातिनः द्वे लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः
परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । “परश्वध इत्यपि” चत्वारि कुठारस्य
“कुशाड इति ख्यातस्य” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । तत्र स्त्रियां कुठारी ।
“कुठारकः परशुरथ क्षुरिका कोशक्षयिका” इति रभसः । स्वधितिः पुंसि ।
शस्त्री असिपुत्री क्षुरिका असिधेनुका चत्वारि क्षुरिकायाः “सुरी इति
ख्यातायाः” ॥ ९२ ॥ शल्यं शङ्कुः । द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य “फल इति

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ॥
 प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥
 सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
 लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९४ ॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥
 यात्रा ब्रज्याऽभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥
 स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥
 अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

ख्यातस्य । शलति शल्यम् । “शल गतौ” । यच्चाश्वतः । सङ्ख्याकीलकयोः शङ्कुः
 शङ्कुः प्रहरणान्तर इति । ना पुमान् । सर्वला “शर्वला । शार्दूलशर्वलाशला-
 दुरिति श्रमेदात् ।” तोमरः “द्वे गुरगुंज इति प्रसिद्धस्य मन्थदण्डाकारशस्त्रमेद-
 स्य । तौर्गन्ता त्रियतेऽनेन तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला
 स्त्री ।” प्रासः कुन्तः “द्वे भाला इति ख्यातस्य ।” कोणः पालिः “पाली” अश्रिः
 “अश्रीः” कोटिः “कोटी” चत्वारि खड्गादिप्रान्तभागस्य “टोंक इति
 ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः स्त्रियाम्” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्व-
 सन्नहनं त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य “जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहन-
 मर्थे यस्य” । सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां
 दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभि-
 सार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्र लोहाभिसारः ।
 लोहाभिहारोऽपि । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । “लोहाभिहार इत्युक्तो
 विधिर्नीराजनोत्तरः” इत्यमरमाला । नीराजनो विधिरिति पाठे निःश्लेषेण
 राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ९३ ॥ अरौ शत्रुसमीपे यत्सेनया सहाभिगमनं
 तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा ब्रज्या अभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः
 षट् प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “प्रसरणीत्यपि पाठः । प्रसरणि-
 रित्यपि” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थितसैन्यस्य ।
 “प्रचक्रं चलितं त्रिषु” इत्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य
 बह्मनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । “अतिक्रम इत्यपि” ॥ ९६ ॥ बैतालिकाः

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करव
 त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यान्मे
 फलकोऽस्त्री फलं चर्म सं
 दुघणो मुद्गरधनौ स्त्र
 भिन्दिपालः सृगस्तु
 दयोः कुठारः स्त्र
 स्याच्छस्त्री चारि

“ऋष्टिः खङ्गास्तरवारी”

पालः इत्यपि” क

परं खङ्गः ८९ ॥

तकारादिकं पुं

ग्रहः । तस्य

इति ख्यात

चर्म त्रीणि

कस्य यो

दुघणः

दुघणो

पालि

गुप्ती

गुप्ती

कस्य यो
 दुघणः
 दुघणो
 पालि
 गुप्ती
 गुप्ती

हंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

रुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥

रुषिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

तरः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

तानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥

मायोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

नास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥

स्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

प्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

। स्त्रियाम् ॥ १०० ॥ दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं
आहो पुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तन्नाव आहो-
रुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहंरुषिका
न । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥
त्रेण तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः पराक्रमः प्राणः दक्ष परा-
मस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदन्तम् । सह इत्यदन्तोऽपि ।
“सहोऽस्त्रियां बले न स्त्री” इति रभसः । “सहो बले न स्त्रियां स्यात्” इति मे-
दिनी च । विक्रमः अतिशक्तिता द्वे अतितराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति
तच्छ्रमश्चान्त्यर्थं अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यदीराणां
मधपानं तदीरपानं स्यात् । वीरपाणमित्यपि । “वा भावकरणयोः” इति णत्वम् ।
युद्धं आयोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कन्दनं संख्यं
समीकं सांपरायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः
विग्रहः ॥ १०४ ॥ संग्रहारः अभिसंपातः कलिः संस्फोटः “संस्फोटः” संयुगः
अभ्यामर्दः “अभिमर्द इत्यपि” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये
च” इति मेदिनी । समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः
संयत् समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिंशद्युद्धस्य । संख्यं अनुस्वारम् ।

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ॥
 उरश्छदः कङ्कटको जङ्गरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥
 सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ॥
 पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाऽथ पादातं पत्तिसंहतिः ॥
 शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ॥
 अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

कल्पः । चत्वारि परिहितकञ्चुकादेः । आमुच्यते बध्यते स आमुक्तः ।
 सन्नद्धः वर्मितः सज्जः दंशितः व्यूढकङ्कटः पञ्च कवचभृतः । सन्नसति स
 सन्नद्धः ॥ ६५ ॥ आमुक्तादयस्त्रिषु । यथा आमुक्ता श्वाटी । आमुक्तः
 कञ्चुकः । आमुक्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्येत्यादि । वर्मभृतां कवचिनां
 गणे कावचिकमित्येकम् । पदातिः “पदातः पादातिः पादातः । पदातिप-
 त्तिपादातपादाविकपदाजयः” इत्यमरमाला । पत्तिः पदगः पादातिकः
 “पादातिगः । स्वार्थे कन् । पादाविक इत्यपि पाठः । पादाभ्यां अवति ।
 अव रक्षणादौ” पदाजिः ॥ ६६ ॥ पद्मः पदिकः सप्त पदातेः । पादाभ्यां
 अतति गच्छति न तु बाहनेन स पदातिः । “पादस्य पदाज्याति” इति पदादेशः ।
 पत्तिसंहतिः पदातिसमूहः पादातमित्येकम् । शस्त्राजीवः काण्डपृष्ठः “काण्ड-
 स्पृष्ट इति राजमुकुटः । तत्र स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । बाहिताभ्यादिष्विति
 परनिपातः” । आयुधीयः आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः ॥ ६७ ॥ कृत-
 हस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खः त्रीणि शरनिक्षेपनिष्णातस्य । “कृतोऽभ्यस्तो
 हस्तो यस्य कृतहस्तः” । लक्ष्याद्देध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽपराद्धपृषत्कः
 स्यात् एकम् ॥ ६८ ॥ धन्वी धनुष्मान् धानुष्कः निषङ्गी अस्त्री धनुर्धरः षट्धनु-
 र्धरस्य । धनुष्मन्तौ । काण्डवान् काण्डीरः द्वे शरधारिणः अयं केवलकाण्डव-

८]

द्वितीयं काण्डम्.

१९७

घन्वी घनुष्मान्घानुष्को निषङ्गयस्त्री घनुर्धरः ॥
 स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥६९॥
 याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपार्श्वधहेतिकौ ॥
 नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिको ॥ ७० ॥
 चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ॥
 अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥
 पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ॥
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥
 जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ॥

स्वादुपाधिमेदाद्वा घनुर्धरतो भिन्नः । शाक्तीकः शक्तिहेतिकः “द्वे शक्त्या-
 युधधारकस्य” । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । “शक्तियष्ट्योरीकम्” ॥६९॥
 यष्टिहेतिको याष्टीकः एकं “दाडिवाला इति ख्यातस्य” । परश्वधः परशुः
 स हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात् एकं “फरशीकरी गडासेकरी इति-
 ख्यातस्य” । यष्टिस्वधितिहेतिकावित्यपि पाठः । असिः खड्गः हेतिः शस्त्र-
 मस्य स नैस्त्रिशिकः एकं “निमचेकरी इति ख्यातस्य” । प्रासिकः “एकं
 प्रासायुधहेतिकस्य बल्लमकरी विटेकरी सांगकरी इति ख्यातस्य” । कौन्तिकः
 कुन्तहेतिकस्य “भालेकरी इति ख्यातस्यैकम्” कुन्तो भल्लः ॥ ७० ॥ चर्मी
 फलकपाणिः द्वे चर्मधारिणः “ढालाईत इति ख्यातस्य” फलति विशीर्यते
 फलकश्चर्म पाणौ यस्य । पताकी वैजयन्तिकः द्वे पताकां विभ्रतः “निशाण-
 करी, जरीपटकेकरी इति ख्यातस्य” । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः । अनु-
 प्लवः सहायः अनुचरः अभिचरः चत्वारि अनुचरस्य ॥ ७१ ॥ पुरोगः अग्रे-
 सरः “अग्रसरोऽपि” प्रष्ठः अग्रतःसरः पुरःसरः पुरोगमः पुरोगामी” सप्त
 पुरोगामिनः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः । मन्दगामी मन्थरः द्वे “शनैर्गामिनः” ॥ ७२ ॥
 जङ्घालः जङ्घिलः । “प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः” इति वाचस्पतिः ।
 अतिजवः “अतिबल इत्यपि” द्वयमतिवेगवतः । जङ्घाकरिकः जाङ्घिकः “जङ्घा-
 साध्वत्त्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा” । यो जङ्घाबलेन जीवति तत्र द्वयम् । तरस्वी
 त्वरितः वेगी प्रजवी जवनः जवः षट् त्वरितमात्रस्य ॥ ७३ ॥ यो जेतुं

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ॥
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
 सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रिण्योऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोतिशयान्वितः ॥ ७५ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ॥
 कामङ्गाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
 शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥
 सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
 ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ॥
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

शक्यते स जय्यः । यथा रामेण रावणो जय्यः । रावणं जेतुं रामः शक्रो-
 त्वेवेत्यर्थः । एकम् । जेय इत्येकं । जेतव्यमात्रे । यथा जेयं मनः न तु जय्यम् ।
 जैत्रः जेता द्वे जेतुः ॥ ७४ ॥ यो विद्विषतः शत्रून् प्रति अलं सामर्थ्येन योद्धुं
 समुत्सवं गच्छति सः अभ्यमित्र्यः अभित्रीयः अभ्यमित्रिण इति च स्यात्
 त्रीणि । य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी इति
 च स्यात् द्वे । “ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । ऊर्जोऽतिशयान्वित इत्यपि पाठः” ।
 ॥ ७५ ॥ उरस्वान् उरसिलः द्वे “विशालवक्षसः” उरस्वन्तौ । रथिनः “रथिर
 इत्यपि” रथिकः रथी त्रीणि रथस्वामिनः । रथोऽस्यास्तीति रथिनोऽदन्तः ।
 यः कामङ्गामी यथेच्छं गच्छति तच्छीलः सोऽनुकामीनः स्यात् । “कामगा-
 मीत्यपि” एकम् । तथेति गामिसमुच्चये । यो भृशङ्गामी अत्यर्थं गमनशीलः
 सोऽत्यन्तीनः एकम् ॥ ७६ ॥ शूरः वीरः विक्रान्तः त्रीणि शूरस्य । जेता
 जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य । रणे सांयुगे साधुः सांयुगीनः एकं
 “युद्धकुशलस्य” । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठेति यत्प्रागुक्तं तदादयः “सांयुगी-
 नान्ताः” त्रिषु । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७७ ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना
 अनीकिनी चमूः वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं अनीकं एकादश सेनायाः । “पुंसि

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ॥
प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ॥
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

अनीकः” ॥ ७८ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थं रचनाविशेषेण
स्थापनं व्यूह इत्येकं “विहू इति ख्यातस्य” । व्यूहलक्षणम् । “मुखे रथा
हयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकी-
र्तितः” इति । युधि दण्डादयो भेदाः विशेषाः व्यूहस्येति शेषः । सैन्यस्य
दण्डवत्तिर्यगवस्थानं दण्डः । अदिना भोगमण्डलादयः । यदाह कामन्दकः ।
“तिर्यग्बृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः
पृथग्बृत्तिरसंहतः” इति । “तत्र अन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः सर्पश्चरीरवदवस्थानं
मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरभिभितानां स्थानमसंहतः । एतेषां च
शकटमकरप्रताकासर्वतोभद्रदुर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं सन्ति” । प्रत्यासारः
व्यूहपार्ष्णिः द्वे व्यूहपश्चाद्भागस्य । प्रत्यासारयति भग्नान्प्रत्यासारः ।
“प्रत्यासर इत्यपि” सैन्यपृष्ठः प्रतिग्रहः “परिग्रहः पतद्ग्रहः इत्यपि”
द्वे सेनायाः पश्चाद्भागस्य । प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यते सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥
एक इमो यस्यां सा एकेमा । एको रथो यस्यां सा । त्रयोऽश्वा यस्यां
सा । पञ्च पदातयो यत्र सा । एतद्विशेषणचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः
स्यात् । यदुक्तम् । “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च
तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते” इति । एकम् । पत्त्यङ्गैः पत्तेरवयवैर्गजा-
दिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुख्यादय आख्याः स्युः ॥ ८० ॥ तद्यथा ।
तिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः ।
त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । तिसृभिः वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः ।
एतत्रयेणाऽनीकिनी । तत्रयेण दशानीकिन्यः । तत्रयेण अश्वौहिणी । तथा
च । अश्वौहिण्यमित्यधिकैः सप्तत्या क्षष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि
गजानामेकविंशतिः २१८७० । एवमेव रथानां तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः
२१८७० । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्जै-
र्विना रथतुरङ्गैः ६५६१० । नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि तथा नव ।
शतानि त्रीणि क्षत्र्यानि पञ्चाशच्च पदातयः १०९३५० । इत्येकैकम् । भारते

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहनी पृतना चमूः ॥

अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ॥

इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ॥

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

अक्षौहिणीप्रमाणम् । अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु स्वाँज्ञाष्टैर्कद्विकैर्गजैः । रथैरेतैर्ह-
वैस्त्रिभिः पञ्चमैश्च पदातिभिः । गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः
६५६१०, नराः १०९३५० सर्वमेकीकृत्य २१८७०० अक्षौहिणी भवति ।
महाक्षौहिणीप्रमाणं तु । स्वद्वयं ०० निधि ९ वेदा ४ क्षि २ चन्द्रा १ क्ष्य
२ मि ३ हिमांशुभिः १ । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः ।
सर्वमेकीकृत्य १३२१२४९०० । एतन्महाक्षौहिणीप्रमाणम् । संपत् ॥ ८१ ॥
संपत्तिः श्रीः लक्ष्मीः चत्वारि संपदः । “संपदेत्यन्यत्र” । विपत्तिः विपत्
आपत् त्रीणि आपदः । “आपत्तिः आपदा इत्यन्यत्र” । आयुधं प्रहरणं
शस्त्रं अस्त्रं चत्वारि शस्त्रमात्रस्य ॥ ८२ ॥ धनुः चापः धन्व शरासनं कोदण्ड
कार्मुकं इष्वासः सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे ह्रीवे पुंसि च धन्व नान्तं धन्वनी ।
“धन्वमिति अदन्तमपि” । धनुरुदन्तोऽपि । “शरावापो धनुः स्त्री स्याद्” इति
त्रिकाण्डशेषात् । कर्णस्य धनुः कालपृष्ठं स्यात् “एकम् । कालो यम इव
पृष्ठमस्य” ॥ ८३ ॥ गाण्डीवः गाण्डिवः द्वे अर्जुनस्य धनुषि । “गाण्डिर्ग्रन्थि-
रस्यास्ति । ह्रीवे गाण्डीवं गाण्डिवं च गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति मत्वर्थीयो
वग्रन्थयः । गाण्ड्येत्यत्र यणा तन्नेण ह्रस्वदीर्घयोर्निर्देशः” । कोटिः “कोटी”
अटनी “अटनिः” द्वे अस्य धनुषः ग्रान्ते । गोधा तलं द्वे ज्या मौर्वी तस्या
आघातस्ताडनं तद्धारणे चर्मादिकृतबाहुबन्धविशेषे । “गोधे तले इति व्यक्ति-
द्वयादित्वम्” ॥ ८४ ॥ धनुषो मध्यं लस्तक इत्येकम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः चत्वारि धनुर्गुणस्य “चिल्ला” इति ख्यातस्य । शिञ्जिनीशब्दस्ताल-

लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ॥
 स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ॥
 पृषत्कबाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
 कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्दयोः ॥
 प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥
 निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ॥
 तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः ॥ ८८ ॥
 तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्ट्यः ॥

व्यादिः” मूर्वाख्यस्य तृणस्य विकारो मौर्वी । प्रत्यालीढं आलीढं इत्यादयः
 पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा इत्यर्थः एकैकम् । आदिना समपदं वैशाखं मण्डलं
 च । तत्र वामजङ्घाप्रसारपूर्वकदक्षिणजङ्घासङ्कोचे प्रत्यालीढम् । दक्षिणजङ्घा-
 प्रसारपूर्वकवामजङ्घासङ्कोचे आलीढम् । पादयोः समत्वेन स्थितिः समपदम् ।
 वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये वैशाखम् । मण्डलाकारेण पादद्वयधारणं मण्डल-
 कम् ॥ ८५ ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं त्रीणि वेध्यस्य “निशाण इति ख्यातस्य” ।
 शराभ्यासः उपासनं द्वे शरक्षेपाभ्यासस्य । “शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः शरा-
 भ्यासः” । पृषत्कः बाणः विशिखः अजिह्वगः खगः आशुगः ॥ ८६ ॥
 कलम्बः मार्गणः शरः सरः । “चित्रपङ्कः सरः शरः” इति त्रिकाण्डशेषात् ।
 पत्री रोपः इषुः द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः । प्रक्ष्वेडनः “प्रक्ष्वेदन
 इत्यपि” नाराचः द्वे लोहमयस्य बाणस्य । “नरानाचामति नाराचः । अन्ये-
 भ्योऽपीति ङः । प्रज्ञाद्यण्” । पक्षः वाजः द्वे कङ्कादिपक्षस्य । उत्तरे निर-
 स्तादिलिप्तकान्तास्त्रिषु ॥ ८७ ॥ प्रहिते क्षिप्ते बाणे निरस्त इत्येकम् । विषाक्तः
 दिग्धः लिप्तकः त्रीणि विषाक्ते बाणे । तूणः उपासङ्गः तूणीरः निषङ्गः इषुधिः
 ॥ ८८ ॥ तूणी पद्ममिषुधेः बाणटेवण्याचा माता इति ख्यातस्य । इषवो
 वीयन्ते यस्यां मल्लार्या सा इषुधिः स्त्रीपुंसयोः । तूणी स्त्री । “तूणेषुधी उपासङ्गः”
 इति रत्नकोशे । खड्गः निस्त्रिंशः चन्द्रहासः असिः रिष्टिः ऋष्टिरित्यपि ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
 त्सरुः खङ्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ॥
 फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥
 दुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ॥
 भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः ॥ ९१ ॥
 दयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ॥
 स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

“ऋष्टिः खङ्गस्तरवारी” इति त्रिकाण्डशेषः । कौक्षेयकः मण्डलाग्रः करवालः “कर-
 पालः इत्यपि” कृपाणः नव खङ्गस्य । “तरवार इति ख्यातस्य” खण्डयति
 परं खङ्गः ८९ ॥ खङ्गस्य मुष्टौ त्सरुरित्येकं “थरुं, मूठ इति ख्यातस्य” ।
 तकारादिकं पुंसि । आदिना “कटार खंजीर इत्यादिनामक” छुरिकादि-
 ग्रहः । तस्य खङ्गस्य मुष्टेः चर्मवर्धिकाया निबन्धनं मेखला स्यात् “एकं डाली
 इति ख्यातस्य” । यथा ग्रहरतो हस्तात् न निर्याति खङ्गः । फलकः फलं
 चर्म त्रीणि ढाल इति ख्यातस्य चर्मणः । “क्रीवे फलकम्” । अस्य फल-
 कस्य यो मुष्टिर्ग्रहणस्यानं स संग्राहः एकं “मूठ इति ख्यातस्य” ॥ ९० ॥
 दुघणः “दुघन इत्यपि” मुद्गरः घनः त्रयं मुद्गरस्य “मुद्गल इति ख्यातस्य” ।
 दुघणे इति सप्तम्यन्तपाठोऽपि । ईली “ईली ईलिः” करवालिका “कर-
 पालिकेत्यपि” द्वे ह्रस्वखङ्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य “खांडा इति ख्यातस्य ।
 गुप्ती इति केचित्” । भिन्दिपालः सृगः द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य रज्जुमयस्य
 यन्त्रविशेषस्य “गोफण इति ख्यातस्य । भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभि-
 धीयत इति । तदवच्छिन्नः कालीऽपि भिन्दिः तं पालयतीति भिन्दिपालः” ।
 परिघः परिघातिनः द्वे लोहचक्रहस्तप्रमाणलगुडस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः स्वधितिः
 परशुः परश्वधः परश्वं दधाति । “परश्वध इत्यपि” चत्वारि कुठारस्य
 “कुशाड इति ख्यातस्य” । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः । तत्र स्त्रियां कुठारी ।
 “कुठारकः पर्युरथ छुरिका कोशश्चायिका” इति रभसः । स्वधितिः पुंसि ।
 शस्त्री असिपुत्री छुरिका असिधेनुका चत्वारि छुरिकायाः “सुरी इति
 ख्यातायाः” ॥ ९२ ॥ शल्यं शङ्कुः । द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य “फल इति

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ॥
 प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥
 सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः ॥
 लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९४ ॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ॥
 यात्रा ब्रज्याऽभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥
 स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ॥
 अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

ख्यातस्य । शलति शल्यम् । “शल गतौ” । यच्चाश्वतः । सङ्ख्याकीलकयोः शङ्कुः
 शङ्कुः प्रहरणान्तर इति । ना पुमान् । सर्वला “शर्वला । शार्दूलशर्वलाशला-
 दुरिति श्रमेदात् ।” तोमरः “द्वे गुरगृज इति प्रसिद्धस्य मन्थदण्डाकारशस्त्रमेद-
 स्य । तौर्गन्ता त्रियतेऽनेन तोमरः । शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येत्येके । तत्र सर्वला
 स्त्री ।” प्रासः कुन्तः “द्वे भाला इति ख्यातस्य ।” कोणः पालिः “पाली” अश्रिः
 “अश्रीः” कोटिः “कोटी” चत्वारि खड्गादिप्रान्तभागस्य “टोंक इति
 ख्यातस्य । तत्र पाल्यादयः स्त्रियाम्” ॥ ९३ ॥ सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्व-
 सन्नहनं त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य “जमाव इति ख्यातस्य । सर्वसन्नहन-
 मर्थो यस्य” । सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः । अस्त्रभृतां राज्ञां महानवम्यां
 दशम्यां वा नीराजनासमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणः यो विधिः स लोहाभि-
 सार इत्युच्यते एकम् । लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽत्र लोहाभिसारः ।
 लोहाभिहारोऽपि । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । “लोहाभिहार इत्युक्तो
 विधिर्नीराजनोत्तरः” इत्यमरमाला । नीराजनो विधिरिति पाठे निःशेषेण
 राजनमत्रेति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ ९३ ॥ अरौ शत्रुसमीपे यत्सेनया सहाभिगमनं
 तदभिषेणनं स्यात् एकम् । यात्रा ब्रज्या अभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः
 षट् प्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः प्रसरणं “प्रसरणीत्यपि पाठः । प्रसरणि-
 रित्यपि” द्वे सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तेः । प्रचक्रं चलितं द्वे प्रस्थितसैन्यस्य ।
 “प्रचक्रं चलितं त्रिषु” इत्यमरमाला । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य
 बह्मनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । “अतिक्रम इत्यपि” ॥ ९६ ॥ वैतालिकाः

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाटिकाऽर्थकाः ॥
 स्युर्मगधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥
 संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥
 रेणुर्दयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥
 चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥
 पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥
 सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा ॥

बोधकराः द्वे ये नृपान्स्तुतिपाठेन प्रातर्बोधयन्ति तेषु । “विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति ते वैतालिकाः ।” चाक्रिकाः घाटिकाः द्वे बन्दिविशेषेषु । घण्टाघातेन ये शंसन्ति ते घाटिकाः । यदाहुः । प्रबोधसमये । घण्टाशिल्पास्तु घाटिका इति । चक्रिका घटिकार्थका इति क्वचित्पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् । घटीं कायन्ति “कै शब्दे” द्वे घटिकावादकस्य । मागधाः मगधाः “मधुका इति मुकुटः । मधु मधुरं कायन्ति इति विग्रहः ।” द्वे राजाग्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । यदाहुः । “मागधाः सूतवंशजाः” इति । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः द्वे राजादिस्तुतिपाठकेषु “भाट इति ख्यातेषु” वन्दन्ते स्तुवते तच्छीला वन्दिनः । यदुक्तम् । “वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः” इति । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९७ ॥ समयाच्छपथाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराङ्मुखास्ते संशप्तकाः स्युरेकम् । रेणुः धूलिः “धूली” पांसुः “पांशुः” रजः चत्वारि धूल्याः धूल इति ख्यातायाः । “रेणुः स्त्रीपुंसयोः ।” पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥ ९८ ॥ चूर्णं क्षोदः द्वे पिष्टस्य रजसः । षडपि रजस इत्येके । चूर्णं पुंलिङ्गोऽपि । “चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु” इति मेदिनी । “चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करः” इति शाश्वतश्च । समुत्पिञ्जः पिञ्जलः द्वे अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ पताका वैजयन्ती केतनं ध्वजं चत्वारि पताकायाः । केतनादि द्वयं पताकादण्डस्येत्येके । “पुंसि ध्वजः” ॥ ९९ ॥ या युद्धभूमिः खण्डितैर्गजादिभिरतिभयप्रदा सा वीराशंसनं स्यात् “एकम् । वीरा आशंसन्तेऽत्र वीराशंसनम् । “आङः शसि इच्छायाम्” । अहं पूर्वमहं पूर्वं अहमग्रे भवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धं अहंपूर्विका स्यात् । सुप् सुपेति समासे स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।

८]

द्वितीयं काण्डम्.

२०५

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥
 अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥
 द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥
 शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तितता ॥ १०२ ॥
 वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥
 युद्धमायोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ॥
 अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
 संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥

एकम् । स्त्रियाम् ॥ १०० ॥ दर्पादात्मविषये या संभावना सामर्थ्याविष्करणं
 सा आहो पुरुषिकेत्युच्यते । अहंपुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तज्जाव आहो-
 पुरुषिका एकम् । यः परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्यहंकारः सा अहमहमिका
 स्यात् । अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकं षडक्षरम् ॥ १०१ ॥
 द्रविणं तरः सहः बलं शौर्यं स्थाम शुष्मं शक्तिः पराक्रमः प्राणः दश परा-
 क्रमस्य । तरसी । सहसी । स्थामनी । शुष्ममदन्तम् । सह इत्यदन्तोऽपि ।
 “सहोऽस्त्रियां बले न स्त्री” इति रभसः । “सहो बले न स्त्रियां स्यात्” इति मे-
 दिनी च । विक्रमः अतिशक्तितता द्वे अतितराक्रमस्य ॥ १०२ ॥ रणे वृत्ते सति
 तच्छ्रमश्चान्यर्थे अथवा भाविनि भविष्यति रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्दीराणां
 मद्यपानं तद्दीरपानं स्यात् । वीरपाणमित्यपि । “वा भावकरणयोः” इति णत्वम् ।
 युद्धं आयोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥ मृधं आस्कन्दनं संख्यं
 समीकं सांपरायिकं “संपरायिकं” कन् । समरः अनीकः रणः कलहः
 विग्रहः ॥ १०४ ॥ संप्रहारः अभिसंपातः कलिः संस्फोटः “संस्फोटः” संयुगः
 अभ्यामर्दः “अभिमर्द इत्यपि” । “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये
 च” इति मेदिनी । समाघातः संग्रामः अभ्यागमः आहवः ॥ १०५ ॥ समुदायः
 संगतः समितिः आजिः समित् युत् एकत्रिशुद्धस्य । संख्यं अनुस्वारम् ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिश्रुधः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥

क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हटोऽथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

समरादित्रयं अस्त्रियाम् । संयतौ समितौ । युधौ । नियुद्धं बाहुयुद्धं द्वे बाहुयुद्धस्य । तुमुलं इत्येकं रणस्य संकुले परस्परसंवाधे वर्तते ॥ १०६ ॥ क्ष्वेडा सिंहनादः द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । क्ष्वेडा टावन्ता । करिणां घटना युद्धे संघटनं घटा स्यात् । योधानां संरावः आक्रोशपूर्वकः शब्दः क्रन्दनं स्यात् अन्योन्यस्पर्धया योधानामाहानस्य एकम् । करिणां गर्जितं बृंहितं स्यात् एकम् ॥ १०७ ॥ धनुषः शब्दो विस्फारः एकम् । पटहः आडम्बरः द्वे संग्रामध्वनेः । प्रसभं बलात्कारः हटः त्रीणि बलात्कारस्य । “प्रगता सभा विचारोऽस्मात्प्रसभम् । बलात्करणं बलात्कारः” स्खलितं छलं द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥ अजन्यं उत्पातः उपसर्गः त्रयमुत्पातस्य “शुभाशुभसूचकस्य । न जने साधु अजन्यम्” । मूर्च्छा कश्मलं मोहः त्रीणि मूर्च्छायाः । अवमर्दः पीडनं द्वे सस्यादिसंपन्नस्य देशस्य यत्परचक्रेण पीडनं तत्र ॥ १०९ ॥ अभ्यवस्कन्दनं अभ्यासादनं द्वे छलादाक्रमणस्य घाट इति ख्यातस्य । छापा इत्यपि । विजयः जयः द्वे शत्रुपराङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य । वैरशुद्धिः प्रतीकारः वैरनिर्यातनं त्रीणि वैरप्रतीकारस्य ॥ ११० ॥ प्रद्रावः उद्रावः संद्रावः संदावः विद्रवः

८]

द्वितीयं काण्डम्.

२०७

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥
 अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥
 पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥
 प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ १२ ॥
 प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ॥
 निर्वासनं संज्ञपनं निर्गन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥
 निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ १४ ॥
 उद्दासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ॥
 आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्पञ्चतां कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥
 अन्तो नाशो द्योर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥
 परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥

द्रवः अपक्रमः अपयानं अष्टौ पलायनस्य । यः रणे भङ्गः स पराजय इत्येकम् ॥ १११ ॥ पराजितः पराभूतः द्वे निर्जितस्य । नष्टः तिरोहितः द्वे निलीनस्य । त्रिष्विति काकाक्षिवदुभयत्र युज्यते । प्रमापणादिष्वचान्तानि त्रिंशन्नामानि वक्ष्यन्ते । “तानि । प्रमापणं प्रमापनं वा । निर्वहणं निर्वहणं वा । निकारणं विशारणं निशारणं वा ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निषूदनमिति वा । निर्हिसनं निर्वासनं संज्ञपनं “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा” “ज्ञाप मिष” इति वा । निर्गन्थनं निर्गन्धनं वा । अपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥ उद्दासनं प्रमथनं क्रथनं उद्जासनम् । प्रमापणमित्यारभ्योद्जासनपर्यन्तं भावल्युद्धन्ताः । आलम्भः पिञ्जः विशरः घातः उन्माथः “उन्मथो वा” वधः इति ॥ ११५ ॥ पञ्चता “पञ्चत्वं” कालधर्मः दिष्टान्तः प्रलयः अत्ययः अन्तः नाशः मृत्युः मरणं निधनः दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥ परासुः प्राप्तपञ्चत्वः परेतः प्रेतः संस्थितः मृतः प्रमीतः

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥११७॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

प्रग्रहोपग्रहौ बन्धाः कारा स्याद्वन्धनालये ॥

पुंसि भूमन्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ॥

सप्त मृतस्य । एते वाच्यलिङ्गाः । चिता चित्या चितिः “त्रयं प्रेतदाहाधार-
चुल्लेः सरण इति ख्यातस्य” ॥ ११७ ॥ अपमूर्धं मस्तकहीनं नर्तकक्रिया-
युक्तं यत्कलेवरं “बड इति ख्यातं” स कबन्धः स्यात् । कबन्धं सलिले तुण्डे
कबन्धो राहुरक्षसोरित्युक्तम् । एकम् । युद्धे सहस्रपूरणः कबन्धो नृत्यते । उप-
चाराभर्तनरहितेऽपि प्रयोगः । श्मशानं पितृवनं द्वे प्रेतभूमेः “मसंणवटी इति
ख्यातायाः” । शवः श्वेतेऽस्मिन् श्मशानं “द्वितालव्यम्” । कुणपः शवं
द्वे निर्जीवशरीरस्य । “पुंसि तु शवः” ॥ ११८ ॥ प्रग्रहः उपग्रहः बन्दी
“बन्दिरित्यपि” त्रीणि “चोरादेराकर्षणस्य बन्दी अटकाव इति कैद इत्यपि
ख्यातस्य” । बन्धनगेहे कारेत्येकं स्त्रियाम् । असवः प्राणाः द्वे प्राणानां ।
भूमि बहुत्वे । एवंशब्दात्प्राणा अपि नित्यं पुंसि भूमि च । प्राणो नाम
वायुरित्येके तच्च वायुमात्रविवक्षया । जीवः असुधारणं द्वे प्राणधारणस्य
॥ ११९ ॥ जीवितावच्छिन्नः काल आयुः स्यात् एकम् । उसन्तं ह्रीवे ।
जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवातुः स्यात् । ना पुमान् एकम् ॥ इति क्षत्रि-
यवर्गः ॥ ८ ॥ ऊरव्यः ब्रह्मण ऊरोर्जातः । शरीरावयवाद्यत् “ओर्गुणः” अवा-
देशः । ऊरुजः अर्यः वैश्यः भूमिस्पृक् विद् । षट् वैश्यस्य । आजीवः
जीविका वार्ता वृत्तिः वर्तनं जीवनं षट् जीविकामात्रस्य ॥ १ ॥ कृषिः कर्ष-
णम् । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं गोरक्षणादि । वणिजां कर्म वाणिज्यं क्रय-
विक्रयादि । “वणिज्यम् । वणिजेत्यपि” । एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ॥

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३८ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ॥

याञ्जयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

जीवितका भेदा इत्यर्थः । “कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्” इति महा-
भारते भगवद्गीतायाम् । अथ “मृतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा । सत्या-
नृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथंचन” इत्यादिस्मृत्युक्तान् वृत्तिभेदान् व्युत्पादयति ।
सेवा परचित्तानुवर्तनं सा श्ववृत्तिः । शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ।
“शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषि-
रुच्यते” इत्युक्तम् । “श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्” इति श्रीभागवते । एकम् । कृषिः कर्षणं
तदनृतं स्यात् । “अनृतं कर्षणं स्मृतम्” इति स्मृतेः । प्रनृतमिति कचित्पाठः ।
“प्रनृतं कर्षणं स्मृतम्” इति मनूक्तेः । एकम् । उच्छश्च शिलं च उच्छशिलं समा-
हारद्वन्द्वः । आपणादौ पतितकणानामेकशो ब्रह्मण्युच्छः । क्षेत्रादौ स्वामित्य-
क्तकणिष्ठानां ब्रह्मणं शिलम् । एतद्वयं ऋतमित्युच्यते । “उच्छः कणश्च आदानं
कणिष्ठाद्यर्जनं शिलम्” इति यादवः । “पुमानुच्छः शिलं त्वृतम्” इति बोपालितः ।
एकम् ॥ २ ॥ याचिते प्रत्यहं तण्डुलादियाज्यायां मृतमित्येकम् । “मृतं तु नित्य-
याज्या स्यात्” इत्युक्तेः । अयाचिते अजगरवर्तनवद्याज्यां विनैव लब्धे अमृतमि-
त्येकम् । वणिग्भावो वाणिज्यं क्रयविक्रयादि तत्सत्यानृतं स्यात् एकम् ।
किंचित्सत्यं किंचिदसत्यं सत्यानृतम् । ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥ उद्धारः त्रय-
मृणस्य । “उद्धारश्चोद्धृतावृणे” इति विश्वः । अर्थप्रयोगः कुसीदं “कुसीदं
कुषीदं चेत्यपि” । वृद्धिजीविका त्रीणि ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके
“व्याज इति ख्यातेन” जीविकायाम् । याज्याया यदाप्तं तद्याचितकं “एकं
जायां जाणलेला जायजाणा जिन्नस इति ख्यातस्य” । निमयात्परिवर्तादाप्तं
आपमित्यकम् । अपमित्य आप्तं “अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ” । “परिवर्तो

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ॥

तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता ॥ ७ ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षेमम् ॥

विनिमयः” इति मेदिनी । “निमयः परिवर्तः स्यात्” इति मनुः ॥४॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमर्ण इत्येकं सावकार इति प्रसिद्धस्य । “उत्तमं ऋणमस्य” । ऋणस्य ग्राहकोऽधमर्ण इत्येकं कर्जदार इति प्रसिद्धस्य । कुसीदिकः वार्धुषिकः वृद्धयाजीवः वार्धुषिः चत्वारि ऋणं दत्त्वा तद्वृद्धयाजीविनः पुरुषस्य । “कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णीं प्रयच्छति वार्धुषिकः” ॥५॥ क्षेत्राजीवः कर्षकः “कर्षको वा” कृषिकः कृषीवलः चत्वारि कृषीवलस्य शेतकरीति लौकिकभाषायाम् । कृषिरस्यास्तीति कृषीवलः । बले इति दीर्घः । व्रीह्युद्भवोचितं व्रीहीणामुद्भवे योग्यं क्षेत्रं त्रैहेयं एकम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयं एकम् ॥६॥ यवादीनां भवनं उद्भवोचितं यत्क्षेत्रं तत् यव्यादि । यथा यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवका अल्पयवास्तेषां भवनं क्षेत्रं यवक्यम् । “यवकः शूकधान्यो यवः” । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्टिक्यं एकैकम् । तिल्यं तैलीनवन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । यथा तिल्यं तैलीनं द्वे तिलानां भवने क्षेत्रे । एवं माष्यं माषीणं द्वे माषाणां भवने क्षेत्रे । उमा अतस्यस्तासां क्षेत्रं उम्यं औमीनं द्वे । अणुघान्यभेदस्तत्क्षेत्रे अणव्यं आणवीनं द्वे । भङ्गा मातुलानी तत्क्षेत्रं भङ्गं भङ्गीनं द्वे ॥७॥ शेषाणां व्रीहादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । शेषधान्योद्भवोचितमिति वा प्राठः । यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाणकीनम् । गौधूमीनम् । कालामीनम् । कौलत्थीनम् । प्रैयंगवीनमित्यादि । “धान्यानां भवने क्षेत्रे खज्ज” ईनादेशः । एकैकम् । शकशाकटं शकशानिकं द्वयं शकक्षेत्रादिके लीपम् । भवने क्षेत्रे शकटशककिनाविति वार्तिकेन सिद्धमेतत् । आद्यौ

(“शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्”) (१)

बीजाकृतं तूष्कृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ॥

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

उत्तं पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजाकृतम् । “कृजो द्वितीया” इति डाच् । सीत्यं कृष्टं हल्यं त्रीणि कृष्टमात्रस्य । सीतया हललेखया संमितं सीत्यम् । “शीत्यमित्यपि” । हलेन कृष्टं हल्यम् ॥ ८ ॥ त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यं चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । त्रिगुणं “त्रिवारं” कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतम् । “संख्यायाश्च” इति डाच् । तस्मिन् त्रिगुणाकृते इत्यर्थः । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । यथा । द्विगुणाकृतं द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यं चत्वारि वारद्वयकृष्टस्य । इह द्विःकृष्टे शम्बाकृतमित्यपि नाम । “शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते इति रामाश्रमः । सिद्धान्तकौमुद्यां तु शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । शम्बाकृतमिति दन्त्यादिरपि” । एवं पञ्च ॥ ९ ॥ उप्यतेऽसिभिति वापः क्षेत्रम् । द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ द्रौणिकादयः स्युः । यथा द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकः । आढकस्य वापः आढकिकः । आदिशब्दात्प्रत्यस्य वापः । प्रास्थिकः “कौडविकः” इत्यपि । वापादावित्यादिशब्दात्पचादिग्रहः । द्रोणस्य पचो द्रौणिकः कटाहः । खारीवापः खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः एकम् । उत्तमर्णादयः खारीकान्ताः त्रिलिङ्गाम् । वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः क्षेत्रं त्रीणि क्षेत्रस्य “शेत इति ख्यातस्य” । “वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ” इति हैमः । अस्य क्षेत्रस्य गणे समूहे कैदारकं कैदार्यं “कैदारं” क्षेत्रं कैदारिकं इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं लेष्टुः द्वे मृत्तिकाखण्डस्य । “ढंकूल,

लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् ॥

निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः ॥

ईषां लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

डिफळ इति ख्यातस्य” । “लोष्टं पुंस्यपि लेष्टुः षण्ठेऽपि लोष्टः स्यात्” इति बोपा-
लितः । कोटिशः कोटीशः इत्यपि लोष्टभेदनः द्वे लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य “कुळव
डिफळा इति ख्यातस्य” । प्राजनं तोदनं तोत्रं त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिन-
स्तोत्रस्य “आसूड, चाबूक इति ख्यातस्य” । तुद्यतेऽनेन तोत्रम् । यल्ल-
क्ष्यम् । तोत्रवेत्रैकपाणये । खनित्रं अवदारणं द्वे कुहालादेः “कुदळ इति
ख्यातस्य” ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रं द्वे । लुनाति छिनत्ति अनेन लवित्रं
“इळा कोयता” इति प्रसिद्धम् । आबन्धः योत्रं योक्त्रं त्रीणि युगबन्धनो-
पयोगिन्यां रज्जौ “जुंषणी जोतें इति ख्यातायाम्” । फलं निरीशं “निरी-
षमिति” कुटकम् । “दीर्घादिरिति मुकुटः” फालः कृषकः “कृषिकः ।
कृषिकाकृषिकौ फालकृषकाविति रुद्रात्स्त्रियामपि” पञ्च लाङ्गलस्याघः
स्थिते काष्ठे यस्याग्रं लोहेन प्रबध्यते । “आद्यत्रयं यत्र काष्ठे फालो निब-
ध्यते तस्य । अन्त्यद्वयं फालस्येत्यपि मतम्” । फलति विशीर्यते भूमिरनेन
फालः । लाङ्गलं हलं हालः । “हालः फालबहः सीता” इति विक्रमादित्यः ।
“हालो हले पुमान् हाला मदिरायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ १३ ॥
गोदारणं सीरः “शीर इत्यपि” चत्वारि हलस्य । शम्या युगकीलकः द्वे
युगस्य कीलके स्त्रीळ इति ख्याते । शम्यते वृषादिरनया शम्या । लाङ्गलस्य
दण्ड ईषा स्यात् । “ईशा” । “प्रभृशंकरयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके” इति
तालव्यान्ते रुद्रभसौ । “ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके” इति
शान्तेषु विश्वः । एकं इसाड इति ख्यातस्य । लाङ्गलपद्धतिः, हलरचितारेखा
सीता स्यात् । शीता । “शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशा-
ननरिपोः सहघर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतो-
ऽलसे च बहुवाररतौ च दृष्टः” इति तालव्यादौ धरणिः । एकं नागराचें तास

पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥

हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्ठकौ ॥

वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥ पशुबन्धने वृषादिबन्धननिमित्ते यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः “मेधिरित्यपि” खलेदारु इति द्वे “मेढ इति ख्यातस्य” । खलेदारु इति “हलदन्तात्” इति सप्तम्या अलुक् । यद्वा खले धान्यमर्दनस्यले यद्दारु इति पृथक्पदं वा । आशुः व्रीहिः पाटलः पाटलिरित्यपि । पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति त्रयं व्रीहेः । “पाटलो व्रीहिपाटल उच्यते” इति नामद्वयमिति सुभूतिः । तत्र आशु क्लीबे पुंस्यपि । “आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः” इति हेमचन्द्रः । आशुव्रीहिरित्येकं पदमिति सुभूतिः । “अशु व्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्” इति रुद्रोऽपि । व्रीह्यादिः पुंसि । धान्यमात्रेऽपि व्रीहिं वक्षन्ति । शितशूकः यवः द्वे जव इति ख्यातस्य “शितशूको द्वितालव्यः । मध्यतालव्योऽपि” ॥ १५ ॥ तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णे तोक्म इत्येकम् “निःशूकयवस्य” । कलायः सतीनकः । “सातीनक इति माधवः । प्रज्ञाघञ् । सतीनक” इति मेदिनी । हरेणुः रेणुकः चत्वारि “वाटाणा इति ख्यातस्य” । कोरदूषः कोद्रवः “काद्रव इत्यपि” द्वे हरीक इति ख्यातस्य ॥ १६ ॥ मङ्गल्यकः मसूरः । “मसुरा मसूरा । वेण्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्रावेतावपि चैतयोः” इति रभसः । “मसूरा मसुरा वा ना वेण्याव्रीहिप्रभेदयोः” इति मेदिनी । द्वे मसूर इति ख्यातस्य । मकुष्टकः “मकुष्टकः मुकुष्टकः । विश्वमेदिन्योस्तु मुकुष्ठो व्रीहिभेदे नेति टवर्गद्वितीयान्तः” । मयुष्ठकः “मयष्ठकः । मपष्ठकः । मपष्ठोऽपि मपुष्ठकः मपुष्ठोऽप्यन्यत्र” । वनमुद्गः “व्रीणि मठ, मटकी इति ख्यातस्य” । सर्षपः तन्तुमः तुन्तुमोऽपि” । कदम्बकः त्रयं सांसव “शिरस” इति ख्यातस्य । “सर्षपः स्यात्सरिषपः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १७ ॥ एष सर्षपो धवलः शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थ इत्येकम् । गोधूमः १ अशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्-इति सुभूतिः-इति रामाश्रम्याम् ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ॥
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥ १९ ॥
 स्रियौ कङ्कुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ॥
 मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
 किंशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमञ्जरी ॥
 धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

सुमनः द्वे गह्वं इति ख्यातस्य । सुमनोऽदंतः । यावकः कुल्माषः “कुल्मास इति दन्त्यान्तः” द्वे अर्धस्त्रिभस्य यवादेः । “अर्धक्षिजे यवादिक घुगच्चा इति ख्यातस्य” । धान्यभेदस्येत्येके । “शूकशून्ययवादेरित्यन्ये” । चणकः हरिमन्थकः हरिमन्थज इत्यपि “द्वे हरवरा इति ख्यातस्य” ॥ १८ ॥ तिलपेजः तिलपिञ्जः । “तिलाभिष्फलात्पिञ्जपेजौ” इति वार्तिकेणमौ साधू । द्वे निष्फले तिले “वांशे तीळ रानतीळ इति ख्याते । जर्तिल इत्यप्यस्य नाम । जर्तिलः कथ्यते सन्निररप्यग्रभवस्तिल इत्युक्तेः” । क्षवः क्षुताभिजननः राजिका कृष्णिका आसुरी पञ्च राजसर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षपस्य “मोहरी, राई इति ख्यातस्य” । क्षुतमभिजायतेऽनेनेति क्षुताभिजननः । “क्षुधाभिजनन इत्यपि । तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः” ॥ १९ ॥ कङ्कुः “कङ्कूरित्यपि” प्रियङ्गुः द्वे कांग, “राळे” इति ख्यातस्य । अतसी उमा क्षुमा त्रयं जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । मातुलानी भङ्गा द्वे मांग, तागाचे बीं इति च ख्यातस्य । “तरङ्गभेदयोर्मङ्गो भङ्गा सस्यशणादये” इति रुद्रः । व्रीहिभेदः अणुः स्यात् एकम् ॥ २० ॥ सस्यस्य शूकं सूक्ष्मं सूचितुल्यमग्रं किंशारुः स्यादेकं पुंसि “कूंस इति ख्यातस्य” । सस्यस्य मञ्जरी निर्गतनूतनशिरः कणिशं एकम् । कणाः सन्त्यस्य कणिशम् । “कणिशो धान्यशीर्षके” इति तालव्यान्ते रत्नकोशः । मूर्द्धन्यान्तोऽपि । धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः त्रयं व्रीहियवादेः । स्तम्बकरिरिदन्तः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छो नालादिपुञ्जः स्तम्बः स्यात् एकं “थोव इति प्रसिद्धस्य” ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः स नाडी नालं च स्यात् द्वे ।

नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ॥

कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे ॥

ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ॥

स काण्डो गृहीतफलत्वाभिष्फलः पलालः स्यात् एकं “सरम, कडवा, मादक इति ख्यातस्य । क्लीबे पलालम्” । कडङ्गरः “करङ्गर इति हरदत्त-पाठः” । बुसं “बुषवेषतुषारतोषा इति षमेदान्मूर्धन्यान्तमपि” द्वे पलाला-दिद्योदस्य भूस इति ख्यातस्य । तुष इत्येकं व्रीक्षादेस्त्वचि “कौंडा” इति ख्यातायाम् ॥ २२ ॥ श्लक्ष्णं कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र शूक इत्येकम् । “क्लीबे शूकम्” । शमी शिम्बा “शिम्बिः शिम्बी चेत्यपि दन्त्यादिर्वा” द्वे श्लेष्म इति प्रसिद्धस्य माषादिफलस्य । उत्तरे ऋद्धादयश्च-त्वारो वाच्यलिङ्गाः । ऋद्धं आवसितं अवसितम् । “अवसितमृद्धे ज्ञानेऽपि” इति विश्वः । द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य । पूतं बहुलीकृतं द्वे अप-नीतबुसस्य धान्यस्य । शूर्पादिना शोधितस्येत्येके ॥ २३ ॥ शमीप्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्गादयो मेदाः । यदुक्तं रत्नकोशे । “मुद्गो माषो राजमाषः कुलि-त्थश्चणकस्तिलः । कलायस्तुवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः” इति एकम् । शूकसहितं धान्यं शूकधान्यं तत्र यवगोधूमादयो ज्ञेयाः एकम् । बृहन्नालो बहुलजलोत्पन्नो व्रीहिविशेषः कलमः । एतदपेक्षया किञ्चिदपकृष्टः षष्टिरात्रेण पच्यमानः षष्टिकः । आदिशब्दाद्रक्तादिराजशाल्यादयः एते शालयः स्युः एकम् । अमी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि ॥ २४ ॥ नीवारो मुन्य-जमेदः नेर “देवमात” इति प्रसिद्धः । बहुवचनात् श्यामाकरद्वयो गृह्यन्ते । एते तृणधान्यानि स्युः एकम् । गवेधुः “गवेधुरित्यपि” गवेधुका द्वे मुन्य-जविशेषस्य कसईचै बीं इति प्रसिद्धस्य । इदं कसाड, कसम इति कोंकणे प्रसिद्धम् । गवा जलेन तत्र वा एषते । “एष वृद्धौ” अयोधं मुसलः “द्वे

अयोध्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ॥

स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बलवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

मुसळ इति ख्यातस्य । क्लीबे मुसलम् । उदूखलं उलूखलं द्वे उलूखल
“उखळ इति प्रसिद्धस्य” ॥ २५ ॥ प्रस्फोटनं शूर्पं “शूर्पमिति दन्त्वादिरपि”
द्वे “सूप इति ख्यातस्य” । चालनी तितउः द्वे “चाळण इति प्रसिद्धस्य” ।
“क्षुद्रच्छिद्रश्चतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः” इति कात्यः । “चालनं तितउ
प्रोक्तम्” इति क्लीबकाण्डे रत्नकोशः । “न स्त्री तितउ चालनी” इति त्रिकाण्डशे-
षः । तनोति सारं तितउः “तनोतेर्दुः सन्वच” इति । स्यूतः प्रसेवः द्वे धान्यादि-
भरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य पिश्रवी “गोणी, थैली इति ख्यातस्य ।” सीव्यते
स्य स्यूतः । स्योनप्रसेवावित्यपि पाठः । “स्योनस्यूतप्रसेवकौ” इति रभसः ।
कण्डोलः पिटः पिण्ड इत्यपि । “पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः ।
देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि” इति मेदिनी । द्वे वेणुदलादिरक्षित-
भाण्डस्य “वांटी, कर्णिंग इत्यादिख्यातस्य ।” कटः किलिञ्जकः द्वे वंशा-
दिविकारस्य “करंडा इत्यादिख्यातस्य ।” कटत्यावृणोतीति कटः ॥ २६ ॥
समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते । रसवती पाकस्थानं महानसं
त्रीणि पाकस्थानस्य सैपाकघर, पाकशाला इति ख्यातस्य । तस्य पाक-
स्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः पौरोगवः स्यात् एकं “वांकनीस इति ख्यातस्य” ।
पुरः पूजिता गौर्भूमिः पुरोगवी “तसेदम्” इत्यण् । पौरोगवः सूपकारः बलवः
॥ २७ ॥ आरालिकः आंधसिकः । अंधः ओदनं शिल्पं येषां ते । ठक् ।
सूदः औदनिकः गुणः सप्त पाककर्तुः “आचारी इति ख्यातस्य” । आद्यं
द्वयं व्यञ्जनकारसेति क्षीरस्वामी । आपूपिकः कान्दविकः भक्ष्यकारः
“भक्ष्यकारः भक्षकार इत्यपि” त्रीणि भक्ष्यकारस्य । भक्ष्यं तैलपकादि ।
इमे पौरोगवाद्याः वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अस्मिन्तं उद्धानं “ऊघ्यानमित्यपि”

अश्मन्तमुद्धानैमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ॥
 अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्त्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽल्लातमुल्मुकम् ॥
 क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
 अलङ्गरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ॥
 पिठरः स्याल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥
 घटः कुटनिपावस्त्री शैरावो वर्धमानकः ॥

उत् ध्यायते । ल्युट् । “उद्धारमित्यपि ।” अधिश्रयणी चुल्लिः “चुल्लीत्यपि”
 अन्तिका । अन्दिकेत्यपि । अन्धतेऽत्र । “अति अदि बन्धने” ण्वल् । पञ्च चुल्लेः
 चूल इति ख्यातायाः । अश्मनोऽप्यन्तोऽत्राश्मन्तः । “श्रीम् पाके” । अधि-
 भियेतासां अधिश्रयणी । अङ्गारधानिका अङ्गारशकटी हसन्ती ॥ २९ ॥
 हसनी चतुष्कमङ्गारशकट्याः आगटी, “शेगडी” इति ख्यातायाः । अङ्गारः
 अलातं उल्मुखं त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य । आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य ।
 अभिमद्वयं कोलीत इति ख्यातस्येत्यपि मतम् । “अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलि-
 ङ्गस्तु महीसु ते” इति विश्वः ॥ अम्बरीषं भ्राष्ट्रः द्वे चणकादिमर्जनपात्रस्य
 “खापर, रान्हे इति ख्यातस्य ।” भृज्यतेऽस्मिन् भ्राष्ट्रः । कन्दुः स्वेदनी द्वे
 मघनिर्माणोपयोगिनो भाटीति प्रसिद्धपात्रस्य । कन्दुर्वा ना विकल्पेन पुमान्
 पथे स्त्री ॥ ३० ॥ अलङ्गरः “अलिङ्गर इत्यपि” मणिकः द्वे महाकुम्भस्य
 “माठ, डेरा इति ख्यातस्य ।” कर्करा आलुः “आलुरित्यपि” गलन्तिका
 त्रयं तण्डुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः गलन्तिकायाः “गळ्ती इति ख्याताया
 वा, रोबळी इति लौकिकप्रसिद्धिः । अथवा झारी इत्यपि प्रसिद्धायाः”
 गलत्यम्भोऽस्या गलन्तिका । पिठरः खाली उखा “उषेत्यपि” कुण्डं चत्वारि
 खाल्याः । “पिठरः खाल्यां न क्लीबम्” इति मेदिनी । “खालं भाजनभेदेऽपि
 खाली खात्पाटलोखयोः” इति मेदिनी । “कुण्डी कमण्डलौ जारात्यतिवत्तीसुते
 पुमान् । पिठरे तु न ना” इति विश्वमेदिन्यौ । कलशः । “दन्त्वान्तोऽपि । केन
 जलेन लसति कलसः” ॥ ३१ ॥ घटः कुटः निपः चत्वारि कलशस्य ।
 कलशं कलशी । इयोरिति घटेन सम्बध्यते । घटी । अस्तीति शरावेण संबध्यते ।
 शरावः “सराव इति दन्त्यादिरपि” । वर्धमानकः द्वे पात्रभेदस्य “मालटी

ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥

कलम्बश्च कडम्बश्च वेषवार उपस्करः ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

इति प्रसिद्धस्य ।” ऋजीषं “ऋजीषमित्यपि” । “ऋच शब्दे” । बाहुलकात्की-
षच् । पिष्टपचनं द्वे पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य “तवा, कठई इति ख्यातस्य ।”
कंसः पानभाजनं “द्वे क्षीरादिपानपात्रस्य” ॥ ३२ ॥ कृत्तेश्चर्मणः स्नेहपात्रं
तैलाद्याधारपात्रं कुतूः स्यात् एकं “बुधला इति ख्यातस्य ।” स्त्रियाम् ।
सैव कुतूरल्पा इत्या चेतुकुतुपः । “कुत्वा डुपच्” । बुधली डपकी इति लौकिक-
भाषायाम् । सर्वं “स्यूतादि पिठरादि च” पात्रमात्रं आवपनादिसंज्ञम् ।
आवपनं भाण्डं पात्रं अमत्रं भाजनं पञ्च “भाटं आयधण इति ख्यातस्य ।
पिबत्यनेन पात्रम्” ॥ ३३ ॥ दर्विः “दर्वी” कम्बिः “कम्बी” खजाका त्रयं
स्त्रियां दर्व्याः “पळी इति ख्यातायाः ।” खजति मग्न्याति पाकं खजाका ।
तर्दूः दारुहस्तकः द्वे दर्वीभेदस्य “डवली इति ख्यातस्य । दारुणो हस्तको
दारुहस्तकः” । तर्दूः पुंसि । अयं परिवेषणाद्युपयोगी । शाकं हरितकं शिश्रुः
त्रयं वास्तुकादेः शाकस्य । शक्यते भोक्तुमनेन शाकम् । शिश्रुः पुंसि ।
सौमाञ्जनेऽपि शिश्रुवृत्तः । अस्य शाकस्य नाडिका नालम् ॥ ३४ ॥ कलम्बः
कडम्ब इति च स्यात् द्वे “देंट इति ख्यातस्य” । वेषवारः “वेषवारः वेश-
वार इत्यपि” उपस्करः द्वे शाकादिसंस्कारार्थं रचितहरिद्रासर्षपमरीचादि-
चूर्णस्य । आत्रेयसंहितायामुक्तम् । “चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यना-
गरम् । धान्याकं रजनीभेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेषवार इति ख्यातः
शाकादिषु नियोजयेत्” इति “दश पलानि हरिद्रायाः । विंशतिपलानि
धान्याकस्य । पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य । सार्द्धद्वयपलं मेथिकायाः । एत-
च्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य । अर्द्धपलं हिङ्गोः ।

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बरुं च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ॥

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार इत्यन्ये” । तित्तिडीकं “तित्तिडीकमित्यपि” चुक्रं वृक्षाम्लं त्रयं तित्तिडीकस्याम्लमेदस्य “आमसोल इति ख्यातस्य” । वेष्टुजम् ॥ ३५ ॥ मरीचं “मरिचमित्यपि” कोलकं कृष्णं ऊषणं धर्मपत्तनं षट्कं मरीचस्य मिरिं इति ख्यातस्य । ऊषणं दीर्घाद्यम् । ह्रस्वाद्यपि । “ऊषणं मरिचे ह्रीवम्” इति मेदिनी । जीरकः जरणः अजाजी कणा चत्वारि जीरकस्य । अजाजी स्त्री ॥ ३६ ॥ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः काला उपकुञ्चिका षट्कं कृष्णवर्णं जीरके “काले जिरे, कालेरे इति ख्याते” । आर्द्रकं शृङ्गवेरं द्वे आर्द्रकस्य । शुण्ठ्याः पूर्वरूपमिदम् । “आले इति ख्यातम्” । छत्रा विदुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुस्तुम्बरु “कुस्तुम्बरीति भरतमालायाम्” । धान्याकं धन्याकम् । ह्रस्वादीति मुकुटः । “धन्याकं धान्यकं धन्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्” इति रभसः । धनेयकमित्यपि चत्वारि कोर्धिबिरि “धणे” इति ख्यातस्य” । शुण्ठी “शुण्ठिरिति ह्रस्वान्तोऽपि । सधन्याशुण्ठिसैन्धवमिति वैद्यकम्” । महौषधं विश्वं नागरं विश्वभेषजं पञ्च शुण्ठ्याः । स्त्रियां तु विश्वा । विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ ३८ ॥ आरनालकं सौवीरं कुल्माषाभिषुतं अवन्तिसोमं धान्याम्लं कुञ्जलं काञ्जिकं सप्तकं काञ्जिकस्य । कुल्माषैरर्धस्त्रिभैर्यवादिभिरभिषूयते स कुल्माषाभिषुतम् । कुल्माषमिति पृथग्वा । “कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च” इति विश्वः । “कुल् अर्धस्त्रिभः माषोऽस्मिन्कुल्माषः” अवन्त्या सूयते अवन्तिसोमम् । आह च धन्वन्तरिः । “काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् ।

सहस्रवेधि जतुकं बाँहीकं हिङ्गु रामठम् ॥
 तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४०॥
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥
 सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥
 सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ॥
 रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२॥
 सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

सौवीरं च सुवीराम्लं तथा चुक्रं तुषोदकम्” इति ॥ ३९ ॥ सहस्रवेधि जतुकं बाँहीकं “बाडिकं” हिङ्गु रामठं पञ्च हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे । सहस्रं विध्यति गन्धेन सहस्रवेधि । इक्षन्तं लीबे तस्य हिङ्गुनः पत्री तत्पत्री । त्वक्पत्री । “तत्पत्री त्वक्चमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च” इति रुद्रः । “त्वक्पत्रीति च कारव्यम्” इति हैमः । कारवी पृथ्वी बाष्पिका “बाष्पीकेत्यपि पाठः” कबरी पृथुः पञ्चकं हिङ्गुतरोः पञ्चामित्यर्थः ॥ ४० ॥ निशा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी पञ्च हरिद्रायाः । निशाख्या निशापर्यायवाच्येत्यर्थः । तेन रजनी रात्रिरित्याद्यपि । निशाहेति कचित्पाठः । यत्सामुद्रं समुद्रभवं लवणं तत् अक्षीवं “अक्षिब-मित्यपि” वशिरं “वसिरमित्यपि” द्वे ॥ ४१ ॥ सैन्धवः शीतशिवं “सित-शिवं सितं शुभ्रं च तच्छिवं च” माणिमन्थं सिन्धुजं चत्वारि सिन्धुजे लवणे “क्षेदेलोण इति ख्याते” । सिन्धुदेशे भवं सैन्धवम् । मणिमन्थपर्वते भवं माणि-मन्थम् । मणिबन्धमित्यपि पाठः । रौमकं वसुकम् । वसुकमिति हेमचन्द्रः । वस्तकम् । वस्त इव वस्तकम् अजगन्धित्वात् । “रौमके वस्तकं वसु” इति नाम-माला । द्वे श्याम्भरलवणस्य । श्याम्भरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । सांभरलोण इति ख्यातम् । पाक्यं बिडं द्वयं द्वे नामनी कृतके कृत्रिमे लवणे “बिडलोण इति ख्याते” । पाके साधु पाक्यम् । क्षारमृत्तिकां हि पाचयित्वा लवणं कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥ सौवर्चलः अर्धं रुचकं त्रीणि मधुरलव-णस्य लवणभेदस्य । हृद्यगन्धमेतत् “संचळखार इति ख्यातम्” । तत्र सौव-र्चले मेचके कृष्णवर्णे तिलकमित्येकम् । यद्वेधाः । कृष्णसौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित इति मत्स्यण्डी फाणितं “द्वे राव काकवी इति ख्यातस्य” ।

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता ॥ ४३ ॥
 कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥
 स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलाकृतं भट्टित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् ॥
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ॥
 चिकणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

खण्डविकारः शर्करा सिता त्रीणि शर्करायाः “खडी साकर, पिठी साकर
 इति भेदभिन्नायाः ।” यच्चापि शर्कराया इत्येके ॥ ४३ ॥ दध्यादिना
 क्षीरस्य विकृतिः कूर्चिका । यदाहुः । “दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्यादधिकू-
 र्चिका । तत्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तत्तत्कूर्चिका” इति । एकम् । रसाला मार्जिता
 द्वे दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेख्यस्य श्रीखण्ड इति ख्यातस्य ।
 यदुक्तं सूत्रभास्त्रे । “अर्घाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि
 श्लिष्टप्रभस्य । सर्पिष्पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं
 चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था ।
 एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन” इति ।
 तेमनं निष्ठानं द्वे व्यञ्जनस्य दध्यादेः “कठी इति ख्यातस्य ।” तिमत्यार्द्रा-
 भवत्यन्नमनेन तेमनम् । सूपाद्यपि तेमनमुपचारात् । इतः परं वासितान्ता
 वाच्यलिङ्गाः ॥ ४४ ॥ शूलाकृतं भट्टित्रं शूल्यं त्रयं शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः ।
 शूलेन पक्वं शूलाकृतम् । शूलात्पाक इति डाच् । शूलं लोहशूलाका । उरुयं
 पैठरं द्वे स्थालीसंस्कृतस्वाभादेः । प्रणीतं उपसंपन्नं द्वे रसादिसंपन्नस्य व्यञ्ज-
 नादेः । प्रयस्तं सुसंस्कृतं द्वे प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपकादेः ॥ ४५ ॥ पिच्छिलं
 विजिलं विजलं “विजनं चेत्यपि” द्वे मण्डयुक्तदध्यादेः “साई सुद्धां दहीं
 मठा इति ख्यातस्य ।” संमृष्टं शोधितं द्वे केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्वा-
 भादेः । चिकणं मसृणं स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य । चिगिति अव्यक्तं कणति
 चिकणम् । “कण शब्दे” । भावितं वासितं द्वे पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासि-
 तस्य । यथा धूपेन भावितास्तिलाः । वास्यते द्रव्यान्तरेण मिश्रीक्रियते धूप-

आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ॥
 पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
 पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ॥
 भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥
 भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ॥
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
 यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ॥

पुष्पादिना वाऽधिवासते वासितमिति स्वामी । “धूपितं वासितं विदुः” इति
 मुनिः ॥ ४६ ॥ आपकम् ईषत् पकम् । आङ् ईषदर्थेऽत्र । पौलिः अभ्यूषः
 “अभ्युषः अभ्योषश्चापि” । त्रयं “अर्द्धस्त्रिभयवादेर्धृतादिना भर्जितयवा-
 देर्वा घृतपकाभस्य पोळी इत्यादिप्रसिद्धस्य” । लाजाः भर्जितव्रीहयः ।
 पुंभूम्नि पुंसि बहुत्वे च । एवमक्षता अपि पुंभूम्नि । अक्षता यवा इति पुरा-
 णम् । एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थम् । “लाजः स्यादार्द्रतण्डुले ।
 नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षताः” इति मेदिनी । “अक्षतं न द्वयोः पण्डे
 लाजेषु त्रिष्वर्हिसिते । यवेऽपि कचित्” इति मेदिनी । पृथुकः चिपिटकः द्वे
 आर्द्रभृष्टव्रीहितण्डुलस्य “पोहे इति प्रसिद्धस्य” । धाना इत्येकं भृष्टयवे
 वर्तते । नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥ ४७ ॥ पूपः अपूपः पिष्टकः त्रीणि तण्डुल-
 पिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य “वडा, धारणा इत्यादिख्यातस्य” । “अपूपः
 पिष्टपूपः स्यात्” इति मुनिः । यल्लक्ष्यम् । “चन्द्रांशुनिर्मलाः पूपाः शालितण्डुलनि-
 मिताः” इति । दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करम्भः स्यात् । करम्भ
 इत्यपि । केन जलेन रम्बते । रवि शब्दे । एकम् । सक्तवस्तु धानाचूर्णम्
 ते च प्रायेण पुंभूम्नि । भिःसा भक्तं अन्धः अभं ओदनः दीदिविः षड्भ-
 मस्य । अन्धः सान्तम् । ओदनोऽस्त्री । दीदिविः पुंसि ॥ ४८ ॥ भिःसटा
 दग्धिका द्वे दग्धाभस्य “करप इति ख्यातस्य” । सर्वेषां रसानां द्रवद्र-
 व्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवः मण्डः स्यात् । “ह्रीवे मण्डम् । एकं निवळी इति
 ख्यातस्य” । मासरः आचामः निस्त्रावः “विस्त्राव इति मुकुटः” । त्रीणि
 भक्तसमुद्भवे मण्डे नीस “पेज” इति ख्याते ॥ ४९ ॥ यवागूरुः उष्णिका
 श्राणा विलेपी तरला पञ्च द्रवओदनस्य “आटवल, पातळ भात कळेरी

(“अक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः” ॥) (१)

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ॥

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

इति ख्यातस्य ।” यवागूदीर्घान्ता । “अक्षणेत्यर्धं क्षेपकम् । अक्षणं अभ्य-
ञ्जनं द्वे तैलस्य । तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकम्” । गवां सर्वं गोरिदं
गवि भवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादि तद्गव्यं स्यात् एकम् । “त्रिषु ।
दधिदुग्धादेः” । गोविद् गोमयं द्वे गोः पुरीषे “श्रेण इति ख्याते” ।
गोविद् षान्ता स्त्री ॥ ५० ॥ तद्गोमयं शुष्कं करीषं स्यात् एकं “गोवरी इति
ख्यातस्य” । दुग्धं क्षीरं पयः त्रीणि “दूध इति ख्यातस्य” । पयः सान्तम् ।
पयसो विकारो यदाज्यदध्यादि तत्पयस्यम् । “आदिना तक्रं नवनीतम्” ।
यद्वनादितरत् सूर्यं दधि तत् द्रप्सं स्यात् । “द्रप्समिति भरतमालायाम् ।
द्रप्सः पुंस्यपि । एकं पातळ दही इति प्रसिद्धस्य” ॥ ५१ ॥ घृतं आज्यं
हविः सर्पिः चत्वारि घृतस्य । हविषी सर्पिषी “हविः सर्पिषि होतव्ये” इति
हैमः । अञ्जनीयमाज्यम् । आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायां क्यप् । नवनीतं नवो-
द्धृतं द्वे “लोणी इति ख्यातस्य” । मथिताद्घ्नो नवं तत्कालमुद्धृतं ह्योगोदो-
होद्भवं पूर्वदिनप्राप्तगोक्षीरघृतं हैयङ्गवीनं स्यात् । एकं “एकरात्रपर्युक्ताद्घ्न
उत्पन्नस्य घृतस्य” । ह्यः पूर्वदिने यो गोदोहस्तस्मादुद्भवो यस्य तत् । “हैय-
ङ्गवीनं संज्ञायाम्” । ह्यो गोदोहस्य हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ् च निपा-
त्यते ॥ ५२ ॥ दण्डाहतं कालशेयं अरिष्टम् । “अरिष्टमंशुमे तक्ने सूतिकागार
आसवे । श्नुमे मरणक्षिप्ते च” इति विश्वः । गोरसः चत्वारि दण्डमथितस्य गोर-
समात्रस्य । तद्विशेषमाह । पादाम्बु चतुर्थांशमुदकं यत्र तद्दण्डाहतं तक्रमित्यु-
च्यते । अर्धाम्बु अर्धमुदकं यत्र गोरसे तदुदश्वित् । तान्तम् । उदकेन श्वयति
वर्द्धते इति विग्रहः । “दुओश्वि गतिवृद्धयोः ।” निर्जलं जलरहितं दधिमन्थन-

मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ॥

(उदन्या तु पिपासा तृद् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥) (१)

जेमनं लेहं आहारो निघासो न्याद इत्यपि ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लावाः ॥ ५७ ॥

मात्रेण मथितमित्युच्यते । एकैकम् ॥ ५३ ॥ दधिभवं मण्डं अग्रिमं मस्तु स्यात् । एकम् लीबे । “दध्न उपरिभागस्य । वस्त्रनिस्तृतदधिजलसेत्यपि मतम्” । अभिनवं पयः नवप्रसूतायाः गोः क्षीरं सप्तदिनावधि पीयूषः स्यात् । “पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे तथाऽमृते” इति विश्वमेदिन्यौ । “पेयूषमिति मुकुटः” तत्कथितं सत्पीयूषशब्दवाच्यमित्येके । एकम् । अशनाया बुभुक्षा क्षुत् त्रयं क्षुधः । क्षुत्स्त्री धकारान्तः । “अशनस्य इच्छा अशनाया । क्षुधेत्यन्यत्र” । ग्रासः कवलः द्वे “घांस इति ख्यातस्य । कवलार्थक इत्यपि पाठः” ॥ ५४ ॥ सपीतिः तुल्यपानं द्वे सहपानस्य । सग्धिः सहभोजनं द्वे “सहभोजनस्य” तत्र सग्धिः स्त्री । उदन्या पिपासा तृद् तर्षः चत्वारि तृषः । तृद् पान्ता । तर्षः पुंसि । “तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्” इति विश्वः । जग्धिः भोजनम् ॥ ५५ ॥ जेमनं “जमनमिति द्विरूपकोशः” लेहः “लेपः । लेपस्तु लेपने । “अशने च सुरायां च” इति हेमचन्द्रः । आहारः निघासः “निघस इत्यपि” न्यादः सप्त भोजनस्य । जग्धिः स्त्री । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः त्रीणि तृप्तेः । पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं भुक्तसमुज्झितं भुक्त्वोत्सृष्टमिति यावत् सा फेला स्यात् । फेलीरिति जटाधरः” एकम् ॥ ५६ ॥ कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामं इष्टं यथेप्सितं षट् यथेप्सितस्य । क्रियाविशेषणान्येतानि । यथा कामं शृङ्गे स । गोपः गोपालः गोसंख्यः गोधुक् गोदुहः । “गोपगोदुहबल्लावाः” इति त्रिकाण्डशेषः । आभीरः अभीर इत्यपि । अभि ईरयति ईर गत्यादौ । बल्लावः षट् गोपालस्य । गोदुहौ ॥ ५७ ॥ गोमहि-

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ॥
 गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिष्वशितङ्गवीनं तद्गवो यत्राशिताः पुरा ॥
 उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ॥
 गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
 वृषो महन्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥
 शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादम्यवत्सतरौ समौ ॥

प्यादिकं पादबन्धनमित्युच्यते पादेन पादे वा बन्धनमस्येति । यादवं धन-
 मित्येके पेदुः । तत्र, गवादि यादवं वित्तमिति कोशान्तरप्रमाणम् । आदिना
 खराजाविकादेर्ग्रहणम् । गोमान् गोमी द्वौ शब्दौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि ।
 गोमन्तौ । गोमिनौ । गोकुलं गोधनं द्वे गवां व्रजे गोसंबन्धिसमूहे ॥ ५८ ॥
 यत्र पुरा गाव आशिताः भोजिताः तत्स्थानं आशितङ्गवीनं एकम् । त्रिषु
 लिङ्गत्रये । उक्षा भद्रः बलीवर्दः “बरीवर्दः” ऋषभः वृषभः वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान् । अनः शकटं वहतीति । “अनः क्लीवं जले शोके मातृस्यन्दनयोर-
 पि” इति रभसः । सौरभेयः गौः नव वृषभस्य । उक्षाणौ । अनङ्गाहौ । गावौ ।
 “स्त्रियां अनङ्गाही । आमनङ्गहः स्त्रियां वा । अनुङ्गहीत्यपि” । उक्षाणां वृष-
 भाणां संहतिः समूह औक्षकं स्यात् एकम् । गवां संहतिः गव्या गोत्रा द्वे ।
 वत्सानां संहतिर्वात्सकम् । धेनूनां संहतिर्धैनुकम् । एकैकं क्रमेण ॥ ६० ॥
 महान्वृषो महोक्षः एकं महावृषस्य । अचतुरेति साधुः । वृद्धोक्षः जरद्गवः
 द्वे वृद्धवृषभस्य । यन्मालायाम् । “महोक्षः स्यादुक्षतरः स्कान्धिकः स्कन्धवाहकः ।
 षोडशवद्दशनो वत्सः कूटो भगविषाणकः” इति । उत्पन्नः बलीवर्दमावं
 प्राप्तः उक्षा जातोक्षः स्यात् एकम् । सद्यो जातो वृषस्तर्णकः स्यात् एकम्
 ॥ ६१ ॥ शकृत्करिः वत्सः द्वे । दम्यः वत्सतरः द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । वत्सत्वं
 खल्यमस्य वत्सतरः । षण्डता गोपतित्वं तद्योग्य आर्षभ्यः एकम् षण्डः
 “षण्ड इत्यपि” गोपतिः इदं चरः “इत्वर इत्यपि” त्रीणि खेच्छाचारिणो-

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिदचरः ॥ ६२ ॥

स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्त्रा तु गलकम्बलः ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

वृषभस्य पोळ इति ख्यातस्य । सनोति ददाति गर्भं षण्डः । इषा इच्छया चरति इदचरः ॥ ६२ ॥ अस्य वृषभस्य स्कन्धदेशे वहः स्यात् एकं “खांदा इति ख्यातस्य” । सास्त्रा गलकम्बलः द्वे गोः कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः “सांकळी, कांबळ इति ख्यातस्य” । नस्तितः नस्योतः “नस्तोत इत्यपि पाठः” द्वे स्यूतनासिकस्य “वेसण्या बैल इति ख्यातस्य” । नस्ये नासारन्ध्रे ऊतः रज्ज्वा प्रोतः नस्योतः । प्रष्टवाद् “पष्टवाडिति रेफरहितमिति स्वामी” । युगपार्श्वगः द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छतीति युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥ युगस्य वोढा युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः तस्य वोढा प्रासङ्गः “लोढण्या बैल इति ख्यातः” । शाकटस्य वोढा शाकटः एकैकम् । तेन खनतीत्याद्यर्थे हालिकः सैरिकश्च स्यात् । यथा हलेन खनति हालिकः । एवं हलस्य वोढा हलस्थायं वा हालिकः । एवं सीरेण खनति सीरस्य वोढा सीरस्थायं वा सैरिकः । सीरो हलस्य पर्यायः द्वे “नांगच्या बैल इति ख्यातस्य” ॥ ६४ ॥ धूर्वहः धुर्यः धौरेयः धुरीणः धुरन्धरः । धुरन्धरेण सहिताः सधुरन्धराः एते पञ्च शब्दाः धुरन्धरवृषभस्य वाचकाः । धूर्वहशब्दो दीर्घादिः । “बोरुपचायाः” इति दीर्घः [धुर्य इत्यत्र तु “न भङ्गुर्धुराम्” इति दीर्घनिषेधः] । एकधुरीणः एकधुरः एकधुरावहः त्रयं य एकामेव धुरं वहति तस्य ॥ ६५ ॥ यः सर्वामपि धुरं वहति स सर्वधुरीणः एकम् । माहेयी

अर्जुन्यध्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ॥

चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥ ६८ ॥

वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्रर्भाऽथ सन्धिनी ॥

आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

सौरमेयी गौः उत्तमा माता शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुनी अथ्या रोहिणी नवर्कं मवि । गावौ । मातरौ । या गोषु उत्तमा सा गौर्नैचिकीत्येकम् । निचिकी । “नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता” इति नाममाला । “नीचिका नीचिकी च” इति द्विरूपकोशः नीचैश्चरति नैचिकी । वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात् शबलीधवलादयो गवां संज्ञाः । शबली चित्रवर्णा “शबलापि” धवला शुक्लवर्णा “धवल्यपि” । आदिना कपिला पाटलेत्यादि । अवयवभेदात् लम्बकर्णा वक्रशृङ्गीत्यादि । “प्रमाण भेदात् दीर्घा खर्वा वामनीत्यादि ।” एकैकम् ॥ ६७ ॥ वयोभेदात्संज्ञाभेदमाह । द्विवर्षा द्वे वर्षे प्रमाणमस्याः सा गौर्द्विहायनी एकम् । एकाब्दा गौः एकहायनी एकम् । चतुरब्दा गौः चतुर्हायणी एकम् । त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात् एकम् । “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्” ॥ ६८ ॥ वशा वन्ध्या द्वे वांश्च इति ख्यातायाः । अवतोका वतोकेत्यपि स्रवद्रर्भा द्वे अकसात्पतितगर्भायाः । “मृतवत्सा स्रवद्रर्भा” इति माला । वृषभेण मैथुनार्थे आक्रान्ता सन्धिनी । सन्धा गर्माधानमस्त्यस्याः सन्धिनी वा एकम् । वृषोपगमनाद्रर्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते एकम् । तान्तं स्त्रियाम् । विहन्ति गर्भं वेहत् । वेहद्रुषोपगतेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणे काल्या प्राप्तकाला सा गौरुपसर्या एकम् । बाला चासौ गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्टौही । “प्रष्टौहीत्यपि पाठः । तत्र पृषोदरादित्वात् रलोपः” एकम् । अचण्डी सुकरा द्वे अकोपनायाः । बहुसूतिः परेष्टुका द्वे बहुप्रसवायाः ॥ ७० ॥ चिरप्रसूता “वष्कयणी वष्कयिणीत्यपि । वष्कयस्तरुणवत्सः

चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥

सुव्रता सुखसंदोहा पीनोद्गी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ॥

न पुंसि दाम संदानं पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

सोऽस्त्यस्याः । बष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः ” द्वे दीर्घकालेन प्रसूतायाः । धेनुः नवसूतिका द्वे नूतनप्रसूतायाः । सुव्रता सुखसंदोहा “सुखसंदुष्टेत्वपि” द्वे सुशीलायाः “निसकीन इति ख्यातायाः” । पीनोद्गी पीवरस्तनी द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा द्वे द्रोणपरिमितदुग्धदान्याम् । बन्धकं आधिस्तत्र स्थिता ऋणशुद्धिपर्यन्तं उत्तमर्षमृदे दोहनार्थं स्थापितेति यावत् सा धेनुष्या एकम् । “बन्धकं स्वादिनिमयः” इति विश्वः । बन्धकं आधिर्नाम गाहाण इति लौकिकभाषायाम् । सा वर्षे वर्षे प्रसूयते सा समांसमीनेत्येकं पञ्चाक्षरम् ॥ ७२ ॥ ऊधः आपीनं द्वे गोस्तनस्य “कांस इति ख्यातस्य ।” ऊधः सान्तं क्लीबम् । शिवकः कीलकः द्वे गवां बन्धनार्थं निखातस्य काष्ठस्य “भेद इति ख्यातस्य” । दाम संदानं द्वे बन्धनरज्जोः “दावै इति ख्यातायाः ।” संदीयते बध्यतेऽनेन संदानम् । दाम नान्तम् । स्त्रियां तु दामा दामानौ । पशुरञ्जुः दामनी “बन्धनीत्यपि पाठः” द्वे यस्यामेकस्यां बहुग्रन्थियुतायां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जोः “दावण इति ख्यातायाः ।” चरणपाशस्येत्येके ॥ ७३ ॥ वैशाखः मन्थः मन्थानः मन्थाः मन्थदण्डकः पञ्च मन्थनदण्डस्य “रवी इति ख्यातस्य ।” मन्थाः मन्थानौ । कुठरः । “कुठर इति पाठे तु कुट कौटिल्ये बाहुलकादरः ।” दण्डविष्कम्भः द्वे यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य “घुसलखांब इति ख्यातस्य ।” मन्थनी गर्गरी द्वे मध्यमानदधिपात्रस्य । मन्थतेऽस्यां मन्थनी । कल-त्रीत्यपि पाठः ॥ ७४ ॥ उष्ट्रः क्रमेलकः मयः महाव्रजः चत्वारि उष्ट्रस्य उष्ट्रस्य

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ॥
 करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥
 मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
 उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ॥
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ॥
 पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकक्रयिकौ समौ ॥
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

शिशुः करभ इत्येकम् । दारवैः काष्ठमयैः पादबन्धनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः
 स्युरेकम् ॥ ७५ अजा छागी द्वे “शेळी इति ख्यातायाः” । शुभः “शुभः
 स्तभः स्तुभश्चेत्यपि” । छागः वस्तः छगलकः अजः पञ्चकमजस्य “बोकड इति
 ख्यातस्य” । मेढ्रः उरभ्रः उरणः ऊर्णायुः मेषः वृष्णिः एडकः “सप्तर्षं
 मंडरं एडका इति ख्यातस्य” । अविरित्यपि । ऊर्णायुरुदन्तः ॥ ७६ ॥
 उष्ट्राणां वृन्दे औष्ट्रकम् । उरभ्राणां वृन्दे औरभ्रकम् । अजानां वृन्दे आज-
 कम् । क्रमादेकैकम् । चक्रीवान् बालेयः रासभः गर्दभः खरः पञ्च गर्दभस्य
 “गाढव इति ख्यातस्य” ॥ ७७ ॥ वैदेहकः सार्थवाहः नैगमः निगमः ।
 “निगमो वाणिजे पुर्याम्” इति विश्वः । वाणिजः वणिक् पण्याजीवः आप-
 णिकः क्रयविक्रयिकः अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य वाणी इति
 ख्यातस्य । “वणिक् स्त्रियां वणिज्यायां पुमान्वाणिजकेऽपि च” इति विश्वः ।
 वणिजौ ॥ ७८ ॥ विक्रेता विक्रयिकः द्वे वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्यतः
 “विकणारा इति ख्यातस्य” । विक्रयेण जीवति विक्रयिकः” । क्रायकः
 क्रयिकः द्वे मूल्येन वस्त्रादि गृह्यतः “विकत घेणारा इति प्रसिद्धस्य । क्रयेण
 जीवति क्रयिकः” । वाणिज्यं वणिज्यमपि । “दूतवणिग्भ्यां च” इति यः ।
 वणिज्या द्वे वणिजां कर्मणि “वाणीपणा इति ख्याते । वणिजां कर्म
 वाणिज्यम्” । मूल्यं वस्त्रः अवक्रयः त्रयं विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य “मोल इति

नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ॥

क्रीवे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ॥

ख्यातस्य” । वसत्यस्मिन्वस्तुप्राप्तिरिति वस्तुः ॥ ७९ ॥ नीवी “नीविरित्यपि” परिपणः मूलधनं क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य भांडवल इति ख्यातस्य । नीवी स्त्री । परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते परिपणः । मूलधनादधिकं निष्पन्नं कालान्तरेण स लाभः स्यात् एकं “नफा इत्यादिख्यातस्य” । परिदानं “प्रतिदानमित्यपि” परीवर्तः “परिवर्त इत्यपि” नैमेयः “वैमेयोऽपि” निमयः “विमय इत्यपि” चत्वारि परिवर्तनस्य “मोवदला इति प्रसिद्धस्य” । “मेहू प्रणिदाने” । निमानं नियमः ॥ ८० ॥ उपनिधिः न्यासः द्वे निक्षेपस्य “ठेव, पुरलेलें द्रव्य इति प्रसिद्धस्य” स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति । तस्य निक्षेपस्य निक्षेपत्रे अर्पणं प्रतिदानमित्युच्यते । एकम् । प्रतीपं दानं प्रतिदानम् । क्रये “क्रयविषये ग्राहका गृहीयुरिति बुद्ध्या” यदापणे प्रसारितं वस्तु तत् क्रय्यं एकम् । यत्केतव्यमात्रं यत्र कापि वर्तते तत्क्रयम् ॥ ८१ ॥ एवं विक्रेयं पणितव्यं पण्यं त्रयं विक्रेयस्य वस्तुनः । क्रय्यादयो वाच्यलिङ्गाः । सत्यापनं सत्यापना । “सत्यापना सत्याकृतिः” इति त्रिकाण्डे बोधालितात् । सत्यङ्कारः सत्याकृतिः त्रयं अवश्यं मयैतत्केतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणे “सई करणं इति ख्याते । सत्यङ्कारस्तु लोके सचकार, विसार इत्यादिप्रसिद्धः” । सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः । “सत्यादक्षपथ” इति डाच् ॥ ८२ ॥ विपणः विक्रयः द्वे “विक्रयं इति ख्यातस्य” । आदश “दशशब्दमभिव्याप्य” एकस्मात् अष्टादशांता संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । यथा एका झाटी । एकः पटः । एकं वस्त्रम् । दश स्त्रियः । दश पुरुषाः । दश कुलानि । “न तु विप्रसैक इत्यादि” एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदाहर्तव्याः । तत्र चतुष्पर्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । शेषं त्रिषु

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समानम् । हिशब्दादेषां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितम् । विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परार्द्धपर्यन्ताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः । संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते । तत्र संख्येये यथा । एकोनविंशतिः पटाः । विंशत्या पुरुषैः कृतम् । सन्ति शतं गाव इत्यादि । संख्यायां यथा । पटानां विंशतिः । गवां शतम् ॥ ८३ ॥ संख्यार्थे द्विवहुवचने स्तः । संख्यान्तरार्थे वर्तमानाया विंशत्यादिसंख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः । यथा द्वे विंशती । गवां शतानि । “तिस्रो विंशतय इत्यादि । तासु विंशत्यादिषु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् ॥” पङ्केरिति । पङ्क्तिर्दशसंख्या तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् शतसहस्रादि स्यात् । “पङ्क्तिर्दशाक्षरछन्दो दशसंख्यावलिष्वपि” इति विश्वः । यथा दशगुणा पङ्क्तिः शतं स्यात् । शतं दशगुणं सहस्रं स्यात् । एवमयुतादि । यदाहुः । एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोट्यः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्यात् । जलधिश्चात्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ८४ ॥ यौतवं द्रुवयं पाय्यं इति त्रयं मानार्थकम् मानमर्थो यस्य तत् । परिमाणवाचकमित्यर्थः । यौतवं ओष्ठान्तवर्णम् । पाय्यं तालव्यसंयुक्तान्तम् । तन्मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्मिद्यते । तुलामानं अङ्गुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः । एतदेवोन्मानप्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यवह्रीयते । यदुक्तम् । “ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याभिज्ञा तु सर्वतः” इति । पञ्च गुञ्जाः आद्यमाषकः शास्त्रीयो माषकः स्यात् । यथा च शास्त्रं पञ्चकृष्णलो माष इति । एकम् । आद्येति विशेषणं द्विकृष्णलस्य राजतमाषस्य व्यावृत्त्यर्थम् । तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहाराभावात् ॥ ८५ ॥ ते षोडशमाषा अक्षः कर्षश्च स्यात् । “अक्षी पुंसि ह्रीवे च” द्वे “तोळा इति ख्यातस्य ।” कर्षचतुष्टयं फलं स्यात् एकम् । सुवर्णः विस्तः द्वे हेमः सुव-

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ॥

सुवर्णविस्तौ हेमोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ॥

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ॥

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

र्णस्याक्षे अशीतिगुञ्जामिस्तुलिते सुवर्ण एवेत्यर्थः । रुद्रस्तु । “सुवर्णं स्वर्ण-
विस्तयोः” इति क्लीबमाह । तस्य हेमः पले कुरुविस्त इत्येकम् ॥ ८६ ॥
पलानां शतं तुला स्यात् एकं स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः एको भारः स्यात्
एकम् । “भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके” इति कोशान्तरम् ।
पुरुषेण हि द्वे पलसहस्रे वोढुं शक्येते । त्रियत इति भारः । दश भाराः
आचित इति स्युः । यः शाकटः शकटेन वोढुं शक्यो भारः सोऽप्याचित
इत्येकम् । “आचितः शकटोन्मेषे पलानामयुतद्वये” इति विश्वः ॥ ८७ ॥
कार्षापणः कार्षिकः द्वे राजतकर्षपरिमितरूपकस्य रूपया इति ख्यातस्य ।
“कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिकेऽपि च” इति कोशान्तरम् । ताम्रिके
ताम्रसंबन्धिकर्षप्रमाणे तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकं पैसा इति ख्यातस्य । इति
तुलामानमुक्तम् । अङ्गुलिमानं हस्तादि तु नृवर्गे उक्तम् । प्रस्थमानं त्वाह ।
आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः पृथक् प्रत्येकं
भिन्ना इत्यर्थः । तत्र आढक इत्येकं पायली इति ख्यातस्य । द्रोण इत्येकं
अदमणी इति ख्यातस्य । द्वे अप्यस्त्रियाम् । खारी इत्येकं दीडमणी इति
ख्यातस्य । खार इति पुंसि वा । खारिरिति ह्रस्वान्तोऽपि स्त्रियाम् । वाह
इत्येकं बारामणी इति ख्यातस्य । निकुञ्चक इत्येकं मूठ इति ख्यातस्य
॥ ८८ ॥ कुडव इत्येकं पावशेर इति ख्यातस्य । कुटप इति मुकुटः ।
कुडपो वा । कुडवप्रमाणं तु । मृद्रेणुकाष्ठलोहादेः पात्रं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् । प्रस्थ इत्येकं शेर इति
ख्यातस्य । आद्यशब्दाच्छर्पभारादिग्रहः । यदाहुः । “पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः
कुडवंस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुष्टयं तथाऽऽढकम् । अष्टाढको

पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ॥

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ॥

भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते । “सार्धशूर्पो भवेत्सारी द्विशूर्पो द्रोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्” इति । अन्यच्च । “अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोणः” इत्येतन्मानलक्षणमित्युक्तम् । अत्र पलादित्रयं अभि-
नम् । तत्तद्देशभेदात्संख्यान्यथात्वं च यथा मगधदेशे । “द्रोणस्तु स्वार्थाः खलु षोडशांशः स्यादाढको द्रोणचतुर्थभागः” इत्यादि । रूपकादेश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते एकं “पावली इत्यादि ख्यातस्य” । अंशः भागः वण्टकः त्रीणि भागमात्रस्य “वांटा इति ख्यातस्य” ॥ ८९ ॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं ऋक्थं धनं वसु हिरण्यं द्रविणं शुभ्रं अर्थः राः विभवः त्रयोदश धनस्य । तत्र अर्थादित्रयं पुंसि । “रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे” इति रुद्रः । रायौ रायः ॥ ९० ॥ कोशः हिरण्यं द्वे अपि घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः । कोशस्तालव्यान्तो मूर्द्ध-
न्यान्तो वा । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यां यदन्यत्ताम्रादिकं तत्कुप्यं स्यात् । एकम् । कुप्यं ह्रस्वादि । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायामित्यनेन गकारस्य ककारः । अर्था-
द्विरण्यं रूप्यं चाकुप्यं । तद्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं “मुद्रितं चेत्” रूप्यं “एकं नाणं इति ख्यातस्य” । रूपमाहन्यतेऽस्य रूप्यम् । “रूपादाहत” इति यप् । “रूप्यं स्यादाहतस्वर्णरजतं रजतेऽपि च” इति विश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं मरकतं अश्मगर्भः हरिन्मणिः चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणेः । शोण-
रत्नं लोहितकः पद्मरागः त्रीणि पद्मरागस्य “माणीक इति ख्यातस्य” ।

१ अस्मिन्पादेऽक्षराणि नव भवन्तीति चिन्त्यमिदम् ॥ २ इत्यनेनेति । इदमयुक्तम् । “राजसूयसूत्रे”- (३।१।१४४)-इति सूत्रेण गुपेः क्यप् गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायां नि-
पात्यते-इति तु युक्तं वक्तव्यम् ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥
 तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ॥
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलङ्कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ॥
 दुर्वर्णं रजतं रूप्यं स्वर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ॥
 शुल्बं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥ मुक्ता द्वे “मोती इति प्रसिद्धस्य” । मुच्यते शुक्ति-
 भिमौक्तिकम् । विद्रुमः प्रवालः “द्वे पौवळं इति ख्यातस्य । क्लीबे प्रवालम्” ।
 रत्नं मणिः द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिकेऽपि वर्तेते । तत्र मणिः
 स्त्रीपुंसयोः । “स्त्रियां ङीष्न्तोऽपि मणी” । आदिशब्दाद्विद्रुमेऽपि । रमन्ते-
 ऽस्मिन् रत्नम् । “कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पञ्च
 रत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः । सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्न-
 पञ्चकमाख्यातं शेषं वस्तु प्रचक्षते” इति वा । “मुक्ताफलं हिरण्यं च वैदूर्यं
 पद्मरागकम् ॥ पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मकं तथा । प्रवालमुक्तान्यु-
 क्तानि महारत्नानि वै नव” इति ॥ ९३ ॥ स्वर्णाद्येकोनविंशतिः सुवर्णस्य ।
 तत्र हेमभर्मणी नान्ते ॥ ९४ ॥ अष्टापदं क्लीबपुंसोः । शातकौम्भमिति द्विरू-
 पकोशः । कर्बुरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्याम् । कर्बुरम् । “कर्बुरः
 स्यात्पुमान् शब्दां सुवर्णं पुनपुंसकम्” इति मेदिनी । भर्ममित्यदन्तमपि द्विरूप-
 कोशे । गाङ्गेया नाम गङ्गायाः अपत्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे । “यं गर्भं सुषुवे
 गङ्गा पावकादीप्ततेजसम् । तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यते” इति । जात-
 रूपमित्यत्र प्रशस्तं जातं जातरूपम् । प्रशसायां रूपम् ॥ ९५ ॥ यदलङ्कार-
 रूपं सुवर्णं तत् शृङ्गीकनकमित्येकम् । शृङ्गीति पृथगपि । यन्माला-भूषणं
 कनकं शृङ्गीति । दुर्वर्णादिपञ्चकं रजतस्य । “तत्र स्वर्जूरं ह्रस्वोकारमिति
 रामनाथः” । अपिशब्दाच्चारं कलघौतमित्यपि ॥ ९६ ॥ रीतिः आरकूटः
 द्वे पिच्छलस्य तत्र रीतिः स्त्रियाम् । रीतीत्यपि । आरकूटः पुंसि क्लीबे

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ॥

अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ॥

क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ॥

स्रोतोञ्जनंतु सौवीरं कापोताजनयामुने ॥ १०० ॥

च । ताम्रकं शुल्बं म्लेच्छमुखं ग्रहं “द्विष्टमपि” वरिष्ठं उदम्बरं “औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञश्चास्त्रिनः” इत्यजयः । षट् ताम्रस्य ॥ ९७ ॥ लोहः शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसं “कृष्णायसमिति रत्नमाला” । अयः अश्मसारः सप्त लोहस्य । “अश्मसारं च शस्त्रकम्” इत्यमरमाला । मण्डूरं सिंहाणं “सिंहानमित्यपि पाठः” । सिङ्घाणमित्यपि” द्वे लोहमलस्य लोहकीट इति ख्यातस्य । मण्डूरं टवर्गमध्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वमपि तैजसं सुवर्णरजतादिकं लोहमित्युच्यते । प्रज्ञाद्यणि लौहमित्यपि । यद्वा सर्वं स्वर्णादितैजसं लोहं च स्यात् । तेजसो विकारस्तैजसम् । यदुक्तम् । “सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रयु । सीसं कालायसं चैवमष्टौ लोहानि चक्षते” इति । अयस्तु विशेषाल्लोहसंज्ञम् । अयसो विकारः फालाख्यः कुशी स्यात् । यच्छाश्वतः । कुशी बला कुशी फाले इति । एकं स्त्रीलिङ्गम् । क्षारः काचः द्वे काचस्य “कांच बांगडखार इति ख्यातस्य” क्षरति क्षारः । चपलः रसः सूतः पारदः । पारतः । “रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते” इति तारपालः । “पारतस्तु मनावपाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः” इति शब्दार्णवः । चत्वारि पारदस्य “पारा इति ख्यातस्य” ॥ ९९ ॥ यन्माहिषं शृङ्गं तद्गवलमित्येकम् । पारदो हि प्रायेण गवले निघाप्यते तत्र तदभिधानम् । अभ्रकं गिरिजामलं द्वे “अभ्रक इति ख्यातस्य” । अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजम् । अमलमिति कश्चित् । तन्मते त्रीणि । “गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलध्वजम्” इति वाचस्पतिः स्रोतोञ्जनं सौवीरं कापोताञ्जनं यामुनं चत्वारि सौविराञ्जनस्य “सुरमा इति ख्यातस्य” । यमुनास्रोतसो जातमञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । सुवीरदेशे भवं सौवीरम् । धन्वन्तरिस्तु । “अञ्जनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात्सुवी-

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ॥
 कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
 रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ॥
 सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ॥
 पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥
 गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ॥
 बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥
 डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ॥

रजम् । कापोतकं याम्बुनं च स्रोतोञ्जनमुदाहृतम्” इति ॥ १०० ॥ तुत्थाञ्जनं
 शिखिग्रीवं वितुन्नकं मयूरकं कर्परी पञ्च तुत्थाञ्जनस्य मोरचूद इति
 ख्यातस्य । तुदत्यक्षिरोगान् तुत्थम् । तुत्थं च तदञ्जनं च । दार्विका दारुह-
 रिद्रा तत्काथोद्भवम् । तस्याः काथे “समभागेन अजादुग्धेन” संस्कृतं तुत्थं
 तुत्थाञ्जनं रसाञ्जनादिसंज्ञं स्यात् । “दार्विकेत्यपि” । रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
 रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं त्रीणि । केचित्तुत्थरसाञ्जनमिति समस्तं पेदुः । गन्धाश्मा
 गन्धिकः “गन्धक इत्यपि” सौगन्धिकः त्रीणि गन्धकस्य । चक्षुष्या कुलाली
 कुलत्थिका त्रयं “तुत्थविशेषस्य निळा सुरमा इति ख्यातस्य” । चक्षुषे
 हिता चक्षुष्या । कुले तिष्ठति तत्प्रतिकृतिः कुलत्थिका ॥ १०२ ॥ रीतिपुष्पं
 पुष्पकेतु पुष्पकं “पौष्पकमित्यपि” कुसुमाञ्जनं चत्वारि संतप्तपित्तलादुत्प-
 न्नस्य “जस्ताचै फूल इति ख्यातस्य” । पुष्पकेतु उदन्तं ह्रीवे । पिञ्जरं पीतनं
 तालं आलं “अलम्” । “हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्” इति माधवः ।
 हरितालकं पञ्च हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरेयं अर्थ्यं गिरिजं अश्मजं शिला-
 जतु पञ्च शिलाजतुनः “शिलाजित इति ख्यातस्य” । अर्थ्यते रसायनार्थिभि-
 रर्थ्यम् । शिलायां स्रवलाक्षाकृतित्वाच्छिलाजतु । बोलः गन्धरसः “रसगन्ध
 इति स्वामी । राजदन्तादित्वात्” । प्राणः पिण्डः गोपरसः पञ्च गन्धरसस्य
 “रक्त्या बोळ इति ख्यातस्य” । गोपः रसश्चेति पृथगपि । अत्र गोस इति
 मुकुटः । गां जलं स्यति षोऽन्तकर्मणि । गोप इति स्वामी । गन्धप्रधानो
 रसोऽस्य गन्धरसः ॥ १०४ ॥ डिण्डीरः । “हिण्डीर इत्यपि” । हिण्डीर इति

नागसीसकयोगेष्टवैप्राणि त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवज्रे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ॥

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ॥

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ॥

शब्दरत्नावल्याम् । अन्धिकफः फेनः त्रयं सागरमलारूपस्य समुद्रफेनस्य ।
सिन्दूरं नागसंभवं द्वे “सैन्दूर इति ख्यातस्य” । नागात्सीसात्संभवोऽस्य
नागसंभवम् । नागं सीसकं योगेष्टं वज्रं वर्धेमिति मुकुटः । “वृधु वर्धने” । वृधि-
वपिभ्यां रन् । चत्वारि सीसस्य “शिसै इति ख्यातस्य” । त्रपु पिचटम्
॥ १०५ ॥ रङ्गं वज्रं चत्वारि वज्रे “कथिल इति ख्याते” । पिचुः तूलः द्वे
कार्पासस्य । कमलोत्तरं कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनं चत्वारि कुसुम्भस्य ।
रज्यते वस्त्राद्यनेन रजनम् । महश्च तद्रजनं च महारजनम् ॥ १०६ ॥ मेषकम्बलः
ऊर्णायुः द्वे कम्बलस्य । ऊर्णायुरुदन्तः पुंसि । शशोर्णं शशलोम द्वे शशलोमः ।
मधु क्षौद्रं माक्षिकं त्रीणि मधुनः । आदिना आमरपौत्तिकादिग्रहणम् । मधू-
च्छिष्टं सिक्थकं द्वे “मेण इति ख्यातस्य” मधुना उच्छिष्यते मधूच्छिष्टम्
॥ १०७ ॥ मनःशिला “मनःशिल इति द्विरूपकोशः” । मनोगुप्ता मनोह्रा
नागजिह्विका चत्वारि मनःशिलायाः । “मनःशब्दवाच्या शिला मनः-
शिला” । नैपाली कुनटी गोला त्रीणि नैपालदेशोद्भवायां मनःशिलायाम् ।
सर्जकार्था इत्येके । यवक्षारः यवाग्रजः ॥ १०८ ॥ पाक्यः त्रीणि दग्धय-
वाङ्गुरेभ्यो जायमानस्य क्षारभेदस्य “जवस्वार इति ख्यातस्य” । सर्जिका-
क्षारः । “सृजिकाक्षार इति रामनाथः” । कापोतः सुखवर्चकः त्रीणि क्षारभे-
दस्य “सजीस्वार इति ख्यातस्य” । सर्जिकां दग्ध्वा क्षार्यते यः स सर्जि-
काक्षारः । सौवर्चलं रुचकं द्वे क्षारभेदस्य “संचलस्वार इति ख्यातस्य” ।
प्रागुक्तमपि क्षारप्रसङ्गात् पुनरुक्तम् । पञ्चापि सर्जिकाक्षारस्वेति सुभूत्या-

सौवर्चलं स्यादुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥
 शिशुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैश्वर्यम् ॥
 ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
 गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ॥
 त्रिकटु त्र्युषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥
 इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ॥
 आचण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

दयः । “त्वक्क्षीरी वंशरोचना वंशलोचना” इति हेमचन्द्रः द्वे वेणुजन्यसौष-
 धिविशेषस्य “वंशलोचन इति ख्यातस्य” । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंश-
 क्षीरी तु वैणवीति कोशान्तरम् ॥ १०९ ॥ शिशुजं श्वेतमरिचं द्वे सौभाग्यन-
 बीजस्य “श्वेवग्याचैर् बी” इति ख्यातस्य” । इक्षुसंबन्धि मूलकं मोरटं स्यात्
 एकं “इक्षुमूलस्य” । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिरः । “चटकाशिरः”
 इति हेमचन्द्रः । चटकायाः शिर इव । चटका शिरः इति पृथगपि । “शिरो
 ना पिप्पलीमूले” इति मेदिनी । त्रयं पिप्पलीमूलस्य “पिप्पलीमूल इति
 ख्यातस्य” ॥ ११० ॥ गोलोमी भूतकेशः द्वे “जटामांसी इति प्रसिद्धायाः” ।
 गौरिव लोमान्यस्याः सा गोलोमी । “गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकैश-
 योः” इति विश्वः । पत्राङ्गं रक्तचन्दनं द्वे रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य “कृष्ण-
 सिसव, पतंग इति च ख्यातस्य । पत्राण्यङ्गस्य पत्राङ्गम्” । त्रिकटु त्र्युषणं
 “त्र्युषणमिति द्विरूपकोशः” व्योषं त्रीणि शुण्ठपिप्पलीमरीचानां समाहा-
 रस्य । त्रिफला “तृफला” । “तृफला त्रिफला च” इति त्रिकाण्डशेषः । फलत्रिकं
 द्वे हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥
 शूद्रः अवरवर्णः वृषलः जघन्यजः जघन्यात्पादाज्जातः । “जनी प्रादुर्भावे” ।
 चत्वारि शूद्रस्य । चण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राजातस्तमभिव्याप्य बह्व्यमाणा
 अम्बष्ठकरणादयः । “आदिना उग्रादयः” । संकीर्णाः प्रतिलोमानुलोमजत्वा-
 न्मिश्राः । एकम् । ते च संकरजातीयाः करणाम्बष्ठोग्रमागधमाहिष्यक्षचृसूत-
 वैदेहकर्षकारपारसवचण्डालारूपाः एकादशेति ॥ १ ॥ शूद्रा शूद्रजातिरङ्गना

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ॥
 शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
 माहिषोऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्ताऽर्याशूद्रयोः सुतः ॥
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥
 रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ॥
 स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥
 कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्दयोः श्रेणिः सजातिभिः ॥
 कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

विद् वैश्यः तयोः सुत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः स करण इत्येकम् । स तु
 लेखनवृत्तिः । वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽम्बष्ठः । स तु चिकित्सावृत्तिः ।
 शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रः । स तु शस्त्रवृत्तिः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो
 मागधः । स तु राजादिस्तुतिपाठवृत्तिः । एकैकम् ॥ २ ॥ अर्या वैश्या ।
 वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिषः “माहिष्यः” । अस्य ज्योतिषं शाकुनं शास्त्रं
 स्वरक्षास्त्रं च जीविका । माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोरित्यपि पाठः । अर्या क्षत्रिया
 तस्यां शूद्राज्जातः क्षत्ता । तस्य वृत्तिः पापद्विकादिः । क्षत्तारौ । ब्राह्मण्यां
 क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते तस्य गजबन्धनमश्वानां वाहनं कर्म सारथेरित्या-
 दिर्जीविका । तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहकः । चतुःषष्टिकलाकर्म-
 शैक्ष्यं तदुपजीविका । पण्याङ्गनानां राज्ञां च कुर्यात्सङ्गं तदिच्छया । उप-
 जीव्यं तु तास्वेवेति । एकम् ॥ ३ ॥ करण्यां शूद्रविशोः सुतायां माहिष्या-
 द्वैश्याक्षत्रिययोः जाताज्जातो रथकारः स्यात् । अस्य वर्तनं तु । रथकर्म-
 न्धनादिभिः । ब्राह्मण्यां वृषलेन शूद्रेण य उत्पादितः स चण्डालः स्यात् ।
 “चाण्डाल इत्यपि” । मृतचैलैर्निन्द्यमांसैः श्मशाने तस्य जीवितमित्येकैकम्
 ॥ ४ ॥ कारुः शिल्पी द्वे चित्रकारादेः । शिल्पं कला सास्त्यस्य शिल्पी ।
 “तश्चा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमथर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो
 मताः” इत्यपि । तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः । सजातीयशिल्पीसङ्घः श्रेणि-
 रित्यर्थः । स स्त्रीपुंसलिङ्गः । एकम् । कुलकः । कुलिकः । “कुलिको नाग-
 भेदे स्याद्भुमेदे कुलसत्तमे” इति मेदिनी । कुलश्रेष्ठी द्वे शिल्पीकुलप्रधा-
 नस्य । शिल्पिमेदानाह । मालाकारः मालिकः द्वे “माळी इति प्रसि-

कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ॥
 तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
 रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ॥
 पादकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥
 नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ॥
 स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
 तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतद् ॥
 ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

द्वयम् । पुष्पमाला पण्यमस्य मालिकः ॥ ५ ॥ कुम्भकारः कुलालः “द्वे कुम्भार इति ख्यातस्य” । पलगण्डः लेपकः द्वे गृहादौ लेपकारस्य “गंवडी इत्यादि ख्यातस्य” । तन्तुवायः “तन्त्रवायः तन्द्रवायः तन्त्रवाप इति ओष्ठ्यान्तोऽपि” । कुविन्दः “कुपिन्द इत्यपि । कुप क्रोधे” । द्वे पटानां निर्मातरि कोष्ठी इति ख्याते” । तुन्नवायः सौचिकः द्वे कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि “शिपी इति ख्याते” । सूच्या वानं शिल्पमस्य सौचिकः ॥ ६ ॥ रङ्गाजीवः चित्रकरः द्वे “चितारी, रंगारी इत्यादि ख्यातस्य” । रङ्गं श्वेतपीतरक्तादिकमाजीवति रङ्गाजीवः । शस्त्रमार्जः असिधावकः द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः “शिकलगार इति ख्यातस्य” । पादकृत् चर्मकारः द्वे “चांमार इति ख्यातस्य” । पादूः पादत्राणि करोति पादकृत् तान्तः । व्योकारः लोहकारकः द्वे लोहार इति ख्यातस्य । व्यो इत्यव्ययं लोहबीजवाचीति श्रीभोजः ॥ ७ ॥ नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादः रुक्मकारकः चत्वारि स्वर्णकारस्य “सोनार इति ख्यातस्य” । शाङ्गिकः काम्बविकः द्वे शङ्खवलयादेः कर्तरि कंकणकार, “कांसार” इति ख्याते । शौल्बिकः ताम्रकुट्टकः द्वे “तांबट इति ख्यातस्य” शुल्बं ताम्रं तद्वटनं शिल्पमस्य शौल्बिकः ॥ ८ ॥ तक्षा वर्द्धकिः त्वष्टा रथकारः काष्ठतद् पञ्च वर्द्धकेः “सुतार इति ख्यातस्य” । वर्द्धयति छिनत्ति काष्ठं वर्द्धकिः । तक्षाणौ । त्वष्टारौ । काष्ठं तक्ष्णोति तन् करोति काष्ठतद् । काष्ठतक्षौ । ग्रामाधीनो यस्तक्षा स ग्रामतक्ष इत्येकं “गांवचा सुतार इति ख्यातस्य” । “ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः” इति टच् । अनधीनकः स्वाधीनो यस्तक्षा स कौटतक्षः स्यात् । एकम् ॥ ९ ॥ क्षुरी

क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ॥
 निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
 जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ॥
 स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः ॥ ११ ॥
 शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ॥
 भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ॥
 वेणुध्माः स्युर्वेणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

मुण्डी । क्षुरि मुण्डि इति ह्रस्वघटितपाठोऽपि । दिवाकीर्तिः नापितः अन्ताव-
 सायी पञ्च नापितस्य “नाहावी इति ख्यातस्य” । निर्णेजकः रजकः द्वे
 वस्त्राणां धावकस्य “परीट इति ख्यातस्य” । शौण्डिकः मण्डहारकः द्वे
 सुराजीविनः “कलाल इति ख्यातस्य” । शुण्डा सुरा सा पण्यमस्य शौण्डिकः
 ॥ १० ॥ जाबालः अजाजीवः द्वे अजापालस्य “मेढपाळ, मेढक्या, धनगर
 इति ख्यातस्य” । देवाजीवः “देवाजीवीत्यपि” देवलः द्वे देवसेवोपजी-
 विनः “गुरव, देवळी इति ख्यातस्य । देवं लक्षणया तत्त्वं लातीति देवलः”
 माया शाम्बरी द्वे ईद्रजालस्य “गारूड इति ख्यातस्य” । शाम्बराख्यस्यासुर-
 ख्येयं शाम्बरी । मायाकारः प्रतिहारकः “प्रतिहारिकः प्रातिहारिक इत्यपि
 द्वे मायाविनः गारूडीति ख्यातस्य” । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य सं
 तथा ॥ ११ ॥ शैलाली शैलूषः जायाजीवः कृशाश्वी भरतः भारत इत्यपि ।
 “कृशाश्वेन च यत्प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरत-
 भारतौ” इति वाचस्पतिः । नटः षट् नटेषु “नटवा इति ख्यातेषु”
 नटति नृत्यति नटः । चारणः कुशीलवः द्वे कथकानां नटविशेषाणाम् ।
 “कुत्सितं शीलमस्त्यस्य कुशीलवः” ॥ १२ ॥ मार्दङ्गिकाः मौरजिकाः द्वे
 मृदङ्गवादनकुशलानां “मृदङ्गी पञ्चवाजी इति ख्यातानाम्” । पाणिवादाः
 पाणिघाः द्वे ये पाणितलेनैव पाण्यन्तरे मृदङ्गादिध्वनिमनुकुर्वन्ति तेषां
 “हाताचे तालधारी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः वैणविकाः द्वे वेणुवा-
 दिनां “पविक्करी इति ख्यातानाम्” । वेणुध्माः आहन्तः सोमपावत् । वीणा-
 वादाः वैणिकाः द्वे वीणावादनं श्रित्यमेषां “विणेकरी इति ख्यातानाम्”

जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ॥
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ॥
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ॥
 निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
 भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ॥
 नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
 पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ॥

॥ १३ ॥ जीवान्तकः “जीवन्तिक इत्यपि” शाकुनिकः द्वे पक्षिणां हन्तरि
 “पक्षांचा पारधी इति ख्याते” । वागुरिकः जालिकः द्वे जालेन मृगान्ब-
 ध्नतः । वागुरा मृगबन्धनी तथा चरति वागुरिकः । वैतंसिकः कौटिकः
 मांसिकः त्रयं यो मांसविक्रयेण जीवति तस्य “खाटिक इति ख्यातस्य” ।
 वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति वैतंसिकः । कुटेन मृगादिबन्धनय-
 त्रेण चरति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः ॥ १४ ॥ भृतकः भृति-
 भुक् कर्मकरः वैतनिकः चत्वारि वेतनोपजीविनः “चाकर, मजूर इति
 प्रसिद्धस्य” भृतिवेतनं भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । वार्तावहः वैवधिकः
 “विवधिक इत्यपि” द्वे वार्ताया वाहके “कावड्या इति ख्याते” । विवधः
 पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । विवधवीवधशब्दौ उभयतः बद्धशिक्षये
 स्कन्धवाद्ये कोष्ठे वर्तेते । भारवाहः भारिकः “द्वे ओशेकरी इति ख्यातस्य ।
 भारीति नान्तोऽप्यन्यत्र” ॥ १५ ॥ विवर्णः पामरः नीचः प्राकृतः पृथक्-
 जनः निहीनः अपसदः “अपशेद इति भरतमालायाम्” जाल्मः क्षुल्लक-
 “क्षुल्लकः । क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रभसः” । इतरः दश नीचस्य
 ॥ १६ ॥ भृत्यः दासेरः दासेयः दासः “दाश इति तालव्यान्तोऽपि”
 गोप्यकः चेटकः “चेडक इत्यपि” नियोज्यः किङ्करः प्रेष्यः “प्रेष्यः इत्यपि”
 भुजिष्यः परिचारकः एकादश दासस्य । प्रेष्य इत्यत्र प्रादूहोदेति वृद्धिः ॥ १७ ॥
 पराचितः “पराजितोऽपि । परैराजीयते स” परिस्कन्दः “परिष्कन्दः परे-
 धेति वा षत्वम् । परिष्कम्भः परिष्कम्भश्च इत्यपि” परजातः परैधितः चत्वारि

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥
 चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ॥ १९ ॥
 निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ॥
 भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
 शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥
 श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

परेण संवर्तितस्य । परैराचीयते वर्धयते पराचितः । मन्दः तुन्दपरिमृजः “घग्निः तुन्दपरिमार्जोऽपि” । आलस्यः शीतकः अलसः अनुष्णः षट् अलसस्य । अलसमस्त्यस्य अलसः अर्श आघच् । “अलस एव आलस्यः स्वार्थे ष्यञ् । अणि अलस इत्यपि” ॥ १८ ॥ दक्षः चतुरः पेशलः पटुः सूत्थानः उष्णः षट् दक्षस्य । “उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युष्णः” । चण्डालः प्लवः मातङ्गः दिवाकीर्तिः जनङ्गमः “जलङ्गम इत्यपि” ॥ १९ ॥ निषादः । “निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे” इति कोशान्तरे । श्वपचः “श्वपाक इत्यपि” अन्तेवासी चाण्डालः पुक्कसः । “पुक्कसः श्वपचेऽधमे” इति मेदिनी दश चाण्डालस्य । अत्रावान्तरभेदोऽस्ति किञ्चित्सोऽनादृतः । किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालानां भेदाः । किरति शरान् किरातः । अरण्यचरा एते । “पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्द्रोऽपि निगद्यते” इति तारपालः ॥ २० ॥ व्याधः मृगवधाजीवः मृगयुः लुब्धकः चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान्व्याधः । कौलेयकः सारमेयः कुकुरः “कुकुर इत्यनादिकोशः । कुकुर इति राजशुकुटः” । मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः भषकः श्वा शुनकस्य । श्वानौ । “कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः” इति वाचस्पतिः । योगितः प्रयोगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः श्वा अलर्कः स्यात् “अलक इति शुकुटः” एकम् । यो मृगयाकुशलः श्वा स विश्वकद्रुरित्येकं “पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वं कन्दते । कदि आह्वाने” । शुनी सरमा स्यात् एकम् । सरमा देवशुनी । सामान्याभिधानं तूपचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सूकरः

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

दक्षिणारुर्लुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

चौरिका सैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्वं तु तद्धने ॥ २५ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

स विट्चरः स्यात् एकं “गांवडुकर इति ख्यातस्य” । यस्तरुणः पशुर-
जादिः स वर्करः एकं “बकरा इत्यादि ख्यातस्य तरुणपशुमात्रस्य” ।
आच्छोदनं मृगव्यं आखेटः मृगया चत्वारि पापद्वेः “शिकारी इति
ख्यातायाः । मृगया स्त्रियाम्” ॥ २३ ॥ लुब्धयोगात् लुब्धकसबन्धादक्षिणा-
रुर्दक्षिणे पार्श्वेऽरुर्ग्रणमस्य स कुरङ्गको दक्षिणेर्मा स्यात् । व्याधेन कृतव्रण
इत्यर्थः एकम् । दक्षिणेर्माणौ । चौरः “पचाद्यचि चोर इत्यपि” । ऐकागा-
रिकः । एकमसहायं अगारं प्रयोजनमस्य । ऐकागारिकश्च चौरै इति
निपातनात् साधुः । स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः
परास्कन्दिः पाटच्चरः “पटच्चर इत्यपि” । चोरजीर्णपटयोः पटच्चर इति
नामानुशासनम्” । मलिम्लुचः दश चोरस्य । चौरिका “चोरिकेत्यपि” ।
सैन्यं स्तेयम् । “स्तेनस्य भावः कर्म वा सैन्यमिति प्यजन्तं केचिदिच्छन्ति ।
स्तेनाद्यन्मलोपश्चेति वार्तिकेन स्तेयमिति च साधु । “स्तेयं सैन्यं च चौर्ये
स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्” इति वाचस्पतिः । चौर्यं चत्वारि स्तेयस्य ।
चौरस्य भावः चौरिका । चौर्यं धनं लोप्त्वं स्यात् । “लोत्रम् । लोत्रमश्रुणि
चोरित इति विश्वः । लोतमिति जटाधरः” । एकम् ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणां
बन्धननिमित्तं यदुपकरणं पाशजालादि स वीतंस इत्येकम् “वितंस इत्यपि” ।
उन्माथः कूटयन्त्रं द्वे मृगपक्षिबन्धनार्थं छलेन यद्यन्त्रं निवेश्यते तत्र “सांपळा
इति ख्याते” । वागुरा मृगबन्धनी द्वे जालीकृतरज्जुविशेषे “मृगांचे
जाळे इति ख्याते” ॥ २६ ॥ शुल्बं “शुल्बेत्यपि डीषन्तापि” वराटकं

शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥
उद्धाटनं घटीयन्नं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥
(जतुत्रपुत्रिकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥) २९ ॥ (१)
पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाऽथ विहङ्गिका ॥

रज्जुः वटी गुणः पञ्च रज्जोः “सुंब दोरी च्छाट इति ख्यातायाः” । तत्र वराटकोऽस्त्रियाम् । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । “रज्जुः शुल्बा वराटो ना” इति रत्नकोशः । “सुम्यं वटाकर इति स्वामिपाठः” । प्रहेः कृपात्सलिलमूर्ध्वं बाह्यते येन तस्मिन् यन्त्रे “रहाट, लाट इति ख्याते” उद्धाटनं घटीयन्नं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ वेमा “वेम इत्यपि” वायदण्डः “वायदण्ड इत्योध्य-मध्योऽपि” द्वे वस्त्रव्यूतिदण्डस्य “कोष्ठाच्चै धोटं इति ख्यातस्य” । वयति तन्तूननेन वेमा । वेमानौ । ऊयते इति वायः वानं तदर्थो वायदण्डः तालव्य-मध्यः । सूत्राणि तन्तवः द्वे “सूत इति ख्यातस्य । सूत्रतन्तुरिति समस्तं हारा-बल्याम्” । तन्तुः पुंसि । वाणिः व्यूतिः “व्यूतिरिति द्विरूपकोशः । विशिष्टा ऊतिर्व्यूतिः” द्वे तन्तुवानस्य “विण्णं इति ख्यातस्य” । लेप्यं मृदा पुचलिकादिकरणम् । आदिना काष्ठपुचलिकाकर्म गृह्यते तत्र पुस्तमित्येकम् । यदुक्तम् । “मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते” इति ॥ २८ ॥ वस्त्रदन्तादिभिः कृता पुत्रिका पाञ्चालिका स्यात् । “पाञ्चालिकेत्यपि” पञ्चभिर्वर्णैरल्यते भूष्यते । घम् । एकं “बाहुली इति ख्यातस्य” । पुत्र इवेति कन् । दन्तो गजदन्तः आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जतु लाक्षा तद्विकारो जातुषम् । त्रपु वस्त्रं तद्विकारस्त्रापुषम् । एकैकम् । “त्रपुजतुनोः पुक्” ॥ २९ ॥ पिटकः पेटकः पेटा “पेटेति मुकुटः । पीडेति स्वामी” मञ्जूषा चत्वारि वस्त्रालङ्कारादिस्थापनार्थं कृताया मञ्जूषायाः “पेटी इति ख्यातायाः” । आद्यौ पेटारिकायां परौ महत्यामिति स्वामी । विहङ्गिका भारयष्टिः द्वे शिष्याधारलगुडस्य “खुंटी

भारयष्टिस्तदालम्बि शिष्यं काचोऽथ पादुका ॥ ३० ॥

पादूरूपानत्स्री सैवानुपदीना पदायता ॥

नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥

नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥

ब्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे ॥

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥

इत्यादिख्यातस्य” । इयं भारोद्वाहनार्था चतुर्दण्डिकेति सभ्याः । शिष्या-
धारस्कन्धग्राहयोर्लगुड इति द्रविडाः । विहङ्गमेत्यपि पाठः । तस्यां भारयष्ट्या-
मालम्बते तत्तदालम्बि शिष्यं काचः स्यात् । “काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे
मृदन्तरे” इति विश्वः । द्वे आलम्बमानस्य रज्जुपञ्जरस्य “शिकं इति ख्यातस्य” ।
पादुका ॥ ३० ॥ पादूः उपानत् त्रयमपि स्त्रियां पादत्राणस्य “जोडा इति
ख्यातस्य” । सैवोपानत् पदायता पदवत् आयता पादायामेन बद्धा अनु-
पदीना एकं अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्
इति कौमुद्यामुक्तम् । “वाहाण इति ख्यातस्य” । नध्री वध्री वरत्रा त्रयं
चर्ममय्या रज्ज्वाः “वाधी इति ख्यातायाः” । अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा
स्यात् एकं “जेरबंद इति ख्यातस्य । आदिना उष्ट्रगर्दभचोरादिग्रहः”
॥ ३१ ॥ चाण्डालिका चाण्डालिकेत्यपि” कण्डोलवीणा “कण्टोलवीणेत्यपि
कण्डोलीति पृथगपि” चाण्डालवल्लकी त्रयं किनरीति ख्याताया अन्त्यजवी-
णायाः । नाराची एषणिका द्वे स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिर्या लोहशलाका
तत्र “कांटा, तराजू इति ख्याते” । शाणः निकषः कषः त्रीणि स्वर्णादि-
यत्र घर्षणेन परीक्ष्यते तस्याः शिलायाः “कसोटी, निसाणा इत्यादि-
ख्यातायाः” ॥ ३२ ॥ ब्रश्चनः पत्रपरशुः द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः
“कानस इति ख्यातस्य” । ईषिका “ईषिका इषीका इत्यपि” तूलिका द्वे
शलाकाभेदस्य “सळई इति ख्यातस्य” । तैजसं आवर्त्यते यत्र सा तैजसा-
वर्तनी । स्वर्णादिपाकार्थः पात्रविशेषः मूषा स्यात् “मूस इति ख्याता” ।
मूषा मूषी मूषी । “मूषा त्वावर्तनी मूषी” इति शब्दार्णवः । शुष स्तेय इत्यस्मा-
द्भिदाघडि ह्रस्वादिरपि । ह्रस्वा मुषा मुषी । एकम् । “भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।
चर्मप्रसेवक इत्यपि” द्वे अभिज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य “भाता इति ख्यातस्य”

आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥
 वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ॥ ३४ ॥
 क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥
 सूमीं स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥
 प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥

॥ ३३ ॥ आस्फोटनी लास्फोटनी । “वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी
 वृषदंशिका” इति वाचस्पतिः वेधनिका द्वे मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य
 “सामता इति ख्यातस्य” कृपाणी कर्तरी द्वे स्वर्णपात्रादि विच्छिद्यते येन
 तस्य कातर इति ख्यातस्य । वृक्षादनी वृक्षभेदी द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य
 “वांकस, तासणी इति ख्यातस्य” । टङ्कः “तङ्क इत्यपि” पाषाणदारणः द्वे
 पाषाणदारणार्थस्य धनभेदस्य “टांकी इति प्रसिद्धस्य” ॥ ३४ ॥ क्रकचः
 करपत्रं द्वे काष्ठादिविदारणार्थस्य करवत इति ख्यातस्य । आरा चर्मप्रभेदिका
 द्वे चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य आरी इति ख्यातस्य । सूमीं “सूमिरिति वा”
 स्थूणा अयःप्रतिमा त्रयं लोहप्रतिमायाः । कला गीतनुत्यादिकं यत्कर्म
 तच्छिल्पम् । आदिना रथकारादिकर्म ॥ ३५ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा
 प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः अर्चा प्रतिनिधिः अष्टौ प्रतिमायाः ।
 “प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन प्रतिमानम् । माङ्ग माने” । प्रतिनिधिः पुंसि । उपमा
 उपमानं द्वे उपमितकरणस्य । “भावे करणे च । येनोपमीयते या चोपमि-
 तिस्तयोरेते नामनी इत्यर्थः । केचित्तु पूर्वान्विते इत्याहुः” ॥ ३६ ॥ समा-
 दिसप्तकं समान्तरस्य । “सह मानेन वर्तते समानं मानमस्येति वा समानः ।
 एते वाच्यलिङ्गाः” । सदृक् शान्तः । अमी निभसंकाशादयः उत्तरपदे
 स्थिताः सदृशपर्याया वाच्यलिङ्गाश्च स्युः ॥ ३७ ॥ यथा पितृनिभः पुत्रः
 नित्यसमासोऽयं पित्रा सदृश इत्यर्थः । मातृनिभा कन्या मातुः सदृशीत्यर्थः ।
 आदिना भूतरूपकल्पादिग्रहः । “यथा पितृभूतः पितृरूपः । पितृकल्पः” ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिमुद्ररुणात्मजा ॥ ३९ ॥

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिमुता ॥

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥

शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्योः ॥ ४१ ॥

कर्मण्या विधा भृत्या भृतिः भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥ भरण्यं “भरण्येत्यपि”
भरणं मूल्यं निर्वेशः पणः एकादश वेतनस्य । सुरा हलिप्रिया हाला परि-
मुत् वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा प्रसन्ना इरा कादम्बरी परिमुता मदिरा
कश्यं मद्यं त्रयोदश मद्यस्य । कदम्बे जातो रसः कादम्बस्तं राति कादम्बरी” ।
“तत्र गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति वचनात् सुरादि द्वयं
गौड्यादित्रिविधमद्यस्य । शेषं मद्यमात्रस्येत्येके । पानरुचिजननार्थं यद्यञ्जनं
भक्ष्यते सोऽवदंश इत्येकं “भर्जितचणकादिभक्षणस्य” ॥ ४० ॥ शुण्डापानं
मदस्थानं द्वे मद्यगृहस्य । “शुण्डा पानं इति पृथगपि । शुण्डा पानगृहे मता ।
“अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च” इति मेदिनी । “शुण्डापि जलहस्तिन्यां
मदिराकरिहस्तयोः” इति विश्वः । “पानं पीतिभाजनरक्षणे” इति मेदिनी । पीय-
तेऽस्तिन्यानम् । मधुवारः मधुक्रमः द्वे मधुपानपरिपाद्याः । “मधुनो वारः
समयः मधुवारः” । मध्वासकः माधवकः मधु माध्वीकम् । “माद्वीकमि-
त्यपि । मृद्रीका द्राक्षा तस्याः विकारः । “तस्य विकारे” इत्यण् । चत्वारि-
मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य । “द्वौ द्वौ पर्यायावित्यपि मतम् । माद्वीकमिति
पाठे मध्वादि द्वयं द्राक्षारसस्य” । तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोः न किं-
त्वा एव ॥ ४१ ॥ मैरेयम् । मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् ।
नद्यादिभ्यो ढक् । आसवः सीधुः “तालव्यादिरपि शीधुरिति । यद्यपि
शीधुरिक्षुरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्”
इति माधवः । तथापि भेदमनादत्योक्तम् । त्रयमिक्षुशाकादिजन्यस्य मद्य-

भैरेयमासवः सैधुर्मेदको जगलः समौ ॥
 संधानं स्यादभिषवः किंष्वं पुंसि तु नमहूः ॥ ४२ ॥
 कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्टिका ॥
 चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
 धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥
 स्युर्लभकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥
 द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥
 पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥

विशेषस्य । सीधुरस्त्रियाम् । आसवः पुंसि । मेदकः जगलः हे सुराकल्कस्य ।
 मद्यमेदस्येत्येके । जगलो मदनद्रुमे । “मेदके पिष्टमद्ये च ” इति कोशान्तरम् ।
 संधानं अभिषवः द्वे मद्यसंधानस्य । फलवंशाङ्कुरादिकं दीर्घकालं यत्संधीयते
 तस्येत्येके । किंष्वं “कण्वमित्यपि” नमहूः द्वे तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य ।
 “मत्तनम्रकृताहानस्येत्यन्ये” । नमहौ ॥ ४२ ॥ सुराया मण्ड अग्रभागः कारो-
 त्तरः “कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः । कारोत्तम इत्यपि” एकम् ।
 आपानं पानगोष्टिका द्वे पानार्थायाः सभायाः । “आ संभूय पिबन्त्यत्र
 आपानम्” । चषकः पानपात्रं द्वे मद्यपात्रस्य । “चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मधु-
 मद्यप्रमेदयोः” इति मेदिनी । सरकः अनुतर्षणं द्वे मद्यपानस्य । अपिशब्दात्स-
 रकोऽप्यस्त्री । “सरकं वा नानुतर्षो ना” इति रत्नकोशः । “सरकः सीधुपानेक्षु-
 शीधुनोमद्यभाजने” इत्यजयः ॥ ४३ ॥ धूर्तः “धार्तइत्यपि पाठः । धावनेन
 आर्तः” । अक्षदेवी कितवः अक्षधूर्तः द्यूतकृत् पञ्च द्यूतकृतः “सोंगटीबाज,
 जुवेबाज इति ख्यातस्य” । अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी इत्यन्तः । लभकः प्रतिभूः
 द्वे ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य “जामीन इति ख्यातस्य । प्रति प्रतिनिधिर्भ-
 वति प्रतिभूः” । सभिकाः द्यूतकारकाः द्वयं ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । “सभा
 द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकः” ॥ ४४ ॥ द्यूतः अक्षवती कैतवं पणः
 चत्वारि द्यूतस्य । “अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्यां सा अक्षवती” । पणः ग्लहः
 इति द्वे द्यूतजये यत् भाषाबन्धेन ग्राह्यं तस्य । अक्षः देवनः पाशकः त्रयं
 शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य “फासे इति ख्यातस्य” ॥ ४५ ॥ शारी-
 णामितस्ततो नयने परिणाय इत्येकम् । अस्त्रियामित्यस्य अष्टापदेन शब्देन

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥

अष्टापदं शारिफलं प्राणिघृतं समाह्वयः ॥ ४६ ॥

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥

ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ १ ॥

सम्बन्धः । अष्टापदं शारिफलं द्वे शारीणामाधारस्य कोष्टकयुक्तस्य वस्त्रादेः “सारीपट इति ख्यातस्य” । शारयस्तु काष्ठादिरचितो घृतोपकरणविशेषः सौंगटी इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धः । प्राणिघृतं प्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां घृतं मिथो युद्धलक्षणः क्रीडाविशेषः समाह्वयः । “अप्राणिभिः कृतं यत्तु तल्लोके घृतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविज्ञेयः समाह्वयः” इत्युक्तेः । एकम् ॥४६॥ अत्र केषांचिल्लिङ्गभेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति उक्ता इति । अत्र शूद्रवर्गे यौगिकाः कुम्भकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणादिषु पुंसेव भूरिप्रयोगत्वात्प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्नेव लिङ्गे उक्ता निर्दिष्टास्तेऽन्यतोऽन्यत्र स्त्रीत्वादिविशिष्टे विशिष्यवृत्तौ सत्यां ताद्धर्म्यात् विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गादावप्युहनीयाः । अपिशब्दात् रूढा अपि करणकुलालादयो जातिवचनत्वात् पुंसि स्त्रियां च वर्तन्ते इति ज्ञेयम् । यस्यावयवशक्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः । यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः । तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा । कुम्भकारी स्त्री । कुम्भकारं कुलम् । एवं मालाकारी । मालाकारम् । अण्णन्तत्वात्स्त्रियां ङीप् । अयौगिको यथा । करणी । कुलाली । अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित एवायं भूम्यादिद्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

इति सटीकामरकोशस्य

द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥

अमरकोशद्वितीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	भूमिवर्गः	१८	१	संकलनया वर्गाः मूलश्लोकाः १० ७३३॥
२	पुरवर्गः	२०	॥	
३	शैलवर्गः	८	॥	क्षेपकश्लोकाः एवं १२ ७४५॥
४	वनौषधिवर्गः	१६९॥	०	
५	सिंहादिवर्गः	४३	२॥	
६	मनुष्यवर्गः	१३९॥	१	
७	ब्रह्मवर्गः	५८	५	
८	क्षत्रियवर्गः	११९॥	०	
९	वैश्यवर्गः	१११	१॥	
१०	शूद्रवर्गः	४७	०	

अथ

सटीकामरकोशस्य

तृतीयं काण्डम्.

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ॥

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ तृतीयकाण्डो व्याख्यायते । तत्र वक्ष्यमाण-
वर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति ॥ सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्येऽस्मि-
न्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादि पूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्या-
दिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथा
नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नानाकलोकादिभिः अव्ययैराडादिभिरिति संग्रहैः
स्त्रियामीदृशिरामैकाजित्यादिभिरादिशब्दाभामसंग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्या-
दिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः वक्ष्यन्त इति शेषः । ते च वर्गाः
स्वतन्त्रा नेत्याह । वर्गसंश्रया इति । वर्गाः संश्रया येषां ते । पूर्वोक्तस्वर्गा-
दिवर्गसंबन्धिन एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ इह शास्त्रे रूपादिभेदेनैव प्रायशो लिङ्गनि-
र्णयः तद्वदेवात्रापि वर्गे स्यादिति भ्रमनिरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह ।
स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं
स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुण-
द्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृश-
लिङ्गवचना एव भवेयुरित्यर्थः । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा । सुकृ-
तिनी स्त्री । सुकृतिनो दाराः । सुकृति कुलम् । द्रव्यं दण्डादि तद्विशिष्टो
यथा । दण्डिनी स्त्री दण्डिनो दाराः । दण्डि कुलम् । क्रिया पचनादिव्यापार-
स्तद्विशिष्टो यथा । पाचिका स्त्री । पाचका दाराः । पाचकं
कुलम् ॥ २ ॥ सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य । “धन्या

सुकृती पुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ॥
 हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥
 प्रवीणे निपुणाभिन्नविन्ननिष्णातशिक्षिताः ॥
 वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
 पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥
 दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥
 स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ॥
 जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

धात्र्यामलक्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतम-
 स्यास्ति सुकृती । धनं लब्धा धन्यः धनायार्ह इत्यर्थः । महेच्छः महाशयः
 द्वे उदारं चित्तं यस्य तस्य दयालोः । "आशयः स्यादभिप्राये मानसाधार-
 योरपि" इति मेदिनी । हृदयालुः सुहृदयः "सहृदय इति पाठः । अत्र प्रश्न-
 स्तत्परत्वं हृदयशब्दस्य । हृदयवान् हृदयिक इत्यपि" द्वे यस्य चित्तं प्रश्नस्तं
 तस्य । महोत्साहः महोद्यमः द्वे दुरापेऽपि कृत्येऽध्यवसितक्रियस्य । "महा-
 नुद्यमो ऽस्य महोद्यमः" ॥ ३ ॥ प्रवीणः निपुणः अभिन्नः विन्नः निष्णातः
 शिक्षितः वैज्ञानिकः "व्रीह्यादित्वाहनि विज्ञानिक इत्यपि" कृतमुखः कृती
 कुशलः दश प्रवीणस्य । "कृतं कर्म प्रश्नस्तमस्य कृती" ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रती-
 क्ष्यः द्वे । एतल्लक्ष्यम् । "भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते" इति । सांशयिकः
 संशयापन्नमानसः द्वे संशयमापन्नं मानसं यत्र स्वाप्वादौ तस्य । तथा च
 संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक इति दीक्षिताः । संशयमापन्न इति ठक् ।
 दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दक्षिण्यः "दाक्षिण्य इत्यपि" त्रीणि यो दक्षिणामर्हति
 तस्य ॥ ५ ॥ वदान्यः "वदन्य इत्यपि" स्थूललक्ष्यः "स्थूललक्ष्य इत्यपि"
 दानशौण्डः बहुप्रदः चत्वारि दानशूरस्य । "मां याचस्वेति वदति वदान्यः ।
 स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः ।" जैवातृकः आयुष्मान् द्वे "जैवातृकः पुमा-
 न्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्मायुष्मान् ।
 अन्तर्वाणिः शास्त्रवित् द्वे शास्त्रज्ञस्य । "अन्तर्वाणयति । वण शब्दे ।" ॥ ६ ॥
 परीक्षकः कारणिकः द्वे प्रमाणैरर्थनिर्वाचकस्य । "करणैश्चरति कारणिकः ।"

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तारि ॥ ८ ॥

तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ॥

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥

वरदः समर्धकः द्वे वराणां दातरि । हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः हृष्टमानसः
 चत्वारि हृष्टचेतसः । “प्रकृष्टं मनो यस्य प्रमनाः” ॥ ७ ॥ दुर्मनाः विमनाः
 अन्तर्मनाः त्रीणि सान्तानि व्याकुलचेतसः “दुःस्थितं मनोऽस्य दुर्मनाः ।
 विगतं विविधं वा मनो यस्य विमनाः ।” उक्तः उच्छब्दात्स्वार्थे कन् ।
 उन्मनाः द्वे उत्कण्ठितस्य । “उद्भूतं मनोऽस्य उन्मनाः ।” दक्षिणः सरलः
 उदारः त्रयं सरलस्य । दक्षति वर्धते ऋज्वाशयत्वादक्षिणः । यो दाता चासौ
 भोक्ता च तत्र सुकल इत्येकम् ॥ ८ ॥ तत्परः प्रसितः आसक्तः त्रीणि
 तात्पर्ययुक्तस्य । तत्परं उत्तमं यस्य तत्परः । इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः द्वे
 अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं
 चतुष्कमासक्ते । “पश्चापि तत्परपर्याया इत्येके ।” प्रतीतः प्रथितः ख्यातः
 वित्तः विज्ञातः विश्रुतः षट् ख्यातस्य । प्रथते स्म प्रथितः । “प्रथ
 प्रख्याने” ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः आहृतलक्षणः “आहितलक्षण इत्यपि” द्वे
 शौर्यादिभिः ख्याते “लक्षणं नाम्नि चिह्ने च” इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं
 लक्षणमस्य । “आहतं गुणितेऽपि स्यात्” इति विश्वः । यल्लक्ष्यम् । ककुत्स
 इत्याहतलक्षणोऽभूदिति । इभ्यः आढ्यः धनी त्रीणि “इभ्यो धनवतीभ्या
 तु करेष्वां सल्लकीतरौ” इति हेमचन्द्रः । बहुधनमस्य धनी । स्वामी ईश्वरः ।
 “ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत्” इति विश्वमेदिन्यौ । पतिः
 ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः नायकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दस्य प्रभोः ।

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
 स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ॥
 वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥
 निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा ॥
 अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥
 सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ॥
 लक्ष्मीवाँलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
 स्यादद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥
 स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

ईक्षितारौ । अधिष्ठवौ । नेतारौ । अधिकर्द्धिः समृद्धः द्वे सुसंपन्नस्य ।
 “अधिका ऋद्धिर्यस्य अधिकर्द्धिः” । कुटुम्बव्यापृतः ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः
 उपाधिः त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । “अभ्यागारे नियुक्तः
 अभ्यागारिकः” । अगारान्ताद्वन् इकादेशः । उपाधिर्नित्यं पुंसि । अत्रान्यव-
 यवाः रूपं लावण्यं वरैरङ्गरूपैरुपेतो यः स सिंहसंहनन इत्येकम् ॥ १२ ॥ यः
 सत्त्वसंपदा व्यसनेऽप्यधुब्धं मनः सत्त्वं तत्संपत्त्या संपन्नः सन्कार्यं करोति
 स निर्वार्य इत्येकम् । “निर्वार्य इत्यपि” । संपन्न इत्यत्र संयुक्त इति पाठः ।
 “व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयवि-
 त्तिर्बुधैः किल” इति सरणात् । अवाक् मूकः द्वे “मूयते बध्यते वागस्य” ।
 मनोजवसः । मनोजव इत्यपि । “मनोजवपितृसन्निभः” इति नाममाला ।
 पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रे आदरपूर्वकमलङ्कृतां कन्यां
 यो ददाति स कूकुद इत्येकम् । “कूकुद इत्यपि” । लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः
 श्रीलः “श्रील इत्यपि” श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः
 वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः
 कारुणिकः कृपालुः सूरतः “सुरत इत्यपि” चत्वारि दयाशीलस्य ।
 स्वतन्त्रः अपावृतः स्वैरी “स्वैर इत्यपि” स्वच्छन्दः निरवग्रहः पञ्च स्वच्छ-
 न्दस्य । “स्वः आत्मा तत्र प्रधानं यस्य स्वतन्त्रः” ॥ १५ ॥ परतन्त्रः परा-
 धीनः परवान् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य । “परः स्वाम्यस्यास्ति पर-

परतन्नः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

कर्मक्षमोऽलङ्कृमीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

अपस्त्रातो मृतस्त्रात आमिषाशी तु शौष्कुलः ॥ १९ ॥

वान्” । परवन्तौ । अधीनः निघ्न आयत्तः अस्वच्छन्दः गृह्यकः पञ्चकमधीन-
मात्रे । इनमधिगतः अधीनः अधि उपरि इनो यसेति वा । “न स्वच्छन्दो-
ऽस्यास्वच्छन्दः” । नवानामेकार्थत्वमित्येके ॥ १६ ॥ खलपूः बहुकरः द्वे संमा-
र्जनादिकारिणः । खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति खलपूः खलप्वौ । दीर्घसूत्रः
चिरक्रियः द्वे यः खल्पकालसाध्यं चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य । दीर्घं
सूत्रं व्यवस्था यस्य दीर्घसूत्रः । “सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः” इति विश्वः । चिरेण
क्रियाऽस्य चिरक्रियः । जाल्मः असमीक्ष्यकारी द्वे यो गुणदोषानविमृश्य
करोति तस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मूढो वा स कुण्ठ इत्येकम् ॥ १७ ॥
कर्मक्षमः अलङ्कृमीणः द्वे कर्मणि शक्तस्य । “कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः
अलङ्कृमीणः” । कर्मसु य उद्युक्तः स क्रियावान् एकम् । कर्मः कर्मशीलः द्वे
नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । स्त्रियां तु कार्मी । कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य
आरब्धं कर्म परिसमापयति तस्य । “कर्मणि घटते कर्मठः” । “कर्मणि घटो-
ऽष्ठच्” इति पाणिनिः ॥ १८ ॥ भरण्यभुक् भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते “कर्मण्यभुगि-
त्यपि” कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य । तत्कर्मैव क्रिया यस्य
स तत्क्रियः । वेतनं विनापि क्रियावान् स कर्मकार इत्येकम् । अपस्त्रातः
मृतस्त्रातः द्वे मृतमुद्दिश्य स्त्रातस्य । आमिषाशी शौष्कुलः द्वे मत्स्यमांसमक्ष-
कस्य । “शौष्कुल इति वा पाठः” । शुष्कलः । “शुष्कलः शुष्कमांसस्य
पणिके पिशिताक्षिनि” हैमः ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः भुक्षितः जिघत्सुः अन्न-
नायितः चत्वारि बुभुक्षितस्य । अन्नमिच्छुः जिघत्सुः । सन्नन्तादुः । “अन्ननस्य

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥
 परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽन्नरः ॥ २० ॥
 आधूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥
 उभौ त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी गृध्रुस्तु गर्धनः ॥
 लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः ॥
 मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः ॥ २३ ॥
 कम्प्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ॥

इच्छा अशनाया सा जाताऽस्य । परान्नः परपिण्डादः द्वे पराभोपजीविनः ।
 भक्षकः घस्मरः अन्नरः त्रीणि भक्षणशीलस्य । “अक्षीत्यन्नरः” ॥ २० ॥
 आधूनः औदरिकः द्वे विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षयाऽत्य-
 न्तपीडिते इत्यर्थः । उदरे प्रसित औदरिकः । “उदरादगाधूने” इति ठक् ।
 आत्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः द्वे यः स्वोदरं विभर्ति तस्य “पोटमरू इति ख्यातस्य” ।
 आत्मानं विभर्ति आत्मम्भरिः ॥ २१ ॥ सर्वाङ्गीनः सर्वाङ्गभोजी द्वे यः सर्वेषां
 वर्णानां अन्नानि भुङ्क्ते तस्य परमहंसादेः । गृध्रुः गर्धनः द्वे आकाङ्क्षाशीलस्य ।
 लुब्धः । अभिलाषुकः तृष्णक् त्रीणि अभिलाषशीलस्य । “लुभ्यति स
 लुब्धः” । अभिलष्यतीति अभिलाषुकः । “लष कान्तौ” कान्तिरिच्छा । “लष-
 पतेत्युकम्” । पश्चापि लुब्धस्येति केचित् । तृष्णजौ । लोलुपः लोलुभः द्वे
 अतितृष्णाशीलस्य । „गर्हितं लुम्पति लोलुपः” ॥ २२ ॥ सोन्मादः ।
 “उन्मद इति सून्माद इति वा पाठः । सु अतिशयित उन्मादोऽस्य” ।
 उन्मदिष्णुः द्वे उन्मादशीलस्य । अविनीतः समुद्धतः द्वे दुर्विनीतस्य । “न-
 व्यनायि अविनीतः” । मत्तः शौण्डः उत्कटः क्षीवः “क्षीवमिति नान्तो-
 ऽप्यस्ति” चत्वारि मत्तस्य । शृण्डायां पानागारे भवः शौण्डः । तत्र भव
 इत्यण् । “शौण्डो मत्ते च विख्याते” इति विश्वः । “उत्कटस्तीव्रमत्तयोः”
 इति हैमः । कामुकः कमिता अनुकः ॥ २३ ॥ कम्प्रः कामयिता अभीकः
 कमनः कामनः अभिकः नव कामुकस्य । अनु कामयते अनुकः । अभीको

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः ॥ २४ ॥

वश्यः प्रणेतो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ॥

अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ॥

दीर्घमध्यो ह्रस्वमध्यश्च । विधेयः विनयग्राही वचनेस्थितः आश्रवः चत्वारि
वचनग्राहिणि । प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः । वचने
तिष्ठति स वचनेस्थितः । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् ॥ २४ ॥ वश्यः प्रणेतः द्वे
वक्ष्यतस्य “प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणेतः” । अत्र विधेयादिषडपि वक्ष्य-
तस्य वा । निभृतः विनीतः प्रश्रितः त्रयं विनीतस्य । नितरां अमारि
निभृतः । “भृष्टं भरणे” । धृष्टः धृष्णक् “धृष्णुरित्यपि” वियातः त्रीणि
अविनीतस्य । “विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य वियातः” । धृष्णजौ । प्रगल्भः
प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य । प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रतिभा । “प्रज्ञा नवन-
वोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” इति रुद्रः ॥ २५ ॥ अधृष्टः शालीनः द्वे
सलज्जस्य । विलक्षः विस्मयान्वितः द्वे “परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्च-
र्यस्य” । अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिष्वाकुलस्य । “ईषत्तरति
कातरः । ईषदर्थे चेति कोः कादेशः” । त्रस्तः “त्रस्तुरित्यपि” भीरुः
“भीत इत्यपि” भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशंसुः
आशंसिता द्वे बाञ्छाशीलस्य । गृहयालुः ग्रहीता द्वे ग्रहणशीलस्य । भद्धा
आस्तिक्यबुद्धिस्तया युक्ते भद्धालुरित्येकम् । पतयालुः पातुकः द्वे पतनशी-
लस्य । “पतयति तच्छीलः पतयालुः” ॥ २७ ॥ लज्जाशीलः अपत्र-
पिष्णुः द्वे लोकलजायुक्तस्य । “लज्जा शीलमस्य लज्जाशीलः” । वन्दारुः
अभिवादकः द्वे वन्दनशीलस्य । “वन्दते तच्छीलः वन्दारुः” । श्रारुः
पातुकः हिंसः त्रीणि हिंसाशीले । “शृणाति तच्छीलः श्रारुः” । वधिष्णुः

शरारुर्धातुको हिंसः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलङ्कारिष्णुस्तु मण्डनः ॥
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ॥
 ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
 विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ॥
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ॥
 जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥
 स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ ॥

वर्धनः द्वे वर्धनशीलस्य । “वर्धते तच्छीलः वर्धिष्णुः” ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः
 उत्पतिता द्वे उत्पतनशीलस्य । “उत्पतति तच्छीलः उत्पतिष्णुः” । अत्र
 ये तृभिष्णुचस्नुक्कुम्भरजित्यादयः प्रत्ययास्ते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु
 बोद्धव्याः । ताच्छील्ये प्रयोगः प्रायेण । अलङ्कारिष्णुः मण्डनः द्वे अलङ्कार-
 शीले । भूष्णुः भविष्णुः भविता त्रीणि भवनशीले । वर्तिष्णुः वर्तनः द्वे
 वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः क्षिप्नुः “क्षिप्णुरिति केचित्” द्वे
 निराकर्तरि । सान्द्रो घनः स चासौ स्निग्धश्च सान्द्रस्निग्धः मेदुरः स्यात्
 एकम् । यल्लक्ष्यम् । मेधैर्मेदुरमम्बरमिति । ज्ञाता विदुरः विन्दुः त्रयं ज्ञातरि ।
 “वेदनशीलः विदुरः” विकासी “तालव्यान्तोऽपि” विकस्वरः “विक-
 श्वर इत्यपि” द्वे विकासशीले ॥ ३० ॥ विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी
 विसारी चत्वारि प्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषद् क्षमाशीले ॥ ३१ ॥
 क्रोधनः अमर्षणः कोपी त्रीणि कोपशीलस्य । “अवश्यं कुप्यति कोपी” ।
 चण्डः अत्यन्तकोपनः द्वे अतिक्रोधशीले । जागरूकः जागरिता द्वे जागरण-
 शीले । घूर्णितः प्रचलायितः द्वे निद्राघूर्णितस्य । घूर्णं भ्रमणे । “प्रचलाया
 जाताऽस्येति प्रचलायित” ॥ ३२ ॥ स्वप्नक् शयालुः निद्रालुः त्रीणि
 निद्राशीलस्य । “शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे” इति विश्वमे-
 दिन्यौ । स्वप्नजौ । निद्राणः “निद्रित इत्यपि” शयितः द्वे सुप्तस्य । परा-
 ह्युखः पराचीनः द्वे विश्रुतस्य । “पराश्रत्यनभिमुखीभवति मुक्षमस्य

पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥

देवानञ्चति देवद्यङ् विष्वद्यङ् विष्वगञ्चति ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्हवादी तु कद्वदः ॥

पराङ्मुखः” । अवाङ् अधोमुखः द्वे “अवाञ्चत्यधोमुखीभवति अवाङ्”
अवाञ्चौ ॥ ३३ ॥ यो देवानञ्चति गच्छति पूजयति वा स देवद्यङ् । एकम् ।
चान्तम्” । स्त्रियां देवद्रीची” । यो विष्वक् समन्तादञ्चति गच्छति स विष्वद्यङ्
“विष्वद्यङ् इति तालव्यमध्योऽपि” । स्त्रियां विष्वद्रीची । “विष्वग्देवयोश्च
देवद्यञ्चतावप्रत्यये” इति पाणिनिः । चान्तं एकम् । यः सहाञ्चति तुल्यं गच्छति
स सध्यङ् । एकम् । सध्यञ्चौ । स्त्रियां सध्रीची । “सहस्य सध्रिः” इति
पाणिनिः । यस्तिरो वक्रमञ्चति स तिर्यङ् । एकम् । “तिरसस्तिर्यलोपे” इति
पाणिनिराह ॥ ३४ ॥ वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तरि । वागीशः
वाक्पतिः द्वे अनवद्योहामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः “पटुरिति पृथगपि” ।
“वाग्मी पटौ सुराचार्ये” इति विश्वमेदिन्यौ । वाग्मी द्वे नैयायिकस्य । वाचो-
युक्तीति वाग्दिगिति षष्ठ्या अलुक् । “प्रशस्ता वागस्य वाग्मी” । वावदूकः
अतिवक्ता द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः वाचालः वाचाटः बहुगर्हवाक्
चत्वारि यो बहु अवाच्यं वक्ति तस्य । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः ।
“आलजाटचौ बहुभाषिणि” इति सूत्रेण साधु । जल्पाकी । पित्वात्स्त्रियां
डीष् । दुर्मुखः मुखरः अबद्धमुखः त्रयमनर्गलमुखस्य । “निन्दितं मुखमस्य
मुखरः । न बद्धं नियमितं मुखमस्य अबद्धमुखः” । शक्लः प्रियंवदः द्वे प्रिय-
वादिनि । शक्नोति वक्तुमिति शक्त इति स्वामी । शक्न इति सर्वधरः
॥ ३६ ॥ लोहलः अस्फुटवाक् द्वे अस्फुटवादिनि । “न स्फुटा वागस्यास्फु-
टवाक्” । गर्हवादी कद्वदः द्वे कुत्सितभाषिणि । कुत्सितं वदति कद्वदः ।

समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः शब्दनो नादीवादी नादीकरः समौ ॥

जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नमोऽवासा दिगम्बरे ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

“रथवदयोश्च” इति कोः कदादेशः । गर्ह्यं वदति गर्ह्यवादी” । कुवादः कुचरः द्वे दोषकथनशीले । “कुत्सितं चरति कुचरः” । असौम्यस्वरः अस्वरः द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥ रवणः शब्दनः द्वे शब्दशीलस्य । नान्दीवादी नान्दीकरः द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । “नान्दीं वदति तच्छीलः नान्दीवादी” । “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते ॥ देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते” इति भरतः । जडः अज्ञः द्वे अस्यन्तमूढस्य । यदुक्तम् । “इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न चेह यो मोहात् । विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः” इति । यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एडमूकः । अनेडमूक इति पाठे नास्त्येडो मूकोऽस्मादिति विग्रहः । एडो बधिरः । “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जितः” इति रमसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः तूष्णीकः द्वे तूष्णीम्भावयुक्तस्य । शीले को मलोपश्रेति धार्तिकेन तूष्णीमो मस्य लोपः । “तूष्णीं शीलं यस्य तूष्णींशीलः” । नम्रः अवासाः दिगम्बरः त्रीणि नम्रस्य । अवाससौ । निष्कासितः निष्कामित इत्यपि । अवकृष्टः द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः धिक्कृतः द्वे निर्मत्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः आत्तगन्धः । “गन्धो गन्धक आमोदे लेष्टे संबन्धगर्वयोः” इति विश्वः । “गन्धो गर्वो लवोऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः । अभिभूतः द्वे भग्नदर्पस्य । “आत्तगन्धः पलायितः” इति कोशान्तरे । पलायनकर्तुरपि । लक्ष्यम् । “कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः” इति भारतचम्पूः । “चत्वारोऽपि पर्याया इत्येके” । दापितः “दायित इत्यपि । तत्र दय दाने इति घातुः” साधितः द्वे “धनादिकं प्रदापितस्य प्रदापितस्य धनादेर्वा” । “धनादिकं दापयतीति दापितः” इति राजमुकुटः । प्रत्यादिष्टादि चतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिज्ञस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्रवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ॥

कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

द्रेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ॥

निकृतः विप्रकृतः द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः वञ्चितः द्वे “वञ्चनं प्राप्तस्य” । मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः चत्वारि मनसि हतस्य । “कृतमनोभङ्गस्येत्यर्थः” ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वे “कृताक्षेपस्य” कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रति स्पर्धमानस्य । “दुर्वचनमधिक्षेपः” इति राजमुकुटः । बद्धः कीलितः संयतः त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः आपत्प्राप्तः द्वे आपदं गतस्य । “आपद्यते स आपन्नः” । कान्दिशीकः भयद्रुतः द्वे भयात्पलायितस्य । कां दिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितः अभिज्ञस्तः त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्येति केचित् । “आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातो ऽस्य आक्षारितः” । संकसुकः अस्थिरः द्वे चलप्रकृतेः । संकसतीति संकसुकः । “कस गतौ” । व्यसनार्तः उपरक्तः द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः व्याकुलः द्वे श्लोकादिभिरितिकर्तव्यतामृढस्य । “विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः” ॥ ४३ ॥ विक्रवः विह्वलः द्वे श्लोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य । विह्वलतीति विह्वलः । “हल चलने” । विवशः अरिष्टदुष्टधीः द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः अरिष्टेन दुष्टा धीर्यस्य । कश्यः कशार्हः द्वे कशाघातमर्हतः । कशा वेत्रम् । सन्नद्धे वर्मिते जिघांसौ आततायीत्येकम् । आततं यथा तथाऽयितुं शीलमस्य । “अय गतौ” ॥ ४४ ॥ द्रेष्यः अक्षिगतः द्वे द्वेषार्हस्य । “द्रेष्टुमर्हः द्रेष्यः” । वध्यः शीर्षच्छेद्यः द्वे वधार्हस्य । “वधमर्हति वध्यः” । यो विशेषेण

वनीयैको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥

दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ॥

(इति प्राणिवर्गः (१))

उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ॥

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तोयस्य दर्शनात् ॥

पञ्च याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहंकारवान् अहंयुः द्वे अहंकारिणः । अहंकारो यस्यास्ति अहंकारवान् । मतुष् । अहमिति मान्तमव्ययम् । अहंयुरित्यत्र मत्वर्थीयो युस् प्रत्ययः एवं शुभंयुरित्यत्रापि । “अहंशुभमोर्युम्” इति पाणिनिः । शुभंयुः शुभान्वितः द्वे “शुभयुक्तस्य । “अकस्मादुपपद्यन्ते इत्युपपादुकाः दिवि भवाः दिव्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च । नारकव्याघ्रच्यर्थं दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते । एकम् नृगवाद्या जरायुजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयो जरायुस्ततो जाता जरायुजाः । कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः । एकम् । आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽण्डजाः । एकम् । अण्डेभ्यो जाता अण्डजाः । आदिना मत्स्यादिग्रहः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः । ते हि जायमाना शुवमुद्भिन्दन्तीत्युद्भिदः । आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकम् । उद्भिद् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं कान्तं मनोरमं “मनोहरमित्यपि” । रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं ब्रह्म सुन्दरस्य । सु शोभनं समं सर्वमस्य सुषमम् । “सुविनिर्दुर्भ्यः” इति समः सस्य षत्वम् । रम्यं मनोरमं सौम्यं भद्रकं रामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥ यस्य दर्शनात् दृष्टमनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति । यद्गुणो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जनयतीति

१ इदं तात्पर्यप्रसङ्गोऽपि नास्ति ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफैयाप्यावमाधमाः ॥

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणिकाः समाः ॥ ५४ ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च वीघ्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ॥

असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ॥

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥

परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ॥

यावत् तदासेचनकं स्यात् । “असेचनकमित्यपि” । अभीष्टं अभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षडभीष्टस्य । “अभ्याप्तुमिष्यते स अभीप्सितम्” ॥ ५३ ॥ निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा । “अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गके” इति कोशान्तरे । रेफः रेपः । “रेपः स्याभिन्दिते क्रूरे” इति विश्वः । याप्यः अवमः अधमः कुपूयः “कपूय इत्यपि । पृषोदरादित्वादत्वम्” । कुत्सितः अवद्यः खेटः गर्हाः अणकः “आणक इत्यपि” त्रयोदशाधमस्य । “खेटति त्रासयति खेटः” । अर्वा नान्तः । अर्वन्तौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्य । “कुत्सितं चरति कच्चरम्” । पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि । वीघ्रमित्येकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः । “विमलात्मकमित्यपि पाठः” ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपञ्चकमपनीतमलस्य । असारं फल्गु द्वे निर्बलस्य । शून्यं “शून्यमित्यपि । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वमिति यत्” । वशिकं तुच्छं रिक्तकं चत्वारि “रिक्तस्य” ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवर्हः अनवरार्ध्यः ॥ ५७ ॥ परार्ध्यः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्र्यः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश प्रधानस्य । मुख्यमिव मुख्यः । अवरसिद्धे मवः अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः । तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबे । पूर्वोत्तरस्यन्दास्तुल्यार्था इति वता ज्ञापितम् । श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पञ्चात्यन्त-

श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ॥

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

अप्राग्र्यं द्व्यहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुविपुलं पीनपीत्री तु स्थूलपीवरे ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

शोभनस्य । “अतिशयेन सन् उत्तमः” । श्रेयांसौ ॥ ५८ ॥ व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे श्रेष्ठार्थो गोचरो विषयो येषां ते । “गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः क्वचित्” । यथा पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति विशेषस्य पूर्वनिपाते व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वम् ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं अप्रधानं उपसर्जनं त्रयमप्रधानस्य । “प्राग्र्याद्विभ्रमप्राग्र्यम्” । तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्व्यहीने द्वयं स्त्रीपुंसौ ताम्बां हीने लीने इत्यर्थः । विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वङ्गं उरु विपुलं नव विस्तीर्णस्य । पीनं पीव स्थूलं पीवरं चत्वारि स्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तु पीवा । स्तोकाः अल्पः क्षुल्लकाः त्रयमल्पस्य । सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु । “तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कृशे” इति कोशान्तरे ॥ ६१ ॥ मात्रा त्रुटिः लवः लेशः कणः अणुः एकादश सूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यन्ता एकार्था इत्येके । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियौ । “त्रुटीति डीबन्तोऽपि क्वचित्” । लवादिः पुंसि । शेषं विशेष्पनिम्नम् । “अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि” इति कोशान्तरम् । एतन्मूलगतमेवार्थं सर्वत्रास्य मूलग्रन्थ एव दर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपि तथा ग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं अल्पीयः कनीयः अणीयः चत्वार्यत्यल्पे । ॥ ६२ ॥ प्रभूतं प्रभुरं प्राज्यं अदभ्रं बहुलं बहु पुरुहः “पुरुहमित्यपि पुरहमिति च” । पुरु भूयिष्ठं स्फारं

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ॥
 पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
 परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥
 गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
 विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ॥
 समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥
 घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥
 समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
 सदेशाभ्याशंसविधसमर्यादसवेशवत् ॥
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥
 संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥

“स्फिरमित्यपि” । भूयः भूरि द्वादश बहुलस्य । पुरुहौ । क्लीबे तु पुरुहुः ॥ ६३ ॥ येषां संख्येयानां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः परःसहस्राः स्युरित्यर्थः । एकैकम् । राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुद् । विश्लेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता । यल्लक्ष्यम् । “परःशतानां विदुषां समाजे” इति । गणनीयं गणेयं द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यातं गणितं द्वे यस्य संख्या कृता तस्य । समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निःशेषं समग्रं सकलं पूर्णं “पूर्वमित्यपि पाठः । पूर्वं पूरणे” । अखण्डं अनूनकं चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६५ ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रं त्रीणि निविडस्य । निर्गतमन्तरमस्मात्तभिरन्तरम् । पेलवं विरलं तनु त्रीणि विरलस्य । समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ॥ ६६ ॥ सदेशः अभ्याशंसः अभ्यास इति दन्त्यान्त इति मुकुटः । सविधः समर्यादः सवेशः उपकण्ठः अन्तिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः अभितः पञ्चदश समीपस्य । तत्राभित इत्यव्ययम् । समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य उपकण्ठः ॥ ६७ ॥ संसक्तं अव्यवहितं अपदान्तरं “अपदान्तरमित्यपि” त्रीणि संलग्नस्य । “न व्यवधीयते स अव्यवहितम्” । नेदिष्ठं अन्तिकतमं द्वे अति-

नेदिष्ठमन्तिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
 दवीयश्च दविष्टं च सुदूरं दीर्घमायतम् ॥
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥
 उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ॥
 न्यङ्नीचस्वर्वद्वस्वाः स्युरवाङ्गेष्वनतानतम् ॥ ७० ॥
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥
 आविद्धं कुटिलं भुमं वेलितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ॥
 कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

निकटस्य । दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ॥ ६८ ॥ दवीयः दविष्टं सुदूरं त्रयमत्यन्तदूरस्य ।
 दवीयांसौ । दीर्घं आयतं द्वे “दीर्घस्य” । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं “त्रीणि
 वर्तुलस्य” । यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं च तद्वन्धुरमित्यर्थः “बन्धुर-
 मित्यपि” एकम् ॥ ६९ ॥ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुङ्गः षट्
 उन्नतस्य । “उच्चैस्त्वमस्य उच्चः । उन्नमति स उन्नतः” । वामनः न्यक् नीचः
 स्वर्वः द्वस्वः पञ्च द्वस्वस्य । न्यक् । चान्तः । स्त्रियां तु नीची । अवाग्रं अवनतं
 आनतं त्रयमधोमुखस्य । “अवनतमग्रमस्य अवाग्रम्” ॥ ७० ॥ अरालं
 वृजिनं जिह्वं ऊर्मिमत् कुञ्चितं नतं आविद्धं कुटिलं भुमं वेलितं वक्रं एकादश
 वक्रस्य । “कुटिं कौटिल्यं लाति कुटिलम्” ॥ ७१ ॥ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः
 त्रीण्यवक्रस्य । “भिन्नो जिह्वादजिह्वः” । व्यस्तः अप्रगुणः आकुलः त्रयमा-
 कुलस्य । “भिन्नः प्रगुणादप्रगुणः” । शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदातनः सनातनः
 पञ्च नित्यस्य । “अश्वद्भवः शाश्वतः” ॥ ७२ ॥ स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयान्
 त्रीण्यतिस्थिरस्य । “स्थानशीलः स्थास्तुः” । स्थेयांसौ । य एकरूपतया एके-
 नैव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापक आकाशादिः स कूटस्थः कूटो
 निश्चलः सन् तिष्ठतीति । “कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ” इति मेदिनी । स्थावरः जङ्गमे-

चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥

जठरं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

तरः द्वे अचरस्य ॥ ७३ ॥ चरिष्णु जङ्गमं चरं त्रसं इङ्गं चराचरम् । “चरिचलिपति” इति वार्तिकेन चरतेद्वित्वे अभ्यासस्याकारः । एवं चलाचलं इत्यत्रापि । षद् चरस्य । “चरणशीलं चरिष्णु” । चलनं कम्पनं कम्पं त्रयं कम्पशीलस्य । चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं पारिप्लवं सप्तकं चलस्य । परिप्लवते पारिप्लवम् । चपलं चटुलं चैवेत्यपि पाठः । अतिरिक्तः समधिकः द्वे अधिकभूतस्य । “सम्यगधिकः समधिकः” । दृढसन्धिः संहतः द्वे दृढसन्धानयुक्तस्य ॥ ७५ ॥ कर्कशं कक्खटम् । खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जठरं मूर्तिमत् मूर्तं नव कठिनस्य । “मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत्” । जठरं टवर्गद्वितीयमध्यम् । प्रवृद्धं प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ पुराणं प्रतनं प्रत्नं पुरातनं चिरन्तनं पञ्च पुरातनस्य । पुरा भवं पुराणम् । सायंचिरेतिसाधुः पुराणप्रोक्तेति निपातनात् । पुराणं प्रत्न-शास्त्रयोरित्युक्तत्वात् । प्रत्यग्रः अभिनवः नव्यः नवीनः नूतनः नवः ॥ ७७ ॥ नूतनः सप्त नूतनस्य । “प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः” । सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पञ्चादित्यर्थः । अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च । “पदस्य पञ्चादनुपदम्” ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं “समक्षमित्यपि” ऐन्द्रियकं द्वे इन्द्रियग्राहस्य । इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रिय-

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
 एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
 अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥
 साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ॥
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
 उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ॥
 अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

कम् । अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं द्वे इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः । अनध्यक्षमित्यपि पाठः ।
 “अपरोक्षमैन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियम्” इति । एकतानः अनन्यवृत्तिः
 एकाग्रः एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः एकाग्र्यः एकायनगतः सप्तैकाग्रस्य ।
 एकं तानयति एकतानः । “तनु श्रद्धोपकरणयोः” । आदिः पूर्वः पौरस्त्यः
 प्रथमः आद्यः पञ्चकमाद्यस्य । पुरो भवः पौरस्त्यः । “दक्षिणापश्चा” इति त्यक्-
 प्रत्ययः । “आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः” । तत्रादिः पुंस्वेव ॥ ८० ॥
 अन्तः जघन्यं चरमं अन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमं षण्डन्त्यस्य । तत्रान्तः पुञ्जपुंसकयो-
 रेव । यथा स्वच्छन्दा स्त्री कुलस्यान्तः । मोघं निरर्थकं द्वे व्यर्थस्य । “निर्ग-
 तोऽर्थो यस्मात्तभिरर्थकम्” । स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तं उल्बणं चत्वारि
 “स्पष्टस्य” ॥ ८१ ॥ साधारणं सामान्यं द्वे । एकमप्यनेकसंबन्धि साधार-
 णम् । जातिवाचि सामान्यं तु क्लीबम् । एकाकी एकः एककः त्रयमसहाये ।
 भिन्नः अन्यतरः “एकतर इति पाठः” एकः त्वः अन्यः इतरः षट् भिन्ना-
 र्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः । त्वशब्दः सर्ववत् । त्वौ त्वे ॥ ८२ ॥
 उच्चावचं नैकभेदं द्वे बहुविधस्य । उदक् । च अवाक् च उच्चावचम् । मयूरव्यं-
 सकादिः । उच्चण्डं अविलम्बितं “अविलम्बनमिति क्षीरस्वामी” द्वे तूष्णस्य ।
 अरुन्तुदः मर्मस्पृक् द्वे मर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ । अबाधं निरर्गलं द्वे निर्बाधस्य ।
 “न बाधाऽस्य अबाधम्” ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिकूलं अपसव्यं अपहु

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ॥
 वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
 संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥
 संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
 ग्रन्थितं सन्दिह्यं दृढं विसृतं विस्तृतं ततम् ॥
 अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
 वेलितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता धुते ॥
 नुत्तनुनास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
 परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥

चत्वारि विपरीतस्य । “प्रगतं सव्यात्प्रसव्यम्” यद्वामं शरीरं तत्सव्यं
 एकम् । यदक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकम् ॥ ८४ ॥ संकटं संबाधः द्वे अल्पा-
 वकाशे वर्त्मादौ । ना पुनान् । कलिलं गहनं द्वे दुरधिगम्यस्य । यथा गहनं
 आसन्नम् । दुर्ज्ञानमित्यर्थः । संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यन्तमि-
 भ्रस्य । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिप-
 त्नीनामिति योगात् । मुण्डितं परिवापितं द्वे कृतमुण्डनस्य ॥ ८५ ॥ ग्रन्थितम् ।
 ग्रथितमित्यपि पाठः । सन्दिह्यं “गुम्फितं गुफितं चेत्यपि पाठः” दृढं त्रीणि
 गुम्फितस्य । विसृतं विस्तृतं ततं त्रीणि लब्धप्रसरस्य । “विस्तीर्यते स विस्तृ-
 तम्” । अन्तर्गतं विस्मृतं द्वे “विस्मृतस्य । विसर्यते स विस्मृतम्” । प्राप्तं
 प्रणिहितं द्वे लब्धस्य । “प्राप्यते स प्राप्तम्” ॥ ८६ ॥ वेलितः प्रेक्षितः
 अधूतः चलितः आकम्पितः धुतः षडीषत्कम्पितस्य । “वेष्टयते स वेलितः ।
 “वेष्टु चलने” । “प्रेक्षोलितस्तरलितोल्लासितान्दोलितावपि” इति कोशान्तरम् ।
 नुत्तः नुक्तः अस्तः निष्ठ्यूतः “निष्ठूत इत्यपि” । आविद्धः क्षिप्तः ईरितः सप्त
 प्रेरितस्य । “नुद्यते स नुत्तः” ॥ ८७ ॥ परिक्षिप्तं निवृतं द्वे प्राकारादिना
 सर्वतो वेष्टितस्य । निव्रियते स निवृतम् । “वृञ् आवरणे” । मूषितं मुषितं द्वे
 चोरितस्य “मुष्यते स मूषितम्” । प्रवृद्धं प्रसृतं द्वे प्रसरणयुक्तस्य । “प्रसरति
 स प्रसृतम्” । न्वस्तं निवृष्टं द्वे निक्षिप्तस्य । निवृज्यते स निवृष्टम् । “सृज
 विसर्गे” । गुणितं आहतं द्वे प्रव्यावर्तितस्य । यथा पञ्चमिराहतावत्वारो

प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥
 निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूपिते ॥
 द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्षिते ॥ ८९ ॥
 प्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ॥
 वेष्टितं स्यादलपितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥
 रुग्णं भुम्भेऽथ निश्चितक्षुतशातानि तेजिते ॥
 स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥
 वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥
 प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुतम् ॥ ९२ ॥

विंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं उपचितं द्वे समृद्धस्य । निदिह्यते स निदिग्धम् ।
 “दिह उपचये” । गूढं गुप्तं द्वे गोपनयुक्तस्य । यथा मन्त्रो गुप्तो विधातव्यः ।
 गुण्ठितं “गुण्ठितमित्यपि । गुड वेष्टने” रूपितं द्वे धूलिलिप्तस्य । “गुंडाळलेलें
 इति ख्यातस्य वा” । द्रुतं अवदीर्णं द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं उद्यतं द्वे “उत्तो-
 लितस्य शस्त्रादेः” । काचितं शिक्षितं द्वे “शिक्ष्ये स्थापितस्य” ॥ ८९ ॥
 प्राणं घ्रातं द्वे नासिकया गृहीतगन्धस्य पुष्पादेः । दिग्धं लिप्तं द्वे “विलिप्तस्य” ।
 समुदक्तम् । यथा समुदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतं द्वे उन्नीतस्य “कूपादेर्जलादेः” ।
 वेष्टितं बलपितं संवीतं रुद्धं आवृतं पञ्च वेष्टितस्य “नद्यादिना नगरादेः”
 ॥ ९० ॥ रुग्णं भुम्भं द्वे व्यथितस्य । “भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः” ।
 निश्चितं निश्चातमित्यपि । “शाच्छोरन्यतरस्याम्” इतित्वविकल्पात् । क्षुतं
 शातं तेजितं चत्वारि श्लाघादिना तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः । निश्चायते स
 निश्चातम् । “शो तनूकरणे” । विनाशोन्मुखं प्रत्यासन्नविनाशं पक्वं स्यात् एकम् ।
 “पच्यते स पक्वम्” । ह्रीणः ह्रीतः लज्जितः त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥
 वृत्तः वृतः व्यावृत्तः “वावृत्त इति केचित्” त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यम् ।
 “पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः” इति । संयोजितः “संयोगित
 इति भरतमालायाम्” । उपाहितः द्वे संयोगं प्रापितस्य । प्राप्यं गम्यं समा-
 साद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । “समासाद्यते प्राप्यते तत्समासाद्यम्” ।
 स्तुतं रीणं स्तुतं स्तुतं चत्वारि प्रस्तुतस्य । स्यन्दते स स्वनम् । “स्वन्द
 प्रसवणे” ॥ ९२ ॥ संगूढः संकलितः द्वे योजितस्याङ्गादेः । यथा द्वौ त्रयः

संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ॥
 विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥
 अवरीणो विकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥
 अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥
 बद्धे संदानितं मूर्तमुद्दितं संदितं सितम् ॥
 निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ ९५ ॥
 निर्वाणो मुनिवह्मचादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले ॥
 पक्वं परिणते गूढं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥
 पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्धान्तमुद्गते ॥

पञ्च च संकलिता दश भवन्ति । अवगीतः ख्यातगर्हणः द्वे निन्दितस्य ।
 “अवगीयते निन्द्यते स अवगीतः” । विविधः बहुविधः नानारूपः पृथ-
 ग्विधः चत्वारि “नाना रूपं यस्य नानारूपः” ॥ ९३ ॥ अवरीणः
 विकृतः द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्वस्तः अपध्वस्तः । “अपध्वस्तं परित्यक्ते
 निन्दितेऽप्यवचूर्णिते” इति विश्वः । अवचूर्णितः द्वे चूर्णीकृतस्य । अनाया-
 सकृतं अनायासेन कृतः कषायविशेषः फाण्टं स्वात् एकम् । “क्षुब्धस्वान्त”
 इत्यादिनाऽनायासे निपातितम् । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापकं द्रव्यं
 फाण्टं इति वेदभाष्ये आह । स्वनितं ध्वनितं द्वे शब्दितस्य ॥ ९४ ॥ बद्धं
 संदानितं मूर्तं “मूर्णमिति शुक्लः” । उद्दितं “उदितमित्यपि” संदितं सितं षट्
 बद्धम् । “शूरु बन्धने” क्तः मूर्तम् । “दो अवखण्डने” उत्पूर्वः संपूर्वश्च बन्धनार्थः
 उद्दितं संदितम् । निष्पक्वं कथितं द्वे साकल्येन पक्वस्य “कषायादेः” ।
 क्षीरादीनां पाके शृतमित्येकम् । यथा शृतं क्षीरं पक्वमित्यर्थः । क्षीराज्य-
 पयसां शृतमित्यपि पाठः ॥ ९५ ॥ निर्वाण इत्येकं मुनिवह्मचादौ प्रयुज्यते
 न तु वाते । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्त इत्यर्थः । निर्वाणो बहिः निर्गत
 इत्यर्थः । आदिशब्दाभिर्वाणो हस्ती “निर्मग्न इत्यर्थः” । निर्वाणो वात
 इति निष्पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वम् । एकम् । गते अनिले निर्वात इत्येकम् ।
 पक्वं परिणतं द्वे पक्वं प्राप्तस्य । गूढं हन्ने द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य । ह्यते
 स “हृद पुरीषोत्सर्गे” । मीढं मूत्रितं द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य ॥ ९६ ॥ पुष्टं
 पुषितं द्वे कृतपोषणस्य । सोढे क्षान्तं द्वे क्षमां प्रापितस्य । उद्धान्तः “उद्घात-
 मिति शुक्लः । उद्धान्तमिति शम्भुनाम्” उद्गतः द्वे “वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः”

दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः ॥

पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः ॥ ९८ ॥

प्लुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ विलीले विद्रुतद्रुतौ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्प्रभो दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ॥

स्यादर्हिते नमस्यितं नमसितमपचायितार्चितपचि-

तम् ॥ १०१ ॥

दान्तः दमितः द्वे दमं प्रापितस्य । यथा दमितमिन्द्रियम् । शान्तः शमितः द्वे
 शमनं प्रापितस्य । यथा शान्तो रोगः निवर्तित इत्यर्थः । प्रार्थितः अर्दितः
 द्वे याचितस्य । “अर्दितं याचितेऽपि स्याद्रातव्याधौ च हिंसिते” इति कोशा-
 न्तरे ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः ज्ञपितः द्वे “बोधं प्रापितस्य” । छन्नः छादितः द्वे
 “आच्छादितस्य” । पूजितः अञ्चितः “अर्चित” इत्यपि पाठः । “अर्च
 पूजायां” द्वे । पूर्णः पूरितः द्वे । “वा दान्तशान्तपूर्ण” इत्यादिना णिचि निष्ठान्ता
 निपातिताः क्लिष्टः क्लिशितः द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । अवसितः सितः द्वे समा-
 सस्य । षोऽन्तकर्मणीत्यतो निष्ठा ॥ ९८ ॥ प्लुष्टः प्लुष्टः उषितः दग्धः चत्वारि
 दग्धस्य । तष्टः त्वष्टः तनूकृतः त्रीणि “अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः” । यथा
 तष्टं काष्ठं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः छिद्रितः विद्धः त्रीणि । यथा
 कर्णौ विद्धौ । विन्नः वित्तः विचारितः त्रीणि “प्राप्तविचारस्य” ॥ ९९ ॥
 निष्प्रभः विगतः अरोकः त्रयं दीप्तिहीनस्य । “विगतौ वीतनिष्प्रभौ” इति
 रुद्रः । विलीनः विद्रुतः द्रुतः त्रीणि द्रवीभूतस्य घृतादेः । सिद्धः निर्वृत्तः
 निष्प्रभः त्रयं सिद्धस्य । दारितः भिन्नः भेदितः त्रीणि “भेदं प्रापितस्य”
 ॥ १०० ॥ ऊतं स्यूतं त्रितयं तन्तुसंतते । यथा प्रोतः पटः तन्तुभिरनुस्यूत
 इत्यर्थः । अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपचायितं अर्चितं अपचितं षडर्चि-
 तस्य । नमस्यितं नमसितमित्युभयत्र “नमोवरिव” इति क्यच् क्यस्य विभा-
 वेति श्रलोपविकल्पः । एवं वरिवसितेत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥ वरिवसितं

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च ॥
 संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥
 दृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥
 छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥
 सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ॥
 लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥
 अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥
 आर्द्रं सार्द्रं छिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥
 त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥
 अवगणितमवमतावज्ञातेष्वमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥
 त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥
 उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्
 ॥ १०७ ॥

वरिवस्थितं उपासितं उपचरितं चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं संतप्तं धूपितं
 धूपायितं दूनं पञ्च संतापितस्य । “एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येता-
 न्येव रूपाणि” ॥ १०२ ॥ दृष्टः मत्तः तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमु-
 दितस्य । छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्णं अष्टौ खण्डितस्य ॥ १०३ ॥
 सस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं सप्त च्युतस्य । “एभ्यो गत्यर्था-
 कर्मकेति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि” । लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितं आसा-
 दितं भूतं षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं गवेषितं अन्विष्टं मार्गितं मृगितं
 पञ्च गवेषितस्य । यथा इतस्ततो गवेषितोऽपि चोरो न दृष्टः । आर्द्रं सार्द्रं
 छिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नं उक्तं सप्त छिन्नस्य । यथा स्तिमितलोचनो-
 ऽश्रुभिः ॥ १०५ ॥ त्रातं त्राणं रक्षितं अवितं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य ।
 अवगणितं अवमतं अवज्ञातं अवमानितं परिभूतं पञ्च अवमानितस्य
 ॥ १०६ ॥ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतं उत्सृष्टं षडुत्सृष्टस्य । उक्तं
 भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं षडुदितस्य ॥ १०७ ॥
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य । ऊरी-

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 संगीर्णविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम् ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥
 अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठद्वसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥
 ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

कृतं “उरीकृतमित्यपि” उररीकृतं अङ्गीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं “प्रतिश्रुतमित्यपि” उपगतं एका-
 दशाङ्गीकृतस्य । ईलितं अस्तं पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितम् ।
 संगीर्णं संविदितं संश्रुतमित्यपि कचित्पाठः ॥ १०९ ॥ गीर्णं वर्णितं अभि-
 ष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादश स्तुतार्थानि । भक्षितं चर्वितं लीढं “लिप्तमित्यपि”
 प्रत्यवसितं गिलितं खादितं प्सातम् ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं अभं जग्धं ग्रस्तं
 ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश खादितस्य । “प्सा भक्षणे” प्सातम् । “अद्यते
 स अभ्यम्” । क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्षार्थाः । प्रकर्षोऽर्थो येषां ते तथा
 अतिशयविशिष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तन्ते इत्यर्थः । यथाऽतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः ।
 अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्र प्रेष्ठादिचतुष्टये प्रियोरुत्थूलबहुला एवेष्टनः
 प्रकृतयः । अभीप्सितादीनां निर्देशस्तु तत्पर्यायत्वात् । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः
 इत्यादि । एकैकम् ॥ १११ ॥ ११२ ॥ बाढादीनामतिशये साधिष्ठादयः
 स्युः । अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरहस्वानां पर्यायाः । अतिशयेन बाढः
 साधिष्ठः । एवं वृन्दारकान्तेषु अतिशयविशिष्टेषु द्राधिष्ठादिक्रमेणैकैकं श्रेयम् ।
 “वृन्दारको मुख्यः” ॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥ पूर्वकाण्डद्वये स्वर्गादि-

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णैः लिङ्गमुन्नयेत् ॥

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणपारायणे ॥

नामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि । अत्रापि काण्डे सुकृत्यादीनि विशेष्यनिघ्नानि न्यबध्नात् । इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्व नोक्तास्तत्संग्रहार्थं संकीर्णप्रकरणमारभते ॥ अत्र हि कर्मक्रियादयो भाववचनाः । अपरस्परादिविशेष्यनिघ्नः । स्तम्बघ्नादिः करणवचनः । तथा समूहवचन आपूपिकादिः । एवं संकीर्णैः संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्च कथनात्संकीर्णवर्गोऽयम् । भिन्नजात्यर्थसंसर्ग एव हि संकरः । स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहैव तस्यपदेशः । नन्वत्र संकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्गज्ञानं स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र बर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् उहेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा । अपरस्परेति विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः । तस्याः सततक्रियासंबन्धात् क्रियायोगः । अपरत्वादिगुणयोगश्च । एवं गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिङ्गत्वम् । प्रत्ययार्थेन यथा । स्फातिप्रभृतीनां क्लिप्तादिप्रत्ययान्तानां क्लीमावादावनिक्तिमिति वक्ष्यमाणत्वात्क्लीलिङ्गत्वम् । तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययान्तानां को घोः किरिति वक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वम् । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण च डिम्बे डमरविष्टवाविति डिम्बस्य पुंस्त्वम् । संकीर्ण इत्युपलक्षणम्, वर्गान्तरेष्वप्यनिश्चितलिङ्गानां मुत्प्रीतिरित्यादीनां प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेव लिङ्गनिश्चयात् । कर्म क्रिया द्वे क्रियायाः । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये प्राति अपरस्परा इत्येकं नाम । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अपरे च परे च सङ्गाः सततं गच्छन्तीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः । “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति सुद् निपात्यते । सातत्ये किम् । अपरस्पराः सकृद्रच्छन्ति । वाच्यलिङ्गत्वादपरस्परा योषितः । अपरस्पराणि कुलानि । “निर्दिष्टं कर्मसातत्यं सुधीभिरपरस्परम्” इति भागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये । तद्यथा । “क्रियासातत्ये अपरस्परं गच्छन्ति । क्रियावतां च सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्” ॥ १ ॥ साकल्यवचनं पारायणम् । पारस्वयनम् । पूर्वपदादिति णत्वम् । आसङ्गवचनं “पराकर्म तुरायणमित्यग्नि पाठः” । “तुर त्वरणे” । तुरस्य अयनम् । “पाराकर्म समास-

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् ॥ २ ॥

शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥

अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कर्मणम् ॥

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं मिदा ॥ ५ ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ॥

गकात्स्न्यपारगतावपि" इति मेदिनी । आसङ्गः आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् । यदृच्छा स्वैरिता द्वे स्वच्छन्दतायाः । हेतुशून्या कारणरहिता आस्या स्थिति-
विलक्षणं स्यात् विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । तदुक्तं भागुरिणा । "विलक्षणं
मतं स्थानं यद्भवेभिष्ययोजनम्" इति । एकम् ॥ २ ॥ शमथः शमः शान्तिः त्रयं
चित्तोपशमस्य । दान्तिः दमथः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य । वृत्तं कर्म भूतपूर्वं
चरित्रं तदवदानं एकम् । प्रशस्तकर्मणो वा । "अपदानमित्यपि पाठः" ।
काम्यदानं काम्यस्य तुलापुरुषादेर्दानं तत्प्रवारणं एकम् । प्रहारणमिति
भरतमालायाम् । "प्रवारणं महादानम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ३ ॥ वशक्रिया
संवननं "संवदनम्" । "स्यात्संवदनमालोचे वशीकारे नपुंसकम्" इति
मेदिनी । द्वे मणिमन्त्रादिना वशीकरणस्य । मूलकर्म ओषधीनां मूलैरुष्मा-
टनादि यत्कर्म तत्कर्मणमेकम् । विधूननं विधुवनं "विधुवनमित्यपि जटा-
धरः" द्वे कम्पनस्य । तर्पणं प्रीणनं अवनं त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥ पर्याप्तिः
परित्राणं हस्तधारणं "हस्तवारणमित्यपि" त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य ।
सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं सूचीक्रियायाः । शिवणे इति लौकिकभाषायाम् ।
"सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो वा" । विदरः स्फुटनं "स्फोटनमिति भर-
तमालायाम्" । मिदा त्रयं द्विधाभावस्य । उकलणं इति लौकिकभाषायाम्
॥ ५ ॥ आक्रोशनं अभीषङ्गः अभीषङ्गः इत्यपि । "उपसर्गस्येति दीर्घत्वविकल्पात्"
द्वे गालिप्रदानस्य शिष्या देणे इति प्रसिद्धस्य । संवेदः वेदना द्वे अनुभवस्य । तत्र
वेदना न पुमान् । "अतो वेदनमित्यपि" । संमूर्च्छनं अभिव्याप्तिः द्वे सर्वतो व्याप्तेः ।

संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥
 वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने ॥
 आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
 ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः कणे ॥
 व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
 ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ ॥
 स्फातिर्वृद्धौ प्रथा स्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्रवः स्रवे ॥ ९ ॥
 एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ॥
 प्रसूतिः प्रसवे श्र्योते प्राधारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

याच्ना भिक्षा अर्थना अर्दना चत्वारि याचकस्य । याच्नेति “यजयाच” इति नह्
 ॥ ६ ॥ वर्धनं छेदनं द्वे कर्तनस्य । आनन्दनं “आमश्रणमिति कचित्पाठः”
 सभाजनं स्वभाजनमिति राजमुकुटः । आप्रच्छन्नं त्रीणि स्वागतसंप्रभा-
 दिना विहितस्थानन्दस्य । आम्नायः संप्रदायः द्वे गुरुपरम्परागतस्य समुप-
 देशस्य । क्षयः क्षिया द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ ग्रहः ग्राहः द्वे ग्रहणस्य । वशः
 कान्तिः द्वे इच्छायाः । रक्षणः “रक्षा” त्राणः द्वे रक्षणस्य । रणः कणः द्वे
 शब्दकरणस्य । व्यधः वेधः द्वे वेधनस्य । पचा पाकः द्वे “पचनस्य” ।
 हवः हूतिः द्वे आहानस्य । वरः वृतिः द्वे वेष्टने संमत्तौ च । “तपोभिरि-
 प्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” इति ॥ ८ ॥ ओषः प्लोषः “प्रोष इत्यपि
 शब्दार्थकोशे” द्वे दाहस्य । नयः नायः द्वयं नीतेः । ज्यानिः जीर्णिः द्वे
 जीर्णतायाः । भ्रमः भ्रमिः द्वे भ्रान्तेः । स्फातिः वृद्धिः द्वे “वृद्धेः” । प्रथा
 स्यातिः द्वे “प्रस्थातेः” । स्पृष्टिः पृक्तिः द्वे स्पर्शस्य । स्रवः स्रवः द्वे
 प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा “विधेत्यपि” । “विधा गजाभे क्रद्धौ च प्रकारे
 वेतने विधौ” इति मेदिनी । समृद्धिः द्वे उपचयस्य । स्फुरणं स्फुरणा
 “स्फुरणं स्फोरणं स्फारणं स्फरणं चेत्यपि” द्वे “स्फुरणस्य” । प्रमितिः
 प्रमा द्वे यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः प्रसवे द्वे गर्भविमोचनस्य । श्र्योतः प्राधारः
 द्वे घृतादेः क्षरणे । क्लमथः क्लमः द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उत्कर्षः अतिशयः द्वे

उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये ॥
 क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः ॥
 निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्गमे ॥ १२ ॥
 विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥
 निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ॥
 बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्सरि ॥ १४ ॥
 निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ॥

प्रकर्षस्य । संधिः श्लेषः द्वे संधानस्य । विषयः आश्रयः “आश्रय इत्यपि”
 द्वे “आश्रयस्य” । क्षिपा क्षेपणं द्वे “क्षेपणस्य” । गीर्णिः गिरिः द्वे
 निगरणस्य “गिर्णिः इति ख्यातस्य” । गुरणं “गुरणमिति मुकुटः”
 उद्यमः द्वे “भाराद्युद्यमनस्य” ॥ ११ ॥ उन्नायः उन्नयः द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य
 ऊहस्य च । श्रायः श्रयणं द्वे सेवायाः । जयनं जयः द्वे “जयस्य” ।
 निगादः निगदः द्वे कथनस्य । मादः मदः द्वे हर्षस्य । उद्देगः उद्गमः द्वे उद्दे-
 जनस्य ॥ १२ ॥ विमर्दनं परिमलः द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । “परिमलो विमर्दे-
 ऽपि” इति विश्वः । अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः द्वे अङ्गीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो
 निग्रहः स्यात् । विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति । “अथवा निग्रहस्तु निरोधः
 स्यादिति वा कचित्पाठः” । एकम् । अभियोगः अभिग्रहः द्वे कलहादानस्य
 ॥ १३ ॥ मुष्टिबन्धः संग्राहः द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । डिम्बः डमरः विप्लवः
 त्रयं नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य प्रलयस्य वा । अशस्त्रकलहस्येति रामस्वामी ।
 बन्धनं प्रसितिः चारः त्रीणि बन्धनस्य । “चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वारा-
 दीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी । “स्व शब्दोपतापयोः” अच् प्रज्ञाघञ् ।
 स्वारः” । स्पर्शः “स्पर्श इति रेफहीनोऽपि” स्पष्टा “स्पष्टेत्यपि” उप-
 तप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य । “संतप्तस्य वा” । स्पृशतीति स्पर्शः ।
 “स्पर्शो रुजायां दाने च” इति विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः विप्रकारः द्वे अपका-
 रस्य । आकारः इङ्गः इङ्गितं “इङ्गितः” त्रयं “अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य” ।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ॥

प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ॥

परिणामः विकारः द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे । यथा मृद्विकारो घटः । विकृतिः
विक्रिया द्वे विरुद्धक्रियायाः । परिणामस्यैव पर्यायाविभावपि ना । यथा
कुण्डलं कनकस्यैव विकृतिः परिणाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपहारः अपचयः द्वे
अपहरणस्य । समाहारः समुच्चयः द्वे राक्षीकरणस्य । सम्यगाहरणमेकत्र
करणं समाहारः । सम्प्राप्तपूर्वकस्य हन् हरण इत्येतस्य रूपम् । प्रत्याहारः
उपादानं द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । विहारः परिक्रमः द्वे पञ्चार्थां गतेः । यल्लक्ष्यम् ।
“सुराङ्गनानामवनौ परिक्रमः” इति ॥ १६ ॥ अभिहारः “अभ्याहार इत्यपि”
अभिग्रहणं द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः अभ्यवकर्षणं द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य ।
अनुहारः अनुकारः द्वे विदम्बनस्य । यथा खणखणेति नूपुरध्वनेरनुकारः ।
अर्थस्य घनादेरपगमे व्यय इत्येकम् । स्वर्च इति लौकिकभाषायाम् ॥ १७ ॥
प्रवाहः प्रवृत्तिः द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । यद्बहिर्गमनं स प्रवह इत्येकम् ।
वियामः वियमः यामः यमः संयामः संयमः षट् संयमस्य योगाङ्गस्य ॥ १८ ॥
हिंसाकर्म हिंसाफलकं कर्म जारणमारणादि अभिचारः स्वात् एकम् ।
जागर्या “अग्रिया जागतिथेति राजमुकुटः” जागरा द्वे जाग्रणस्य ।
तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । विघ्नः अन्तरायः प्रत्यूहः त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूत
आश्रये उपघ्न इत्येकम् । उपघ्नआश्रय इति सूत्रेण सिद्धमेतत् । “आश्रयणस्य
वा” ॥ १९ ॥ निर्वेशः उपभोगः द्वे “उपभोगस्य” । परिसर्पः परिक्रिया
द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं प्रविशेषः द्वे अत्यन्तवियोगस्य “वैकल्येऽपि

विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ॥

परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ॥

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ॥

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः प्रभ्रयः प्रणयौ समौ ॥

च विश्लेषे विधुरं किकले त्रिषु” इति मेदिनी” । अभिप्रायः छन्दः आशयः
 त्रीणि “अभिप्रायस्य” । छन्दोऽदन्तः ॥ २० ॥ संक्षेपणं समसनं द्वे अवि-
 स्तारस्य । पर्यवस्था विरोधनं द्वे विरोधस्य । परिसर्या परीसारः “परिसार
 इति शब्दार्थकोशः” द्वे परितः सरणस्य । आस्या आसना स्थितिः त्रीणि
 “आसनस्य” ॥ २१ ॥ विस्तारः विग्रहः व्यासः त्रयं विस्तृतेः । विस्तारः
 शब्दसंबन्धी चेद्विस्तर इत्येकम् । संवाहनं मर्दनं द्वे अङ्गमर्दनस्य । यथा पाद-
 संवाहनम् । विनाशः अदर्शनं द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः परिचयः
 द्वयं परिचितौ । प्रसरः विसर्पणं द्वे “व्रणादिप्रसरणस्य” । नीवाकः प्रयामः
 द्वे धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यते नीवाकः ।
 सन्निधिः “सन्निधं” सन्निकर्षणं द्वे नैकत्रयस्य । सन्निधिः पुंसि ॥ २३ ॥
 लवः अभिलावः लवनं त्रयं धान्यादिच्छेदनस्य । निष्पावः पवनं पवः
 त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाच्छिन्नसंकरः । प्रस्तावः अवसरः
 द्वे प्रसङ्गस्य । यथा । अवसरपठिता वाणीत्यादि । त्रसरः “तसर इति वा
 पाठः” सूत्रवेष्टनं द्वे तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरी इति प्रसिद्धस्य
 ॥ २४ ॥ प्रजनः उपसरः द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रभ्रयः प्रणयः द्वे प्रेम्णः ।
 प्रसर इति वा पाठः । “प्रसरः प्रणये वेगे” इति मेदिनी । धीशक्तिः निष्क्रमः
 द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । “निष्क्रमो बुद्धिसंपत्तौ” इति विश्वः । “शुश्रूषा भ्रवणं

धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्ती तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ॥

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥

विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ॥

आदीनवासवौ क्लेशे मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

चैव ग्रहणं धारणं तथा । उद्घापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ” इति ।
संक्रमः दुर्गसंचरः द्वे दुर्गमार्गस्य । “दुर्गोदिप्रवेशक्रियाया वा ” । संक्रमते
संक्रम्यते वाऽनेन संक्रमः । स न स्त्रियाम् । “दुर्गसंचार इत्यन्यत्र ” ॥ २५ ॥
प्रत्युत्क्रमः “प्रत्युत्क्रान्तिरित्यपि ” प्रयोगः द्वे युद्धार्यमतिशयितोद्योगस्य ।
प्रयोगोऽर्थो यस्य सः । प्रयुद्धार्य इत्यपि पाठः । “प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्यः ” इति
मागुरिः । उपक्रमः प्रक्रमः द्वे प्रथमारम्भस्य । अभ्यादानं उद्धातः आरम्भः
त्रयमारम्भमात्रस्य । यल्लक्ष्यम् । उद्धातः प्रणवो यासामिति । प्रक्रमादिपञ्चा-
प्येकार्था वा । संभ्रमः त्वरा द्वे संवेगस्य । “आवेगस्तु त्वरा त्वरी ” इति वाच-
स्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथा मणिमञ्चा-
दिप्रतिबन्धादभेरनुष्णतेति । अवनायः निपातनं “नियतनमित्यपि पाठः ”
द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भः अनुभवः द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भः विलेपनं
द्वे कुङ्कुमादिना विलेपने ॥ २७ ॥ विप्रलम्भः विप्रयोगः द्वे रागिणोर्विच्छे-
दस्य । विलम्भः अतिसर्जनं द्वे अतिदानस्य । विश्रावः प्रतिख्यातिः “प्रवि-
ख्यातिरित्यपि ” द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षा प्रतिजागरः द्वयं वस्तूनां अवेक्ष-
णस्य ॥ २८ ॥ निपाठः निपठः पाठः त्रीणि “पठनस्य ” । तेमः स्तेमः
समुन्दनं त्रयमाद्रीभावस्य । आदीनवः आस्रवः क्लेशः त्रीणि क्लेशस्य । आस्र-
वन्तीन्द्रियाप्यनेनेति । आश्रवस्तालव्यमध्य इति केचित् । मेलकः संगः संगमः
त्रीणि संगमस्य । “ना मेलः संगमो ना वा ” इत्यमरमाला ॥ २९ ॥ संवीक्षणं

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

“अन्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि” । विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य । परिरम्भः “परिरम्भ इत्यपि” परिष्वङ्गः संश्लेषः उपगूहनं चत्वारि आलिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं ईक्षणं पञ्च निरीक्षणस्य । “दर्शनालोकलक्षणमित्यपि पाठः” । प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपशायः विशायः द्वौ पर्यायेणानुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ यथा । अर्तनं ऋतीया हृणीया हृणिया । “मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा” इति वाचस्पतिः । “हृणीया हृणिया च” इति द्विरूपकोशामर-मालयोः । घृणा चत्वारि जुगुप्सायाः । करुणाया इति कश्चित् । ऋतिः सौत्रो धातुः । जुगुप्सायामिति बहवः । कृपायामिति केचित् । “घृणा जुगुप्साकृपयोः” इति विश्वः ॥ ३२ ॥ व्यत्यासः विपर्यासः व्यत्ययः विपर्ययः “विपर्याय इति भरतमालायाम्” चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारि अतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ समाहूय यद्भृत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकम् । क्रतुषु द्विजन्मनां छन्दोगानां स्तुतिभूमिः स्तवनदेशः संस्तावः एकम् । समेत्य स्तुवन्त्यत्र संस्तावः । “यज्ञे समि स्तुवः” इति घञ् ॥ ३४ ॥ यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तन्नुक्रियते स काष्ठरूप आचक्षते

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ॥
 स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ॥
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
 निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥
 निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः ॥
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥

उद्धनः एकम् । ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उद्धनः । “उद्धनोत्पाधानम्” इति सूत्रेण
 साधुः । स्तम्बस्तृणगुच्छो येन निहन्यते स खनित्रविशेषः स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः
 द्वे । खुरपे, विळा इति लौकिकभाषायाम् ॥ ३५ ॥ येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ
 आविध इत्येकं “भ्रमरसूच्यादेः विधर्णे इत्यादिख्यातस्य” विष्वक्समे
 सर्वतः समाने वृक्षे निध इत्येकं “तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः” । उत्कारः
 निकारः द्वौ धान्यस्य उत्क्षेपणमर्थो ययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयो
 गरणादिषु । यथा गरणे अभ्यवहारे निगार इत्येकं “गिळणं इति
 ख्यातस्य” । उद्गरणे वमने उद्गारः । “विश्ववणे” शब्दे विश्वावः इत्येकं
 “क्षिक इति ख्यातायाः” ॥ उद्ग्रहणे ऊर्ध्वोक्त्य ग्रहणे उद्ग्राहः “ढेंकर
 इति ख्यातः” । एकैकम् ॥ ३७ ॥ आरतिः अवरतिः विरतिः उपरामः
 “उपरम इत्यपि” चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः निष्ठयूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं
 चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । “ह्रीवे निष्ठेवम्” । अभिन्नानि एकार्था-
 नीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं जूतिः द्वे वेगस्य । जू इति सौत्रो धातुः गतौ वेगे
 च । ऊतियूतिजूतीति सूत्रेण साधुः । सातिः अवसानं द्वे अन्तस्य । ज्वरः
 जूर्तिः द्वे ज्वरस्य । पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकम् । शापे
 आक्रोशे घोले अकरणिरित्यादयः । आक्रोशे नञीति भावे करोतेरनिः ।
 आदिशब्दादजीवनिः । “अजननिः अवग्राहः निग्राह इति” । यथा “आः
 पाप कथमकरण्या न लज्जसे । अजीवनिस्ते शठ भूयात्” ॥ ३९ ॥ गोत्रा-
 न्तेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययान्तेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृद्धमित्यर्थे औपग-

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥
 आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
 माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ॥
 हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
 द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमनुक्रमात् ॥
 खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ॥
 अपि साहस्रकारीषवार्मणार्थवर्णादिकम् ॥ ४३ ॥
 ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ॥

वकादिकं स्वात् । यथा । उपगोरपत्यानि पुमांसः औपगवास्तेषां समूह औपग-
 वकम् । “गोत्रोक्ष” इति वुष् अकादेशेन साधुः । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्ष-
 कमित्यादि । एकैकम् । इतः परमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकारः । अचेतसां
 जडानां अपूपादीनां वृन्दं आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । सावतुकम् । इत्यादि
 एकैकम् । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक” इति सूत्रेणेमे साधवः ॥ ४० ॥ माणवानां
 समूहो माणव्यम् । माणवा बालाः । सहायाः सखायस्तेषां समूहः सहायता ।
 हलानां समूहो हल्या । एकैकम् । ब्राह्मण्यं वाडव्यं द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य
 ॥ ४१ ॥ पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः पार्श्वम् । पृष्ठानां समूहः
 पृष्ठम् । यज्ञविषयेऽदः स्वरन्ति । खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य ।
 नृणां मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् ॥ ४२ ॥ ग्रामाणां समूहो ग्रामता ।
 जनानां समूहो जनता । धूम्यानां समूहो धूम्या । पाश्यानां समूहः पाश्या ।
 गला बृहत्काशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां
 समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्मणां समूहः वार्मणम् । वर्म
 कवचम् । अथर्वणां समूहः आथर्वणम् । एकैकम् । आदिशब्दाच्चार्यमार्मणमात्रां
 चार्मिणमित्यादि । चर्मिणां समूहश्चार्मिणम् ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥
 अथानेकार्थवर्गः ॥ ननु किमर्थमनेकार्था आरभ्यन्ते । तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहि-
 तत्वात् । यद्यत्र वक्ष्यन्ते तर्हि कुतः प्रागुक्ता इत्यत आह । नानार्था इति । अत्र

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
 आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥
 पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
 जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ॥
 आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
 उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ॥
 (तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः) ॥ ४ ॥ (१)

वक्ष्यमाणेषु कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु ।
 यथा । मारुते वेधसि ब्रम्हे पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरिति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि
 काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु
 येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा
 नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जम्बु-
 कशब्दस्तु सृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु । भूरिप्रयोगत्वाभावात् ।
 इह तु जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥ नाक इत्येकं नाम ककारान्तं
 आकाशे स्वर्गे च वर्तते । न अकं दुःखमत्र नाकः “नभ्राद्” इति सूत्रे निपातितः ।
 भुवने स्वर्गादौ जने च लोक इत्येकम् । “लोक्यते लोकः” । पद्ये अनुष्टुबादौ
 पद्ये यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकम् । श्लोक्यते श्लोकः । “श्लोक संघाते” ।
 यशसि यथा । उत्तमश्लोको हरिः । शरे बाणे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
 कोष्टा सृगालः वरुणः प्रसिद्धः उभौ जम्बुकशब्दवाच्यौ । “जम्बुकः फेरवे
 नीचे पश्चिमाश्रयतावपि” इति मेदिनी । चिपिटो अष्टव्रीहितण्डुलः पोहे इति
 लौकिकभाषायाम् । अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुकौ । “पृथुकः पुंसि चिपिटे
 शिशौ स्यादभिधेयवत्” इति । दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ । “आलोकस्तु
 पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे” इति मेदिनी । भेरीपटहं वाद्यविशेषौ । तूर्या-
 ङ्गत्वादेकवद्भावः । उभावानकौ । “आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे”
 इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उत्सङ्गः क्रोडः तत्र चिह्ने चाङ्कः । “अङ्को रूपकभे-
 दाऽङ्गचिह्नरेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं पापदुःखयोः” इति
 मेदिनी । चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः । “कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसम-
 लेऽपि च” इति मेदिनी । नागविशेषे त्वष्टरि च तक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्क-

१ इदमर्थं साकपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

मारुते वेघसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ॥

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ॥

कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

स्यान्भूतिकं तु भूनिम्बे कचृणे भूस्तृणेऽपि च ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फलं ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिल्हके ॥

शब्दो वर्तते । “अर्कोऽर्कपणे स्फटिकेरवौ ताम्रे दिवस्पतौ” इति मेदिनी ॥४॥ मारुते वायौ वेघसि ब्रध्नाणि ब्रध्ने सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम पुंसि । तद्रूपं तु । कः कौ काः इत्यादि देववत् । शिरसि जले च कमिति लीबम् । सुखेऽपि कम् । “को ब्रध्नाणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्” इति मेदिनी । तुच्छधान्ये तण्डुलशून्ये धान्ये संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके अन्नावयवे पुलाक इत्येकम् ॥ ५ ॥ करिणो गजस्य पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उलूकः पक्षिभेदस्तत्र च पेचकः । कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च करकः । “करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करकं च कमण्डलौ” इति मेदिन्याम् । सुगते बुद्धे चकारादिभिराजे गरुडे च विनायकः ॥ ६ ॥ हस्ते हस्तप्रमाणे वितस्तौ च किष्कुः । “प्रकोष्ठेऽप्यनपुंसकः” इति रुद्रः । शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्ते कीटविशेषे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । प्रतिकूले च प्रतीकः । तत्र प्रतिकूले त्रिषु । अवयवे पुंसि ॥ ७ ॥ भूनिम्बे किराततित्ते कचृणं भूस्तृणं च गन्धतृणविशेषौ तत्र भूतिकम् । ज्योत्स्निकायां पटोल्यां “घोषे अपमार्गे च ” कोशातकी । “कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ८ ॥ कट्फले कायफल इति ख्याते वृक्षभेदे शुरुखदिरे च सोमवल्कः । सोम इव वल्को वल्कलमस्य । सिल्हके पण्यभेदे तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च पिण्याकः । रामठे हिङ्गुनि । चकाराद्गालिहके

तिलकल्के च पिण्याको बाँहीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

महेन्द्रगुग्गुल्लकव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेपि क्षुलकस्त्रिषु ॥ १० ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

देष्टेऽश्वे घीरे च । “ह्रस्वमध्यं च बाल्हिकमिति । बाल्हीकमित्यपि” ॥ ९ ॥
व्यालग्राह्यादितुण्डिकः । “कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशक्रयोः । विश्व-
मित्रे च कोशश्लोकयोरपि कौशिक” इति विश्वः । रुक् रोगः । तापः
संतापः । शङ्का भयं अत्रातङ्क इति नाम । “स्वल्पे अपिशब्दाभीचकनिष्ठ-
दरिद्रेष्वपि क्षुलकः । क्षुलकस्त्रिषु नीचेऽल्पे” इति कोशान्तरात् ॥ १० ॥ जैवा-
तृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृषयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पश्चिमेदे च वर्तकः ।
अपिशब्दादग्नौ दिग्गजादौ च पुंसि पुण्डरीकः । सिताम्भोजादौ क्लीबे च ।
यवानी ओषधीभेदः अजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्वर्हिचूडेऽपि दीपकः प्रका-
शेऽपि । “दीप्यक इत्यपि” ॥ ११ ॥ कप्यादयः शालावृकाः स्युः ।
अपिशब्दाद्वेरु इति ख्याते धातौ च गैरिकम् । “गैरिकं धातुरुक्मयोः” इति
मेदिनी । “व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने” इति विश्वः ॥ १२ ॥
शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः तत्रानूकमिति । “अनूकं तु कुले शीले पुंसि
स्वाद्वतजन्मनि” इति मेदिनी । शकलं खण्डम् । वल्कलं त्वक् द्वे शल्के इति ।
सुवर्णानां हेमः कर्षाणां साष्टे शतेऽष्टाधिकशतके निष्कः । सहाष्टमिर्वर्तत
इति साष्टम् । सराजस्त्वयमितिवत् । यथा हेमः सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो
भूषणे हेमपले च दीनारे सांव्यवहारिके द्रव्यभेदे च निष्कः । पलं कर्षच-
तुष्टयम् । गुञ्जानामशीतिः कर्षः ॥ १३ ॥ शमलं पुरीषम् । एनः पापम् ।
“त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विद्विष्टेमदन्तयोः” इति विश्वः । “कल्कोऽस्त्री

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः ॥
 दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥ १४ ॥
 धेनुका तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका ॥
 कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
 करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूतरे ॥
 वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥
 स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ॥
 लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
 “भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् ॥
 सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः ॥ १ ॥

घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके” इति मेदिनी । “पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांसुव-
 र्षत्रिशूलयोः” इति मेदिनी ॥ १४ ॥ करेष्वां हस्तिन्यां चकाराभवसूतायां
 गवि धेनुका । मेघजाले मेघवृन्दे चकारादेवताविशेषेऽपि कालिका । वृत्ति-
 विवरणश्लोकः । यथा गृह्यकारिका । “यातनाकृत्योरित्यपि पाठः । कारिका
 नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ
 कारके कर्षरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १५ ॥ करिहस्तेऽङ्गुलौ गजशुण्डाग्रे
 अङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोशे च कर्णिका । “कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुला-
 वपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे” इति मेदिनी । उत्तरे अतः
 परं खान्तेभ्यः प्राक् शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । “वृन्दारकः सुरे पुंसि
 मनोऽश्रेष्ठयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । मुख्यश्चान्यश्च केवलश्चेति एके स्युः
 ॥ १६ ॥ दाम्भिको मायावी । योऽदूरेरितेक्षणः स च कौकुटिक इत्युच्यते ।
 “संज्ञायां लालाटकुक्ष्यौ पश्यति” इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये कौकुटिकलाला-
 टिकशब्दौ साधू । ककुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । यो
 भृत्यः कोपप्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्भालं लालाटमेव पश्यति । भावदर्शीत्यपि
 पाठः । यश्च कार्याक्षमः प्रभोः कार्यं कर्तुमशक्तः तावुभौ लालाटिकौ । “लाला-
 टिकः सदा लखे प्रभुभावनिदर्शिनि” इत्यजयः । इतो भूभृन्नितम्बेत्यादयः केचि-
 दमूलका एव पञ्च श्लोकाः अतस्तेषां व्याख्यानभावः ॥ १७ ॥ इति कान्ताः ॥

३]

तृतीयं काण्डम्.

२९३

(पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥
 पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्वाघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ २ ॥
 आर्द्रायामपि लुब्धक इत्यपि पाठः ॥
 पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥
 खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ३ ॥
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्द्धकं भाववृन्दयोः ॥ ४ ॥
 करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥
 अन्धेऽप्यनेडमूकः स्यादृङ्गौ दर्पाश्मदारणौ ॥ ५ ॥) (१)
 (इति पञ्च क्षेपकाः ॥ इति कान्तवर्गः) ॥ (२)
 मयूखस्त्विदकरज्वालाखलिबाणौ शिलीमुखौ ॥
 शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपिशिखे ॥ इति खान्ताः ॥ शैलवृक्षौ नगावगौ ॥
 आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
 पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ॥

अथ खान्तानाह । त्विदकरज्वालासु मयूखः । अत्र त्विद् शोभा । करः किरणः ।
 अमरशरौ शिलीमुखौ । शिली शल्यं मुखे ययोस्तौ । निधौ निधिभेदे लला-
 टास्थिन् कम्बौ च शङ्खः । अपिशब्दादाकाशेऽपि शून्ये खम् । खमिन्द्रिये पुरे
 क्षेत्रे शून्यविन्दौ विहायसि । “संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी
 ॥ १८ ॥ घृणिः किरणः । अपिशब्दाच्चूडायां प्रपदे बहिचूडायां च शिखा ।
 इति खान्तवर्गः । अथ गान्तानाह । शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च ।
 विशिखो बाणः । बाणार्कपक्षिणः खगशब्दवाच्याः । अर्केति ग्रहणमुपलक्ष-
 णम् ॥ १९ ॥ चकाराच्छालिप्रभेदे पतङ्गः । क्रमुको वृक्षभेदः । तत्फले तु
 लीबं पूगम् । वृन्दं समूहः । पशवो हरिणाद्याः । अपिशब्दात् मृगशीर्षे मार्ग-

१ इदं पञ्चतुष्टयं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥ २ इदमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ।
 यवममेऽपि ॥

पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥

गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

सर्गः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥

योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ॥

णायं च मृगः । जवो रहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि वेगशब्दः
स्यात् ॥ २० ॥ कुसुमसंबन्धिनि रेणौ परागः । स्नात्यनेन स्नानीयं गन्धचूर्ण-
विशेषः । आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्तं यत्कर्पूरादिचूर्णं
तद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपि । परागः रजसि धूलौ । नागमातङ्गौ गजे
वर्तते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । नागः
पुंसि । क्लीबं सीसलवङ्गयोः । अपिशब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्गः । “अपिश-
ब्दात्” नेत्रस्थान्तेऽङ्गहीने चापाङ्गः । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्याभेत्रान्ते तिलकेऽपि
च” इति विश्वः ॥ २१ ॥ स्वभावः प्रकृतिः । निमोक्षस्त्यागः । निश्चये यथा ।
“गृहाण शब्दं यदि सर्ग एष ते” इति रघुः । अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं
सृष्टिनिर्माणं एतेषु सर्गः । “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु” इति
मेदिनी । सन्नहनं कवचः । उपायः सामादिः । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः
संगतिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः । “योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयु-
क्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपा-
यसन्नहनेष्वपि । कर्मणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २२ ॥ स्त्र्यादिभृतौ पण्य-
स्त्रीणाम् । आदिशब्दाद्भृत्यादिकर्मकाराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा
भोगः । “पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिति” इति विश्वः । अहेः सर्पस्य ।
शबले कर्धुरे त्रिलिङ्गाम् । “सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले
त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कपौ वानरे चकाराङ्गेके सारथ्यादौ च प्लवगः ।
शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽभिषङ्गः । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
 स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
 शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥
 भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
 इति गान्ताः ॥ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये ॥
 मूल्ये पूजाविधावर्धोऽहोदुःस्वव्यसनेष्वधम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः ॥ इति घान्ताः ॥ काचाः शिष्यमृद्वेददृष्टुजः ॥

युगः । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधमेदे च युगम् ॥ २४ ॥
 इषुः शरः । पशू सुरभिषुषौ । घृणिः रश्मिः । स्वर्गादीनां दशानां द्वन्द्वैक्यम् ।
 लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोभेयः । यथा सुरमौ
 स्त्रियाम् । वृषमे पुंसि । “गौः स्वर्गे वृषमे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अर्जु-
 नीनेत्रदिग्बाणभूवागादिषु योषिति” इति विश्वः । योषिति स्त्रीलिङ्गे । कोशा-
 न्तरे तु । “गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां
 भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्षवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु” इति । शेफः
 शिश्नः । अनुमाने हरमूर्तिभेदे च लिङ्गम् । “लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्यो-
 क्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेऽपि मेहनेऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी
 ॥ २५ ॥ प्राधान्यं प्रभुत्वम् । सानुः शिखरम् । चकारात्पशोरवयवे शृङ्गम् ।
 “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापि शृङ्गः
 स्यात्कूर्चशीर्षके” इति मेदिनी । मूर्धो मस्तकः । गुह्यं योनिः । श्रीः संप-
 च्छोमा । काम इच्छा च । माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । यत्नः प्रयत्नः । अर्ककीर्ती
 सूर्ययशसी भगम् । “भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यै-
 श्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ” इति मेदिनी ॥ इति गान्तवर्गः ॥ २६ ॥
 अथ घान्तानाह । परिघाते परितो हनने अस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशब्दाद्यो-
 गमेदे च परिघः । अम्भसां रये जलप्रवाहे ओघः । परम्परायां नृत्यभेदे च ।
 मूल्ये पण्ये पूजोपहारे चार्धः । अंहः पापम् । दुःखं जरामरणादिकम् ।
 व्यसनं मृगयाधूतादि । विपद्रागद्वेषादि वा तत्राधम् ॥ २७ ॥ इष्टे मनो-
 ज्ञेऽल्पेऽगुरौ लघुस्त्रिषु । “निःसारे च त्रिषु” । इति घान्ताः ॥ ॥ घान्त-
 कथनानन्तरं चकारान्ताः स्मृताः । शिष्यं दधिभाण्डादिलम्बनार्थं रज्जुसमूह-

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥
 मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ॥
 अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 इति चान्ताः ॥ (“प्रसन्ने भङ्गुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तवकहारयोः
 परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ॥१॥”) (१)
 इति क्षेपकश्छान्तः ॥ केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा
 द्विजाः ॥

अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ॥
 वलजे क्षेत्रपूद्गारे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

कृत आश्रयविशेषः । मृद्भेदो मृद्विशेषः । यल्लक्ष्यम् । “काचः काचो मणिर्मणिः”
 इति । दम्बुक् नेत्ररोगः पटलप्रायः । एते त्रयः काचाः । विपर्यासे वैपरीत्ये ।
 चात्यप्रतारणे प्रपञ्चः । पावकेऽग्नौ शुचिः पुंसि ॥ २८ ॥ मास्याषाढे अमात्ये सचिवे
 अत्युपधे उपधा धर्माद्यैः परीक्षणं तामतिक्रान्ते शुद्धचित्ते इत्यर्थः । “एतेषु च
 पुंसि” । “शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमग्निणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले
 शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” इति मेदिनी । मेध्ये पवित्रे सिते शुक्ले च त्रिषु । स्पृहायामत्या-
 सक्तौ गभस्तौ किरणे चकारादीप्तौ शोभायां च रुचिः ॥ २९ ॥ इति चान्ताः ।
 “अपिशब्दात्स्फटिके अच्छः । स्तम्बे कलापे च गुच्छः । तुल्यवृक्षे नादुर्लभः इति
 प्रसिद्धे नौकाङ्गे च कच्छः” ॥ १ ॥ इति छान्ताः । अथ जान्तानाह । केकि-
 ताक्ष्यौ मयूरगरुडौ । अहीनशृङ्गे इत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं क्षत्रवैश्ययोः ।
 “विप्रक्षत्रियविदूश्च वृणास्त्वाद्या द्विजाः स्मृताः” इति स्मृते अण्डजाः पक्षिण
 एते द्विजाः । छागो वस्तः । “अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते” इति
 विश्वः । गोष्ठं गोस्थानकम् । अध्वा मार्गः । निवहः संघः । एते व्रजाः ॥ ३० ॥
 जिनो बुद्धः । युधिष्ठिरेऽपि धर्मराजशब्दः । दन्तिदन्ते कुञ्जः अपिशब्दा-
 भिकुञ्जे “हनौ चापि पुनपुंसकलिङ्गः” । क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजं लीबम् ।
 “वलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि” इति मेदिनी । वल्गुदर्शना वरस्त्रीत्यर्थः ।
 वल्गु सुन्दरं दर्शनं यस्याः सा । “वलजा वरयोषायाम्” इति कोशान्तरात् ॥ ३१ ॥

१ इदं पद्यं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

समे क्षमांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ॥
 अबौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 ॥ इति जान्ताः ॥ पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रजो वाच्यलिङ्गकः
 संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 इति जान्ताः ॥ काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ ॥
 शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ॥
 रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥

समे क्षमांशे भूभागे तत्र आजिरिति । रणे संग्रामे । संततिरपत्यम् । चकारा-
 द्धन्वन्तरावज्जः । पक्षेऽपि अजम् । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते । यथा
 धर्मो निजः नित्य इत्यर्थः । इति जान्ताः ॥ ३२ ॥ अथ जान्तानाह ।
 आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि । प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गकः । चेतना धीः ।
 नामाभिधानम् । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं
 सापि संज्ञा । गायत्री सूर्यस्त्री च संज्ञा । तदुक्तं मेदिन्याम् । “संज्ञा नामनि
 गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति” इति
 ॥ ३३ ॥ अत्र क्षेत्रकोऽयम् । “दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ ज्ञौ विद्वान्सोमजोऽपि च ।
 विज्ञौ प्रवीणकुशलौ कालज्ञौ ज्ञानिकुकुटौ” इति ॥ १ ॥ इति जान्ताः ॥ अथ
 टान्तानाह । काकश्चेभगण्डो हस्तिकपोलश्च काकेभगण्डौ करटौ स्याताम् ।
 “करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरुद्धेऽपि
 वायसे । करटो वाद्यमेदे” इति मेदिनी । गजगण्डः कटिश्च कटौ स्याताम् ।
 कटिः श्रोणिः । “कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये श्वे । समये
 गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता” इति विश्वः । रुजा निष्केशशिराः
 खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि निष्कुषितत्वचि महेश्वरे शिपिविष्टः । “शिपिविष्टः
 शिपिविष्टः” इति राजसुक्ताः ॥ ३४ ॥ देवशिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविमेदे
 काष्ठतश्चे त्वष्टा । दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम् । नपुंसकम् । अपिशब्दात्काले तु
 ना । रसे पिप्पल्यादिरसमेदे कटुः पुंसि । अकार्ये करणानर्हे कटु क्लीबम् ।
 मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमे कल्याणे । अशुभेऽमङ्गले । अभावे अशुभस्यैवामावे
 रिष्टमिति । शुभाशुभे अरिष्टे । स्मृतिकाण्डं चारिष्टम् । अरिष्टमशुभे तत्रे स्मृति-

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ॥ ३५ ॥

मायानिश्चल्यन्नेषु कैतवानृताराशिषु ॥

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥

आत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकवे जटा ॥ ३७ ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३८ ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥

पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च ॥ इति टान्ताः ॥ नीलकण्ठः शिवेऽपि

च ॥ ३९ ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥

कागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च” इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ मायादिषु नवसु कूटम् । तदस्त्रियाम् । अन्यथाकारदर्शनं माया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । कैतवं कपटम् अनृतं असत्यम् । राशिः पुञ्जः । अयोघनो लोहहननार्थ आयुधविशेषः । सीराङ्गं हलाङ्गम् ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैला प्रसिद्धा । काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे । अल्पे लेखे । संशये संदेहे । आर्तिश्चापाग्रम् । उत्कर्षः प्रकर्षः । अश्रिः कोणः । संख्याभेदेऽपि कोटिः । “स्यात्कोटिरश्रौ चापाग्रे संख्याभेदप्रकर्षयोः” इति विश्वः । मूले संश्लिष्टकेशे जटामांसां वेदविकृतौ च ॥ ३७ ॥ फले साध्ये समृद्धौ संपदि व्युष्टिः । अक्षिण चक्षुषि । यागो यज्ञः । इच्छा स्पृहा । “इष्टिर्मितामिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः” इति मेदिनी । बहुनि प्रचुरे । मुक्तनिर्मितयोश्च सृष्टम् । सृष्टिर्निश्चिते बहुले त्रिष्विति कचित्पुस्तके पाठः ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रं दुःखम् । गहनं दुरधिगमान्तःप्रान्तम् । उभे कष्टे । दक्षोऽग्निलसः । अगदो रोगहीनः । एते पटवः ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ ॥ इति टान्ताः ॥ टान्तानाह । अपिशब्दान्मयूरेऽपि नीलकण्ठः ॥ ३९ ॥ अन्तर्जठरं जठरस्यान्तरम् । कुसूलो धान्यागारम् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं च एतेषु कोष्ठः पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रध्वंसः ।

३]

तृतीयं काण्डम्.

२९७

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ॥ ४० ॥
 त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ इति
 ठान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लुगडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४१ ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकाऽपि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ॥ ४२ ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥

स्याद्गाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्घने ॥ इति ठान्ताः ॥ ४३ ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ ४४ ॥

इति ठान्ताः ॥

स्थितौ मर्यादायां कालविशेषेऽपि ॥ ४० ॥ अतिशस्ते सुप्रशस्ते ।
 अपिशब्दादतिवृद्धे । अग्रजे मासि च ज्येष्ठः । अतियुनि बाले । अनुजेऽपि
 कनिष्ठः ॥ इति ठान्ताः ॥ “दण्डो दमे मानमेदे लुगडे यमसैन्ययोः । व्यूहमेदे
 प्रकाण्डेऽप्ये कोणमन्थनयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वके”
 इत्यपिशब्दात् ज्ञेयाः । गोलो मृदादिगुडकः । इक्षुपाकः इक्षुविकारः । हस्ति-
 सभाहेऽपि गुडः । कुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसम-
 चीति मांसात् स चासौ पशुश्चेति । डलयोरेकत्वेन व्यालश्च । “खलेऽपि च” ।
 गौर्धेनुः । डलयोरैक्यादिडा इलाश्च । इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जरा-
 धर्मा वा शूर्पाधर्मा वेणुशलाका क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । “सिंहनादे
 च स्त्रियाम् । “क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति” इति कोशान्तरे ।
 षट्क्षणमिते काले नाले अपिशब्दाच्छिरादिषु च नाडी । “शिरायां गण्डदू-
 र्वायां चर्यायां कुहनस्य च” इति मेदिनी ॥ ४२ ॥ दण्डादिषु षट्सु काण्डः ।
 स च पुष्पपुंसकयोः । अर्वा कुत्सितः । वर्गः परिच्छेदः । यथा प्रथमकाण्डे-
 ऽभिहितम् । अवसरः प्रस्तावः । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्घनम् तत्र च
 भाण्डम् । काञ्चनादिनिर्मितेऽश्वाभरणे भूषणमात्रे च ॥ ४३ ॥ इति ठान्ताः ॥
 भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा स्वीकारः । दृढेऽपि प्रगाढम् । “शक्तः समर्थः तत्र स्थूले
 च दृढः । विन्यस्ते संहते च व्यूढः । पृथुले च” ॥ ४४ ॥ इति ठान्ताः ॥ स्त्रिया

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥
 कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ॥ ४५ ॥
 पणो घृतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥
 मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ॥ ४६ ॥
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥
 वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाऽक्षरे ॥ ४७ ॥
 अरुणो भास्करेऽपि स्यादर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥
 स्थाणुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः काँकेऽप्याँजौ रवे रणः ॥ ४८ ॥
 ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥

अयं स्त्रैणः स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च तस्मिन् बाले च भ्रूणः । बलिपुत्रे शरेच बाणः ।
 “बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः” इति मेदिनी । अतिसूक्ष्मवस्तुनि
 धान्यांशे च कणः । प्रमथे रुद्रानुचरे गणः ॥ ४५ ॥ घृतमक्षादिभिः क्रीडा ।
 आदिना मेषकुटादियुद्धादिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे । भृतौ वेतने मूल्ये
 विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीचतुष्टये च पणः । “अपिशब्दात् ग्लहे क्रय्य-
 शाकादिकायां च” । तदुक्तं धरण्याम् । “पणो माने वराटानां मूल्ये कार्पा-
 पणे धने । घृते विक्रय्यशाकादौ बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ” इति । मौर्व्यां ज्यायां
 द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्सत्त्वरजआदौ शौर्य-
 चातुर्बादौ संधिविग्रहादौ इन्द्रिये अदेष्ठित्युक्ते च गुणः । “गुणो मौर्व्यामप्र-
 धाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु ।
 शुक्लादावपि वय्यां च” इति मेदिनी ॥ ४६ ॥ निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधः-
 स्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ क्षणः । “पर्वणि
 च” । विप्रश्चत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च वर्णः । अक्षरे वर्णं वा
 ह्रीवे पुंसि चेत्यर्थः । “वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
 ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने” इति मेदिनी ॥ ४७ ॥ “वर्णभेदे कपिले” ।
 अपिशब्दात्सूर्यसारथौ । “अव्यक्तरागे संध्यारागे च” ॥ सोऽरुणशब्दः ।
 “अपिशब्दात्” स्तम्भादौ स्येयुषि च स्थाणुः । “अपिशब्दात्” अन्ध-
 त्यान्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । आजौ युद्धे रवे शब्दे ।
 काँकेऽपि च रवे रण इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥ भ्रेष्ठो मुख्यः । “ग्राम-

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ॥ ४९ ॥
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥
 त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेष्मनः ॥ ५० ॥
 तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥
 वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी ॥ ५१ ॥
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं घनम् ॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च ॥ ५२ ॥
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

जीर्णोङ्गिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च” इति विश्वप्रकाशः । ग्रामं नय-
 तीति ग्रामणीः । “अग्रग्रामाभ्याम्” इति णत्वम् । “मेषलोम्नि भ्रुवोरन्तरावर्ते च
 ऊर्णा” आदिना शशोष्ट्रादीनां च लोम सा ऊर्णा । सोर्णा तु चक्रवर्त्या-
 दीनां महायोगिना च महापुरुषलक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा शुभ्रायता प्रस-
 स्तावर्ता प्रायेण भवति ॥ ४९ ॥ हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरि-
 द्वर्णा । “हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च” इति
 मेदिनी । पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारान्मृगभेदे । वेष्मनो गृहस्य स्तम्भे स्थूणा ।
 अपिशब्दाद्धोहस्य प्रतिमायाम् ॥ ५० ॥ स्पृहा वाञ्छा । पिपासा पानेच्छा ।
 “जुगुप्सा निन्दा करुणा च घृणेत्युच्यते” । वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे
 पण्ये च विपणिः । सुरा मद्यम् । प्रत्यक् प्रतीची दिक् । उभे वारुण्यौ ।
 गण्डदूर्वापि वारुणी । “वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्” इति
 कोशान्तरात् ॥ ५१ ॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्रीलिङ्गा । इमे हस्तिनि
 करेणुर्ना पुंलिङ्गः । बलं पराक्रमः गृहे रक्षितरि शरणम् । “वधरक्षणयो-
 रपि शरणम्” । चकारादभिमन्थे च श्रीपर्णम् ॥ ५२ ॥ अभिमरो युद्धम् ।
 खरे तिग्मे । “तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रजे
 पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु” इति मेदिनी । हेतुर्धूमादिः मर्यादा सीमा ।
 इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणशब्दो वर्तते । “प्रमाणं
 नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि” इति
 मेदिनी ॥ ५३ ॥ साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः । साधकतमं करण-

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥
 प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमृगतौ ॥ ५४ ॥
 घण्टापथेऽथ वान्ताब्जे समुद्रिरणमुन्नये ॥
 अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ॥ ५५ ॥
 प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां ग्रहे ना तु चतुष्पथे ॥
 संकीर्णो निचिताशुद्धौ विरिणं शून्यमूषरम् ॥ ५६ ॥
 (“सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये ॥”) (१)
 इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥
 पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥
 अभ्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥

मिति पाणिनिराह । यथा रामेण बाणेन हतो वालीत्यत्र हननक्रियां प्रति
 बाणस्य साधकतमत्वात् करणत्वमस्ति । क्षेत्रं सख्योत्पत्तिस्थानम् । “करणं
 साधने क्षेत्रे” इति विश्वः । अपिशब्दात्कर्मादि । “करणं करणे काये साध-
 नेन्द्रियकर्मसु । कायस्य व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः
 पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते” इत्यजयः । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असंबाधच-
 मृगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च संसरणम् ॥ ५४ ॥ वान्ताब्जे शुक्लो-
 जिह्वाब्जे । उन्नये जलपात्रादेरूर्ध्वनयने । उन्मूलिते च “उद्गिरणम्” ।
 अतःपरं वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्गं चेभदन्तश्च तयोः विषा-
 णम् । स्त्रियां विषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेण निम्ना क्रमनिम्ना सा चासौ उर्वी
 च पृथ्वी तत्र । ग्रहे नग्रे चतुष्पथे प्रवणः पुंस्त्वेव । निचितो व्याप्तः ।
 अशुद्धः अमित्रः । “संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे” इत्यजयः ।
 शून्यं निराश्रयो देशः । ऊषरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति स्यात् । “दीर्घा-
 दिरपि । ईरणमित्यपि ईरणमिति च । ईरणं तूषरे शून्यमित्युक्तत्वात्”
 ॥ ५६ ॥ सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चय इत्यमूलकः ॥ इति णान्ताः ॥
 अथ तान्तानाह ॥ नदः सरिद्विशेषः ॥ ताक्षर्यो गरुडः । भासः पक्षिभेदो गोष्ठ-
 कुकुटाख्यः । पक्षी पक्षिमात्रम् ॥ ५७ ॥ उत्पातो धूममयी तारा । ग्रहभेदेऽपि

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पवनामरौ ॥ ५८ ॥
 यन्ता हस्तिपके सूते भर्ता धातरि पोष्टरि ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ॥ ५९ ॥
 ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥
 स्थपतिः कारुभेदेऽपि भूमृञ्मिधरे नृपे ॥ ६० ॥
 मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ॥ ६१ ॥
 व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शुद्रजे ॥ ६२ ॥
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥

धूमकेतुः । जीवनं जलं शुश्रूषतीति जीमूतो मेघः । पृषोदरादिः । “जीमूतोऽद्रौ घृतिकरे देवताङ्गे पयोधरे” इति मेदिनी । “धूमकेतुः स्मृतो ब्रह्मावुत्पातग्रहभेदयोः” इति विश्वः । पाणिः करः । नक्षत्रं त्रयोदशम् । पवनो वायुरमरश्च मरुत्सङ्घौ ॥ ५८ ॥ महामात्रसारथी यन्तारौ । धाता धारकः । “स्वामिन्यपि भर्ता” । यानपात्रे वहित्रे “गृहस्थाने वाससि च पोतः । प्राण्यन्तरे भूतान्तरे ॥ ५९ ॥ “केतुर्नारूप्यताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” इति मेदिनी । पार्थिवे राक्षि । तनये पुत्रे । कारुः शिल्पी तद्भेदे । अपिशब्दात्कञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः । भूमिधरः शैलः ॥ ६० ॥ अपिशब्दात् प्रधाने क्षत्रियमात्रे च मूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकुसुमे रजसि हेमन्तादौ च ऋतुः । अजितश्चाव्यक्तश्चेति तकारान्ताविमौ विष्णावपि वर्तते । अपिशब्दादपरिभूते शङ्करे चाजितः । “अव्यक्तः शङ्करे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वमिवेषवत्” इति विश्वः । त्वष्टरि शिल्पिभेदे । “क्षत्रियाद्वाङ्मणीजेऽपि सूतः सारथिबन्दिनोः” इति विश्वः ॥ ६१ ॥ स्फुटेऽपि व्यक्तः । शास्त्रं तर्कादि । निदर्शनमुदाहरणम् । इमे उभौ दृष्टान्तौ । द्वाःस्थे द्वारपाले । वैश्यायामित्यपि पाठः । “क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे” इति विश्वकोशात् । चात् श्रुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणं प्रस्तावः । प्रकारो भावः । कात्स्न्यं साकल्यम् । वार्ता जनश्रुतिः । नृत्यस्थाने नृत्यमण्डपे । नीवृद्धिशेषो जनपदविशेषः स च पश्चिमसागरस्यो

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ॥ ६३ ॥
 कृतान्तो यमसिद्धांतदेवाकुशलकर्मसु ॥
 श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ॥ ६४ ॥
 इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥
 कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥
 कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥
 विस्तारवल्लयोर्ब्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ॥ ६६ ॥
 क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥
 अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ ६७ ॥
 प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्द्विम्बप्रवासयोः ॥

द्वारावती । “आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे” इत्यजयः ॥ ६३ ॥ यमो
 धर्मराजः । दैवं प्राक्तनं कर्म । अकुशलकर्म पापम् । श्लेष्मादयो धातुशब्द-
 वाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः । रस आहारपरिणामजो भागविशेषः ।
 रसरक्तादीत्यादिना वसामजादिग्रहः । महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च ।
 तद्गुणा गन्धादयः ॥ ६४ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशि-
 लादिः । शब्दयोनिः भू सत्तायामित्यादिः । “भूवादयो धातवः” इति सूत्रात् ।
 नृपस्य कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरे इति कक्षान्तरस्य विशे-
 षणम् । अपिशब्दादन्तःपुरे आशौचान्ते च शुद्धान्तः ॥ ६५ ॥ कासूः महा-
 राष्ट्रमाषायां सैतीति ख्यातः आयुधभेदः । “कासूर्विकलवाची स्यात् कासूः
 शक्त्यायुधेऽपि च” इति विश्वात् । काठिन्यं दृढता । वल्ली लता । रात्रौ गृहे च
 वसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयो हानिः अर्चा पूजा तत्रापचितिः निष्कृतौ व्यये च ।
 अवसानं अन्तः । धनुष्कोटिः चापाग्रम् । आर्तिरिति पाठः । “उपसर्गादिति”
 इति वृद्धिः । सामान्यं गोत्वादि । मालत्यां च जातिः । “जातिः सामान्यगो-
 त्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिलजन्मनोः । जातीफले छन्दसि
 च” इति हैमः ॥ ६७ ॥ प्रचारः लोकाचारः इति यावत् । स्यन्दः प्रस्रवणम् ।
 तत्र रीतिः । “रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः” इति विश्वः ।
 द्विम्बे प्रवासे च इति । द्विम्बो विश्वः । स च सप्तविधः । “अतिवृष्टिरना-

उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वमित्ये युगे ॥ ६८ ॥
 वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥
 नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ सङ्गरे ॥ ६९ ॥
 सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥
 रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ॥ ७० ॥
 जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥
 पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ॥ ७१ ॥
 पत्तिर्गतौ च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥
 प्रकृतियोंनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ॥ ७२ ॥
 सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥

वृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः । स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः” इति
 भेदात् । उदये उत्पत्तौ । अधिगमे लाभे । अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनी-
 याख्ये । द्वितीये युगे । त्रेताशब्द आबन्तः ॥ ६८ ॥ वीणाभेदो नारदी
 वीणा । महत्त्वयुक्तायां भार्यादौ च । अणिमादौ च भूतिः । “भूतिर्भस्मनि
 संपदि । मांसपाकविशेषे च जनने गजमण्डने” इत्यमरशेषः । नद्यां नागानां
 नगर्यां च भोगवती । सङ्गरादित्रये समितिः ॥ ६९ ॥ वासो निवासः ।
 अपिशब्दान्भेदिन्याम् । कालभेदे च क्षितिः । सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ ७० ॥
 जगति लोके क्षितौ भुवि छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । “अपि-
 शब्दाजने” । दशमं छन्दः दशाक्षरपादकं आवलिरपि पङ्क्तिः । उत्तरका-
 लेऽप्यायतिः । “आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः” इति विश्वः
 ॥ ७१ ॥ वीरभेदे सैन्यभेदे च पत्तिः । पक्षभेदयोरिति षष्ठी । पक्षशब्दो
 मासार्धवाची खगावयववाची च अतो द्विवचनम् । मासार्धस्य मूले प्रति-
 पदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे । पक्षस्य मूलं पक्षतिः “पक्षात्तिः” इति
 सूत्रेण तिप्रत्ययः । योनिलिङ्गे द्वैक्यम् । योनौ लिङ्गे च प्रकृतिः । चकारा-
 त्प्रधानत्वे अमात्यादौ स्वभावे च । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः ।
 “भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाख्यं
 प्रतिष्ठितम्” इति । चकाराजीविकायां सूत्रविवरणे च वृत्तिः ॥ ७२ ॥ सिक-
 ताशब्दो वालुकायां स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशे

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ॥ ७३ ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि घृतिर्धारणधैर्ययोः ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ७४ ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च लिष्वप्सु च घृतामृते ॥ ७५ ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतम् ॥ ७६ ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ॥ ७७ ॥

च शर्करायां च कीर्तितः । श्रवसि कर्णे । “श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि” इति विश्वः । जनितोऽत्यन्तानुरागो यस्यां तस्यां योषिन्मात्रे च वनिता । “वनिता जनितात्यर्थरागयोषिति योषिति” इति विश्वः ॥ ७३ ॥ क्षितिव्युदासे भूविचरे । “गतार्थक्षितेरुत्खनने” इति सुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणे च गुप्तिः । “गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे” इति विश्वः । तुष्टौ योगभेदे “अध्वरे” च घृतिः । क्षुद्रवार्ताकी ओषधिविशेषः । “बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्या च वाचि च” इति विश्वः । छन्दोभेदो नवमं छन्दो बृहती । महती विपुला सापि बृहती स्यात् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योषिद्वस्तिन्योर्वासिताशब्दः । रामस्वामी तु वाशितेति तालव्यमध्यमाह । “वाश्च शब्दे” इत्यस्य रूपम् । धान्ये पक्षिशब्दे च वासितं क्लीबम् । वृत्तौ जीविकायाम् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः फल्गुन्यसारे क्लीबम् । रोगरहिते त्रिषु । घृतामृते द्वे अप्सु वर्तते । चकारात् घृतमाज्ये जले क्लीबम् । अमृतं तु घृते पीयूषे यज्ञशेषे च ॥ ७५ ॥ रूप्यं रजतम् । लक्ष्म चिह्नम् । अवधृतमाकर्णितम् । युगे प्रथमयुगे पर्याप्ते अलमर्थे कृतम् ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षि साहसरूपं कर्म । महाभीतिर्महद्भयं अत्याहितं स्यात् । युक्ते न्याय्ये । क्षमादौ क्षित्यादिपञ्चके । ऋते सत्ये । प्राणिनि जन्तौ । अतीते वृत्ते । प्राण्यतीत इति द्वंद्वैक्यम् । समे सदृश्यम् । “भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः” इति विश्वः ॥ ७७ ॥ पद्ये श्लोके । अतीते भूते

वृत्तं पद्ये चरित्वे लिख्यतीते दृढनिस्तले ॥
 महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ॥ ७८ ॥
 श्वेतं रूप्येऽपि रजतं हेमि रूप्ये सिते त्रिषु ॥
 त्रिष्वतो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादिरागि च ॥ ७९ ॥
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥
 युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् ॥ ८० ॥
 कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥
 ख्याते दृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥ ८१ ॥
 विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥

दृढे गाढे निस्तले वर्तुलेऽतीतादौ त्रिलिङ्गां वृत्तम् । राज्यं चकारात् बृहत्
 महत् । “महद्राज्ये विशाले च” इति विश्वः । जन्ये जनापवादे गर्हिते निन्दिते-
 ऽवगीतम् ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेऽपि श्वेतम् । “श्वेतं रूप्येऽन्यवच्छुभ्रे श्वेतो
 द्वीपाद्रिमेदयोः” इति विश्वः । हेमि रूप्ये सिते च रजतम् । अतो रजतात् परे
 तान्ताः शब्दास्त्रिषु । इङ्गे जङ्गमे भुवने च जगत् । नील्यादिरागयुक्तम् । “रक्तो-
 ऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे” इति मेदिनी ।
 त्रिष्वतो इत्यस्य स्थाने त्रिष्वितो इत्यपि पाठः । इतो रजतात्परे तान्ताः त्रिषु
 ॥ ७९ ॥ सित्तादित्रयेऽवदातः । शुद्धं निर्मलम् । अर्जुनः शुक्रः बद्धश्च सितः ।
 युक्ते न्याय्ये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षिणि क्षन्तरि च अभिनीतः ॥ ८० ॥ कृत्रि-
 मे घटादौ । लक्षणोपेते शालोपलक्षणयुक्ते च संस्कृतम् । अनवधौ निःसीमे
 अपिशब्दाच्छेषादौ अनन्तः । “अनन्तः केशवे श्वेते पुमाननवधौ त्रिषु” इति
 मेदिनी । “अनन्तं खे निरवधौ” इति हैमः । ख्याते प्रसिद्धे दृष्टे च प्रतीतः ।
 “प्रतीतः सादरे प्राप्ते प्रथिते ज्ञातदृष्टयोः” इति हैमः । कुलजे कुलीने बुधे
 पण्डितेऽभिजातः । “अभिजातः कुलीने स्वाध्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु” इति मे-
 दिनी ॥ ८१ ॥ पूतं पवित्रम् । विजनो विगतजन एकान्त इत्यर्थः । एतौ विवि-
 क्तौ । “विविक्तं स्यादसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु” इति हैमः । मूढो मोहं गतः
 सोच्छ्रयो वृद्धियुक्तः द्वौ मूर्छितौ । अम्लं चुक्रम् । त्रिरात्रिस्त्रिं काञ्चिकमिति
 यावत् । परुषो निष्ठुरः द्वौ शुक्लारूढौ । “शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे” इति मेदिनी ।

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ ॥ ८२ ॥
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥
 पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते ॥ ८३ ॥
 निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ॥ ८४ ॥
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ इति तान्ताः ॥
 अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥
 निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ॥ ८६ ॥
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥

मेचकः कृष्णवर्णः । “शिञ्जु निशाने” इति धातोः क्तिनि शितिः । “निशिते-
 ऽपि शितिर्भूजे ना सितासितयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ धर्ममात्रे क्लीबं
 तद्युक्ते त्रिषु सत् । अस् धातोः शतृप्रत्यये अलोपः । साधौ मान्ये । अरात्य-
 भियुक्ते शत्रुणाक्रान्ते । अग्रतःकृते पुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयो निवासः ।
 अवातौ वातवर्जितः । उमौ निवातौ । यच्छस्त्राभेद्यं वर्म कवचं तदपि निवाता-
 र्ह्यम् । यथा । निवातकवचो वीरः । “निवातो दृढसन्नाहः” इत्यजयः । जात उत्प-
 न्नः उन्नद्धो दृप्तः प्रवृद्धश्चेति उच्छ्रिताः । अमी वक्ष्यमाणा वृद्धिमदादय उत्थिताः
 ॥ ८४ ॥ वृद्धिमांश्च प्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति । अत्र कचित् केचित् उदास्यितेत्यादयः
 सन्ति तेऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः । इति तान्ताः ॥ अथ थान्तानाह ॥ अभिधेयो
 वाच्यः । राः धनम् । वस्तु तत्त्वम् । निवृत्तिर्निवर्तनम् । अत्र विषयेऽप्यर्थः ।
 “अर्थो हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्रव्यवस्तुषु” इति हैमः
 ॥ ८५ ॥ निपानमुपकूपजलाशयः । आगमो बौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रम् । ऋषिजुष्टे
 जले ऋषिभिः सेवितोदके गुरावुपाध्याये च तीर्थम् । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षे-
 त्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमग्निषु” इति मेदिनी ।
 “निपानेत्यत्र निदानमित्यपि पाठः । निदानमुपायः” ॥ शक्तिस्थे शक्तिमति ।
 संबद्धार्थे यथा । समर्थः पदविधिः । हितेनुकूले ॥ ८६ ॥ क्षीणो रागो
 रसोऽस्य क्षीणरागः । वृद्धोऽतिवृद्धः । उमौ दशमीस्थौ । “दशमीस्थो नष्टबीजे
 स्वविरे च” इति विश्वः । पदवी मार्गः अपिचन्दात् पक्षिरपि । आत्मानो समः ।

आस्थानीयत्रयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ॥ ८७ ॥
 “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” ॥ (१)
 इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दावन्दौ जीमूतवत्सरौ ॥
 अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ ॥ ८८ ॥
 पादा रश्म्यङ्कितुर्याशाश्चद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥
 निर्वादो जनवादेऽपि शादो जम्बालशष्पयोः ॥ ८९ ॥
 आरावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥
 स्यात्प्रसादोऽनुरागेऽपि सूदः स्याद्यञ्जनेऽपि च ॥ ९० ॥
 गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ॥ ९१ ॥

यत्नः प्रयत्नः । सानु पर्वताग्रम् । मानं परिमाणमेदः ॥ ८७ ॥ “शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ” इत्यन्यत्र प्रक्षिप्तः पाठः । इति थान्ताः ॥ अथ दान्तानाह ॥ अभिप्राय आश्रयः । वशोऽधीनः । “छन्दो वशेऽभिप्राये च दृष्ट्या-
 षाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि” इति हैमः । जीमूतो मेघः । वत्सरौ वर्षम् ।
 “अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिमेदे च मुस्तके” इति विश्वः । निन्दा गर्हा । आज्ञा ।
 शासनं तत्रापवादः । अववाद इत्यपि पाठः । पुत्रो ज्ञातिश्च दायादौ ॥ ८८ ॥
 रश्मिः किरणः । तुर्याश्चतुर्थभागः । “पादो मूलास्तुर्याश्चाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते”
 इति हैमः । तमो नुदतीति तमोनुत् । जनवादे लोकापवादे अपिशब्दाभिर्णी-
 तवादे निर्वादः । “निर्वादः स्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोः” इति विश्वः । जम्बाले
 कर्दमे । शष्पे बालवृणे ॥ ८९ ॥ आरावे आर्तध्वनौ । त्रातरि रक्षके दारुणे
 रणे भीषणे युद्धे च आक्रन्दः । अनुरागेऽनुग्रहे । प्रसन्नतायां काव्यगुणे च
 प्रसादः । “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु” इति मेदिनी । व्यञ्जने
 तेमने स्तूपकारे च सूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठं गोस्थानं तस्याध्यक्षे गोपालादौ
 बृहस्पतौ कुण्डोऽपि गोविन्दः । दकारान्त आमोदशब्दो यथा हर्षे वर्तते अपिशब्दा
 दतिनिर्हारिगन्धे च तथा मदोऽपि हर्षे । अपिशब्दाद्बर्गजदानरेतःसु चेत्यर्थः ।
 प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्गे छत्रादौ वृषाङ्गे वृषावयवे ककुदः ॥ ९१ ॥

१ इदमर्थं तालपत्रपुस्तकेऽपि नास्ति ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् ॥ ९२ ॥
 पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिचस्तुषु ॥
 गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ॥ ९३ ॥
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ॥ ९४ ॥
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ इति दान्ताः ॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ॥ ९५ ॥
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥
 परिधिर्यन्नियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ ९६ ॥

संभाषा संभाषणम् । क्रियाकारः कर्मनियमः आजिर्युद्धम् । नाम संज्ञा । एतेषु
 संकेते च स्त्रीलिङ्गं संविदिति नाम । “संविर्त्संभाषणे ज्ञाने संयमे नास्ति तोषणे ।
 क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि” इति हैमः । स्त्री इति तु संविदुपनि-
 षच्छरङ्गिः संबध्यते । रहस्येकान्ते । वेदान्तेऽप्युपनिषत् ॥ ९२ ॥ व्यवसि-
 त्तिर्व्यवसायः । “पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । त्राणे पादे
 पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः” इति हैमः । सेविते गोभिरेव सेविते देशे माने
 खुरप्रमाणे गोष्पदम् । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु” इति सूत्रेण सुडागमः सख
 षत्वं च निपात्यते । प्रतिष्ठा स्थानम् । कृत्यं कार्यम् । प्रतिष्ठाकृत्ये आस्पदशब्दो
 वर्तते । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः ॥ ९३ ॥ अतः परं वर्ग-
 समाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । इष्टो मनोहरः । उभौ स्वादू । “स्वादुर्मनोह्रे मिष्टे च” इति विश्वः ।
 अतीक्ष्णोऽतिगमः । कोमलोऽकठिनः । उभौ मृदू । “मृदुः स्वात्कोमले खरे” इति
 विश्वः । मूढो मूर्खः । अल्पे यथा । मन्दोदरी । अपटुरतीक्ष्णः निर्भाग्यो हीन-
 भाग्यः । एते मन्दाः ॥ ९४ ॥ प्रत्यग्रोऽभिनवः । अप्रतिभोऽप्रगल्भः । द्वाविमौ
 शारदौ । “प्रगल्भो धृष्टः । विशारदो बुधे धृष्टः” इति हैमः । इति दान्ताः ॥
 अथ धान्तानाह ॥ प्रसारितशृङ्गद्वयकुण्डलं व्यामः । वटो वृक्षभेदः । द्वयं न्यग्रोधा-
 ख्यम् । कायो देहः । उन्नतिरुच्छ्रायः ॥ ९५ ॥ परित आग्रियतेऽसौ पर्याहारो
 ध्यानादिः मार्गः पथाः एतौ विवधसंज्ञौ च भारेऽप्येतौ । यन्नियतरोः पलाश्यादेः
 शाखायां समिधि तत्र उपसूर्यके सूर्यसमीपमण्डले परिवेषारख्ये च परिधिः ॥ ९६ ॥

३]

तृतीयं काण्डम्.

३०९

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ॥ ९७ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ॥ ९९ ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥

उत्तमर्णगृहे ऋणमोचनपर्यन्तं विश्वासार्यं यद्वस्तु स्थाप्यते तद्वन्धकम् ।
 गाहाण इति लौकिकभाषायां प्रसिद्धम् । व्यसनमापत्तिः । चेतःपीडा
 मानसी व्यथा । अधिष्ठानमध्यासनं एते आधयः । समर्थनं चोद्यपरिहारः ।
 नीवाको वचनाभावः । नियमोऽङ्गीकारः एते समाधयः ॥ ९७ ॥
 दोषोत्पादनं दोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु इक्ष्यन्सु-
 ङादिषु यन्मन्त्रमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमन्त्रं तत्र । यो मुख्यं पित्रा-
 दिकमनुयाति तस्मिन् शिशौ । प्रकृतस्य प्रक्रान्तस्य पदस्य निवृत्त्यभावः तत्रैतेषु
 अनुबन्धः ॥ ९८ ॥ “विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे” इति विश्वः ।
 परिच्छेदे सीम्नि । बिले गर्ते । कालेऽपि अवधिः । विधाने कर्तव्ये दैवे
 प्राक्तनशुभाशुमकर्मणि ब्रह्मण्यपि विधिः ॥ ९९ ॥ बुधवृद्धौ धान्तौ पण्डितेऽपि
 वर्तेते । अपिशब्दाद्बुधः सौम्ये । वृद्धः स्वविरे । समुदये समूहे । यथा ।
 अनलस्कन्धवपुष इति । अपिशब्दात्काण्डे नृपेऽसे च । “स्कन्धः प्रकाण्डे
 कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च” इति हैमः । देशमेदेऽब्धौ
 समुद्रे सिन्धुशब्दः पुंसि । “इमदाने च” । नदीसामान्ये तु स्त्रीलिङ्गे ।
 “सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेमदानयोः” इति विश्वः ॥ १०० ॥ विधौ
 विधाने । प्रकारे विधाशब्दः स्वात् । यथा द्विविधं किंविधमित्यादि । अपि-
 शब्दाद्धार्षिके सज्जने “चारावपि” साधुः । जाया भार्या कुषा पुत्रस्य
 पत्नी तत्र स्त्रीमात्रे च नधूः । जायाकुषयोः पार्थक्यं वर्तत इति द्योतनाय

वधूर्जाया सुधा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं सुही ॥ १०१ ॥
 सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौन्द्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥
 ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
 अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
 ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

पृथक् तद्ग्रहणम् । देवाल्यादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । “सुधा
 प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री
 सुधा सुही” इति मञ्जरी ॥ १०१ ॥ प्रतिज्ञा स्त्रीकारः । तत्र यथा सत्यसन्धः ।
 संप्रत्यय आदरः । स्पृहा काक्षा तत्र श्रद्धेति । क्षौन्द्रे माक्षिके । दैत्यचैत्रवसं-
 न्तेषु क्रुमेदे च पुमान् मधुः । अक्षिहीनेऽप्यन्धशब्दः । “अन्धस्तु तिमिरे क्लीबं
 चक्षुर्हिनेऽभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ १०२ ॥ अतः परे धान्तवर्गपर्यन्तास्त्रिषु ।
 पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितं मन्यः । अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा । हे ब्रह्म-
 बन्धो दुष्टोऽसीति । “ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्” इति विश्वः
 ॥ १०३ ॥ अवलम्बितः आश्रितः । अविदूरः समिहितः । उभाववष्टब्धौ ।
 “ष्टभि प्रतिस्तम्भे” “स्तम्भु रोधने” वा । “अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः” इति षत्वे
 अवष्टब्धशब्दः साधुः । अपिशब्दाद्बद्धोऽपि । लेशेऽपि गन्धः संबाधो गुह्यसंकटयो-
 र्द्वयोः । बाधा निषेधे दुःखे च ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः ॥ इति धान्ताः ॥
 अथ नान्तानाह ॥ चित्रा भानवो रश्मयो ययोस्तौ ॥ १०४ ॥ धाता च
 देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथग्जन इति चतुरक्षरम् । “पृथकार्यो जनः
 पृथग्जनः” । ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिराविति । “पत्री श्येने रथे काण्डे
 खगद्वरथिकाद्रिषु” इति विश्वः ॥ १०५ ॥ बर्ही मयूरः । “शिखी
 त्वग्रौ वृक्षे केतुग्रहे श्वरे । चूडावति बलीवर्दे मयूरे कुकुटे हयः” इति हैमः ।
 लिप्सा वाञ्छा । उपग्रह अनुकूलनम् । उभौ प्रतियत्नौ “प्रतियत्नस्तु

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥

क्लेशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माकंसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहेषु च” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरभ्यारोहश्च सादिनौ । “सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि” इति हैमः । अभ्यो हयः । इषुः शरः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कुलमुख्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने अभिजनः । “अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलध्वजे” इति विश्वः ॥ १०७ ॥ वर्षोऽब्दः । अर्ची रश्मिः व्रीहिभेदश्चैते हायनाः । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । “ह्यश्च व्रीहिकालयोः” इत्यनेन ण्युद् अनादेशः । ग्रहादपुत्रेऽपि विरोचनः । कल्मषेऽपि क्लीवं वृजिनम् । “वृजिनः क्लेशे वृजिनं श्लेष्मेऽघे रक्तचर्मणि” इति हैमः । अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ अततीत्यात्मा । “अत सातत्यगमने” । मनिन् प्रत्ययः । वर्ष्म देहः । “आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च” इति धरणिः । शक्र इन्द्रः । घातुक-श्चासौ मत्तेमश्चेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघन इति चतुरक्षरं नाम । शक्रघातुकमत्तेमवर्षुकाब्दा घनाघना इति कचित्पाठः ॥ १०९ ॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च घनः पुंसि । मूर्ते कठिने निरन्तरे सान्द्रे च त्रिषु । “घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्ध्योषदाढ्येषु विस्तारे लोहसुहरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च” इति मेदिनी । अर्थपशुकुलगुणादिभिर्यो दर्प-स्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौ नृपे च पत्यौ वा

१ ‘क्लेशेऽपि’-इत्यत्र ‘क्लेशेऽपि’-पाठोऽपि कश्चिद्दृश्यते ॥

वधूर्जाया सुधा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं सुही ॥ १०१ ॥
 सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौन्द्रेऽप्यन्धं तमस्यपि ॥ १०२ ॥
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ ॥
 ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ॥ १०३ ॥
 अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ इति धान्ताः ॥
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०४ ॥
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥
 प्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ॥ १०५ ॥
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥

पृथक् तद्ग्रहणम् । देवालयादि येन लिप्यते सः लेपश्चूर्णविशेषः । “सुधा
 प्रासादभाक् द्रव्यं सुधा विद्युत्सुधामृतम् । सुधाहिभोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री
 सुधा सुही” इति मीकाशः । राजाशब्दः । “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । वक्षे
 श्चक्रे च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । मृगाशब्दः । नर्तकीद्वयौ वाणिन्यौ ।
 “वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च” इति मेदिनी । स्रवन्त्यां नद्यां सेना-
 यामपि ॥ १११ ॥ वज्रं कुलिशम् । तडिद्विद्युत् । वन्दावृक्षे विजातीयप्ररोहे ।
 योषिन्मात्रे विलासिन्यामपि कामिनीशब्दो वर्तते । “तनुः काये त्वचि स्त्री
 स्यान्निष्कले विरले कृशे” इति मेदिनी । अधोजिह्विका गलकण्ठिका सा सूना ।
 अपिशब्दात्पुत्र्यां वधस्थानेऽपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छके शून्ये मन्दे च
 वितानं त्रिषु । मन्दे यथा । वितानभूतहृदयः । केतौ ध्वजे उपनिमग्नौ निवा-
 सेऽपि केतनम् ॥ ११३ ॥ तत्त्वं चैतन्यम् । तपो ब्रह्मा यथा ब्रह्मचारीति ।
 वेदादित्रये ब्रह्मशब्दः ह्रीवे । विप्रवेधसोः पुंसि । “ऋत्विग्योगमिदोश्च ।
 सूचने आश्रयप्रकाशनेऽपि” ॥ ११४ ॥ प्रतीवापः क्षीरादौ तक्रादेर्निक्षेपः ।
 जवनं वेगः । आप्यायनं प्रीणनम् । एतदर्थकमातश्चनम् । लाञ्छनं चिह्नम् ।
 निष्ठानं तेमनम् । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरिति यावत् । एतेषु च्चञ्जनं
 नाम ॥ ११५ ॥ लोकवादे लोकापवादे पश्वादीनां युद्धे च “कुली-
 नत्वे च” कौलीनम् । निःसरणे ग्रहादेर्निर्गमे उपवने प्रयोजने च

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ॥ १०६ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथहायनाः ॥ १०७ ॥

वर्षार्चिर्ग्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥

क्लेशोऽपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥

आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ॥ १०९ ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयर्हिसयोः ११० ॥

संस्कारलिप्सोपग्रहेषु च” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ सारथिरभ्यारोहश्च सादिनौ । “सादी तुरङ्गमारोहे निषादिरथिनोरपि” इति हैमः । अश्वो हयः । न्यः शक्रः पक्षी चैते वाजिनः । कुले कलमूल्ये च जन्मभूम्यां जननस्थाने प्रोक्तः” इति विश्वः । पौरुषे उद्योगे । तर्षं कुटुम्बकृत्ये स्वात्सिद्धान्ते चक्षः । तमे । सन्धिविष्टसोद्गमे ऊर्ध्वीभवने । “उत्थानमुद्यमे तन्ने पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलरोगेऽपि न द्वयोः” इति मेदिनी ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधे तिरस्कारे । “स्वातन्त्र्यकृत्येऽपि व्युत्थानम्” । मारणाद्यष्टके सैन्ये मेघे च साधनमिति नाम । तत्र मारणे यथा पारदसाधनम् । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गतौ गमने । द्रव्ये धने । अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनं अर्थनिष्पादनम् । उपकरणं परिकरः । उपाय इति केचित् । अनुव्रज्या अनुगमनम् । दाने त्यागे । न्यासार्पणे निक्षिप्तद्रव्यस्यार्पणे निर्यातनम् ॥ ११९ ॥ भ्रंशे अपाये पतने वा । दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगयाद्युतस्त्रीमद्यपानेषु प्रसक्तिः । क्रोपजदोषस्तु वाक्पारुष्यादिः । “व्यसनं त्वश्रुमे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे” इति मेदिनी । अश्विलोम्नि चक्षुर्लोम्नि किञ्चलके केसरे । अजीयसि तन्त्वाद्यंशे अल्पतरे सूत्राद्यंशे । पक्षमेति नान्तम् ॥ १२० ॥ तिथिभेदेऽष्टमीदर्शादौ क्षणे उत्सवे पर्व । “पर्व प्रस्तावोत्सवयोर्व्रन्थौ विषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्सन्धौ च तिथिग्रन्थविषेययोः” इति हैमः । नेत्रपिधायकचर्मपुटे अध्वनि मार्गे वर्त्म ॥ अकार्ये

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ॥ १२१ ॥
 प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निघनं कुलनाशयोः ॥ १२२ ॥
 क्रन्दने रोदनाद्धाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥
 गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ १२३ ॥
 सन्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥
 आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥
 आराधनं साधने स्यादवासौ तोषणेऽपि च ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२५ ॥
 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥

अकरणार्थे गुह्ये उपस्थे कौपीनम् । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधन-
 त्वाच्चदत्तं गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तदाच्छादनत्वाद्रस्यमपि । संगतौ भार्या-
 दिसंबन्धे । रते सुरते मैथुनं स्यात् ॥ १२१ ॥ धीः बुद्धिः । महामात्रे ।
 “प्रकृतौ प्रज्ञायां” च प्रधानम् । बुद्धिचिह्नयोः प्रज्ञानम् । “प्रसूनो वाच्य-
 वजाते क्लीबं तु फलपुष्पयोः” इति मेदिनी । कुले वंशे ॥ १२२ ॥ आहान-
 मारावः । उभे क्रन्दनसंज्ञे । प्रमाणमित्युक्ता । उभयोर्वर्ष्म । “वर्ष्म देहप्र-
 माणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्” इति मेदिनी । गृहादीनि चत्वारि धामशब्द-
 वाच्यानि । “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हैमः । चतु-
 ष्पथे शृङ्गाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशे अवयवविभागे संस्थानम् । “संस्थानं
 त्वाकृतौ मृतौ । चतुष्पथे सन्निवेशे” इति हैमः । “चिह्ने प्रधाने लक्ष्म” ।
 संपिधानं तिरोधानम् । अपवारणं वस्त्रादिना परिवृत्तिः । उभे आच्छा-
 दनसंज्ञे । वस्त्रेऽप्याच्छादनम् ॥ १२४ ॥ साधने निष्पादने अवासौ लाभे
 तोषणे तुष्टौ आराधनं स्यात् । चक्रं रथाङ्गम् । पुरं नगरम् । अध्यासन-
 माक्रमणं अधिष्ठानं स्यात् ॥ १२५ ॥ स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् । यथा स्त्रीरत्नम् ।
 मणावपि । सलिलं जलम् । काननमरण्यम् । उभे वने । “वनं प्रस-
 वणे गेहे प्रवाहेऽम्भसि कानने” इति हैमः । विरले सान्तरे । स्त्रीके-
 ऽल्पे । तलिनम् । “स्वच्छे च” । “तल प्रतिष्ठायां” इति धातोरिनन् । यथा

तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ॥ १२६ ॥

समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥

हीनन्यूनावूनगर्हो वेगिशूरो तरस्विनौ ॥ १२७ ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि ॥ १२८ ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥

गोधुग्गोष्ठपती गोपौ हरविष्णू वृषाकपी ॥ १२९ ॥

वाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥

तलिनं वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि नान्तसमाप्तिपर्यन्तं वाच्यलिङ्गाः ॥ १२६ ॥
 सन् पण्डितः समः सदृशः एकश्चैते समानाः स्युः । एकस्मिन्नर्थे यथा । समा-
 नोदरौ बन्धू एकोदरावित्यर्थः । खलो दुर्जनः । सूचकः कर्णेजपः उभौ पिशुनौ ।
 “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु” इति
 मेदिनी । ऊनोऽल्पः गर्हो निन्द्यः द्रावेतौ हीनन्यूनशब्दवाच्यौ । वेगी वेग-
 युक्तः । शूरो बली ॥ १२७ ॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः क्षत्रुणा-
 क्रान्तः । व्यापद्रतः प्राप्तविपत्कः । एते अभिपन्नवाच्याः । ग्रक्षिप्तश्लोकद्वयं
 लिख्यते । “लेख्ये भूम्यादिदानार्थं यातनाऽऽज्ञा च शासनम् । निदानमवसाने
 च सार्थे वार्द्धविके धनी । कक्षापटेऽपि कौपीनं न ना खेदेऽपि वेदना । शुभ्रं
 बलेऽथ भार्यापि जातिदोषेऽपि लाञ्छनम् ॥” इति नान्ताः ॥ भूषणे अलङ्कार-
 मात्रे । बर्हे मयूरपिच्छे । तूणीरे इषुधौ । संहतौ समुदाये । काञ्च्यां च “कला-
 पशब्दः” ॥ १२८ ॥ परिच्छदः पटमण्डपाद्युपकरणम् । पर्युप्तिः सर्वतो वप-
 नम् । “दुवप् बीजसन्ताने” घातुः । सलिलस्थितौ जलाधारे परीवापः । गां
 दोग्धीति गोधुग्गोपालः गोष्ठाध्यक्षश्च गोपौ । “गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृत-
 योर्वल्लवे नृपे” इति विश्वः । वृषाकपिसंज्ञौ हरो विष्णुश्च “अग्निश्च”
 ॥ १२९ ॥ उष्मोष्णम् । अश्रु नेत्रोदकं च वाष्पसंज्ञम् । अथवोष्माश्रु इत्येकं
 वाष्पसंज्ञमिति वदन्ति । अन्नं भोजनम् । आच्छादनं वस्त्रम् । एतत् द्वयं कश्चि-
 पुसंज्ञम् । वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति कश्चिपौ तल्पे चान्वीयते । अट्टोऽट्टालिका ।
 दाराः स्त्री । अत्र यथा गुस्तल्पः । तन्मे तृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तार-

तल्पं शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १३० ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ॥ १३१ ॥

(“कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमैःशके ॥” इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥)

इति पान्ताः ॥ (१)

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥

इति बान्ताः ॥

शास्त्रयोश्च । “पल्लवे विटाधिपेऽपि” विटपः ॥ १३० ॥ अमी प्राप्तरूपादयस्त्रयः पान्ता भेद्यलिङ्गाः बुधे पण्डिते मनोज्ञे मनोहरे च वर्तते । प्राप्तं रूपं येन प्राप्तरूपः । स्वमेव रूपं यस्य स्वरूपः । अभिलक्ष्यं रूपमस्याभिरूपः” । कूर्मी कमठी । वीणाभेदः सारस्वतीवीणा । सरस्वत्यास्तु कच्छपीत्युक्तत्वात् । द्वे कच्छपीसंज्ञे । ‘कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे’ इति विश्वः ॥ १३१ ॥ “कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमैःशके” इत्यन्यत्र कश्चित् । इति पान्ताः ॥ रवर्णे राक्षसे रेफः पुंसि । यथा रेफे परे लोपः । कुत्सिते रेफो वाच्यलिङ्गकः । शिफा शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि । शर्फं मूले तरूणां साद्रवादीनां सुरेऽपि च ॥ गुम्फः स्याद्गुम्फने बाहोरलङ्कारे च कीर्तितः । इति सार्धं पद्यं मूलादितरत् ॥ इति पान्ताः ॥ अथ बवयोः सावर्ण्यत्वात् बान्तान्बान्तांश्चाह । यो मरणजन्मनोरन्तराले स्थितः प्राणी सोऽन्तराभवसत्त्वः तस्मिन् । अश्वे घोटके । दिव्यगायने विश्वावसुप्रभृतौ । गायनमात्रे च गन्धर्वः । “गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरङ्गमे । अन्तराभवदेहे च” इति हैमः ॥ १३२ ॥ ना पुंसीत्यर्थः । गजश्चम्बूकयोरपि कम्बुः । “ग्रीवायां च” । सूचकः पिशुनः । पूर्वशब्दः प्राग्वाची वाच्यलिङ्गकः । यथा । पूर्वा नदी पूर्वं ग्रामः पूर्वं वनम् । यदा तु पूर्वजान् पितामहादीनाह तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । यल्लक्ष्यम् । पूर्वेषामपि पूर्वजाः इति । “पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वं ज्ञातयः” इति भरणिः । प्राक् पूर्वमग्रत इति च ॥ १३३ ॥ इति बान्ताः ॥ घटः कलशः इभस्य गजस्य

१ इदं पद्यमपि तालपत्रपुस्तके नास्ति ॥

कुम्भौ घटेभमूर्द्धाशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विसम्भः प्रणयेऽपि च ॥
 स्याद्देर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥
 स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥
 क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ इति भान्ताः ॥
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवङ्गमौ ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥

मूर्द्धाशः शिरोभागः । “कुम्भः स्वात्कुम्भकर्णस्य सुते वेभ्यापतौ घटे ॥ राक्षि-
 भेदे द्विपात्रे च” इति विश्वः । बालिशो मूर्खः । स्थूणा गृहस्तम्भः । जडीभावो
 जडत्वम् । “शम्भुर्महार्हतोः शिवः” इति हैमः ॥ १३४ ॥ भ्रूणो गर्भस्यो
 जन्तुः । अर्मकः शिशुः । एते गर्माः । “गर्भः कुक्षौ शिशौ सन्धौ भ्रूणे पन-
 सकण्टके” इति हैमः । प्रणये शृङ्गारप्रार्थनायां अपिशब्दाद्विश्वासादौ
 विसम्भः विश्रम्भोऽपि । “विश्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे” इति विश्व-
 हैमौ ॥ दुन्दुभिर्मेर्यां पुंसि । अक्षे बालक्रीडोपकरणे तितरिङ्गि इति देशान्तर-
 प्रसिद्धे स्त्रियाम् । “दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्षोश्च त्र्यध्विन्दुत्रिकद्वये”
 इति मेदिनी ॥ १३५ ॥ महारजने पुष्पमेदे । येन रक्तं वस्त्रं कौसुमम् ।
 करके कमण्डलौ । क्षत्रिये नाभिः पुंसि । अपिशब्दान्मृत्पनृपे चक्रमध्ये च ।
 प्राण्यत्रे तु द्वयोः । मृगमेदे तु स्त्रियाम् । गवि सौरभेय्याम् । सुरभिः स्त्री ।
 चकाराद्वसन्तजातीफलचम्पकेषु ना । सुगन्धिमनोज्ञयोस्त्रिषु । “सुवर्णे पङ्कजे
 च क्लीबम्” ॥ १३६ ॥ संसदि सदसि । सभ्यः सदस्यः । “स्त्रिणां सामा-
 जिके गोष्ठ्यां धूतमन्दिरयोः सभा” इति रमसः । अपिशब्दाद्विधिते । कुली-
 नाभे च वल्लभः । “वल्लभो दधितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरङ्गमे” इति कोशान्तरात् ॥
 इति भान्ताः ॥ अथ भान्तानाह । अन्वादेर्वन्धनरज्जुः प्रग्रहः । “रश्मिः पुमान्
 दीधितौ स्वात्पक्षप्रग्रहयोरपि” इति मेदिनी ॥ १३७ ॥ मनोभवो मदनः । शौर्यं
 सामर्थ्यम् । पुण्यादौ पदके धर्मशब्दस्तत्र । यमोऽन्तकः । न्वाये यथा धर्मा-

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥

वणिकपथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥

नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्यस्तु कुटिलेऽलसे ॥

उष्णेऽपि धर्मश्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥

ध्यक्षः । स्वभावे यथा क्रूरधर्मा । आचारे धर्मशास्त्रोक्ते । सोमं पिबति सा सोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायं ज्ञात्वा य आरम्भः स उपायपूर्वः । अमात्यशी-
लपरीक्षोपाय उपधा । चिकित्सायां चोपक्रमः । “उपक्रमः स्यादुपधा चिकि-
त्सारम्भविक्रमः” इति विश्वः । वणिकपथो वाणिज्यम् । पुरं नगरम् । वेद
आज्ञायः । एते निगमाः । “निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथे” इति
मेदिनी । नगरे भवो नागरः वणिक् चैतौ “द्वौ” नैगमौ । “नैगमः
स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १३९ ॥ बले बलदेवे पुंसि ।
नीलादिषु त्रिलिङ्गां रामशब्दः । नीलोऽसितः । चारुः मनोज्ञः । “रामः
पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च
वाच्यवत्” इति कोशान्तरम् । शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृन्दे वर्तते । यथा
शब्दग्रामः । अपिशब्दात्संवसथे “स्वरे च” ग्रामः । क्रान्तिर्विक्रमणं पराक्रमे
च विक्रमः ॥ १४० ॥ कचिदत्र स्तोमेत्यादिपद्यममूलकमस्ति । अपिशब्दा-
त्स्वेदाम्भसि धर्मः । चेष्टालङ्कारो हावः । शोभायां च विभ्रमः” ॥ १४१ ॥
रुक् रोगभेदः ग्रीहाख्यः । स्तम्बः कुशादिगुच्छो बेट इति ख्यातः । सैन्यरक्षणे
च गुल्मशब्दः । “गुल्मः सेनाघट्टभिदोः । सैन्यरक्षणरुग्भिदोः स्तम्बः” इति
मेदिनी । स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः तयोर्जामिशब्दः । “ग्रहरे
संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः” इति रभसात् । “यामिः कुलस्त्रीस्वसोः
स्त्री” इति कोशान्तराच्च अन्तस्थादिरपि । क्षितिर्भूमिः । क्षान्तिस्तितिश्चा तयोः
क्षमा । युक्ते योग्ये “क्षमम्” शक्ते हिते क्षमस्त्रिलिङ्गः । “धरणिस्तु

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥
 त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ॥
 ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
 सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥
 वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
 जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ॥ इति मान्ताः ॥
 तुरङ्गरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥
 श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४५ ॥

योग्ये शक्ते हिते क्षममित्याह ॥ १४२ ॥ हरित्पालाशः । कृष्णः कालः
 उमौ श्यामौ । शारिवा शतावरी निशा च श्यामा । “श्यामो वटे प्रया-
 गस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्याच्चद्विति त्रिषु ।
 मरीचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि
 चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्” इति
 मेदिनी । पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम् । अश्वो घोटकः । “भूषा सामी-
 प्यादश्वस्यैव” । प्रधानमेव प्राधान्यम् । केतुर्ध्वजः षट्सु ललामम् । “लला-
 मेत्यपि । “प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावाजिप्रभावेषु ललामं
 स्याल्ललामं च” इति रुद्रः ॥ १४३ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं लिङ्गदेहम् ।
 अपिशब्दात्कैतवे । “सूक्ष्मे स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके” इति
 मेदिनी । आद्ये आदौ प्रधाने मुख्ये प्रथमः । त्रिविविति यावन्मान्तमधिकारः ।
 प्रतीपो विपरीतः । वल्गुर्यथा । वामलोचनाः स्त्रियः । “वामः कामे सव्ये
 पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले चारौ वामा तु योषिति” इति हैमः । न्यूनश्च
 कुत्सितश्चाधमौ ॥ १४४ ॥ जीर्णं प्राप्तपरिणामम् । परिभुक्तं भुक्तोज्झितम् ।
 द्वयं यातयामसंज्ञम् । यातः यामः उपभोगकालो यस्य । तदुक्तं हैमे । “यातया-
 मोऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च” इति ॥ इति मान्ताः ॥ अथ यान्तानाह ।
 अश्वगरुडौ ताक्ष्यसंज्ञौ । “ताक्ष्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णा-
 ह्यतरौ स्यात्” इति हैमः । निलयो गृहम् । अपचयो हासः । उमौ क्षयौ ।
 “क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि” इति हैमः । श्यालो भार्याभ्राता । श्वशुर-
 स्तृणुः श्वशुरः । भ्रातृपुत्रः शत्रुपुत्रश्च भ्रातृव्यौ ॥ १४५ ॥ रसदब्दो ध्वन-

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४६ ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥

रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४७ ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १४८ ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १४९ ॥

दम्भुदः । इन्द्रः शक्रः । उमौ पर्जन्यौ । “मेघशब्देऽपि पर्जन्यः” प्रभुवैश्ययो-
र्यः । पुष्यर्धे तुर्ययुगे च तिष्यः । अवसरे प्रस्तावे क्रमे च पर्यायः ।
“पर्यायस्तु प्रकारे स्वाभिर्माणेऽवसरे क्रमे” इति विश्वः ॥ १४६ ॥ प्रत्य-
यनं प्रत्ययः । प्रतीयते अनेन वा प्रत्येतीति वा प्रत्ययः । “इष्टगतौ” “इष्टच”
अथवा पचादित्वात् साधुः । अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीने
यथा । राजप्रत्ययाः प्रजाः । शपथः शपनम् । ज्ञाने यथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः ।
विश्वासे यथा । न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा । गार्हस्थ्यं भार्या-
प्रत्ययम् । रन्ध्रे छिद्रे । शब्दे यथा । चिकीर्षतीत्यत्र सन् प्रत्ययः । “प्रत्ययः
शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च समादावधीनज्ञानयोरपि” इति
विश्वः । चिरद्वेषे पश्चात्तापे चानुशयः । “अनुबन्धे च” ॥ १४७ ॥ असाकल्ये-
ऽकात्स्न्ये । नागानां हस्तिनां यज्ञ स्त्रीघ्नं नापि मन्दं गमनं तत्रेत्यर्थः । स्थूलो-
च्चयो गण्डोपलेऽपि च । “गजानां मध्यमगतेऽप्यसाकल्यकरण्डयोः” इति मे-
दिनी । शपथादयः समयाः । तत्र शपथे यथा । कृतसमयोऽपि चोरो दण्ड्यः ।
संवित् संभाषा । “समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचा-
रसंकेतनियमावसरेषु च । क्रियाकारे च निर्देशे” इति हैमः ॥ १४८ ॥
व्यसनानि धृतादीनि । अशुभमिति दैवविशेषणम् । विपद्विपत्तिरेतन्नयं अन-
यसंज्ञम् । अशुभदैवे यथा । निःस्त्रोऽभूदनयेन सः । अतिक्रमे उल्लङ्घने ।
“अपिशब्दात् नाशे चात्ययः” । आपदादित्रये संपरायः ॥ १४९ ॥
आवतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्पूजार्हेऽपि पूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥
 पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ॥ १५० ॥
 संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥
 विस्रम्भयाच्चाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
 विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥
 निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
 प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि ॥
 रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥
 वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥
 धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ॥ १५४ ॥
 कशेरुहेभ्योर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च ॥

तिष्ठति यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायिबलम् । समवायः समूहः । उभौ संनयौ
 ॥ १५० ॥ सन्निवेशे स्थानविशेषे “विस्तृतौ च संस्त्यायः” । अमी विस्र-
 म्भादयस्त्रयः प्रणयाः । विस्रम्भो विश्वासः । “प्रसरश्च प्रणयः” । “वैरोभत्योः
 समुच्छ्रयः” इति रमसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसे-
 वितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोश्च विषयाः ।
 देशगोचरौ विषयौ । निर्यासः काथरसः । अपिशब्दादिलेपनादौ । “कषायो
 रसभेदे स्वादङ्गरागे विलेपने” इति विश्वः । आश्रये “अभ्युपगमे” च प्रति-
 श्रयः ॥ १५२ ॥ भूमि बाहुल्ये । यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः । बाहुल्ये-
 नेत्यर्थः । अन्तो नाशो गम्यतेनेन । तत्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः ।
 “प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति विश्वः । क्रतौ यज्ञे कोपे च
 मन्युः । “शोके च” । रहस्यं गोप्यम् । तथ्यमृतम् । “कृतयुगे च सत्यम्”
 ॥ १५३ ॥ बलं सामर्थ्यम् । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्र वीर्यम् । “वीर्यं
 तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च” इति हैमः । भव्ये सत्त्वे गुणाश्रये पृथि-
 व्यादौ द्रविणे च द्रव्यम् । “द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुदुमविकारयोः ।
 विलेपे भेषजे रीत्याम्” इति हैमः । भे नक्षत्रे । अग्नौ वह्नौ । शुभाशुभमिति
 शुभमशुभं वा जन्मान्तरीयं यत्कर्म तद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येऽपि ॥ १५४ ॥
 कशेरु खनाग्नैव ख्यातम् । दन्तिका निकुम्भः । अपिशब्दादभिधिशिखा गुह-
 च्यपि विशल्या । “त्रिपुटायां च” । श्रीर्लक्ष्मीः । “वृषाकपायी जीवन्त्यां

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिरूया नामशोभयोः ॥ १५५ ॥
 आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५६ ॥
 छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥
 कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ॥ १५७ ॥
 कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे घनादिभिः ॥
 जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ १५८ ॥

शतावयुमयोः श्रियाम्” इति हैमः । नामाभिधानम् । शोभा कान्तिः तत्रा-
 भिरूयेति । “अभिरूया त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यश्चक्षपि” इति मेदिनी
 ॥ १५५ ॥ आरम्भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारम्भे यथा ।
 सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यथा । “महापात-
 किनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता” । शिक्षायां यथा । “क्रिया हि वस्तुप-
 हिता प्रसीदति” । पूजने यथा । देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारः ।
 तत्र यथा । क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपाये यथा । सप्त सामा-
 दिकाः क्रियाः । कर्मणि यथा । निष्क्रियस्य कुतः सुखम् । चेष्टायां यथा ।
 मृतः किं निष्क्रियो यतः । चिकित्सायां यथा । “पूर्वं ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्व-
 रानुगा” ॥ १५६ ॥ सूर्यप्रियादिचतुष्के छायाशब्दः । सूर्यप्रिया शनैश्चरमाता ।
 कान्तौ यथा । विच्छायः । प्रतिबिम्बे यथा । संछाय आदर्शः । आतपाभावे
 यथा । नष्टच्छायो मध्याह्नः । “छाया पक्षौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे ।
 उत्कोचे पालने कान्तौ शोभायां च तमस्यपि” इति मेदिनी । हर्म्यादेः राज-
 गृहादेः प्रकोष्ठेऽन्तर्गृहे । यथा । सप्त कक्ष्या अतिक्रम्येति । काञ्ची मेखला ।
 मध्येभवन्धने वरत्रायाम् । मध्ये भागे यदिभवन्धनं तत्रेत्यर्थः । “कक्ष्या गृह-
 प्रकोष्ठे स्यात्सादृश्योद्योगकाञ्चिषु । बृहत्तिकेमनाढ्योश्च” इति हैमः ॥ १५७ ॥
 क्रिया कर्म । कृत्या देवतानामसद्वैतविशेषः । यल्लक्ष्यं भागवते । “तथा स
 निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम्” इति । क्रियायां यथा । कां कां कृत्याम-
 कार्षीः । घनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयो यः परराष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्र कृत्याशब्दो
 वाच्यलिङ्गः । जनवादे निन्दितवादे । अपिशब्दाद्युद्धादौ । “जन्यं हृद्दे परी
 वादे संग्रामे च नपुंसकम्” इति मेदिनी । अन्त्येऽधमे च जघन्यः । अपिशब्दा-
 च्छिन्ने । “जघन्यं हेमले ह्रीं चरमे गर्हितेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ १५८ ॥ चका-

३]

तृतीयं काण्डम्.

३२३

गर्हाहीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो पुण्यं तु चार्वपि ॥ १५९ ॥

रूप्यं प्रशस्तरूपेऽपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥

नाय्येऽपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ॥ १६० ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराऽध्वरौ ॥

गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६१ ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥

राद्वचनाहेपि वक्तव्यशब्दः । “वक्तव्यं कुत्सितेऽहीने वचनाहे च वाच्यवत्” इति मेदिनी । अहीनस्थाने अधीन इति कुत्रचित्पाठो दृश्यते । सज्जः सोपकरणः । निरामयो नीरोगः । उभौ कल्यौ । कलासु साधुः कल्यः । उषस्यपि कल्यम् । “कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्” इति मेदिनी । आत्मवान् धीमान् । अर्थाद्योऽनपेतः अपगतो न भवति स चार्थ्यः “अर्थ्यः संप्रार्थ्ये न्याय्यं-विज्ञयोः” इति हैमः । चारु सुन्दरं अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः “पावने च” पुण्यम् । “पुण्यं त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः” इति विश्वः ॥ १५९ ॥ प्रशस्तं रूपं यस्य तस्मिन् । “रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्” इति सूत्रेण साधुः । अपिशब्दात् । “रूप्यं स्यादाहृतस्पर्णरजते रजतेऽपि च । रम्ये प्रशस्तरूपे तु वाच्यवत्” इति विश्वः । अपिशब्दादाहृत्यपि वदान्यः । न्याय्ये उचितेऽपिशब्दादवलम्बे च । “न्याय्यावलम्बयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु” इति रभसः । सोमदैवते यथा । सोमश्चन्द्रो दैवतमस्य सौम्यं हविः । “सौम्यो ज्ञे नात्रिष्वनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते” इति मेदिनी ॥ १६० ॥ “सर्वज्ञमिषजौ वैद्यौ कुल्या कुलवधूः सरित् । फलकल्याणयोर्मन्यं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ १ ॥ क्रियाचारातिक्रमेऽपि जलाधारेऽपि चाशयः ॥ दैत्याचार्येऽपि धिष्यो नाकषावः सुरमावपि ॥ २ ॥ चन्द्रोदये वितानेऽपि स्यादाज्ञायोऽन्वये श्रुतौ ॥ इदं सार्वं श्लोकद्वयं कुत्रचित्पुस्तके मूलेऽपि दृश्यते ॥ इति यान्ताः ॥ अथ रान्तानाह । निवहो वृन्दः । अवसरः प्रस्तावः उभौ वारौ । वारः सूर्यादिदिक्से वारोऽवसरवृन्दयोरिति । प्रस्तरौ दर्भमुष्टिर्दर्भशय्या वा । अध्वरः क्रतुरुभौ संस्तरौ । आद्यशब्दाद्देवशास्त्राध्यापकश्च गुरुः ॥ १६१ ॥ भेदो विशेषो यथा ।

किंशारू सस्यैशूकेषु मरू धन्वधराधरौ ॥ १६२ ॥
 अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥
 ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्ताशवः कराः ॥ १६३ ॥
 प्रदरा भङ्गनारीरुक्बाणा अस्त्राः कचा अपि ॥
 अजातशत्रुर्गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ १६४ ॥
 स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ॥ १६५ ॥
 कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥

पलाण्डुमेदा गृञ्जनादयः । सादृश्यं यथा । मर्कटप्रकारं करोति । इन्द्रि-
 चेष्टितम् । “किंशारूनां सस्यैशूके विशिखे कङ्कपक्षिणि” इति मेदिनी । सस्य-
 स्थाने धान्य इति कुत्रचित् पाठः ॥ धन्वा निर्जलदेशः । धराधरः पर्वतः
 सोऽपि मरुत्खलीसंबन्धान्मरुः ॥ १६२ ॥ द्रुमशैलार्केषु अद्रिशब्दो वर्तते ।
 स्त्रियाः स्तनः कुचः अब्दो मेघः । उभौ पयोधरौ “पयोधरः कोशकारे
 नालिकेरे स्तनेऽपि च ॥ कश्यपमेघयोः पुंसि” इति मेदिनी । अरिः शत्रुः ।
 दानवो दनुजमेदः । “वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ” इति
 हैमः । राज्ञा ब्राह्मभागो बलिः । अंशू रश्मिः ॥ १६३ ॥ नारीरुक् स्त्रीणां
 रोगमेदः । “प्रदरो रोगमेदे स्याद्विदारशरभङ्गयोः” इति । कचाः केशाः ।
 अपिशब्दात्कोणेऽप्यस्त्रः । न जाते शस्त्रे यस्य स एवंभूतो गौः । काले अश्म-
 श्रुत्थानसमयेऽपि यो ना पुरुषोऽश्मश्रुः अश्मश्रुरहितस्तावुमावपि तूवरौ । “काल
 इत्युभाभ्यां संबध्यते । तूवरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशङ्कारकेऽपि च । पुरुषे व्यञ्ज-
 नत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अपिशब्दाद्विचित्रमात्रे
 रा इत्येकाक्षरम् । “भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । “प्रगाढगात्रिका-
 बन्धे विवेकारम्भयोरपि” इति विश्वः । “यत्नारम्भौ परिकरौ” इति त्रिकाण्डशेषः ।
 तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । “तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्य-
 वदीरितम्” इति विश्वः । स तु शारशब्दः । कर्बुरः शबलवर्णः । शारः स्याच्छ-
 बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे ॥ १६५ ॥ आर्जिर्युद्धम् । संवित् क्रिया-
 कारः । प्रतिज्ञायां यथा । सत्यसंगरः । “संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे
 विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले” इति मेदिनी । गुप्तवादे रहसिकर्तव्यावधा-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि ॥ १६६ ॥
 मस्त्रेषु यूपस्त्रण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥
 आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६७ ॥
 अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेऽपि च ॥
 स्याज्जङ्गमे परीवारः स्वङ्गकोशे परिच्छदे ॥ १६८ ॥
 विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १६९ ॥
 विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ॥
 सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७० ॥

रणे मन्त्रः । “मन्त्रो देवादिसाधने । वेदांशे गुप्तवादे च” इति हैमः । अपिशब्दा-
 त्सख्यौ मित्रं क्लीबम् । मित्रं सुहृदि न द्वयोरित्युक्तत्वात् ॥ १६६ ॥ “यूपे
 तक्ष्यमाणे प्रथमपतितं शकलं यूपस्त्रण्डम्” । अपिशब्दाद्दम्भौलौ च स्वरुः ।
 स्वरुर्वज्रध्वनौ बाणे यूपस्त्रण्डेऽपि च स्वरुः । गुह्ये उपस्थे । अपिशब्दाद्गुह्ये-
 ऽप्यवस्करः । तूर्यरवो वाद्यध्वनिः । “आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः”
 इति कोशान्तरम् ॥ १६७ ॥ अभियोगोऽभिग्रहणम् । चोरस्य कर्म चौर्यम् । सन्न-
 हनं कवचादिग्रहणम् । एतेष्वभिहारः । जङ्गमे जङ्गमविशेषे परिजन इति
 यावत् । स्वङ्गकोशे असिपिघायके चर्मादौ परिच्छदे उपकरणे परीवारः
 ॥ १६८ ॥ विटपी वृक्षः । दर्भमुष्टिपरिमाणं तु । पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन
 तु विष्टर इत्यादि । पीठमाद्यं यस्य तदासनं च विष्टरः । आद्यशब्दात् कृष्णा-
 जिनादि । अत्र पीठं काष्ठादिमयमासनम् । द्वाःस्थे द्वारपाले प्रतीहारः ।
 अनन्तरोक्ते प्रतीहारे प्रतीहारीत्यपि शब्दः । स तु पुंव्यक्तावपि स्त्रियाम् ।
 “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः । गौरादित्वात् ङीष् । अपिशब्दात् “द्वाःस्थितायां
 च योषिति” इति मेदिनी । अयमिन्नन्त इति न अमितव्यम् । रान्तेषु तस्य पाठा-
 योगात् ॥ १६९ ॥ विपुल इति नकुलविशेषणम् । तेन विशालनकुले विष्णौ
 च बभ्रुः पुंसि । पिङ्गले त्रिषु । “बभ्रुः पिङ्गाऽभिश्चलिषु । मुनौ विशाले
 नकुले विष्णौ” इति हैमः । स्थिरांशो वृक्षादेः कठोरभागः । तत्र यथा ।
 शिशुपासारः । न्याय्ये न्यायादनपेते । वरे श्रेष्ठे । “सारो बले स्थिरांशे च
 मज्जिन् पुंसि जले घने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे” इति मेदिनी ॥ १७० ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७१ ॥
 मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥
 देवाद्यूते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७२ ॥
 वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७३ ॥
 यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७४ ॥
 शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥

“द्यूतकारे पणे च” । दुरोदरश्चतुरक्षरः । द्यूते दुरोदरं क्लीबम् । दुर्गपथे
 दुर्गवर्त्मनि । “कान्तारोऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिशु-
 भेदे” इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ अन्यशुभद्वेषे परसंपत्त्यसहने मत्सरः पुंसि ।
 तद्वति मात्सर्ययुक्ते कृपणे च मत्सरोऽभिधेयलिङ्गकः । देवादेवसकाशाद्यू-
 तेऽभीप्सिते वरः पुंसि । श्रेष्ठे त्रिषु । मनाक्प्रिये ईषदिष्टे क्लीबम् । “वरो
 जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते ॥ पित्रे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंस-
 कम् । वरी प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं
 केचिदाहुस्तदव्ययम्” इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वंशस्य वेणोरङ्कुरे करीरः
 पुन्नपुंसकयोः । ना पुमान् । चमूजघने सेनापश्चाद्भागे प्रतिसरो ना पुंलिङ्गः ।
 हस्तसूत्रे मङ्गलार्थं मन्त्रैरभिमन्त्रितं सूत्रं यत्करे बध्यते तत्र । “भवेत्प्रतिसरो
 मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे
 करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गके” इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ यमादिषु
 चतुर्दशसु हरिशब्दो वर्तते । तत्र त्रयोदशसु ना पुमान् । कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः ।
 अनिलो वायुः । अंशुः किरणः । वाजी हयः । शुकः पक्षिभेदः । अहिः
 सर्पः । “लोकान्तरहरिद्वर्णयोश्च हरिः” ॥ १७४ ॥ कर्परांशं सिकतासु ।
 अपिशब्दात्खण्डविकृत्यादौ शर्कराशब्दः । “शर्करा खण्डविकृताबुपलाकर्प-
 रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च” इति मेदिनी । याप्यते-
 ऽनेन यापनं तस्मिन् । “यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे” इति

इरा भूवाक्सुराऽप्सु स्यात्तन्द्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥
 धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७६ ॥
 त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ॥ १७७ ॥
 आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १७८ ॥
 निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥

विश्वः । भ्वादिषु चतुर्षु इराशब्दः । सुरा मद्यम् । आपो जलम् । भ्रमादिना
 सर्वेन्द्रियापदुत्वं प्रमीला । “तन्द्रेति टाबन्तोऽपि” ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषु
 धात्रीशब्दः । उपमाता क्षीरप्रदा । क्षितिः पृथ्वी । आमलकी वृक्षभेदः ।
 अपिना जनन्यपि धात्री । व्यङ्गादिषु क्षुद्रा । व्यङ्गा हीनाङ्गी । नटी नर्त-
 नशीला । सरघा मधुमक्षिका । कण्टकारिका बृहती । “क्षुद्रा व्याघ्रीनटी-
 व्यङ्गाबृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः” इति
 हैमः ॥ १७६ ॥ क्रूरादित्रये क्षुद्रं त्रिषु । “क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्प-
 नृशंसयोः” इति हैमः । परिच्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम् । कात्स्न्यादिद्वये
 लीबम् । परिच्छदे यथा । महामात्रः । अल्पे यथा । शाकमात्रा । परिमाणे
 यथा । किं हस्तिमात्रोऽङ्गुशः । कात्स्न्ये यथा । जीवमात्रं न हिंस्यात् ।
 अवधारणे तु । पयोमात्रं भुङ्क्ते । घने कर्णभूषायां वर्णावयवे च मात्रा ।
 “मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अधराऽवयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
 कर्णभूषणे । काले वृत्ते च” इति हैमः ॥ १७७ ॥ आलेख्यं भिस्स्यादौ नाना-
 वर्णलेखनम् । “चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे” इति हैमः ।
 श्रोणिः कटिः । “दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति रभसः ।
 योग्ये यथा । दानपात्रं श्रोत्रियः “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वया-
 तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते” इति विश्वः । पर्णे च पत्रम् ।
 “पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः” इति विश्वः ॥ १७८ ॥ निदेश
 आज्ञा । ग्रन्थो व्याकरणादिः । तत्र शास्त्रम् । जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं वस्त्र-
 भेदः । नेत्रं वस्त्रविशेषः स्यादिति मञ्जरी । “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥
 मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं तु नास्ति च ॥
 सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥ १८० ॥
 अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥
 चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च ॥ १८१ ॥
 स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ॥
 गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे ॥ १८२ ॥

द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्” इति मेदिनी ।
 पत्न्यां देहे च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति मेदि-
 नीविश्वप्रकाशौ । “इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते” इति श्रीमद्भगवद्गी-
 तायाम् ॥ १७९ ॥ क्रोडः सूकरः । तस्य हलस्य च मुखाग्रे पोत्रम् । “पोत्रं
 वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च” इति विश्वः । चकाराद्गोत्रं घैले कुलेऽपि
 च । “गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीये बोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु” इति
 मेदिनी । आच्छादनं वस्त्रम् । सदादानं नित्यत्यागः । “अपिशब्दादने
 कैतवे च सत्रशब्दः” ॥ १८० ॥ विषये रूपादौ अपिना चत्वरे अजिरम् ।
 “अजिरं दर्दुरे काये विषये प्राङ्गणेऽनिले” इति हैमः । व्योम्न्याकाशे ।
 वाससि वस्त्रे । “अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके” इति विश्वः ।
 अपिशब्दात्सैन्यरथाङ्गयोश्चक्रम् । “चक्रं प्रहरणे गणे । कुलालाद्युपकरणे
 राष्ट्रे सैन्यरथाङ्गयोः । जलावर्ते दम्भे” इति हैमः । अपिशब्दाद्गणेश्वर-
 रप्यक्षरम् । “अक्षरं स्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरम्बरे
 मूलकारणे” इति हैमः । “द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः
 सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति भगवद्गीतायामक्षरवाच्यः कश्चित्
 कूटस्थः पुमान् प्रतीयते । चकाराद्गुग्धे क्षीरम् ॥ १८१ ॥ भूरिशब्दश्चन्द्रशब्द-
 श्चैतौ द्वौ रान्तौ स्वर्णेऽपि वर्तते । तत्र स्वर्णे भूरि रूपभेदात् क्लीबम् । अपि-
 शब्दात् । “भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये
 स्याद्वाच्यलङ्गके” इति मेदिनी । कर्पूरादौ च चन्द्रः । “चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसु-
 धांश्चस्वर्णवारिषु” इति मेदिनी । न केवलं पूर्द्धारे किं तु द्वारमात्रेऽपि गोपुरम् ।
 “गोपुरं द्वारि पूर्द्धारि कैवर्तीमुत्तकेऽपि च” इति मेदिनी । गह्वरस्तु गुहादम्भनिर्द्ध-

पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥
 मन्दिरं चाथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥ १८३ ॥
 दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥
 तन्नं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥
 औशीरश्रामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥
 पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥
 व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥

अगहनेष्वपि" इति विश्वः । रहो विजनम् । अन्तिकं समीपम् । द्वे उपहरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रशब्दवाच्यानि । तत्र पुरः पुरस्तात् । यथा । अग्रगामी । अधिकं यथा । साग्रं शतम् । उपरि यथा । वृक्षाग्रम् । "अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च ग्रान्ते च स्थाव-
 पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" इति मेदिनी । पुरं मन्दिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते । "गृहोपरिगृहं पुरम्" इति धरणिः । "पुरं शरीरे नगरे गृहपाटलिपुत्रयोः" इति हैमः । "मन्दिरं नगरे क्लीबम्" इति मेदिनी । विषये जनपदे उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रः । "स च पुष्पपुंसकः" ॥ १८३ ॥ श्वभ्रे गर्ते । हीरके मणिभेदे । पवौ भिदुरे । प्रधाने यथा । स्वतन्त्रः । सिद्धान्ते यथा । तात्त्विकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्च तन्त्रशब्दः । "तन्नं कुटुम्बकृत्ये स्वात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुति-
 शास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजने । इतिकर्तव्यतायां च" इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ चामर इति दण्डविशेषणम् । चमरस्यायं चामरस्तत्र । शयनासनयोः समुदित-
 मोरौशीरसंज्ञेति स्वामी । सुभूतिस्तु पृथगेव व्याख्यत् । गजशुण्डाग्रादिष्वष्टसु पुष्करम् । वाद्यभाण्डं वादनीयपात्रं तन्मुखे । खड्गफले खड्गमध्ये । पद्मे नलिने । तीर्थविशेषे कुष्माण्डौषधिविशेषे च । "पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे ॥ तूर्याख्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे स्वे जलेऽम्बुजे" इति हैमः ॥ १८५ ॥ अवका-
 शादिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्दः । अवकाशे यथा । अन्तरे हिमम् । अवधौ

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८६ ॥

मुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८७ ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यादघस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥

यथा । मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा । अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।
अन्तर्धौ यथा । पर्वतान्तरितो रविः । भेदे यथा । यदन्तरं सर्षपशैलराजयोः ।
तादर्थ्ये यथा । त्वदन्तरेण ऋणमेतत् । छिद्रे यथा । परान्तरे प्रहर्तव्यम् ।
आत्मीये यथा । अयमत्यन्तरो मम । विनार्थे यथा । अन्तरेण पुरुषकारमिति ।
बहिर्यथा । अन्तरे चण्डालगृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अवसरे यथा । अन्तरङ्गः
सेवकः । मध्ये यथा । आवयोरन्तरे जातः पर्वतः । अन्तरात्मनि यथा । दृष्टो-
न्तरे ज्योतीरूपः । चकारात्सादृश्ये यथा । हकारस्य वकारोऽन्तरतमः ॥ १८६ ॥
पिठरशब्दः मुस्ते मुस्तके । अपिशब्दान्मन्थाने “पिठरः स्याल्यां ना क्लीबं
मुस्तमन्थानदण्डयोः” इति मेदिनी । राजकशेरुजलजतृणमूलं “नागरमोथा इति
ख्यातम्” । “नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे” इति मेदिनी । अन्धतमसे
गाढान्धकारे घातुके हिंसे शार्वरशब्दः । “घातुकेमे नृलिङ्गकमित्यपि पाठः ।
घातुकश्चासाविमश्च तत्र पुंलिङ्गमित्यर्थः” ॥ १८७ ॥ “गौरः पीतेऽरुणे श्वेते
विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पञ्चकेसरे” इति मेदिनी ।
भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः । “अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्” इति
मेदिनी । “व्रणकार्येऽप्यरुष्कर इत्यपि पाठः” । उदरेऽपि जठरः । “जठरः
कुक्षिषूदयोः” इति हैमः । अघस्तादन्ध्वे ओष्ठेऽपि “हीनेऽपि च” अधरः
॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे । अपिशब्दादेकतानेऽपि । व्यासक्ते द्विधा
व्यापृते । आकुलेऽनेकार्थे न्यस्तचित्ते व्यग्रः । उपर्यादित्रये उत्तरः । उपरि यथा,
इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा । नर्मदोत्तरे विक्रमशकः । श्रेष्ठे यथा । मुनिपूत्तरो
वसिष्ठः । “उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विरा-
टस्य तनये दिशि चोत्तरा” इति विश्वः । एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥
 स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९० ॥
 उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ॥
 मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९१ ॥
 इति रान्ताः ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥
 हुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥
 कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥
 स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥
 करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ॥

चानुत्तरः । श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्यादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥
 दूरादयस्त्रयः पराः । अनात्मा आत्मनोऽन्यः । “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे
 क्लीबं तु केवले” इति मेदिनी । रसे च मधुरः । “क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे
 त्वभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिषु । “उदारो दातृमह-
 तोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्” इति कोशान्तरात् । नीचः पामरः । स्वच्छन्दः
 स्वाधीनः । प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । “शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुदीप्तशुक्लयो-
 स्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १९१ ॥ इति रान्ताः ॥ अथ लान्तानाह । चूडा
 शिखा । किरीटं मुकुटम् । संयता बद्धा ये च केशास्ते त्रयो मौलयः ।
 त्रय इति मौलेः पुंस्त्वसूचनायोक्तम् । “मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडाया-
 मनपुंसकम् । नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ” इति तु मेदिनी । “पीलुः पुमान्
 प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः” इति
 मेदिनी । मातङ्गो गजः । काण्डो बाणः ॥ १९२ ॥ अनेहाः समयः । “कालो
 मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति मेदिनी । कलहेऽपि कलिः “कलिः
 स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे” इति मेदिनी । अपिशब्दात्कमलं सलिले
 ताम्रे जलजे व्योम्नि मेषजे । प्रात्रियत्त इति प्रावारः । सास्त्रायां नाग-
 राजेऽपि कुमावपि च कम्बलः ॥ १९३ ॥ करो राजदेयभागः । उपहार
 उपचारः । तत्र बलिः पुंसि । “दैत्यप्रभेदे च बलिः” । प्राण्यङ्गजे त्वक्सं-

स्यौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९४ ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥

मलोऽस्त्री पापविट्कट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः रुयश्च्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९६ ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९७ ॥

कीचे बलिः स्त्रियाम् । स्यौल्यदित्रये बलम् । “बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्यौल्यसैन्ययोः” इति मेदिनी । काले हलायुधे च बलो ना पुमान् । “बलिस्तु बलिनि काके दैत्यभेदे हलायुधे” इति हैमः ॥ १९४ ॥ वात्यायां वातसमूहे । वातविकारासहे प्राणिनि वातूलस्त्रिषु । “वातूलो वातूलोऽपि स्यात्” इति द्विरूपकोशाद्भस्ममध्योऽपि । शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः । दुष्ट-गजे सिंहेऽपि च व्यालः ॥ १९५ ॥ विद् विष्टा । किट्टं खेदादिजन्यं मलम् । कृपणे च विशेष्यलिङ्गम् । “शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनबोगेषु” इति मेदिनी । शङ्कौ लोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपि कीलः । स्त्रियां तु कीला । कीलोऽभितेजसि । “कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ” इति तु हैमः । पालिः स्त्रीलिङ्गा । अतः पाली च । अभिर्धारा कोणो वा । अङ्ग उत्सङ्गः चिह्नं वा । पङ्क्तिः श्रेणिः । “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्ति-चिह्नयोः” इत्यजयः । “सस्मश्रुयुवती पालिः पङ्क्तिः कर्णलतापि च” इति त्रिकाण्ड-शेषः । “पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्कावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासस्मश्रुयोषितोः” इति मेदिनी ॥ १९६ ॥ शिल्पे गीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदे त्रिशत्काष्ठात्मके काले कला । “अपिना कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः” इति मेदिनी । सख्यां पङ्क्तौ चालिः । आलिर्विशदाशये । “त्रिषु स्त्रियां वय-स्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता” इति मेदिनी । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयादिना जलधिजलवृद्धौ काले मर्यादायां च वेला । “वेला काले च जलधेस्तीरनीरवि-कारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे सीम्नि वाचि बुधस्त्रियाम् । भोजनेऽपीश्वराणां स्यात्” इति विश्वप्रकाशः ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाः ताराः । बहुत्वाद्बहुत्वम् । गावो

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ॥
 लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ १९८ ॥
 शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥
 जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि ॥ १९९ ॥
 शीलं स्वभावे सदृचे सस्ये हेतुकृते फलम् ॥
 छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०० ॥
 अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् ॥

धेनवो बहुलाख्याः । अग्नौ च बहुलः पुंसि । शितौ कृष्णवर्णे त्रिषु । “बहुला
 नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि
 नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः” इति मेदिनी ।
 विलासे क्रियायां च लीला । “लीलां विदुः केलिविलासखेलाश्चकारमाव-
 प्रभवक्रियासु” इति विश्वप्रकाशः । शर्कराः सिकताः खण्डविकृतिर्षा ।
 अम्भसि पुंसि । उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां स्मृतोपला ॥ १९८ ॥ शोणिते
 रक्ते अम्भसि जले च कीलालं नाम । आद्ये शिफायां वृक्षजटायां भे नक्षत्र-
 विश्लेषे मूलम् । आद्ये यथा । मूलप्रकृतिः “मूलं पार्श्वोद्ययोरुद्धौ । विकृञ्ज-
 फयोः स्त्रीये शिलायां च वक्षीकृतौ । प्रतिष्ठायाम्” इति हैमः । अर्थयोरिति
 पाठे मूलं धनम् । समूहे जालं यथा जनजालम् । आनायः श्वणसूत्रादिकृतो
 रण्यसङ्घः । गवाक्षो वातायनम् । क्षारकोऽस्फुटकलिका । एतेषु जालम् ।
 “दम्भेऽपि जालम्” ॥ १९९ ॥ स्वभावे प्रकृतौ सदृचे सचरिते शीलम् ।
 सस्ये “वृक्षादीनां फलं सस्यम्” इत्युक्ते हेतुकृते हेतुना साधिते । यथा
 यागस्य फलं स्वर्गः । बाणाग्रेऽपि फलम् । “फलं हेतुकृते जातीफलेफलक-
 सस्ययोः । त्रिफलायां च ककोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलामयो” इति हैमः । छदिश्च
 नेत्ररुक् च छदिर्नेत्ररुजौ तयोः । छदिषि गृहाच्छादने । समूहे न नेत्युक्ते
 पटलं पटलेति च । “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्विप्रोगतिलके
 क्लीबं वृन्दे पुनर्न ना” इति मेदिनी ॥ २०० ॥ अधो यथा । रसातलम् । स्वरूपे
 यथा । वक्षस्तलम् । “तलं स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः” इति । “तलं स्वरूपे
 ऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे ।
 चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना” इति मेदिनी । “पलमुन्मानमांसयोः”

और्वानलेऽपि पातालं चैलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०१ ॥
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वमे ना तु तुषानले ॥
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥
 पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ॥
 प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०३ ॥
 करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ॥
 मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यालोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०४ ॥
 इति लान्ताः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ॥
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०५ ॥
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ॥

इति रुद्रः । और्वानले वाडवाभौ । “विबरे पातालम्” । “पातालं नागलोके
 स्वाद्विवरे वाडवानले” । वस्त्रे चैलं क्लीबं अधमे त्रिषु । स्त्रीत्वे तु चैली । “चेलमि-
 त्यपि पाठः” ॥ २०१ ॥ शङ्कुभिः कीर्णे कीलैर्व्याप्ते श्वमे गते कुकूलम् ।
 तुषाभौ कुकूलः । निर्णीते निश्चिते यथा । केवलं मूर्खः । एकस्मिन् यथा ।
 केवलोऽयं व्रजति । कृत्स्ने यथा । केवला भिक्षवः । स्त्रीलिङ्गे केवली ।
 “केवलः कुहने पुमान्” इति मेदिनी ॥ २०२ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । शिक्षिते
 कुशलं त्रिषु । यथा कुशला कुलवधूः । “प्रवालोलङ्घनी किसलयं वीणादण्डे च
 विद्रुमे” इति मेदिनी । स्थूलं पीबरेऽपि त्रिषु । “स्थूलं कूटेऽथ निष्प्रज्ञे पीबरे
 चान्यलिङ्गके” इति मेदिनी ॥ २०३ ॥ दन्तुरे उन्नतदन्तयुक्ते । यथा दंष्ट्राकरालः ।
 तुङ्गे उन्नते । “करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं
 कृष्णकुठेरके” इति मेदिनी । चारुदक्षयोः पेशलः । “बालोऽज्ञेऽश्वेमपुच्छयोः ।
 शिशौ ह्रीवैरकचयोः” इति हैमः । सतृष्णः साकाङ्क्षः ॥ २०४ ॥ इति लान्ताः ॥ अथ
 वान्तानाह । वनं काननम् । अरण्यवह्निः वनाग्निः । तत्र वान्तौ दवदावौ । “भवः क्षेमे
 च संसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” इति मेदिनी । मन्त्री प्रधानम् । सहायः सखा
 एतयोरर्थे सचिवशब्दः । पतिर्मर्ता । शास्त्री वृक्षभेदः । नरो मनुष्यः एते धवाः । “धवो
 धूर्ते नरे पतौ । द्रुमेदे” इति हैमः ॥ २०५ ॥ “अविर्नाथे रवौ भेषे शैले मूषिकक-
 म्बले” इति मेदिनी । आज्ञादयस्त्रयो हवसंज्ञाः । आह्वानं हृतिः । अध्वरो यज्ञः ।

३]

तृतीयं काण्डम्.

३३५

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०६ ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०७ ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०८ ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मत्तः ॥ २०९ ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिज्वाल्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१० ॥

सत्तादिषट्के भावः । सत्तायां यथा । घटभावः पटभावः । आत्मनि यथा ।
स्वभावं भावयेद्योगी । “क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ च
भावः । केचित् सत्तास्थाने स्वत्वमिति पठन्ति” ॥ २०६ ॥ उत्पादे
उत्पत्तौ । गर्भमोचने प्रसूतौ प्रसवः । “अपत्ये च प्रसवः” । अपह्नवे अप-
लापे । निकृतौ श्लाघे ॥ २०७ ॥ उत्सेक उद्गतिः । अमर्षः कोपः । इच्छायाः
प्रसरो वेगः । महः क्षण आनन्दावसर इति यावत् । एतेषु उत्सवः । सतां
मतेर्ज्ञानस्य निश्चये यथा । महानुभावा इति । “भावसूचने चानुभावः” ॥ २०८ ॥
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानम् । यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः । जन्म-
हेतुः पित्रादिः । स्थानं यथा । गङ्गाप्रभवो हिमवान् । गङ्गाज्ञानस्य प्रथमस्थानं
हिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपि प्रभवः । यथा वाल्मीकिः काव्यप्रभवः ।
“प्रभवो जन्ममूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी ।
शूद्रायां विप्राज्जाते तनये शस्त्रे परम्बधाख्ये पारशवः । पारशवः पुमानित्यपि
पाठान्तरम् ॥ २०९ ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि । निश्चिते अवधारिते
ध्रुवं क्लीबम् । यथा ध्रुवं मूर्खः । शाश्वते नित्ये ध्रुवस्त्रिषु । यथा “जातस्य हि
ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च” इति । “ध्रुवः शङ्को हरे विष्णौ वटे चोत्तान-
पादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः” इति मेदिनी । सगोत्रे
आत्मनि क्षेत्रज्ञे स्वः पुंसि । आत्मीये स्वसंबन्धिनि । “स्वं त्रिलिङ्गम् । धने
स्वः पुष्पपुंसके” ॥ २१० ॥ स्त्रीकक्षां यो वस्त्रस्य बन्धस्तत्र । परिपणे

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ॥

शिवा गौरीफेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २११ ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥

ह्रीबं नपुंसकं षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१२ ॥

इति वान्ताः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करो ॥ २१३ ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥

“राजपुत्रादेर्बन्धके । अपिना” वणिजां मूलधने नीवी । “नीवी स्त्रीकटी-
वस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” इति हैमः । फेरवः सृगालः । “शिवा
साटामलोमयोः । फेरौ शम्भ्यां पथ्याधात्र्योः” इति हेमचन्द्रः । युग्मे द्वये ।
“द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः” इति विश्वः ॥ २११ ॥ द्रव्ये
वस्तुनि । असुषु प्राणेषु । व्यवसाये वीर्यातिशये । यथा सत्त्ववान् । जन्तुषु
सत्त्वमस्त्रियाम् । “सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचा-
दावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु” इति हेमचन्द्रः । “षण्ठे तृतीयप्रकृतौ ह्रीब-
मिति वकारान्तं नाम नपुंसकं नपुंसकलिङ्गे” । अविक्रमेऽलसे ह्रीबो वाच्य-
लिङ्गः । बवयोः सावर्ण्यादस्यात्र पाठः । “अस्त्री नपुंसके ह्रीबं वाच्य-
लिङ्गमविक्रमे” इति रुद्रः । “ह्रीबोऽपौरुषषण्ठयोः” इति हैमः । “ह्रीबं स्यात्ष-
ण्ठके न स्त्री वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे” इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ इति वान्ताः ॥ अथ
शान्तानाह ॥ मनुजो मनुष्यः । “विद् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः”
इति विश्वः । चरो गृहपुरुषः । अभिमरो युद्धं तत्र स्पशोऽदन्तः । आद्य-
शब्दादृषमादिरपि राशिः । मस्करो वेणुः । “वंशः सङ्केऽन्वये वेणौ पृष्ठा-
द्यवयवेऽपि च” इति हैमः ॥ २१३ ॥ रहो विजनः । विकाश इत्यपि ।
“विकाशो रहसि व्यक्ते” इति हैमः । भृतिर्वेतनम् । “भोग उपभोगः ।
मूर्च्छने च निर्वेशः” । कृतान्तो यमः । क्षुद्रः कृपणः । कर्षकः कृषीवलः ।
“कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना” इति मेदिनी ॥ २१४ ॥
पदे व्याजे । “अपदेशः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि” इति विश्वः । कुक्षौ

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ॥

दशाऽवस्थानेकविधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१५ ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावन्ने च बालिशः ॥

कोशोऽस्त्री कुङ्गले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७ ॥

इति शान्ताः ॥ सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥

काकमत्स्यात्स्वगौ ध्वाङ्गौ कक्षौ तु तृणवीरुघौ ॥ २१८ ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥

रामसुते दर्भे । “योक्ते द्वीपे च” पुंसि । जले ह्रीवम् । अनेकविधबाल्यादिरूपा दशा । अपिशब्दाद्वस्त्रान्तेऽपि दशाः स्त्रियां बहुत्वे । “दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते स्युर्दशा अपि” । आयता दीर्घा या तृष्णा स्पृहा सा आशा । चकारादिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । “वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च” इति मेदिनी । ज्ञाने बुद्धौ । “दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके” इति मेदिनी । साहसिको विवेकरहितः । अमसृणो दुःस्पर्शः । “कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्ययोरपि” इति विश्वः ॥ २१६ ॥ अपिशब्दादातयेऽपि प्रकाशः । “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे” इति विश्वः । कुङ्गले मुकुले । खड्गस्य पिधाने आच्छादने । अर्थौघे घनसमूहे । दिव्ये शपथमेदे कोशः कोषश्च । “नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये यमे । नृशंसस्त्रज्ञौ निस्त्रिंशावंशुः सूर्याशवः कराः ॥ १ ॥ आश्वाख्यशालिशीघ्राथे पाशो बन्धनशस्त्रयोः” इति सार्धश्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे श्लेषकं दृश्यते ॥ २१७ ॥ इति शान्ताः ॥ अथ शान्तानाह ॥ सुरमत्स्यावुभौ अनिमिषौ स्तः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । “पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे च” इति हेमचन्द्रः । मत्स्यमत्ति खादति मत्स्यात् यो वकादिः स्वगः स च ध्वाङ्गः । “ध्वाङ्गस्तु काकवकयोस्तर्कुटे मिश्रुके गृहे” इति विश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयन्त्रं तर्कुटम् । वीरुल्लता । “कक्षौ वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कतृणे वने” इति हैमः ॥ २१८ ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरजौ । रश्मौ किरणे । मर्दनं पीडा । प्रेषः प्रेषणपीडयोरिति “प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयो-

१ सार्धेति चिन्त्यम्, रामाश्रम्यां श्लोकद्वयस्यैव दर्शनात् ॥

पक्षः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥

शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥

धूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२० ॥

ना धूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥

कर्षवार्ता करीषामिः कर्षूः कुल्याभिधायिनि ॥ २२१ ॥

पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमप्सु च ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्मिषम् ॥ २२२ ॥

रपि” इति विश्वः । अपिशब्दान्मासार्धादौ पक्षः । “पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः” इति मेदिनी । वस्त्रकृतं शिरसो वेष्टनं शिरो-वेष्टः । किरीटं मुकुटम् । “उष्णीषं लक्षणान्तरे । शिरोवेष्टे किरीटे स्यात्” इति हैमः ॥ २१९ ॥ शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषणः । मूषिके उन्दुरे सुकृते धर्मे । “वृषो गव्यास्वधर्मयोः । पुंराशिभेदयोः शृङ्गां वासके शुक्रलेऽपि च । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च” इति हैमः । धूतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शारिफलकं शारीणां धूतोपकरणानां फलकं पीठिका । “नाऽऽकर्षो धूत इन्द्रिये । पाशे शारिफले चैव कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्” इति मेदिनी । इन्द्रियेऽक्षं क्लीबम् । “अक्षं सौवर्चले तुत्ये हृषीके” इति हैमः । “अक्षो ज्ञातार्थ-शकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान्” इति मेदिनी । धूताङ्गादौ पुंसि ॥ २२० ॥ धूताङ्गे पाशके । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे विभीतके । वार्ता जीविका । करीषामिः शुष्कगोमयानलः । “करीषामिः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम् ।” कुल्या नदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुम्भावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषस्य कर्मणि पौरुषम् । “पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी । चकाराद्भरलेऽपि विषम् । उपादाने उत्कोचेऽप्यामिषम् । “आमिषं पुमपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च” इति मेदिनी । पापेऽपि किल्मिषं “रोगेऽपि च” ॥ २२२ ॥ वृष्टौ मेघवर्षणे । लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांश्चे भारतादिखण्डे । वत्सरेऽब्दे वर्षशब्दः

स्यादृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२३ ॥

त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिकणे ॥ २२४ ॥

इति षान्ताः ॥ रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२५ ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२६ ॥

स्यात् । नृत्येक्षणं प्रज्ञा चेति द्वयं प्रेक्षासंज्ञम् । “प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्तमिति हैमादीक्षणं नृत्यं च” इति पृथगपि । अर्थना याज्जा । भृतिर्वेतनम् । “मिक्षितवस्तुनि च भिक्षा” ॥ २२३ ॥ अपिशब्दात्कान्तौ । “वाचि रुचौ त्विद् स्त्री” इति रमसः । परे वक्ष्यमाणास्त्रयः शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । कात्स्न्ये साकल्ये । निकृष्टेऽधमे । परशुरामोऽपि न्यक्षः । “न्यक्षः परशुरामे स्यात् न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः” इति कोशान्तरात् । “नियतानि अक्षाणि हृषीकाणि यस्यिन् न्यक्षः” । प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमिते अधिकृते नियुक्तेऽध्यक्षः । “अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः” । अप्रेम्णि स्नेहामावे । अचिकणे अमसृणे ॥ २२४ ॥ इति षान्ताः ॥ अथ सान्तानाह ॥ श्वेतच्छदो विहगमेदः । “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगिमेदे मन्त्रमेदे शरीरमरुदन्तरे” इति मेदिनी । तर्णको गोवत्सः । “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्” इति मेदिनी । सारङ्गाश्चातकाः । देवा अपि दिवौकसः । “दिवौकश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके” इति द्विरूपकोशः ॥ २२५ ॥ शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ नवविधे । विषे गरले । वीर्ये तेजसि । गुणे स्वाद्वम्लादौ । रागे द्रवे रसशब्दः स्यात् । यथा रागे । रसिको युवा । “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी । उत्तंसश्चावतंसश्चेति सान्तद्वयं कर्णपूरे कर्णामरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणे च वर्तते ॥ २२६ ॥ देवमेदे यथा । अष्टौ वसवः धनरत्नयोर्वसु ह्रीवम् । “वसुर्ना देवमेदाग्निमायोक्तवकराजसु । ह्रीर्व

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने घने वसु ॥
 विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२७ ॥
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥
 प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२८ ॥
 ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥
 पापापराधयोरगः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २२९ ॥
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥
 रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३० ॥

वृद्धौषधे श्यालैररत्ने मधुरे त्रिषु” इति मेदिनी । चकारादिरिञ्चोऽपि
 वेधाः । “वेधा घातृविष्णुषु” इति हैमः । हितस्याशंसा हिताशंसा । अहेः
 सर्पस्य दंष्ट्रा च तयोराशीरिति सान्तं नाम वर्तते । “तत्स्त्रियाम्” । “आशीरु-
 र्गदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः” इति कोशान्तरम् ॥ २२७ ॥ प्रार्थना याञ्चा
 औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभे लालसे । तृष्णातिरेके च लालसा । “लालसौ-
 त्सुक्यतृष्णातिरेकयाञ्चासु च द्वयोः” इति मेदिनी । चक्षन्दाद्वधेऽपि हिंसा ।
 आदिना वृत्तिनाशादिकर्म । अश्वा वडवा । जनन्यामपि प्रसूः । “प्रसूरश्चा-
 जनन्योश्च कन्दलीवीरुधोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । रोदसी रोदस्यौ इति सान्त-
 द्विवचनान्ते स्यातामेकयोक्त्या भूमिद्यावौ द्वे अप्युच्यते । पृथगपि प्रयोगोऽस्ति ।
 यदुक्तम् । “रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगे-
 ऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी” इति । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तम् ।
 “द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च” इति ॥ २२८ ॥ ज्वालायां
 भासि च दीप्तौ अर्चिः । भादित्रये ज्योतिः । भं नक्षत्रम् । द्योतः प्रकाशः ।
 दृष्टिः कनीनिकामध्यभागः । “अग्नौ दिवाकरे च ज्योतिः पुंसि” । आगः
 पापेऽपराधे च । “आगः स्यादेनोवदधे मन्तौ” इति हैमः । आदिना यौवनादि
 वयः ॥ २२९ ॥ पुरीषं गृथम् “वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायांमपि तेजसि ।
 पुंसि चन्द्रस्य तनये” इति मेदिनी । उत्सवे तेजसि च महः । “मुणे
 गुणभेदे” । स्त्रीणां पुष्पे आर्तवे च “रेणुपरागयोश्च रजः । अदन्तो-
 ऽप्ययम् । “रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु” इत्यजयः । राहादि-
 त्रये च तमः । “पापे श्लोके च” ॥ २३० ॥ पथे गायत्र्यादिब्रुचे । अभिलाषे

छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥
 सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३१ ॥
 ओकः सद्भाश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥
 ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३२ ॥
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु ॥
 विद्वान् विदंश्च बीभत्सो हिंसेऽप्यतिशये त्वमी ॥ २३३ ॥
 वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ॥
 वरीयांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३४ ॥
 इति सान्ताः ॥ दलेऽपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ॥

इच्छायाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे च खैराचाराभिलाषयोः” इति मेदिनी ।
 कृच्छ्रं सान्तपनादिग्रहम् । आदिना चान्द्रायणादि । तपो लोकान्तरेऽपि च ।
 “धर्मे च तपः” । बले सहः क्लीबम् । मार्गो मार्गशीर्षः । अत्र पुंसि । “सहो
 बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः” इति कोशान्तरम् । खमाकाशः । तत्र
 नभः क्लीबे । श्रावणे पुंसि । “नभो व्योम्नि नभो घ्राणे विसतन्तौ पतद्बहे ।
 प्रावृषि श्रावणे” इति हैमः ॥ २३१ ॥ सद्य गृहम् । ओकः अदन्तोऽप्ययम् ।
 “ओक उचः क” इति निपातनात् । आश्रय आश्रयमात्रम् । “ओकस्त्वाश्र-
 यमात्रे स्वात्” इति हैमः । ओजो दीप्तिप्रकाशयोः । “अवष्टम्भे बले धातुतेजसि” इति
 हैमः । इन्द्रियनदीवेगयोः स्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादित्युक्ते तेजः । “तेज-
 स्त्विद्वेदतसोर्बले । नवनीते प्रभावेऽग्नौ” इति हैमः । अतः परं सान्तसमाप्तिप-
 र्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । विदन् ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोऽपि विद्वान् । “विद्वाना-
 त्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्” इति विश्वः । हिंसे क्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदे-
 ऽपि बीभत्सः । “बीभत्सो विकृते क्रूरे रसे पार्थे घृणात्मनि” इति हैमः
 ॥ २३३ ॥ अमी वक्ष्यमाणा ज्यायआदयः साधीयः पर्यन्ताः सान्ता वृद्धा-
 दीनां बाढपर्यन्तानां अतिशये ज्ञेयाः । अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च
 ज्यायान् । अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । उरुर्महान् वरः श्रेष्ठस्तयोरति-
 शयितयोर्वरीयान् । अतिशयेन साधुः साधीयान् । अतिशयितं बाढं साधीयः ।
 अतिशयानेऽर्थे इष्टधीयस्तुभ्यां इमे शब्दाः साधवः ॥ २३४ ॥ इति सान्ताः ।
 अथ हान्तानाह ॥ दले पत्रे अपिशब्दात्पिच्छेऽपि बर्हम् । “बर्हं तर्णे परीवारे
 कलापे” इति हैमः । निर्बन्धादयो ग्रहाः । निर्बन्ध आग्रहविशेषः उपरागश्च-

द्वार्यापीडे काथरसे निर्व्यूहो नागदन्तके ॥ २३५ ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३६ ॥

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ॥

व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यमीन्द्रकास्तमोऽपहाः ॥ २३७ ॥

परिच्छदे नृपाह्येऽर्थे परिबर्हो ॥ इति हान्ताः ॥ व्ययाः परे ॥

आह्वीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३८ ॥

न्द्रार्कग्रहणम् । “ग्रहो निग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहि-
केयोपरागयोः” इति विश्वः ॥ द्वारि द्वारे । आपीडे शेखरे । काथरसे कथितद्र-
व्यरसे । नागदन्तके गृहादिभित्तिलकीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्ते यद्वृ-
हीत्वा तुलया द्रव्यमुन्मीयते तत्तुलासूत्रं तत्र । अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्राहप्र-
ग्रहौ । “प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने” । “प्रग्रहः किरणे भुजे ।
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे । बन्धे बन्ध्याम्” इति हैमः । परिजनः
परिवारः । आदानं स्वीकारः “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि ।
क्षपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्यभास्करे” इत्यजयः ॥ २३६ ॥ दारेषु पत्न्याम् ।
चकारात्सप्तनि गृहाः पुंभूम्नि । या वरस्त्री उत्तमा स्त्री तस्याः श्रोण्यां कट्या-
मारोहः । यथा वरारोहा । अपिशब्दादवरोहे गजारोहे च । “आरोहो
दैर्घ्यं उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे” इति हेमचन्द्रः ।
अपिशब्दाभ्यूहः स्याद्वलविन्यासे । अहिर्वृत्रासुरे सर्पे “निर्माणतर्कयोश्च” ।
वह्निचन्द्रसूर्यास्तमोपहाः । “जिने च तमोपहः” ॥ २३७ ॥ नृपाह्येऽर्थे राज-
योग्यद्रव्ये सितच्छात्रादौ । “परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छद” इति । “परि-
बर्हः परिवारः” । परेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आह्वीषदशब्दा अव्यया उच्यन्ते ।
अव्ययलक्षणं तु । “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु
यस्य व्येति तदव्ययम्” इति । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववक्ष्यानार्थत्वात् ।
इति हान्ताः ॥ आह्वीषद्व्ययं ईषदर्थोदितुष्के । तस्य ङकारोऽनुबन्धः ।
ईषदर्थे यथा । आपिक्रलः ईषत्पिक्रल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा ।
आसत्यलोकादापातालात् । सीमार्थे यथा । आसमुद्रं राजदण्डः । धातु-
योगजे क्रियायोगजेऽर्थे यथा । आहरति “आक्रामतीत्यादि” ॥ २३८ ॥

३]

तृतीयं काण्डम्.

३४३

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २३९ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४० ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥

यः प्रगृह्यसंज्ञकः आ इति निपातः सः स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूरणे च वर्तते । प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते । तत्र स्मृतौ यथा । आ एवं किल तत् । वाक्ये तु आ एवं मन्यसे । “आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये” इति मेदिनी । सविसर्गस्त्वा इति यो निपातः स पीडायां कोपे च वर्तते । तत्र पीडायां यथा । आः शीतम् । कोपे यथा । आः पाप किं विकत्थसे । “आः स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि” इति कोशान्तरम् । पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः । पापे यथा । कुकर्म । कुत्सायां यथा । कापथः । ईषदर्थे यथा । कवोष्णम् । “कु पापीयसि कुत्सायामीषदर्थे निवारणे” इति हैमः । “कु कुत्सायां निवारणे” इति विश्वः । अपकारशब्दैर्मयोत्पादनं निर्भर्त्सनम् । दोषाख्यानमात्रं निन्दा । निर्भर्त्सने यथा । धिक् त्वां ताडना-ईमनध्ययनशीलम् । निन्दायां यथा । धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषम् ॥ २३९ ॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्के चशब्दः । अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । तत्र यथा । मिश्रामट गां चानय । समाहारः समूहः । तत्र यथा । संज्ञा च परि-भाषा च संज्ञापरिभाषम् । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । यथा धवश्च स्वदिरश्च धवस्वदिरौ । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकसिम्बन्धः समुच्चयः । तत्र यथा । ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । “च पादपूरणे पश्चान्तरे हेतौ विनिश्चये” इति त्रिकाण्डशेषः । आशीराशीर्वादः । तत्र यथा । स्वस्ति ते भूयात् । क्षेमे निरुपद्रवे यथा । स्वस्ति गच्छ । पुण्ये यथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना “स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि क्वचित्” इति मेदिनी । प्रकर्षे अति यथा । अत्युत्तमो विष्णुः । “अति प्रकर्षे लङ्घने भृशे स्तुतावसंप्रतिक्षेपेऽपि” इति हैमः । अतिवेलं जलधितलम् ॥ २४० ॥ प्रश्न-वितर्कयोः स्वित् । प्रश्ने यथा । किं स्वित्कुशलमस्ति । वितर्को नानापक्षवि-मर्शः । स यथा । सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्विच्छिवस्य । “स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सकृत्सहैकवारे चाप्यारादूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४३ ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

तथैव पादपूरणे” इति मेदिनी । भेदावधारणयोस्तुशब्दो यथा । क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् । “तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पश्चान्तरे नियोगं च प्रशंसयामासि विनिग्रहे” इति मेदिनी । सहार्थे एकवारे च सकृत् यथा । सकृद्यान्ति । सकृदपि कुर्याद्गयाभाद्रम् । दूरे “आरात्” यथा । आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे तु सखायं स्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यां पश्चिमदिशि । चरमेऽन्त्ये च पश्चात् । यथा । “पश्चादस्तङ्गतो रविः । पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी” । अपिशब्दस्यार्थः समुच्चयस्तत्र विकल्पे चोत-शब्दो यथा । उत भीम उतार्जुनः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः । “उत प्रभवि-तर्कयोः । समुच्चये विकल्पे च” इति हैमः । अजयस्तु “उतापी द्वौ च बाढार्था-विति” । पुनरर्थे पौनःपुन्ये सहार्थे च शश्वत् । यथा शश्वद्विष्णुं खरेत् । शिष्यैः शश्वद्गतो गुरुः । “शश्वत्स्यादात्मप्रभे च मङ्गले । पुराकल्पे सदायं च पुनरर्थे च दृश्यते” इति मेदिनी । अजयस्तु “शश्वत्सहसदार्थयोः” इत्याह । “शश्वत्सह पुनर्नित्यः” इति हैमश्च । प्रत्यक्षे तुल्ये च साक्षात् । यथा । साक्षात् दृष्टो मया हरिः । साक्षालक्ष्मीरियं बधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपञ्चके बत । यथा । अहो बत महत्कष्टमिति । बत निःस्वोऽसि । बत पतिरालिङ्गितः । अहो बतायं ध्रुव आप देवम् । एहि बत सखे । “बतेत्यन्वयं दन्त्योष्ठ्यादि” इत्यजयः । हर्षादिचतुष्के हन्तशब्दः । “हर्षे यथा । हन्त लामः श्वतगुणः । अनुकम्पायां यथा । हन्त दीनो रक्षितव्यः” । वाक्यारम्भे यथा । हन्त ते कथमि-ष्यामि । विषादे यथा । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयाऽरिणा । हन्त दानेऽ-नुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे च” इति हैमः ॥ २४३ ॥ बो मुख्येन सदृशः प्रतिनिधिस्तत्र प्रतिशब्दो यथा । अभिमन्युं प्रति परीक्षित् । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा तत्र यथा । तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति । लक्षणायां यथा । वृक्षशाखां प्रति विद्योतते विद्युत् । आदिना इत्थंभूताख्यानादौ । प्रयोगत इति शिष्टप्रयोगाजु-

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४५ ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ॥

वृथा निरर्थकाविध्योर्नानाज्नेकोभयार्थयोः ॥ २४६ ॥

सारेण प्रतिशब्दस्य प्रक्षेपः । “प्रतीत्यंभूतभागयोः । प्रतिदाने प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणयोरपि” इति हैमः । हेत्वर्थे इतिशब्दो यथा । रामो हन्तीति रावणः पलायते । प्रकरणं प्रकारः । यथा विप्रश्नत्रियविद्भद्रा इति वर्णाः । प्रकाशे यथा । इति पाणिनिः । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः । “प्रकर्ष इति पाठः” । आदिशब्दादेवमर्थे । यथा । “क्रमादमुं नारद इत्यबोधि” । समाप्ताववसाने यथा । धर्ममाचरेदिति । “इति स्वरूपे साभिध्ये विवक्षानियमेऽपि च । हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे । एवमर्थे समाप्तौ स्यात्” इति हैमः ॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्के पुरस्तात् । प्राच्यां पूर्वदिशि । प्रथमे यथा । पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थेऽतीते यथा । पुरस्ताद्वासोऽभूत् । अग्रतोऽग्रे यथा । पुरस्तात्पुस्तकम् । यद्वाग्रत इत्यपि शब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात् । साकल्यादौ यावत्तावच्छब्दौ यथा । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । अवधौ यथा । मूलाच्छाखां यावत्प्रकाण्डः । माने परिमाणे यथा । यावत्स्वर्णं तावद्द्रव्यतम् । अवधारणे निश्चये यथा । श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व । “यावत्कात्स्न्येऽवधारणे । प्रश्नसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च” इति मेदिनी ॥ २४५ ॥ अथो अथ इमौ शब्दौ मङ्गलादिषु । मङ्गले यथा । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अनन्तरे यथा । स्नानं कृत्वाऽथ शुद्धीत । आरम्भे यथा । अथ शब्दानुशासनं लिख्यते । प्रश्ने यथा । अथ वक्तुं समर्थोऽसि । कात्स्न्ये यथा । अथ धातुन्मूढः । अथो अथ समुच्चये । “मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि” इति हैमः । निरर्थके वृथा । यथा । वृथा दुग्धोऽनङ्गान् । अविधौ विधिहीने वृथा । यथा । वृथा दानम् । “वृथा निष्कारणे बन्ध्ये वृथा स्वाद्विधिवर्जिते” इति विश्वः । अनेकार्थे नानाशब्दो यथा । नानाविधा जनाः । उभयार्थे यथा । नानाविधं न सजेत् । “नानाविनोभयानेकार्थेषु” इति हेमचन्द्रः ॥ २४६ ॥ पृच्छायां यथा । को नु प्रावति ।

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४७ ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ॥

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥

इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्कैर्ऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

विकल्पे यथा । अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्प-
वितर्कयोः” इति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु । पश्चादर्थे यथा । रथम-
नुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्यंशूतमा-
गेषु सम्भिधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः” इति हैमः । प्रश्नादिप-
ञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे यथा । नन्वयं योगी । अनुज्ञायां
यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सान्त्वनम् । ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु । आमन्त्रणं
संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारम्भे-
ऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि” इति हैमः ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दो
यथा । अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चि-
त्त्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थापुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचार-
क्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा ।
आशीविषो वा संकुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । “वा
स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति त्रिश्वः । अर्थे सामि यथा ।
सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥
सहार्थेऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्ती-
त्यर्थः । “अमान्तिकसहार्थयोः” इति कोशान्तरे च । “कं शिरःसुखवारिषु” इति
मेदिनी । इवार्थे इत्यमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेव द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः ।
इत्यमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति
धरणिहेमचन्द्रौ । तर्के नूनं यथा । नूनमयमतियज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने । “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णी-
मर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । सुखे यथा । जोषमासीत् वर्षासु । “जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि” इति हैमः । पृच्छायां किम् । यथा । “किमाद्रिये-
रन् रसिकाः कृतिं ते” । जुगुप्सने किम् । यथा । स किंराजा यः प्रजां
न रक्षति । “किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपनिन्दाप्रकारयोः” इति विश्वः । प्राका-
श्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा “हिमालयो नाम नगा-
धिराजः” । संभाव्ये कथञ्चिदर्थे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा ।
मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्देशाङ्गीकारः । यथा । शत्रोः
सकाशाद्दृष्टाति नाम । कुत्सने यथा । को नामार्थं प्रलपति मे विशतः सभा-
याम् । “नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्रये सरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राका-
श्यविकल्पेष्वपि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भूषणमलङ्कारः । पर्याप्तिः
परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चैतदर्थेऽलंशब्दः । क्रमेण यथा ।
अलङ्कृतः शिशुः । अलं श्रुतवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव
श्रमेण । “अलं निरर्थके” इति हैमः । वितर्कपरिप्रश्नयोर्दुष्कारः । वितर्के हुं
अलं मृगतृष्णा इव । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । “हुं वितर्के चानुमतौ” इति
त्रिकाण्डशेषः । “हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रूपोक्त्यनुनीतिषु” इति विश्वः ।
“हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं लज्जायां निवारणे” इति हैमः । समीपमध्ययोः
समया । समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयो-
र्ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ग्रा-
हणाः पुण्याः । “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पश्चान्त-
रेऽपि च” इति मेदिनी । निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो
राजा । “निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः” इति हैमः । प्रबन्धा-
दिषु पुराशब्दः । प्रबन्धे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिर-
न्तनम् । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनम् । अतीतं भूतम् । निकटः
सम्बन्धितः । आगामिकं भावि । “पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ उररीत्येको दीर्घादिः शब्दः । उररीत्यपरो

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४७ ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ॥

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४८ ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्धनि ॥

इवेत्यमर्थयोरेवं नूनं तर्कैर्ऽर्थनिश्चये ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥

विकल्पे यथा । अयं भीमो नु धर्मो नु । “नु प्रश्नेऽनुनयेऽस्तीतार्थे विकल्प-
वितर्कयोः” इति हैमः । पश्चादर्थे सादृश्यार्थे चानु । पश्चादर्थे यथा । रश्मि-
नुगच्छति । सादृश्ये यथा । ज्येष्ठं अनुकरोति । “अनु लक्षणवीप्सेत्यंभूतमा-
गेषु सम्भिधौ । सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः” इति हैमः । प्रश्नादिप-
ञ्चके ननु । प्रश्ने यथा । ननु किमेतत् । अवधारणे यथा । नन्वयं योगी । अनुज्ञायां
यथा । ननु गच्छ । अनुनयः सान्त्वनम् । ननु कोषं मुञ्च दयां कुरु । आमन्त्रणं
संबोधनम् । ननु राजन् । “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्यारम्भे-
ऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि” इति हैमः ॥ २४७ ॥ गर्हादिपञ्चके क्रमादपिशब्दो
यथा । अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् । स्त्रियं पालय पुत्रमपि । अपि जानासि किञ्चि-
त्स्वम् । अपि चोरो भवेत् । अपि स्थाणुं जयेद्रामः । युक्तपदार्थे कामचार-
क्रियासु च अपिशब्दः । उपमाविकल्पयोर्वाशब्दः स्यात् । उपमायां यथा ।
आशीविषो वा संक्रुद्धः । विकल्पे यथा । शिवं वा यदि वा विष्णुम् । “वा
स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वः । अर्थे सामि यथा ।
सामि संमिताक्षी । जुगुप्सिते यथा । सामि कृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥
सहार्थेऽमा यथा । पुत्रेणामा भुङ्क्ते । समीपे यथा । अमात्यः समीपवर्ती-
त्यर्थः । “अमान्तिकसहार्थयोः” इति कोशान्तरे च । “कं शिरःसुखवारिषु” इति
मेदिनी । इवार्थे इत्यमर्थे च एवंशब्दो यथा । अग्निरेव द्विजः अग्निरिवेत्यर्थः ।
इत्यमर्थे प्रकारे । एवंवादिनि देवर्षौ । “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति
धरणिहेमचन्द्रौ । तर्कं नूनं यथा । नूनमयमतिथज्वनां प्रियः । अर्थनिश्चये यथा ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने । “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः ॥ २४९ ॥ तूष्णी-
मर्थे मौने यथा । जोषं तिष्ठ । सुखे यथा । जोषमासीत् वर्षासु । “जोषं सुखे

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५१ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५२ ॥

स्तुतौ । मौनलङ्घनयोश्चापि” इति हैमः । पृच्छायां किम् । यथा । “किमाद्रिये-
रन् रसिकाः कृतिं ते” । जुगुप्सने किम् । यथा । स किंराजा यः प्रजां
न रक्षति । “किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपनिन्दाप्रकारयोः” इति विश्वः । प्राका-
श्यादिपञ्चके नामशब्दः । प्राकाश्यं प्रसिद्धिः । यथा “हिमालयो नाम नगा-
धिराजः” । संभाव्ये कथञ्चिदर्थे यथा । भविष्यति युद्धं नाम । क्रोधे यथा ।
मम वैरी रावणो नाम पापः । उपगमः सद्देशाङ्गीकारः । यथा । शत्रोः
सकाशाद्दृष्टाति नाम । कुत्सने यथा । को नामार्थं प्रलपति मे विशतः सभा-
याम् । “नाम कोपेऽभ्युपगमे विस्रये सरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राका-
श्यविकल्पेष्वपि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भूषणमलङ्कारः । पर्याप्तिः
परिपूर्णता । शक्तिः सामर्थ्यम् । वारणं चेतदर्थेऽलंशब्दः । क्रमेण यथा ।
अलङ्कृतः शिशुः । अलं भुक्तवान् । अलं मल्लो मल्लाय । अलं महीपाल तव
श्रेमेण । “अलं निरर्थके” इति हैमः । वितर्कपरिप्रश्नयोर्दुष्कारः । वितर्के हुं
जलं मृगतृष्णा इव । परिप्रश्ने हुं देवदत्तोऽयम् । “हुं वितर्के चानुमतौ” इति
त्रिकाण्डशेषः । “हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं रूपोक्त्यनुनीतिषु” इति विश्वः ।
“हुं वितर्के परिप्रश्ने हुं लज्जायां निवारणे” इति हैमः । समीपमध्ययोः
समया । समीपे यथा । समया पत्तनं नदी । मध्ये यथा । समया शैलयो-
र्ग्रामः ॥ २५१ ॥ प्रथमाभावे यथा । पुनरुक्तम् । भेदे यथा । किं पुनर्ग्रा-
हणाः पुण्याः । “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पश्चान्त-
रेऽपि च” इति मेदिनी । निश्चये निर्यथा । निरुक्तम् । निषेधे निर्धनो
राजा । “निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निःशेषप्रतिषेधयोः” इति हैमः । प्रबन्धा-
दिषु पुराशब्दः । प्रबन्धे यथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिर-
न्तनम् । पुराणमिति यावत् । तत्र यथा । पुरातनम् । अतीतं भूतम् । निकटः
सम्बन्धितः । आगामिकं भावि । “पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ उररीत्येको दीर्घादिः शब्दः । उररीत्यपरो

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥
 स्वर्गे परे च लोके स्वर्वात्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५३ ॥
 निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु ॥
 समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५४ ॥
 नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥
 तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५५ ॥
 अहहेत्यद्भुते स्वेदे हि हेतावधारणे ॥ इति नानार्थवर्गः ॥३॥

इत्यादिरिति भेदाच्च द्विरुक्तिः । विस्तारेऽङ्गीकृतौ च ऊर्यादित्रयम् ।
 यथा ऊररी करोतीत्यादि । स्वः स्वर्गे यथा । स्वर्णघां स्वाति नारदः । परे
 इति लोकविशेषणम् । परे लोके यथा । “स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः
 परमभक्तितः” । “स्वः स्वर्गपरलोकयोः” इति विश्वः । वार्तायां यथा । जघान
 कंसं किल वासुदेवः । संभाव्यं संभावनीयम् । तत्र यथा । गुरुन्किलातिशेते
 शिष्यः । “किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः” इति विश्वः । किल
 संभाव्यवार्तयोः । “हेत्वरुच्योरलोके च” इति हैमः ॥२५३॥ निषेधे खलु यथा ।
 खलु रुदित्वा । वाक्यालङ्कारे वाक्यभूषायाम् । एतत्खल्वाहः । जिज्ञासायां
 यथा । खलु जानासि । अनुनये यथा । देहि खलु वाचकम् । “खलु स्याद्वा-
 क्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोः”
 इति मेदिनी । समीपादिपञ्चकेऽभितः । समीपे यथा । वाराणसीमभितः
 भागीरथी । उभयत इत्युभयार्थे यथा । अभितः कुरु चामरौ । शीघ्रार्थे यथा ।
 अभितोऽधीष्व । साकल्ये यथा । अभितो वनदाहः । अभिमुखे यथा ।
 अभितो हिंस्रको हन्ति मामेव परिधावति ॥२५४॥ नाम्नि प्राकाश्ये च प्रादुः ।
 नाम्नि यथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः । प्राकाश्ये यथा । प्रादुर्बुद्धिर्मविष्यति ।
 अन्योन्यार्थे मिथो यथा । वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः ।
 रहसि मिथो यथा । मिथो मन्त्रयते । “मिथोऽन्योन्यं मिथो रहः” इति विश्वः ।
 अन्तर्धाने तिर्यगर्थे च तिरः । अन्तर्धाने यथा । तिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थे
 यथा तिरोवर्तते चन्द्रः । विषादाद्यर्थत्रये हाकारः । विषादे यथा । हा रमणीयो
 गतः कालः । शुचि श्लोके । यथा । हा राम वनं गतोऽसि । अतौ पीडायां
 यथा । हा हतोऽस्मीति । “कुत्सार्थे च हा शब्दः” ॥ २५५ ॥ अद्भुते
 यथा । अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः । स्वेदे यथा । अहह नीतो धृतेन मया

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्नाक् क्षटित्यञ्जसाह्वाय द्राक् मङ्गु सपदि द्रुते ॥

बलवत्सुहु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणेतं हिरुक् नाना च वर्जने ॥

कालः । अहहा दीर्घान्तमपि । अत्र क्प् । “अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधनेऽपि” इति मेदिनी । हेतौ कारणे हि । यथा । अशिरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते । अवधारणे निश्चये यथा । चन्द्रो हि शीतः । “हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि” इति मेदिनी । दीर्घान्तपाठोऽप्यस्ति । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विसर्गोऽपि चेति ॥ इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥ चिराय चिररात्राय चिरस्य एते निपाता आद्या येषां ते तथा । आद्यशब्दाच्चिरेण चिरात् चिरं इति षट् चिरार्थकाः । दीर्घकालस्य वाचका इत्यर्थः । “क्रमेणोदाहरणानि । यथा । चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निम् । चिररात्राय संचितम् । चिरस्य दृष्टैव मृतोत्थितेव । चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । स चिरं तपसि स्थितः” । मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अमीक्ष्णं असकृत् एते पञ्च समाः अर्थतस्तुल्याः । यथा । मुहुः पश्यसि कौन्तेय । आगच्छति पुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमां शश्वत् । अमीक्ष्णमभ्युष्णतयाऽतिदुर्गमम् । असकृजलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् । अजयस्तु । अमीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह । “अमीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थ्ये च दृश्यते” इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ॥ १ ॥ स्नाक् क्षटिति अञ्जसा अह्वाय द्राक् मङ्गु सपदि एते सप्त द्रुते शीघ्रे । यथा । स्नाग् वयो याति देहिनाम् । वृथं क्षटित्यारोह । अञ्जसा याति तुरगः । अह्वाय सूर्येण तमो निरस्तम् । द्राक् भविष्यति सुखं तव प्रिये । मङ्गु क्षपादि सरितः पटलैरलीनाम् । वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् । बलवत् सुहु किमुत सु अति अतीव षट् निर्भरे अतिशये । यथा । पुनर्वसित्वा बलवन्निगृह्य । सुहु पीतं मया घृतम् । किमुतावर्द्धत क्षेत्रम् । अतिवृष्टिः । अतीव शोभते राजा ॥ २ ॥ पृथक् विना अन्तरेण ऋते हिरुक् नाना एते षट् वर्जने । यथा । किञ्चिद्वत्वा पृथक् क्रिया । क्षणमप्युत्सहते न मां विना । अन्तरेण सुतं नास्ति सुखं संसा-

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिजातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ॥
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुघा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ॥
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति ॥ ५ ॥
 दिवाहीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥
 तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
 स्युः प्याद् पाडङ्ग हे है भोः समया निकषा हिरुक् ॥

रिणां भुवि । ऋते पुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक् कर्म न मोक्षः स्यात् । विष्णुं
 नाना मोक्षदो नास्ति देवः । यत् तत् यतः ततः चत्वारि हेतौ कारणे ।
 यथा । यन्न रम्यं तरस्त्रिभ्यः । तदिदं परिरक्ष शोभने । यतो गंगाम्मसि
 स्नातः । ततो निष्कल्मषो नरः । चित् चन द्वयं असाकल्ये । यथा कश्चित् ।
 कञ्चन ॥ ३ ॥ कदाचित् जातु द्वे कस्मिंश्चित्काले । स्मृतिः कदाचित् भवति ।
 ज्ञानं ते जातु सूक्ष्मम् । सार्धं साकं सत्रा समं सह पञ्चकं सहेत्यर्थे । यथा ।
 सार्धं दानववैरिणा । पर्यासाकं पतिर्भुङ्क्ते । सत्रा कलत्रेण सुखं समभुङ्क्ते ।
 समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते । निश्वासधूमं सह रत्नभाभिः । प्राध्वमित्येकमानु-
 कूल्ये । वृथा मुघा द्वे व्यर्थके । यथा । वृथा पुष्टः । मुघा मुघा भ्रमन्त्यत्र
 ॥ ४ ॥ आहो उताहो किमुत किं किमु उत षट् विकल्पे । यथा । “देव
 आहो गन्धर्वः । उताहो ब्रह्म चोच्यते । किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा । स्याणुरयं
 किं पुरुषः । गृहं किमु वनं गतः । विष्णुरुत शिवः सेव्यः” । तु हि च स्म
 ह वै षट् श्लोकचरणपूर्णतायाम् । यथा । “रामस्तु लक्ष्मणं प्राह । अहं हि
 यास्ये नगरम् । स च प्राह च राजानम् । मया स्म भुक्तम् । स ह तं प्राह
 लक्ष्मणः । तेन वै हतः” । सु अति द्वे पूजने । “सु स्तुतम् । अत्युत्तमः”
 ॥ ५ ॥ अहीत्यर्थे दिवाशब्दः । दोषा नक्तं द्वे रात्रावित्यर्थे । “यथा । चोराश्च-
 दोषा ययुः । नक्तं गृहस्यो भुञ्जीत” । साचि तिरः द्वे तिर्यगर्थे । “कृतं साचि
 धनुस्तेन । तिरो गत्वा समीक्षेत” ॥ ६ ॥ प्याद् पाड् अङ्ग हे है भोः एते षट् संबो-
 धनार्थकाः स्युः । यथा । “प्याद् भीम यज्ञं रक्षस्व । एवं पाडित्यादि” । समया
 निकषा हिरुक् त्रयं सामीप्ये । यथा ग्रामं समया । विलङ्घ्य लङ्गां निकषा हनि-

अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा ॥

किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा ॥

अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु दृढार्थकम् ॥ १० ॥

प्यति “पर्वतस्य हिरूक् नदी” । सहसेत्येकमतर्किते । यथा । “दिवः प्रसूनं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम्” । पुरः पुरतः अग्रतः त्रयमग्रे इत्यर्थे । यथा । “पुरः पश्यसि किं बाले । पुरतः स्थाप्य सर्वेभ्यम् । लेखः प्रत्यर्थिनोऽग्रतः” ॥ ७ ॥ स्वाहा श्रौषद् वौषद् वषद् स्वधा पञ्चैते देवेभ्यो हविर्दानविशेषे प्रयुज्यन्ते । तत्र पितृदाने स्वधाशब्दः प्रसिद्धः । किञ्चित् ईषत् मनाक् त्रयमल्पे । यथा । “किञ्चिद्विकसितं सुमम् । ईषदुष्णं पयः पिब । मनाक् विद्वस्य संतुष्टः” । प्रेत्य अमुत्र द्वयं जन्मान्तरे । “यथा । प्रेत्य स्वर्गे महीयते । इह चामुत्र च फलम्” ॥ ८ ॥ व वा यथा तथा इव एवं षद् साम्ये । तत्र वशब्दो यथा । शत्रवं व वपुर्गशः । “मणी वोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम” इत्यत्र इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्य इति कौमुद्यामुक्तम् । यथा बुभुक्षितस्वाभं तथैवार्तस्य चौषधम् । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान् । अग्निरेवं द्विजः । “वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्” इति मेदिन्यादिः । अतो “व वा यथा तथा”-इत्यादिमनोरमोक्तः पाठः साधुः । न तु वद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपर्यायमध्येऽण्फिजादीनामनुक्तेश्च । अहो ही द्वे विस्मये । यथा । अहो रूपमहो सत्त्वम् । “ही विस्मयविषादयोः” इति विश्वः । तूष्णीं तूष्णीकाम् । यथा । “तूष्णीं स्तित्वा क्षणं भूयः । तूष्णीकां जलमध्यगः” । सद्यः सपदि द्वे तत्काले । यथा । “सद्यो हतः समुत्तस्यौ । शत्रुं जघान सपदि” ॥ ९ ॥ दिष्ट्या समुपजोषं द्वे आनन्दे । यथा । दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते । समुपजोषं भूयात् । अन्तरे अन्तरा अन्तरेण त्रीणि मध्ये स्युः । यथा । अनयोरन्तरे तिष्ठ । त्वां मां चान्तरा अन्तरेण वा कमण्डलुः । प्रसह्येत्येकं दृढार्थकम् ॥ १० ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनारते ॥

अभावे नह्यनो नापि मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥

अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

सांप्रतं स्थाने द्वयं युक्ते । यथा । स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । न युक्तमित्यर्थः । “क्रमश्चो वच्मि सांप्रतमिति वा” । स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं शश्वत् द्वयं अनारते अजस्रे । “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः । शश्वत्कालः” । नहि अ नो न चत्वारि अभावे । यथा । “नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति । अ राजदैविकं नष्टम् । नो चक्री किं कुलालः । न मे किंचन दहति” । “अ स्यादभावे स्वल्पार्थे” इति विश्वः । मास्म मा अलं त्रयं वारणे । यथा । मास्म कार्षीरिदं पुत्र । मा कुरु । अलं महीपाल तव भ्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् यदि द्वयं पक्षान्तरे । यथा । “सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्” । अद्धा अञ्जसा द्वे तत्त्वार्थे । “यदि सैर्ण देवी यमनिरतदेहार्धघटनादवैति त्वामद्धा । अञ्जसेति रुरुधुः कुचग्रहैः” । प्रादुः आविः द्वयं प्राकाश्ये स्पृष्टत्वे । यथा । प्रादुरासीत् । “आविर्बभूव” । ओ एवं परमं त्रयं मते अङ्गीकारे । यथा । “ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिणः । एवं यदाह भगवान् । परममित्युक्त्वा” । ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्रवणे चाप्युपक्रमे इति विश्वः । एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति च ॥ १२ ॥ समन्ततः परितः सर्वतः विष्वक् चत्वारि सर्वत इत्यर्थे । “समन्ततो वर्षति मेघः । आयान्ति परितः श्रियः । सर्वतो वाति पवनः । विष्वक् पतन्ति किरणाः” । अकामानुमतौ अनिच्छयानुमतौ काममित्येकम् । “त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् । कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने” । “कामं प्रकामेऽनुमतावसूयानुगमेऽपि च” इति हैमविश्वप्रकाशौ । असूयापूर्वकस्वीकारे अस्त्वित्येकम् । यथा । “तथा-विधस्तावदशेषमस्तु नः” । चकारात्काममित्यपि । “अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽसूयाङ्गीकारयोरपि” इति मेदिनी ॥ १३ ॥ नन्वित्येकं विरोधोक्तौ । “यथा ननु

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कश्चित्कामप्रवेदने ॥
 निःषमं दुःषमं गर्ह्ये यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ॥
 स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ॥
 संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥
 अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यद्भुते शनैः ॥
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

एवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात्” । कश्चिदित्येकं कामप्रवेदने इष्टपरि-
 ग्रहे । इच्छाया आख्याने वा । “यथा कश्चिज्जीवति मे माता । निःषमम्
 दुःषमम् द्वे निन्द्ये । यथा । निःषमं वक्ति मे मूर्खः । दुःषमं वर्तते बधूः” ।
 यथास्वं यथायथं द्वे यथायोग्यमित्यर्थे । “यथास्वमाश्रमे च के । यथायथं
 फलायन्ते” ॥ १४ ॥ मृषा मिथ्या द्वे वितथे असत्ये । “उच्चायसौन्दर्यगुणा
 मृषोद्याः । मिथ्योक्तं त्वया” । यथार्थं यथातथं द्वयं सत्ये । यथा । यथार्थ-
 मुक्तं नान्यत् । गुरुर्यथातथं वक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दो वा सत्यार्थः” ।
 एवं तु पुनः वै वा पञ्च निश्चयार्थकाः स्युः । “यथा । एवमेव यथा ग्राह ।
 “रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः” । पुनर्व्यासो वै धर्मज्ञः । वैवेत्यत्र
 वा एवेति वा छेदः ॥ १५ ॥ प्रागित्येकं अतीतार्थकम् । यथा प्राकर्म । नूनं
 अवश्यं द्वयं निश्चिते । नूनं शरणं प्रपन्ना । “अवश्यं यातारधिरतरमुषित्वापि
 विषयाः” । “नूनं निश्चिततर्कयोः” इति विश्वः । संवदित्येकं वर्षे । यथा प्रम-
 वाख्या सेवत् । अर्वागित्येकं अवरे । “कुले ऋतुप्रयादर्वाक् मण्डनात् तु मुण्ड-
 नम्” । आं एवं द्वयं अङ्गीकारे । यथा आं कुर्मः । “एवं कुर्मः” । स्वय-
 मित्येकं आत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “तथापि नीचैर्विनयादह-
 श्यत” । उच्चैरित्येकं महति । “यथा । शङ्कारमुच्चैर्गिरिरिदम् । प्राय इति
 भूम्नि बाहुल्ये । यथा । प्रायो नवबधूः कान्तम् । शनैरिति अद्भुते मान्धे ।
 यथा । शनैर्याति पिपीलिका । सनेत्येकं नित्ये । यथा सनातनः । बहिरिति
 बाह्ये । “यथा निष्कासितो बहिर्गामात्” । स्मेत्यतीते । यथा वक्ति स
 व्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितो रविः ॥ १७ ॥
 अस्तीति सत्त्वे । यथा । अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः । “रूपो-

अस्ति सत्त्वे रूपोक्तावुं उं प्रश्नेऽनुनये त्वयि ॥
 हुं तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥
 पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥ (१)
 सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषाऽन्तिके ॥ १९ ॥
 परुत्परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ॥

क्तौ कोपेनोक्तौ उ । यथा । उ आगतः शत्रुः । “उ संबोधनरोषोक्त्योरनुक-
 म्पानियोगयोः । पदपूरणे च पादपूरणेऽपि च दृश्यते” इति मेदिनी । ऊमिति
 प्रश्ने । उं गच्छसि बहिर्धव । ह्रस्वपाठे उमित्यपि । रूपोक्तावुं उं प्रश्ने इति
 पाठान्तरम् । हुं प्रश्ने इत्यपि पाठः । अगीत्यनुनये सान्त्वने । “यथा । अयि
 क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् । अयि वद राघव तथ्यम्” । हुमिति तर्के ।
 “स्याच्चेत्किं हुं प्रपद्यते” । उपेति रात्रेरवसाने । यथा । उषातनो वायुः ।
 नमः प्रणामे । “नमो ब्रह्मण्यदेवाय” ॥ १८ ॥ अत्रेति पुनरर्थे । यथा ।
 मूर्खोऽपि नावमन्यते किमंग विद्वान् । किं पुनरित्यर्थः । दुष्टु निन्दायाम् ।
 यथा । दुष्टु खलत्वम् । सुष्टु प्रशंसने । यथा सुष्टु काव्यम् । सायमिति साये
 दिनान्ते । यथा । सायं सन्ध्यामुपासिष्ये । प्रगे प्रातः द्वे प्रभाते । “यथा ।
 प्रगे नृपाणामथ तोरणाद्बहिः । यः पठेत्प्रातरुत्थाय” । निकषेति समीपार्थे
 ॥ १९ ॥ पूर्वेऽब्दे गते वर्षे परुदित्येकम् । पूर्वतरे गतवर्षात्पूर्ववर्षे परारीत्ये-
 कम् । यति वर्तमानेऽब्दे ऐषम इत्येकम् । “त्रयाणां यथा । परारि गतः
 कान्तः । परुभागत ऐषमोऽपि नागतः” । यतीति शत्रन्तखेणः सप्तम्या
 रूपम् । अत्राहिः अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यशब्दः । “यथा । अद्य गन्तुं न शक्नोमि” ।
 अथ पूर्वेऽङ्गीत्यादिशब्देन उत्तरेऽङ्गीत्यादिषट्कस्य ग्रहणम् । “पूर्वेऽङ्गीत्याद्यर्थे
 पूर्वादिशब्देभ्य एद्युत्प्रत्यये पूर्वेषुरित्यादयः सप्त शब्दा भवन्ति । क्रमेण
 यथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थे पूर्वेषुः । “पूर्वेषुरिष्यते प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासरे”
 इति रुद्रः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेषुः । “नान्दीमुखादुत्तरेषुर्विवाहः परि-
 कीर्तितः” । अपरस्मिन्नहनि अपरेषुः । “आगतानपरेषुस्तान्” । अध-
 रस्मिन्नहनि अधरेषुः । “अधरेषुः प्रसूता सा । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनुर्ध्वे
 च वाच्यवत्” । अन्यस्मिन्नहनि अन्येषुः । “अन्येषुरात्मानुचरस्य
 भावम्” । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेषुः । “अन्यतरेषुः पितरं द्रक्ष्यसि” ।

१ अत्र ‘अमानुगुण्ये ००००’ इति पद्यमधिकं तालपत्रपुस्तकेऽस्ति ॥

अद्यात्राह्वयथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाऽधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

ह्यो गतेऽनागतेऽहि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि ॥

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । कष्टदिनादितरेद्युः प्रियो द्रष्टव्यः” ॥ २० ॥ उभयद्युः उभयेद्युः द्वे उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे । “द्युश्चोभयात् वक्तव्यः” इति वार्तिके-
नोभयशब्दात् द्युः प्रत्ययः । चकारात् एद्युः प्रत्ययश्च । “उभयद्युरूपोषणम्” ।
परेद्यवीत्येकं परेऽहनि । “मित्रं दृष्टं परेद्यवि” ॥ २१ ॥ ह्य इत्येकं गतेऽहनि ।
“ह्यः सर्वमभवत्कार्यम्” । श्व इत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततः परेऽहनि
परश्व इत्येकम् । श्वः परश्वश्च यथा । “अद्य श्वो वा परश्वो वा सर्वं कर्म
भविष्यति” । परश्वस्तत्परेऽहनीति पाठान्तरम् । तदा तदानीं द्वे तस्मिन्काल
इत्यर्थे । “यथा । तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः । यदा स्यात्प्रियया सङ्गस्तदानी-
मेव मे सुखम्” । युगपत् । एकदा एकस्मिन्काल इत्यर्थे । “यथा । अश्रुमि-
त्रोदासीना युगपदाहृताः । गवां शतमेकदा दत्तम्” । सर्वदा सदा द्वे सर्व-
स्मिन्काले इत्यर्थे । यथा । “सर्वदा सर्वदोसीति । याचते याचकः सदा”
॥ २२ ॥ एतर्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं यश्चकमस्मिन् काल इत्यर्थे ।
“यथा । एतर्हि क्रियते कार्यम् । संप्रत्यसौ गृहं याति । इदानीमस्मि संप्रुत्तः ।
बलावलेपादधुना । तत्रास्ते सांप्रतं म्रुनिः” । तथेति समुच्चये । पूर्वादौ दिशि
पूर्वादौ देशे पूर्वादौ काले वा प्रागादयः स्युः । “दिशि प्राग्दिगित्यादि ।
देशे प्राग्देश इत्यादि । काले प्राक्काल इत्यादि” ॥ पूर्वादौ इत्यादिशब्देनो-
त्तरपश्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनां ग्रहणम् । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागि-
त्यादिग्रहः । “उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् उत्तरेण अधरेण दक्षिणेन दक्षिणा
दक्षिणाहि दक्षिणतः उत्तरतश्च संगृह्यन्ते” । ऊर्ध्वे तूपरि उपरिष्ठादिति
॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥ अथ लिङ्गसंग्रहवर्गमाह ॥ सलिङ्गशास्त्रैः

सलिङ्गशास्त्रैः सभादिकृत्तद्वितसमासजैः ॥

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोभयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ॥

स्त्रियामीदृदिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीर्घ्याम् ॥

पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सभादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैः कृजैः
श्रपाकादिभिः तद्वितप्रत्ययजैः अणाद्यन्तैः समासजैस्दन्तोत्तरपदोद्विगुरित्या-
दिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः क्रियत इति शेषः । इहा-
स्मिन्संग्रहवर्गे लिङ्गमुभयेद्देहत् । कथमित्याकाङ्क्षायां संकीर्णवदिति । यथा
संकीर्णवर्गे प्रकृत्याभिरुभयेयं तथाप्राप्युभयेत् । तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा ।
अर्धर्चाः पुंसि चेति । प्रत्ययार्थेन यथा । स्त्रियां क्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्था-
द्यैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वं एकत्वं च यथा । श्लोमनं
पचतीत्यादि ॥ १ ॥ सभादिकृत्तद्वितसमासजविषयं पूर्वोक्तशब्दलिङ्गादन्य-
लिङ्गं लिङ्गशेषः तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति । प्रमुक्तै-
रिहोक्तैश्च विशेषविधिभिः न बाधितः स्यात् तर्ह्येव व्यापी भवेदित्यर्थः ।
एतेनास्म लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्मादिबर्मा अपवादा वेदितव्याः ।
तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गाद्विस्तरमयाच न पुनरिह
विधानम् । तथा हि । स्वर्गपर्याय इह पुंसि वक्ष्यते । तस्य द्योदिवौ द्वे स्त्रियं
ह्रीवे त्रिविष्टपमिति पूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनां तु कुतः कर्तरीत्यादिना
वक्ष्यते । यद्यपि पूर्वलिङ्गमुक्तं तथाप्यग्रासप्रापणार्थतया लिङ्गानुशासनमिहापि
प्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिकारोऽयं मसीशब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । ईदृशौ ईकारोकारौ
विरामौ अवसानस्थौ यस्य तदीदृशिरामं तच्च तदेकाच् ईदृशिरामैकाच् ।
ईदन्तमूदन्तं वा यदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । श्रीः श्रीः भूः
भूः । नयतीति नीरित्यादौ कुतः कर्तरीति बाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गत्वम् । योनि-
र्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियाम् । यथा । माता दुहिता धेनुरित्यादि ।
दारशब्दादौ तु दाराः पुंभूमीति बाधकं प्रागुक्तम् । कलत्रशब्दस्य कलत्रं
श्रोणिभार्ययोरिति ह्रीवपाठो बाधकः । एवमुभेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥ विद्यु-
दादिहीपर्यन्तानां अष्टानां यन्नाम तत्स्त्रियाम् । यथा । विद्युत् तडित् रात्रिः
रजनी बल्ली व्रततिः वीरूत् वीणा विपञ्चीत्यादि । “वीणादिग्भून-
दीर्घ्यामिति पाठः कश्चित्” । अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्य एकार्थः समाह-

अदन्तैर्द्विगुरेकार्यो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

तत् वृन्दे येनिकव्यत्रा वैरमैथुनिकादिवृन् ॥

स्त्रीभावादावनिकिण्वुत्तण्णवुत्तयव्युजिजडिशाः ॥४॥

रायो द्विगुसमासः स स्त्रियां स्यात् । यथा । पञ्चानां मूलानां समाहारः पञ्च-
मूली । एवं त्रिलोकी षडध्यायीत्यादि । अदन्तैरिति किम् । पञ्चानां कुमा-
रीणां समाहारः पञ्चकुमारि । पञ्चराजमित्यादौ टचि अदन्तत्वे सत्यपि पात्रा-
दित्वाभ्युपसक्तत्वमित्येके । एकार्य इति किम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-
डाशः पञ्चकपालः । न स इति । पात्रयुगाद्युत्तरपदैः अदन्तैः एकार्यो द्विगुः
स्त्रियां न स्यात् । यथा । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥ ३ ॥ तत्
प्रत्ययः स्त्रियां स तु भावाद्यर्थे विहितः । तत्र भावे यथा । श्रुता । कर्मणि
ब्राह्मणता । समूहे ग्रामता । स्वार्थे देवता । वृन्द इति । वृन्दे समूहे य इनि
कव्यत्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । यथा । पाशादिभ्यो यः । पाशानां
समूहः पाश्या । वात्या । खलादिभ्य इनिः । खलिनी पथिनी । रथादिभ्यः
कव्यच् । रथकव्या । एवं गोत्रा । वृन्दे किम् । मुखे भवो मुख्यः । दण्डोऽ-
स्त्यस्य दण्डी । वैरेति । मिथुनस्य कर्म मैथुनिका । वैरमैथुनादौ च यो वुन्त्र-
त्ययः स स्त्रियाम् । “द्वुद्वावुन्वैरमैथुनिकयोः” इति पाणिनिसूत्रात् । तत्र वैरे
विरोधार्थे यथा । अभ्रमहिषिका । अभ्रमहिषस्येदं वैरमित्यर्थः । एवं काको-
लूकिका । मैथुनिकार्था यथा । अत्रिभरद्वाजिका । अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथु-
निका । विवाहरूपसंबन्ध इत्यर्थः । एवं कुत्सश्च कुशिका च तयोर्मैथुनिका
कुत्सकुशिकिका । “वुन्ब्रह्मं वुज उपलक्षणम् । यथा काशिका गार्गिकया
श्लाघते । क्वचित् वैरमैथुनिकादिवुरिति पाठः” । आदिना वीप्सादौ वुनो
ब्रह्मणम् । स्त्रियां भावादः स्त्रीभावादस्तसिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्य भावादौ
ये विहिताः प्रत्यया अनिकिभादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः । अनिर्यथा ।
आक्रोशे नञ्यनिः । अकरणिः अजीवनिः । क्तिन् यथा । कृतिः गतिः ।
ण्वल् यथा । प्रच्छदिका प्रवाहिका आसिका । णच् यथा । व्यावक्रोशी ।
ण्वच् यथा । शाविका इक्षुमक्षिका । क्यप् यथा । ब्रज्या इज्या । “स्त्रीभा-
वादौ किम् । वदः सुपि क्यप् च । मृषोर्ध्वं ब्रजभूयम्” । युच् यथा । कारणा
आसना । इक् यथा । वापिः वासिः । कां कारिमकार्पीः । इज उपलक्षणा-
र्थत्वादिण् इक् च । यथा । आजिः कृषिः । अङ् यथा । पचा त्रपा मिदा ।
निर्यथा । ग्लानिः म्लानिः हानिः । शप्रत्ययो यथा । क्रिया इच्छा ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्याबूडन्तं चलं स्थिरम् ॥
 तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्वा ण दिक् ॥ ५ ॥
 घञो ञः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ॥
 श्येनम्पाता च मृगया तैलम्पाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥
 स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि ॥

उणादिषु ये निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः । तत्र न्यन्तो यथा । श्रेणिः
 “श्रोणिः द्रोणिः । उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्यथा । धरणिः धमनिः
 सरणिः” । उदन्तो यथा । चमूः कर्षूः । ईदन्तो यथा । तन्त्रीः । “तरीः” ।
 ज्यन्तं आवन्तं ऊढन्तं च यच्चलं जङ्गमं स्थिरं स्थावरं वा तत् स्त्रियां स्यात् ।
 जङ्गमं यथा । नारी शिवा ब्रह्मवधूः । स्थावरं यथा । कदली माला कर्कन्धूः ।
 तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते । तेनावमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि
 क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो णप्रत्ययः स्त्रियाम् । “तदस्यां प्रहरण-
 मिति क्रीडायां णः” इति सूत्रात् । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेन दाण्डा
 मौसलेति चोदाहर्तव्यम् । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायां मौष्टा । पाल्वाः प्रह-
 रणमस्यां क्रीडायां पाल्वा ॥ ५ ॥ सा घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां
 फाल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो ञप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् । “घञः
 साऽस्यां क्रियेति ञः” इति सूत्रात् । उदाहरति । दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां
 दाण्डापाता फाल्गुनी । एवं श्येनपातोऽस्यां श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां
 स्वधाक्रियायां तैलम्पाता । श्येनतिलस्येति श्रुम् । “पितृदाने स्वधामतम्” इत्यमर-
 माला । वररुचिना तु स्वधा क्रिया प्रवेणीति स्त्रीलिङ्गतोक्ता । इतिशब्देन मुस-
 लपातोऽस्यां मौसलपाता भूमिरित्यादिसिद्धिः । कचिद्देशे फाल्गुनपौर्णमास्यां
 दण्डपातेन क्रीडा भवतीति । दिगित्यनेन दाण्डपातादिकं उदाहरणमिति सूचि-
 तम् ॥ ६ ॥ यदि अपचयेऽल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणाल्या-
 दयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । यथा । अल्पं मृणालं मृणाली । आदिशब्दाद्यथा ।
 ह्रस्वो वंशो वंशी । गौरादित्वात् ङीष् । एवं कुम्भीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठी-
 त्यादयः । ह्रस्वार्थे कन्प्रत्ययः स्त्रियाम् । यथा पेटिका । काचिदिति किम् ।
 अल्पो वृद्धो वृद्धक इत्यादि न स्त्रियाम् । अथ व्याबूढन्तमित्यादिनोक्तलिङ्गा-
 नामपि केषांचिन्नाम्नां सुखेन लिङ्गज्ञानाय पृथक् पाठं कान्तादिक्रमेणाह ।
 लङ्केति । लङ्का राक्षसपुरी । शेफालिका पुष्पभेदः वृक्षभेदश्च । “स तु

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

सिभ्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ॥

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्रूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ॥

सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नाभी राजसभाऽपि च ॥ ९ ॥

निर्गुण्डी इति प्रसिद्धः । टीका विषमपदव्याख्या । घातकी वृक्षभेदः “घायटी इति प्रसिद्धा” । पञ्जिका निःशेषपदव्याख्या । आढकी तुवरी “तूर इति प्रसिद्धा” ॥ ७ ॥ सिभ्रका वृक्षभेदः । सारिका पक्षिभेदः “सारुङ्की इति प्रसिद्धा” । हिका खरभेदः “ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः उचकी इति प्रसिद्धः” । प्राचिका वनमक्षिका । “पक्षिभेद इति स्वामी” । उल्का तेजःपुञ्जः । पिपीलिका कीटभेदः शृङ्गी इति प्रसिद्धा । शनैर्याति पिपीलिक इति पुंस्त्वमपीतिः स्वामी” । तिन्दुकी वृक्षभेदः “टेंडुरणी इति प्रसिद्धा” । कणिका परमाणुः । भङ्गिः कौटिल्यभेदः । “विच्छित्तिर्वा । व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका” इति रभसः । सुरङ्गा विवरभेदः “सुरंग इति ख्यातः” । सूचिर्व्यधनी । “स्त्री सूचिनृत्यभेदे च व्यधनीश्चिखयोरपि” इति रत्नकोशः । “माढिः पत्रशिरा” । “माढिर्देन्यं पत्रशिरा” इति हैमः ॥ ८ ॥ पिच्छा । “शाल्मलिनिर्यासः भक्तादिमण्डपः । पिच्छा शाल्मालिवेष्टके । “पङ्क्तिपूगच्छटाकोशमण्डेष्वभ्यपदामये । मोचायां पिच्छले” इति हैमः । वितण्डा वादभेदः । काकिणी पणचतुर्थीश्वः । “काकिणी पणतुर्थीश्वे मानदण्डे च दृश्यते । कृष्णलैकवराद्योः स्यादुन्मानस्यांशकेऽपि च” इति मेदिनी । रभसस्तु नान्तेष्वप्याह । पणोदमानदण्डानां तुर्थीश्वेऽपि च काकिनीति । आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानम् । उक्तं च गणितावल्याम् । “कुल्या स्वादष्टमिद्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्” इति । चूर्णिः चूर्णिका । शाणी शृणपटविशेषः । “निकष इति स्वामी” । द्रुणी कर्णजलौका । “द्रुणी कूर्म्या जलद्रोण्याम्” इति हैमः । दरत् म्लेच्छजातिः । सातिर्दानावसानयोः । कन्था प्रावरणान्तरम् । “कन्था मृन्मयमिच्छौ च तथा प्रावरणान्तरे” इति मेदिनी । आसन्दी आसनभेदः “वेत्रासनमिति प्रसिद्धम्” । अङ्गविशेषो नाभिः । राज्ञां समेति तत्पुरुषः । सभाराजेत्यत्र राजपर्यायस्यैवेत्यते इत्युक्तम् । तेन राजशब्दपूर्वकसभान्ततत्पुरुषे ह्रीवत्त्वस्य निषेधात् स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ शलरी वाद्यभेदः । “शलरी शलरी

झलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ॥

लाक्षा लिक्षा च मण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ॥

च द्वे हुडुके बालचक्रके” इति मेदिनी । चर्चरी करञ्जवृक्षः हर्षक्रीडा वा । “चर्चरी गीतभेदे च केशमित्करञ्जवृक्षयोः” इति कोशान्तरम् । पारी हस्तिपादरङ्गुः । “पारी पूरापरागयोः । पात्र्यां कर्पूरिकायां च पादबन्धे च हस्तिनाम्” इति हैमः । होरा लग्नार्थम् । “होरा तु लग्ने राश्यर्द्धे आसुरेखा-प्रभेदयोः” इति हैमः । लट्वा ग्रामचटकः । “लट्वा करञ्जभेदे स्वात्फले बाधे खगान्तरे” इति मेदिनी । “सिध्मला मत्स्यविकृतौ” इति मेदिनी । सिध्मला “शुष्कमीने स्त्री त्रिलिङ्गां तु किलासिनी” इति त्रिकाण्डशेषः । लाक्षा जतु । लिक्षा यूकाण्डम् । गण्डूषा जलादिना मुखपूरणम् । पुंस्यपि । “गण्डूषो मुख-पूतौ स्याद्गजहस्ताङ्गुलावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात्” इति हैमः । “उन्नतना-भिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूतिः” इति बोपालितः । गृध्रसी वातरोगभेदः । स तु उरुसन्धौ भवति । चमसी यज्ञपात्रभेदः । “प्रणीतेति प्रसिद्धा” । माषपि-ष्टपोलिकाविशेष इति वैद्यकग्रन्थे । “चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रिया-म्” इति मेदिनी । मसी कज्जलम् । “मेला मसी जलं पत्राञ्जनं च स्थान्मसिर्द्वे-योः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहः ॥ अथ पुलिङ्गसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति पतद्रहशब्दपर्यन्तमधिकारः । भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराः सुनन्दादयः तैः सहिताः सुरासुराः देवदैत्याः पर्यायैः सह पुंसि । सुरपर्याया यथा । अमरा निर्जरा देवा मरुत इत्यादयः । तज्जेदा यथा । तुषिताः साध्याः । इन्द्रो मरुत्वान्मघवा । सूरसूर्यार्यमा । हाहा हूहूः । तुम्बुरुरित्यादिः । अनुचरा यथा । विष्णोरनुचरा जयविजयप्रभृतयः । रुद्रानुचरा नन्दिकेश्वरादयः । एवं असुरपर्याया दैत्या दानवा इत्यादयः । तज्जेदा बलिनिमुच्यादयः । असुरानुचराः कृष्णाण्डमुण्डादयः । एवमुच्चेयं सर्वत्र । एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियामित्यादिबाधकं स्मारयिष्यति । अबाधिता इति वक्ष्य-माणेन । स्वर्गादयश्चोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गप-र्यायो यथा । स्वर्गो नाकस्त्रिदिव इत्यादिः । द्योदिवौ द्वे स्त्रियां लीने

स्वर्गयागाद्रिमेघान्विद्रुकालासिदारारयः ॥ ११ ॥

करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनसस्तनाः ॥

अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ॥

त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरं तद्विना पुंस्त्वम् । यागो यज्ञः । मलः
ऋतुः । तज्जेदा अग्निष्टोमादयः । इष्ट्यादेर्बाधितत्वं वक्ष्यति । अग्निः गिरिः
पर्वतः । तज्जेदा मेरुसखादयः । एषां मध्येऽपवादः चेदुक्तः शैलवर्गे । मेघो
घनः इत्यस्यैः पर्यायः । भेदः पुष्करावर्तादिः । अत्रस्य तु अत्रं मेघ इति
ह्रीचपाठो बाधकः । अन्विः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः ॥ क्षीरोदादिर्भेदः ।
दुर्बुधः । क्वास्तीत्यादिः पर्यायः । वटादिर्भेदः । अत्रापि कचिद्रूपभेदादिना
पाटलाक्षिप्रपादौ अपवादा उक्ताः । कालो दिष्टः समयः । एवं पर्यायः ।
मासादयो भेदाः । असिः खड्गः । नन्दकादयो भेदाः । “ईल्पादौ बाधः” ।
क्षरो बाधः । भेदो नाराचादिः । इषुर्द्वयोरिति विशेषो दर्शितः । अरिः
कनुः । भेद आतताय्यादिः ॥ ११ ॥ करो राजप्राज्ञभागो रश्मिः पाणिश्च ।
दीक्षित्वादीनां तु पुंस्त्वं बाधितम् । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छदः । दन्ध-
नक्तमादि तु रूपभेदात् बाधितम् । दोः प्रवेष्टः । भुजबाहोस्तु द्वयोरिति
विशेषः । दन्तो रदः । दन्तस्थाने दण्ड इत्यपि पाठः कण्ठो गलः । “समीपम-
लभेदेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः” इति शाश्वतः । केयः कचः । नखः कररुहः ।
नखोऽस्त्रीत्यादिना बाधितम् । स्तनः कुचः । एते यथासंमवं समेदपर्यायाः
पुंसि । अहः अहश्च एतदन्ताः पुंसि स्युः । यथा । अहः पूर्वं पूर्वाह्नः । “अहः
अपरं अपराह्नः” । द्वे अहनी समाहृते ग्रहः । क्ष्वेडभेदा विषविशेषाः
पुंस्त्वे स्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्र गरलं विषं पुंसि ह्रीचे च । काकोलं
इत्यादि बाधितम् । रात्रान्ता इति समासान्तस्यैकदेशानुकरणम् । एवमुत्तर-
त्रापि । रात्रश्चन्द्रोऽन्ते येषां ते यदि प्राक् असंख्यावाचकश्चन्द्रहितास्तर्हि
पुंसि । यथा । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः अपररात्रः । प्रागसं-
ख्यका इति किम् । पञ्चरात्रम् । गणरात्रम् । पुण्यरात्रस्वार्धर्चादिपाठात्
ह्रीचत्वं च ॥ १२ ॥ श्रीवेष्टादयो ये निर्यासाः द्रवसारवाचकास्ते पुंसि स्युः ।
श्रीवेष्टः सरलः । “श्रीपिष्टः इति कचित्पाठः” । आद्येन श्रीवासवकवृषा-
दयः । चकाराद्गुगुलुसिद्धकादयः । अस् च अन् तावन्तौ येषां ते असन्नन्ताः

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ॥

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाद्वयाः ॥ १४ ॥

अचक्रमसिसुसन्नन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सर आदीनां पूर्वोक्तेन च बाधके-
नाबाधिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र असन्ता यथा । अग्निराः वेधाः चन्द्रमाः । अभन्ता
यथा । कृष्णवर्त्मा मघवा । अबाधिता इति किम् । इदं वयः । इदं लोम ।
तुश्च रुश्च तुरु तौ विरामे येषां ते तुरुविरामकाः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा
तुश्चब्दान्ताश्च रुश्चब्दान्ताश्च पुंसि स्युरित्यर्थः । यथा । हेतुः सेतुः धातुः मन्तुस्तन्तुरि-
त्यादि । कुरुः मेरुः किंशारुरित्यादि । कसेर्वाद्युपलक्षणं दारुमशुप्रभृतीनाम् ।
तत्र कसेरु अस्थिविशेषः । तृणविशेषो वा । जतु लाक्षा ॥ १३ ॥ कषणादयः
षड्वर्णा उपान्ते अन्त्यसमीपे येषां ते तथा । यदीति । यदि एते कादिवर्णषट्-
कोपान्ता अदन्ताः स्युस्तर्हि पुंसि भवन्ति । यथा । अङ्गः लोकः स्फटिकः ।
शुल्कवल्कादि तु बाधितं पूर्वम् । ओषधोषमाणप्रुक्षादयः षोपान्ताः । वर्षाद-
यस्तु पूर्वं बाधिताः । पाषाणगुणकिरणादयो षोपान्ताः । विषाणादि बाधि-
तम् । कौस्तुभदर्मश्लभादिर्षोपान्तः । कुसुम्भादि बाधितम् । होमग्रामगुल्म-
व्यामादयो षोपान्ताः । पद्मादेर्वा पुंसीत्यादिना बाधितत्वम् । शर्शरसीकरसी-
रप्रभृतिः रोपान्तः । अजिरादेर्बाधः । पकारादिवर्णषट्कोपान्ता अबाधिताश्चे-
त्पुंसि स्युः । अत्र यद्यदन्ता इति पूर्वोक्तं न संबध्यते । अथादित्वात् । पका-
रोपान्ता यथा । यूपवाष्पकलापादयः । कुतपादिर्बाधितः । थकारोपान्ता वेप-
थुरोमन्थादयः । नोपान्ता इनघनमान्वादयः । वनादिस्तु बाधितः । योपान्ता
आयव्ययजायुतन्तुवायादयः । मृगयादिस्तु बाधितः । सोपान्ता रसहासादयः ।
विसादिर्बाधितः । टोपान्ताः पटादयः । किरीटादेर्बाधकमुक्तम् गोत्रेति ।
गोत्रं वंशः तस्मिन्नाख्या संज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसंज्ञकाः गोत्रस्यादि-
पुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽप्यन्ये अपत्यप्रत्ययं विना गोत्रवाचित्वेन
लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि स्युः । यथा । भरद्वाजः गोत्रमन्साकम् । एवं कश्यपव-
त्सप्रभृतयः । चरणस्य वेदशाखाया आह्वयाः संज्ञाः पुंसि स्युः । यथा । कठः
बह्वृच इत्यादि ॥ १४ ॥ नास्ति संज्ञायां अकर्तरि च कारके भावमात्रे च विहिता-
स्ते घनादयः सप्त प्रत्ययाः पुंसि स्युः । भावे चेति चकारादसंज्ञायां च घञ्
गृहीतः । घञन्ता यथा । प्रास्यत इति प्रासः । विदन्ति अनेन वेदः । प्रपतत्य-
स्मात्प्रपातः । भावः माघः पाकः त्यागः । अचू यथा । जयः वयः नयः ।

नाम्यकर्तरि भावे च घञजब्रूणघाथुचः ॥

ल्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥१५॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ॥

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ॥

अप् यथा । करः गरः लवः पुवः । नङ् यथा । यङ्गः प्रभः । “याञ्जेत्यत्र तु पुंस्त्वं बाधितम् । नङ् उपलक्षणार्थत्वात् । स्वपो नन् । स्वमः । स्वमः संवेश इत्यपीति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोधा ” । णप्रत्ययो यथा । न्यादः । घप्रत्ययो यथा । उरश्छदः । अथुच् यथा । वेपथुः । ल्युरिति । कर्तरि नन्धादिल्युः पुंसि स्यात् । यथा । नन्दनः रमणः मधुसूदनः । भावे पृथ्वादिभ्यो य इमनिच् स पुंसि स्यात् । यथा । पृथोर्भावः प्रथिमा महिमा । भाव इति किम् । वृणोतीति वरिमा पृथ्वी । अत्र भावे इति शब्दो देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्र परत्र च संबध्यते । भावे को यथा । “आसूत्यः प्रस्थः” । प्रादितः अन्यतश्च परो यो घुसंज्ञो धातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसि स्यात् । दापदैपौ विना दारूपो धारूपश्च धातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितो यथा । प्रधिः निधिः आदिः । अन्यतो यथा । जलधिः इषुधेस्तु द्वयोरिति बाधितत्वम् ॥ १५ ॥ द्वन्द्वे समाहारादन्यत्र द्वन्द्वसमासेऽश्ववडवौ पुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्च वडवाश्चाश्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः । समाहारे त्वश्ववडवमिति लीबम् । सूर्यचन्द्रपर्यायपूर्वकः कान्तशब्दः पुंसि । यथा । सूर्यकान्तः अर्ककान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः सोमकान्तः । अयोवाचकपूर्वकोऽपि कान्तः पुंसि । यथा । अयस्कान्तः लोहकान्तः ॥१६॥ इदानीं पुल्लिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्तानां कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह । वटकः पिट्टकभेदः । अनुवाको वेदावयवः । रल्लकः कम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । “कुडङ्गक इत्यपि” । पुङ्खो बाणावयवः । न्यूङ्गः सामवेदे निपातित ओङ्कारः । न्यूङ्ग इति ह्रस्वोकारोऽपि । “न्यूङ्गः सम्यग्नोश्चे च साम्नः षट्प्रवणेऽपि च” इति मेदिनी । समुद्रः संपुटकः । विटो धूर्तः । “विटो द्रौ लवणे पित्रे मूषिके खदिरेऽपि च” इति मेदिनी । घटः काष्ठादिरचित आसनविशेषः । “पट्टश्चतुष्पथे पीठे राजादेः आसनान्तरे । व्रणादिबन्धने पेशाश्मनि” इति हैमः । घटस्तुला । “घटो दिव्ये तुलायां स्वादृटी चीरे च वाससे” इति मेदिनी । अन्धकूपादयः खटाः ।

पुङ्खो न्यूङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटाः ॥ १७ ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ॥

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीथबुहुदाः ॥

कासमर्दोर्जुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सयूपकौ ॥ १९ ॥

“खटस्तृणे कफे । टङ्केऽन्धकूपे ग्रहारे” इति हैमः ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः । “अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्ध्वज्यते रच्यते सोऽर-
घट्टः । राहाट इति प्रसिद्ध इत्यन्ये” । कस्यचिन्मते टकारान्तेष्वपि मट्टग्राम
इति न्यायेन रेफान्तोऽपि कोट्टार इति व्यक्षरो निबद्धः । “कोट्टारो नगरे
कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके” इति मेदिनी । घट्टः घाट इति प्रसिद्धः । हट्टः क्रय-
विक्रयस्थानम् । पिण्डो मृदादिसंघातः । गोण्डो नाभिः । “गोण्डः पामरजातौ च
बुद्धनाभौ च संमते” इति रुद्रः । पिचण्ड उदरम् । पिचिण्ड इत्यपि । “घस्ते
पिचिण्ड उदरे पञ्चोरवयवे पुमान्” इति मेदिनी । पिचण्डवत् गङ्गादयोऽपि पुंसि
स्युरिति वत्ता निर्दिश्यते । गडुर्गलगण्डः । “गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे” इति विश्वः ।
करण्डो वंशादिकृतभाण्डभेदः । “करण्डो मधुकोशसिकारण्डेषु दलाढके” इति
हैमः । लगुडो वंशादिदण्डः । वरण्डो मुखरेणः । “वरण्डो वदनप्यथा । अन्त-
रन्वेदिसंघौ च” इति हैमः । किणो मांसप्रस्थिभेदः । स तु खनिप्रदण्डादिसंघ-
र्षभात्करतलादौ स्पष्टः । “व्रणजं चिह्नं च किणः” । घुणः काष्ठकुम्भिः ।
“घुणः स्वात्काष्ठवेधकः” इति रत्नकोशः ॥ १८ ॥ दृतिः चर्मपुटकः ।
“दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना” इति मेदिनी । सीमन्तः केशवेशः । हरित्पालाशवर्णः ।
“हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च” इति मेदिनी ।
रोमन्थः पशूनां चर्वितचर्वणम् । उद्रीथः सामभेदः । “उद्रीथः प्रवणः सामवे-
दध्वनिः” इत्यरुणः । बुहुदो जलविकारः । कासमर्दो गुल्मभेदः । अर्जुदो
दक्षकोटयः । “अर्जुदो मांसकीले स्वात्परूपे दक्षकोटिषु” इति मेदिनी ।
अर्दनिरिति पाठे अर्दनिरग्निः । कुन्दः शिल्पभाण्डम् । “कुन्दोऽच्युते निधौ ।
चक्रप्रभौ च माध्ये च” इति हैमः । फेनो जलविकारः । स्तूपो वटकादिः ।
एतौ यूपश्च । “यूप इत्यपि” ॥ १९ ॥ आतपः सूर्यालोकः । क्षत्रिये नाभिः ।

आतपः क्षत्रिये नाभिः कुणपक्षुरकेदराः ॥

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

वेतालभलमलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ॥

कुल्माषो रमसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

॥ इति पुलिङ्गशेषः ॥

दिहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्चभ्रहिमोदकम् ॥

क्षत्रिवचाची नाभिश्चन्दः पुंसीत्यर्थः । कुणपः शवभेदः । “कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च” इति मेदिनी । क्षुरो वपनशस्त्रम् । “क्षुरः स्वाच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे” इति मेदिनी । केदरो व्यवहारपदार्थः । पूरो जलग्रवाहः । “पूरः स्वादम्भसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिस्त्राद्ययोः” इति हैमः । क्षुरग्रो बाणभेदः । “क्षुरग्र इति कवर्गद्वितीयादिरपि” । चुक्रः श्वाकभेदः । “चुक्रस्त्वम्लेऽम्लवेतसे” इति हैमः । गोलो वर्तुलपिण्डः । हिङ्गुलो रागद्रव्यभेदः । लीबे चोक्तो वैश्यवर्गः । “हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना मण्टाक्या तु हिङ्गुली” इति मेदिनी । “हिङ्गुलः स्वात्तु हिङ्गुलम्” इति मुकुटः । पुद्गलः आत्मा । “पुद्गलः कुन्दराकारे त्रिषु पुंस्वात्मदेहयोः” इति मेदिनी ॥ २० ॥ वेतालो भूताविधितशवः । “मल्लः स्वात्पुंसि मल्लकः” इति मेदिनी । मल्लो बाहुबुद्धकुञ्जलः । पुरोडाशो हविर्भेदः । “पुरोडाशो हविर्भेदे चमसां पिष्टकस्य च । रसे लोमलतायाश्च दुग्धशेषे च कीर्तितः” इति विश्वः । पट्टिशोऽस्त्रभेदः । “पट्टिस इति दन्त्यस्तान्त इति मुकुटः” । कुल्माषोऽर्धस्त्रिभो यवः कुत्सितमाषो वा । “कुल्माषं काञ्जिके वाचके पुनाम्” इति मेदिनी । रमसः हर्षः । “रमसो हर्षवेगयोः” इति विश्वः । सकटाहः कटाहसहितः कटाहश्चन्दश्च पुंसीत्यर्थः । कटाहो वटकादिपाकपात्रम् । “कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूपे च महिषीक्षिणौ” इति विश्वः । “कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च” इति मेदिनी च । सनिष्ठीवताम्बूलादिचर्वणनिधेयपात्रं पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥ इति पुलिङ्गशेषः ॥ दिहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयमावाहिकात् । लोकद्वये ग्राधान्वयेन निर्दिष्टा स्वादिशब्दवर्द्धिभूतिः पर्यायैः सह लीबे । अत्रान्यदिति वाचितात् यदन्यत्तदेव लीप्रभिति सावधानार्थमुक्तम् । चकारादस्त्रावरणादि-

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ॥

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिसंख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् ॥

संग्रहः । खमिन्द्रियं व्योम च । तद्यथा । छिद्रं नभः वियत् इत्यादि । अरुणं विपिनं काननमित्यादि । पर्णं पत्रं दलम् । “पर्णं पत्रे किंशुके च” इति मेदिनी । श्वभ्रं तु पातालमित्यादि । हिमं तु प्रालेयमित्यादि । “हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी । उदकं तु जलं नीरम् । शीतं शीतलमित्यादि । उष्णं तिग्ममित्यादि । शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु । “शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु” इति मेदिनी । उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके” इति मेदिनी । मांसं पिशितं तरसमित्यादि । रुधिरं शोणितं रक्तम् । “रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः” इति मेदिनी । मुखं तु वदनं वक्त्रम् । “मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्” इति मेदिनी । अक्षि तु नयनं नेत्रम् । द्रविणं धनमित्यादि । “द्रविणं काश्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्” इति हैमः । बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणम् । शक्तौ यथा । बलं शुष्मामेत्यादि । सैन्यं चक्रमित्यादि ॥ २२ ॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि । “फलमित्यपि कचित्पाठः” । हेम सुवर्णं कनकमित्यादि । शुल्बं ताम्रमित्यादि । “शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति मेदिनी । लोहं कालायसमित्यादि । सुखं शर्म शान्तमित्यादि । दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टम् । शुभं कल्याणं कुशलमित्यादि । अशुभमकल्याणमित्यादि । जलपुष्पाणि । कुमुदकमलकङ्करोत्पलादीनि । लवणं सैन्धवमित्यादि । व्यञ्जनं तेमनं निष्ठानमित्यादि । “व्यञ्जनं श्मश्रुचिह्नयोः । तेमनेऽवयवेऽङ्गादौ” इति हैमः । व्यञ्जनविशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणम् । अनुलेपनं कुङ्कुमादि । अत्र बाधितादन्यत् इति किम् । आकाशो विहाया द्यौः । अटवी अरण्यानीत्यादिकम् एवमन्यदप्यूहम् ॥ २३ ॥ कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसंख्या सा क्लीबे स्यात् । लक्षशब्दो वा क्लीबे । पक्षे स्त्रियाम् । “लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबं व्याजशरव्ययोः” इति मेदिनी । तदिति लक्षस्य पर्याया नियुतमित्यर्थः । उदाहरणं च । नियुतं शतं सहस्रमन्युतमित्यादि । “शतं सहस्रमन्युतं नियुतं प्रयुतं मतम् स्त्री कोटिरर्बुदमिति

अचकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ॥

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

इन्द्रैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ॥

क्रमादशगुणोचरम्” इति रत्नकोशः । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं च यत् अचकं
द्विस्वरं तत् ह्रीवे । असन्तं यथा । पयः मनः । इसन्तं यथा । सर्पिः ज्योतिः ।
उसन्तं यथा । वपुः यजुरित्यादि । अन्नन्तं यथा । चर्म शर्म सामेत्यादि । अने-
नैव ह्रीवत्वे सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन
“गुणान्धकारशोकेषु तमो राहौ पुमानयम्” इत्याद्यपि सिद्धम् । अकर्तरि कर्तुरन्यत्र
यदनान्तं अनेत्यन्ते यस्य तत्ह्रीवे । यथा । गमनम् । मरणम् । दानम् । करणम् ।
वरणम् । अकर्तरीति किम् । इध्मप्रथनः कुठारः । नन्दयतीति नन्दनः रमणः
॥ २४ ॥ त्रान्तं ह्रीवे यथा । पात्रं वहित्रं वस्त्रं गात्रमित्यादि । सकारो लकारो
वा उपधा अन्त्यात्पूर्वो यस्य तत् सलोपधम् । सोपधं यथा । विसम् । अन्धत-
मसम् । लोपधं यथा । कुलं मूलमित्यादि । शिष्टमिति । यदवशिष्टं प्रागुक्ताद-
न्यत् तच्च प्रागुक्तम् । यदबाधितं तदपि त्रान्तादिकं ह्रीवे इत्यर्थः । शिष्ट-
मिति किम् । पुत्रः वृत्रः हंसः कंसः पनसः शिला कालः गलः । संख्यापूर्वो
रात्रशब्दः ह्रीवे । “रात्राहाहाः पुंसि” इति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयम् । “संख्यापूर्वं
रात्रं ह्रीवम्” इति वार्तिकं रात्राहाहा इत्यस्य बाधकम् । त्रिरात्रम् । पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः मध्यरात्रः । पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो यो द्विगुः
स ह्रीवे । पञ्चरात्रम् । आदिना चतुर्युगम् । लक्ष्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुग-
मेनेत्यर्थः । अनेन पञ्चमूली त्रिलोकीत्यादिरपवादः । एकार्थः किम् । पञ्चक-
पालः पुरोडाशः । द्विगुरयं तद्वितार्थः ॥ २५ ॥ इन्द्रसमाससैकत्वं अव्ययी-
भावश्च ह्रीवे । इन्द्रैक्यं यथा । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । मार्दङ्गिकपाणवि-
कम् । अव्ययीभावो यथा । अधिक्षि । उपगङ्गम् । संख्याया अव्ययाच्च परः
पथः ह्रीवे । यथा । द्विपथम् । त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम् । चतुष्पथम् ।
अव्ययाद्यथा । विपथम् । कापथम् । संख्याव्ययादिति किम् । धर्मपथः । योग-
पथः । पथ इति समासान्तानुकरणम् । समासे षष्ठीविभक्त्यन्तात्परा छाया ह्रीवे ।
“छाया बाहुल्ये” इति पाणिनिस्त्रयम् । सा चेद्वहूनां संबन्धिनी तस्यैव तदुदाहरति ।

षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्दिच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

शालार्थापि पराराजामनुष्यार्थादराजकात् ॥

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ॥

कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

वीनां पक्षिणां छाया विच्छायमिति । इच्छुच्छायम् । बहूनामिति किम् । कुञ्ज-
छाया कुञ्जछायमिति वा । स्त्रियां तु वक्ष्यते । संहतौ समूहविषये समाशब्दः
ह्रीबे । अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । यथा । दासीनां सभा दासीसभम् ।
क्षीसभमित्यादि । संहताविति किम् । दासीनां सभा दासीसभा दासीगृह-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥ शालार्था गृहार्था अपिशब्दात्संहत्यर्था च या सभा सा
अराजकात् राजशब्दवर्जितात् राजा मनुष्यार्थात् राजार्थात् राजपर्यायात्
अमनुष्यार्थात् रक्षआदिशब्दात्पृथग्यन्तात्परा चेत् ह्रीबे । शाला गृहं अर्थोऽ-
भिधेयौ यस्याः सा शालार्था । अराजकराजपर्यायात् यथा । इनसभम् । प्रभु-
सभम् । अमनुष्यार्थाद्यथा । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् । अराजकात्किम् । राज-
सभा । “राजपर्यायग्रहणाभेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम्” । षष्ठ्या
इति किम् । नृपतिविषये सभा नृपतिसभा । नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ
सभा चेति वा नृपतिसभा । अमनुष्यार्थादिति किम् । दासीसभा । दासीनां
शालेत्यर्थः । इमा दिश इति दासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानी-
त्यर्थः । तत्र दासीसभमित्यादि तु संहतावित्यस्यैव । इतरे तु शालासंहति-
साधारणे ॥ २७ ॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने
उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च समासः ह्रीबे स्यात् । उदाहरणमाह । उपज्ञायत इत्यु-
पज्ञा । को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा । कस्योपक्रमः कोपक्रमं लोकः ।
प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः । तदादित्वेति किम् । देव-
दत्तोपज्ञा । मृन्मयः प्रकारः । मृत्प्रकारस्थानेककारणत्वात् । देवदत्तेति सामा-
न्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादनाभावे ह्रीवत्वाभावः । एवं देवदत्तोपक्रमो रथः ।
अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते । उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तात्परा कन्था ह्रीबे ।
सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरादन्वत्र दाक्षिकन्था । नामसु इति किम् ।
वीरणकन्था ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबन्धो यस्य स चित् । नश्च णश्च कश्च चिश्च

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ॥

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ॥

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मं योजनम् ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ॥

नणकचितः । तेभ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्ययाः भावे विहितास्ते
 क्लीबे । तत्र धातुप्रत्यया यथा । भवितव्यम् । भाव्यम् । सहितम् । श्रुतम् ।
 नणकचिद्भ्योऽन्य इति किम् । प्रभः न्यादः आस्वत्थः । वेपथुः । नणकेति घञ
 उपलक्षणम् । पाकः । भावे किम् । कर्तव्यो धर्मसंग्रहः । मृतो वैरी । समूहार्थे
 यथा । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् । औपगवकम् । काकमित्यादि ।
 भावे अदन्ता यथा । गोर्भावः गोत्वम् । शुचेर्भावः शौचम् । कर्मणि यथा ।
 शौक्यम् । राज्ञः कर्म राज्यम् । चौर्यम् । तलप्रत्ययस्य तु स्त्रीत्वमुक्तम् । पुण्य-
 सुदिनाभ्यां परो विहितसमासान्तोऽहन्शब्दः क्लीबे । पुण्यसुदिनाभ्यामहः
 क्लीबतेष्टेति वार्तिकेनेत्यर्थः । अह्नाहान्ता इति पुंस्त्वस्यापवादोऽयम् । पुण्याहम् ।
 सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेद-
 कानि विशेषणानि क्लीबे एकवचने च स्युः । क्रियाविशेषणं यथा । मन्दं
 पचति । सुखं तिष्ठन्ति योगिनः । सलीलं नृत्यति बाला । अव्ययविशेषणं
 यथा । रम्यं स्वः । सुखदं प्रातः । अथ कानिचित्कण्ठरवेणाह । उक्तं सामभेदः ।
 तोटकं वृत्तभेदः रूपकभेदश्च । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टं तालफलं वा । कदल्याः
 फलमिति कश्चित् । पिच्छं बर्हम् । गृहस्थूणं गेहस्तम्भः । तिरीटं वेष्टनम् ।
 शिरोभूषणमिति केचित् । मर्मं सन्धिस्थानम् । योजनं क्रोशचतुष्टयम् ।
 “योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ राजसू-
 यवाजपेये यागभेदौ । “राज्ञा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र राजसूयम् । वाजं
 पैष्टी सुरा पेयमत्र वाजपेयम्” । कवेः कृतौ वर्तमानं गद्यं पदसमूहः । पद्यं
 श्लोकः । “पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता” इति मेदिनी । कवेः
 कृताविति किम् । गद्या वाक् । पद्या पद्धतिः । माणिक्यं रत्नभेदः । “माणिके
 मणिपुराख्ये नगरे मवं माणिक्यम्” । भाष्यं पदार्थविबुद्धिः । “सूत्रार्थो
 वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
 विदुः” इति । सिन्दूरं रक्तचूर्णभेदः । “सिन्दूरस्तरुभेदे स्वात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपिञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्विकम् ॥

इति नपुंसकसंग्रहः ॥

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ॥

सिन्दूरी रोचना रक्तवेष्टिका धातकीषु च" इति विश्वप्रकाशः । चीरं वस्त्र-
भेदः । "चीरी श्लिष्टां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः"
इति मेदिनी । चीवरं मुनिवासः । "शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति सुभूतिः" ।
पिञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनागारम् । "पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते ह्रीवं स्वर्णं च पीतके"
इति कोशान्तरम् । पञ्जरमित्यपि पाठः ॥ ३१ ॥ लोकायतं चार्वाकशास्त्रम् ।
हरितालं धातुभेदः । "हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः" इति मेदिनी ।
विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालं भाण्डभेदः । बाल्हिकं कुङ्कुमादि ।
"बाह्विकमिति च बाह्वमित्यपि । बहुदेशे भवं बाह्वम्" ॥ इति नपुंसक-
संग्रहः ॥ अथ चिकित्सपर्यन्ताः पुंसि ह्रीवे च स्युः । उक्तादन्यः शेषः ।
यथा शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि । कम्बुनलिनवाचिनौ तु पुनपुंसकयोः ।
तथाऽत्रत्यशब्दोऽपि यत्पर्याये बाधितस्तत्पर्यायाज्जिभयेत् पुनपुंसकयो-
रित्यर्थः । ऋचोऽर्धमर्धचर्चः । पिण्याकं तिलकल्कम् । "पिण्याकोऽस्त्री
तिलकल्के हिङ्गुवाडीकसिङ्गक" इति मेदिनी । कण्टकं रोमहर्षादि । "कण्टकः
क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदोषयोः । रोमाश्चे च द्रुमाश्चे च कण्टको मस्करोऽपि
च" इति विश्वप्रकाशः । "कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे ।
नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्चद्रुमाङ्गयोः" इति मेदिनी ॥ ३२ ॥
मोदकं मक्ष्यभेदः । "मोदकाः स्वाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्" इति
मेदिनी । "मोदको हर्षले स्वाद्ये" इति हैमः । तण्डकः उपतापविशेषः ।
"तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलके-
ष्वपि" इति मेदिनी । दण्डक इत्यपि । टङ्कोऽश्मदारणः । "टङ्को नीलक-
पित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्गायां स्त्री पुमान्कोपे कोशासिप्रावदा-
रणे" इति मेदिनी । शाटकः पटभेदः कर्पटं स्थानभेदः वस्त्रभेदो वा ।
खर्वटमित्यपि । "यत्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं
नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" इति । अर्बुदं संख्याभेदः । पातकं ब्रह्महत्यादि ।
उद्योग उत्साहः । चरकं वैद्यशास्त्रभेदः । "चरकमित्यपि पाठस्तत्र स्मृत-

वस्त्रम्” । तमालो वृक्षभेदः । “तमालस्तिलके खत्रे तापिच्छे वरुणद्रुमे” इति मेदिनी । आमलको धात्रीफलम् । नडोऽन्तर्विवरं तृणभेदश्च ॥ ३३ ॥ कुष्ठं रोगभेदः । “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” इति मेदिनी । “कुष्ठं मेषजरोगयोः” इति हैमः । मुण्डं शिरः । शीघ्रं मद्यम् । बुस्तं भृष्टं मांसं पनसादिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमिति पाठः । क्वचित् श्वस्तमपि । क्ष्वेडितं वीरकृतसिंहनादः । क्षेमं कुलम् । “क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुमे न १^१ कात्यायन्यां १० योषिति” इति मेदिनी । मोक्षेऽपि क्षेमः । कुट्टिमं १^१ त्तमेदः । “कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः” इति कोशान्तरम् । “फरसबंदीति रूढतायाः” । संगमं संयोगः । शतमानं मानभेदः । अर्मं अक्षिरोगभेदः । शम्बलं वर्णभेदः । पाथेयं च । “शबलोऽस्त्री सम्बलवत्कूलपाथेयमत्सर” इति मेदिनी । अव्ययं स्वरादिनिपातवाचकम् । “अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु” इति मेदिनी । ताण्डवं नृत्यभेदः ॥ ३४ ॥ कवियं महाराष्ट्रभाषया कडियाळीति प्रसिद्धम् । लगाम इत्यपि । “नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरङ्गमुखभाण्डम्” इति बोपालितः । कन्दं पद्मिनीमूलादि । “कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्” इति मेदिनी । क्वचित्कर्मेति पाठः । कार्पासं वस्त्रयोनिभेदः । “पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वयम्” इति हैमः । युगन्धरं कूबरम् । यूपं यज्ञाङ्गभेदः । प्रग्रीवं द्रुमशीर्षकं “वातायनं मुखशाला वा” । पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः । यूपं मण्ड इति प्रसिद्धम् । “मुद्रामलकभूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः” इत्युक्तं वैद्यके । चमसचिकसौ पात्रभेदौ ॥ ३५ ॥ अर्घर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुत्रपुंसकाधिकारे इति यावत् । “घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं तत्तु वैदिकम् । वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः । अत-

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको श्नाटलिर्मनुः ॥

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् ॥

स्तदिह नोक्तम् । तल्लोकेऽप्यस्ति चेत् शेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तु
 शिष्टप्रयोगतो ब्राह्ममित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति पुनपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यान्ता
 अपत्यप्रत्ययान्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । यथा । उपगोः अपत्यं पुमान् औप-
 गवः । उपगोरपत्यं स्त्री औपगवी । वैदेहः वैदेही । गार्ग्यः गार्गी । द्विचतुःष-
 ट्पदोरगाः द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्च जातिभेदाः स्त्रीपुं-
 सयोः । तत्र द्विपदजातिभेदो यथा । मानुषः पुमान् । मानुषी स्त्री ।
 ब्राह्मणः ब्राह्मणी । “शूद्रः शूद्रा अजादित्वाष्टाप्” । चतुष्पदभेदो यथा ।
 मृगः मृगी । हयः हयी । षट्पदभेदो यथा । भृङ्गः भृङ्गी । उरगभेदो यथा ।
 उरगः उरगी । नागः नागी । स्त्रीयोगैः सह पुमाख्याः पुनमानि स्त्रीपुं-
 सयोः । यथा । इन्द्रः । इन्द्राणी । मातुर्भ्राता मातुलः । तस्य स्त्री मातुली ।
 पुंसि वर्तमानो मातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेऽपि वर्तते । शूद्रस्य स्त्री शूद्री ।
 मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः । मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियां तु मल्लिका ॥ ३७ ॥
 ऊर्मिस्तरङ्गः मुनिरिति पाठः । “मुनिर्यतीजुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुके” इति
 विश्वप्रकाशः । वराटकः कपर्दकः । स्त्रियां तु वराटिका । स्वातिर्न-
 क्षत्रम् । “वर्णकश्चन्दनम् । विलेपने चन्दने च वर्णकं पुनपुंसकम्” इति रसमः ।
 “वर्णकश्चारणे स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्वादुत्कर्षे
 काश्चनस्य च” इति मेदिनी । श्नाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः मोखा इति प्रसिद्धः ।
 मनुः स्वायम्भुवादिः मन्त्रो वा । मूषा तैजसावर्तनी । सृपाटी परिमाणभेदः ।
 कर्कन्धूर्वदरी । यष्टिः लघुडः । काठीति महाराष्ट्रभाषायाम् । शाटी पटभेदः ।
 कटी देहावयवः । कुटी ग्रहकोष्टकः । अत्र मूषा नाकारान्तः ॥ ३८ ॥ इति स्त्रीपुं-
 ससंग्रहवर्गः ॥ भावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः प्यञ्प्रत्ययो वुञ्प्रत्ययश्च
 कचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्र प्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । उचितस्य भावः औचित्यं
 औचिती च । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं मैत्री वा । एवं सामग्र्यं सामग्री वा । आर्हन्त्यं

५]

तृतीयं काण्डम्.

३७३

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाछायाशालासुरानिशाः ॥

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ॥

त्रिखट्वं च त्रिखट्ठी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ॥

इति त्रिलिङ्गशेषसंग्रहः ॥

आहन्ती" । वुञ्प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुञ् । इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथु-
नस्य भावः कर्म वा मैथुनिका मैथुनकं च । मनोज्ञादित्वाहुञ् ॥ ३९ ॥
तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं षष्ठीविभक्त्यन्तं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाद्याः
स्त्रियां क्लीबे च स्युः । उदाहरति । नृणां सेना नृसेनम् । वेति विकल्पाभृसे-
नापि । इतर इति । एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः । यवसुरं यवसुरा ।
कुड्यस्य छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा । षष्ठीबहुवचनान्तप्राक्पदा
चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितम् ॥ ४० ॥ आबन्तोत्तरपदोऽबन्तोत्तरपदश्च
द्विगुसमासः पुंसि न स्यात् । किंतु स्त्रीनपुंसकयोः । अबन्तोत्तरपदस्य
योऽन्त्यनकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात् । आबन्तान्त्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति ।
तिस्रः खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वम् । त्रिखट्ठी च । अबन्तोत्तरपदो यथा ।
त्रयस्तक्ष्माणः समाहृतास्त्रितक्षम् । त्रितक्षी च । तक्षन्शब्दस्यान्त्यनकारो लुप्तः
॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ पात्रादयो दाडिमान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ।
पात्रं पात्रः इत्यादि । पात्र्यमन्त्रे त्रिष्विति मेदिनी । "पात्रं तु कूलयोर्मध्ये
पर्णे नृपतिमग्निणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाद्यानुकर्तारि" इति हैमः । "वाटः
पथि वृत्तौ वाटं वरण्डे गात्रमेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योः" इति हैमः ।
कुवलं बदरीफलम् । "कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले । कुङ्कुले
मुकुन्दे पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे" इति मेदिनी ॥ इति त्रिलिङ्गशेषः ॥
द्वन्द्वैकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिङ्गं प्रागुक्तम् । स्वप्रधाने उभयपदप्रधाने
इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्य लिङ्गं तदेव लिङ्गं
स्यात् तत्र परबहिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पाणिनिस्त्वम् । तत्र द्वन्द्वे यथा ।

परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥

तद्विधितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुभेयं तदुदाहृतम् ॥

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥ ४४ ॥

कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे यथा । धान्येनार्थो धान्यार्थः । सर्पाङ्गीतिः सर्पभीतिः । सर्पभयम् । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्य तत्पुरुष-
लिङ्गस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थान्तशब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्य-
लिङ्गा इत्यर्थः । यथा । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः ।
द्विजार्थं पयः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति
वार्तिकम् । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । “परं विशेष्यमुपग-
च्छन्तीत्यर्थः” । तत्र प्रादिपूर्वो यथा । अतिक्रान्तो मालामतिमालो हरः ।
अतिक्रान्ता मालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवकुष्टः कोकिलया
अवकोकिलः । अलंपूर्वो यथा । अलंकुमार्यै इत्यलंकुमारिरियम् । अलंकुमा-
रिरियम् अलंकुमारि इदम् । प्राप्तजीविको द्विजः । प्राप्तजीविका स्त्री ।
प्राप्तजीविकमिदम् । एवमापन्नजीविकः । तद्विधितार्थो द्विगुर्वाच्यलिङ्गः । पञ्च-
कपालः पुरोडाशः । पञ्चकपालं हविः । संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदन्त-
काश्च परलिङ्गभाजः । संख्या यथा । एकः पुमान् । एकं कुलम् । द्वौ
पुमांसौ । द्वे स्त्रियौ कुले च । “त्रयः पुरुषाः । तिस्रः स्त्रियः । त्रीणि
कुलानि । एवं चत्वारः चतस्रः चत्वारि” । षट्संज्ञकान्वक्ष्यति । विश्वत्या-
दीनां लिङ्गं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । शतादिकानां तु नपुंसकसंग्रहे । सर्वनाम
यथा । सर्वो देशः । सर्वा नदी । सर्वं जलम् । एवं परः पुमान् । “संख्या-
न्तको यथा । ऊनत्रयः । ऊनतिस्रः । ऊनत्रीणि” । सर्वनामान्तको यथा ।
परमसर्वः । परमसर्वा । परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ अदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिरन्यलि-
ङ्गमाक् । तदुदाहरणं स्वयमुभेयम् । यथा । वृद्धा भार्या यस्य स वृद्धभार्यः ।
बहुधनः । बहुधना । “बहुधनमित्यादि” । अदिङ्नाम्नामिति किम् । दक्षि-
णस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दिक् दक्षिणपूर्वा । दिङ्नामान्यन्तराले
इत्यनेनात्र बहुव्रीहिः । गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिर्विशेषणं
तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । गुणयोगेन यथा । गन्धवती पृथ्वी ।

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ॥

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ॥

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

॥ इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

गन्धवानश्मा । गन्धवत्कुसुमम् । द्रव्ययोगेन यथा । दण्डिनी स्त्री । क्रियायोगेन यथा । पाचिका स्त्री । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिन इति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्प्रत्ययाः परोपगाः । यथा । करोतीति कर्त्री । कर्ता पुमान् । कर्तृ कलत्रम् । असंज्ञायां किम् । प्रजा । हरिः । कर्तरि किम् । कृतिः । कर्मणि कर्तरि च वर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणि यथा । कर्तव्या भक्तिः । कर्तव्यो धर्मस्त्वया । कर्तरि यथा । वसतीति वास्तव्योऽयम् । वास्तव्या सा । वास्तव्यं तत् । कर्तरि कर्मणीति किम् । भावे तु एधितव्यं त्वया । तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणादितद्विप्रत्ययान्ता नानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा कुसुम्भेन रक्ता श्लाटी कौसुम्भी । कौसुम्भः पटः । कौसुम्भं वासः । तेन रक्तं रागादित्यण् । रक्ताद्यर्थे इत्यादिशब्दान्मथुराया आगतो माथुरोऽयम् । इयं माथुरी । अणाद्यन्ता इत्यादिशब्दाद्ग्रामे भवा ग्राम्या स्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्र यत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गां समाः सरूपा नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनान्ताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पञ्चभिरेताभिः । कति पुमांसः । कति स्त्रियः । कति कुलानि । युष्मदस्यच्छब्दः तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । युष्मच्छब्दो यथा । त्वं स्त्री । त्वं पुमान् । त्वं कलत्रम् । अस्यच्छब्दो यथा । आवां पुमांसौ । आवां स्त्रियौ । आवां कलत्रे । तिङ् यथा । स्याली भवति । घटो भवति । पात्रं भवति । एवं दारा भवन्तीत्यादि । अव्ययं यथा । उच्चैः दाराः । उच्चैः स्त्री । उच्चैः कलत्रम् । उच्चैः प्रासाद इत्यादि । परमिति । विरोधे विप्रतिषेधे सति परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । यथा । मानुषशब्दस्य कषणभमरोपान्ता इति प्रागुक्तविधिना पुंस्त्वे एव प्राप्ते सति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोक्तेन स्त्रीपुंसविधिर्निश्चेयः । यथा । मानुषीयम् । मानुषोऽयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तम् अभिधा-

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ॥

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

नादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां प्रयोगतो ज्ञेयम् । यद्वा अनुक्तं शब्दलिङ्गं शिष्टप्रयोगतो बोद्धव्यम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्योक्तेरित्यर्थः । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानावसरे भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४६ ॥ उक्तगुपसंहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गशास्त्रे सामान्यनामा तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहितः समर्थितो निरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित इत्थं सामान्यकाण्ड एषोऽन्तिमः समाप्तः ॥

॥ अमरकोशः समाप्तः ॥

अमरकोशतृतीयकाण्डस्य वर्गानुक्रमेण श्लोकसंख्या.

वर्गोक्तः	वर्गनामानि.	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
१	विशेष्यनिघ्नवर्गः	११२॥	०	मूलश्लोकाः ४८० क्षेपकश्लोकाः ७॥
२	संकीर्णवर्गः	४३	०	एवं ४८७॥
३	नानार्थवर्गः	२५५॥	७॥	
४	अव्ययवर्गः	२३	०	
५	लिङ्गादिसंग्रहवर्गः	४६	०	

सटीकामरकोशस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ			अक्षीव.....	८७	३१	अग्रज	१४१	४३
अ ३५२	११		अक्षोट	२२०	४१	अग्रजम्मन्.....	१६६	४
अंश २३३	८९		अक्षोह ८६	२९		अग्रतःसर	१९७	७२
अंशु २२	३३		अक्षौहिणी.....	२००	८१	अग्रतस्	३४५	२४५
अंशुक १५९	११५		अक्षण्ड.....	२६७	६५	अग्रतस्	३५०	७
अंशुमती १०५	११५		अक्षात.....	६१	२७	अग्रमांस	१४७	६४
अंशुमत्फला ... १०५	११३		अखिल.....	२६७	६५	अग्रसर.....	१९७	७२
अंस..... १५०	७८		अग.....	२९१	१९	अग्रिय	१४१	४३
अंसल १४१	४४		अगद	१४३	५०	अग्रिय	२६५	५८
अंहति १७३	३०		अगदङ्कार	१४५	५७	अग्रियै	१४१	४३
अंहस २८	२३		अगम	८०	५	अग्रिय	२६५	५८
अकरणि २८५	३९		अगरी ९५	६९		अग्रेदिषिषु ... १३७	२३	
अकूपार ५४	१५		अगैलि.....	१९	२०	अग्रेदिषिषू ... १३७	२३	
अकृष्णकर्मन् ... २६३	४६		अगस्त्य	१९	२०	अग्रेसर.....	१९७	७२
	९३	५८	अगाध	५८	१५	अग्रय	१६५	५८
अक्ष २२०	४३		अगार	७३	५	अच.....	२८	२३
	२३३	८६	अगुरु	९४	६३	अचमर्षण	१७७	४८
	२४९	४५	अगुरु	१६२	१२६	अद्या	२२७	६७
	३३८	२२०	अगुरुक्षिपा ... ९४	६२		अक	१८	१७
अक्षत २२२	४७		अग्रायी.....	१७१	२१	अकुर	२८७	४
अक्षद्वीक १८१	५		अग्नि	१२	५६	अकुर	८०	४
अक्षदेविन्..... २४९	४४		अग्निकण	१२	६०	अकुश	१९०	४१
अक्षधूर्त २४९	४४		अग्निचित्	१६८	१२	अक्षोट	८६	२९
अक्षर ३२८	१८१		अग्निज्वाला ... १०७	१२४		अक्षोर्क	८६	२९
अक्षरचक्षु १८३	१५		अग्नित्रय	१७०	२०	अक्षु ४२	५	
अक्षरचण १८३	१५		अग्निभू.....	९	४२	अक्षोट	८६	२९
अक्षरसंस्थान ... १८३	१६		अग्निमन्य	९५	६६	अक्षु ४२	५	
अक्षवती २४९	४५		अग्निमुखी	८९	४२	अक्षोट	८६	२९
अक्षामकीलक ... १९४	५६		अग्निशिल	१६१	१२४	अक्ष १४८	७०	
अक्षान्ति ४७	२४		अग्निशिला.....	१०६	११८	अक्ष ३५०	७	
अक्षि १५४	९३		अग्न्युत्पात.....	२५	१०	अक्ष ३५४	१९	
	३६६	२२	अग्र ३२८	१८३		अक्षण	७५	१३
अक्षिकूटक १८९	३८					अक्षय	१५७	१०७
अक्षिगत २६२	४५					अक्षनै	७५	१३
अक्षिवै २२०	४१					अक्षना	१६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अङ्गविक्षेप	४५	१६	अजिनयोनि ...	१२०	८	अति	३४९	२
अङ्गसंस्कार ...	१६०	१२१	अजिर	७५	१३	अतिक्रम	३५०	५
अङ्गहार	४५	१६	अजिर	३२८	१८१	अतिक्रम	२०३	९६
अङ्गार	२१७	३०	अजिह्व	२६८	७२	अतिक्रम	२८४	३३
अङ्गारक	२०	२५	अजिह्वग	२०१	८६	अतिक्रम	३२०	१४९
अङ्गारधामिका...	२१७	२९	अजुका	४३	११	अतिचरा	११२	१४६
अङ्गारवल्लरी ...	९१	४८	अजुगटा	१०८	१२७	अतिच्छन्न	११८	१६७
अङ्गारवल्ली	१००	९०	अजु	२६१	३८	अतिच्छन्ना	११४	१५२
अङ्गारशकटी ...	२१७	२९	अजु	२६३	४८	अतिजव	१९७	७३
अङ्गीकार	३१	५	अजान	३१	७	अतिथि	१७४	३४
अङ्गीकृत	२७६	१०८	अजित	२७४	९८	अतिनिर्हारिन् ...	३२	१०
अङ्गुलिमान ...	२३१	८५	अजन	१६	३	अतिनु	५८	१४
अङ्गुलिमुद्रा ...	१५७	१०८	अजनकेशी ...	१०९	१३०	अतिपथिन्	७१	१६
अङ्गुली	१५१	८२	अजनी	१६	५	अतिपात	१७५	३७
अङ्गुलीयक	१५७	१०७	अजनावती ...	१६	५	अतिपात	२८४	३३
अङ्गुष्ठ	१५१	८२	अजकि	१५२	८५	अतिप्रसिद्ध ...	३३७	२१७
अङ्गि	१४९	७१	अजसा	३५२	१२	अतिबल	१९७	७३
अङ्गिनामक ...	८२	१२	अजसा	३४९	२	अतिमात्र	९४	७१
अङ्गिपैणिका ...	१०१	९२	अटनि	२००	८४	अतिमुक्त	९६	७२
अङ्गिवल्लिका ...	१०१	९२	अटनी	२००	८४	अतिमुक्तक ...	८६	२६
अचण्डी	२२७	७०	अटरूप	१०३	१०३	अतिरिक्त	२६९	७५
अचल	७७	१	अटवी	७९	१	अतिवक्तृ	२६०	३५
अचला	६७	३	अटा	१७४	३६	अतिवाद	३७	१४
अचिकण	३३९	२२४	अट	७५	१२	अतिविषा	१०२	९९
अच्छ	५८	१४	अट	३१६	१३०	अतिबेल	१४	७०
अच्छ	११९	४	अट्या	१७४	३६	अतिशक्तिता ...	२०५	१०२
अच्छमल्ल	११९	४	अणक	२६५	५४	अतिशय	१४	६९
अच्युत	५	१९	अणव्य	७९	१	अतिशय	२८०	११
अच्युताग्रज ...	६	२४	अणि	२१०	७	अतिशय	२९७	४१
अज	२२९	७६	अणिमन्	८	३८	अतिसंस्कृत ...	३०५	८०
अज	२९४	२०	अणीयस्	२६६	६२	अतिसर्जन	२८३	२८
अजैकव	८	३७	अणु	२१४	२०	अतिसारकिन् ...	१४६	५९
अजगन्धिका ...	१११	१३९	अणु	२६६	६२	अतिसौरभ	८७	३३
अजगर	५१	५	अण्ड	१२९	३७	अतीक्ष्ण	३०८	९४
अजगव	८	३७	अण्डकोश	१५०	७६	अतीत	३५३	१७
अजग्य	२०६	१०९	अण्डकोष	१५०	७६	अतीतनौक	५८	१४
अजमोदा	११२	१४५	अण्डकोष	१५०	७६	अतीन्द्रिय	२७०	७९
अजशृङ्गी	१०६	११९	अण्डज	५८	१७	अतीव	३४९	२
अजस्र	१४	६९	अण्डज	१२७	३३	असिका	४४	१५
अजहा	९९	८६	अण्डज	२६४	५१	अत्यन्तकोपन ...	२५९	३२
अजा	२२९	७६	अतट	७८	४	अत्यन्तीन	१९८	७६
अजाजी	२१९	३६	अतर्कित	३५१	७	अत्यय	२०७	११६
आजाजीव	२४१	११	अतकस्पर्श	५८	१५	अत्यय	३२०	१४९
अजित	३०१	६१	अतसी	२१४	२०	अत्यय	१४	७०
अजिन	१७७	४७	अति	३४३	२४०			
अजिनपत्रा	१२६	२६						

शब्दानुक्रमणिका.

३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अत्यल्प.....	२६६	६२	अद्यष्ट	२५८	२६	अनामय	१४३	५०
अत्याहित	३०४	७७	अर्धोऽंशुक	१५९	११७	अनामिका	१५१	८२
अग्नि	२०	२७	अर्धोऽंशज	५	२१	अनायासकृत ...	२७३	९४
अथ	३४५	२४६	अर्धोऽंशवन	५०	१	अनारत	१४	६९
अथो	३४५	२४६	अर्धोऽंशुख	२६०	३३	आनार्यतिष्ठ ...	११२	१४३
अद्भुत	२६७	६३	अर्धोऽंशोरण	१९४	५९	अनाहत	१५८	११२
अदर्शन	२८२	२२	अर्धोऽंश	{ १८१	६	अनिमिष	३३७	२१८
अदितिनन्दन ...	३	८	अर्धोऽंश	{ ३३९	२२४	अनिरुद्ध	७	२८
अदृष्ट	१४६	६१	अर्धोऽंशसाय	४८	२९	अनिल	{ ३	१०
अदृष्ट	१८७	३०	अर्धोऽंशसाम	३१९	१४४	अनिल	{ १३	६५
अदृष्टि	५०	३७	अर्धोऽंशपक	१६७	७	अनिल	१४	६९
अद्वा	३५२	१२	अर्धोऽंशहार	३०	३	अनीक	{ १९८	७८
अद्भुत	{ ४५	१७	अर्धोऽंशहृदा	१३२	७	अनीक	{ २०५	१०४
अद्भुत	{ ४५	१९	अर्धोऽंशपेक्षा	१७३	३२	अनीकस्थ	१८१	६
अद्भुत	२५७	२०	अर्धोऽंशग	१८४	१७	अनीकिनी	{ १९८	७८
अद्य	३५५	२०	अर्धोऽंशग	७१	१५	अनीकिनी	{ २००	८१
अग्नि	{ ७७	१	अर्धोऽंशनीन	१८४	१७	अनु	३४६	२४७
अग्नि	{ ३२४	१६३	अर्धोऽंशनीन	१८४	१७	अनुक	२५७	२३
अद्भुतवादिन् ...	४	१४	अर्धोऽंशनीन	१६९	१३	अनुकम्पा	४५	१८
अद्भुत	{ ३१९	१४४	अर्धोऽंशनीन	१७०	१७	अनुकर्ष	१९४	५७
अद्भुत	{ २६५	५४	अर्धोऽंशनीन	३९	२१	अनुकल्प	१७६	४०
अद्भुतमर्ष	२१०	५	अर्धोऽंशनीन	६	२६	अनुकामीन ...	१९८	७६
अद्भुत	{ १५३	९०	अर्धोऽंशनीन	५८	१४	अनुकार	२८१	१७
अद्भुत	{ १३०	१८८	अर्धोऽंशनीन	२२५	६०	अनुक्रम	१७५	३७
अद्भुत	३५५	२१	अर्धोऽंशनीन	२७०	७९	अनुक्रोश	४५	१८
अद्भुत	५०	१	अर्धोऽंशनीन	१५	१	अनुग	२६९	७८
अर्धोऽंशमागव ...	१००	८८	अर्धोऽंशनीन	{ ५२	४	अनुग्रह	२८०	१३
अधिकदि	२५५	११	अर्धोऽंशनीन	{ ३०५	८१	अनुचर	१९७	७१
अधिकान्न	१९५	६३	अर्धोऽंशनीन	{ ६७	२	अनुज	१४१	४३
अधिकार	१८७	३१	अर्धोऽंशनीन	{ १००	९२	अनुजीविन्	१८२	९
अधिकृत	१८१	६	अर्धोऽंशनीन	{ १०५	११२	अनुतर्षण	२४९	४३
अधिकृत	२६२	४२	अर्धोऽंशनीन	{ ११०	१३६	अनुताप	{ ४७	२५
अधिकृत	७९	७	अर्धोऽंशनीन	{ ११६	१५८	अनुताप	{ ३२०	१४७
अधिप	२५४	११	अर्धोऽंशनीन	६	२७	अनुत्तम	२६५	५७
अधिपात्र	१९५	६३	अर्धोऽंशनीन	२७०	७९	अनुत्तर	३३१	१८९
अधिभू	२५४	११	अर्धोऽंशनीन	३२०	१४९	अनुनय	३५४	१८
अधिरोहिणी ...	७६	१८	अर्धोऽंशनीन	३९	२०	अनुपद	२६९	७८
अधिवासन ...	१६४	१३४	अर्धोऽंशनीन	१२	५७	अनुपदीना	२४६	३१
अधिपिशा	१३२	७	अर्धोऽंशनीन	४८	३०	अनुपमा	१६	४
अधिभयणी ...	२१७	२९	अर्धोऽंशनीन	१४	६९	अनुप्लव	१९७	७१
अधिष्ठान	३१४	१२५	अर्धोऽंशनीन	२६५	५६	अनुप्लव	३०९	९८
अधीन	२५६	१६	अर्धोऽंशनीन	२६५	५७	अनुबोध	१६१	१२२
अधीर	२५८	२६	अर्धोऽंशनीन	१९३	५२	अनुभव	२८३	२७
अधीवर	१८०	२	अर्धोऽंशनीन	१३२	८	अनुभाव	{ ४६	२१
अधुना	३५५	२३	अर्धोऽंशनीन	३२२	१५७	अनुभाव	{ ३३५	२०८
			अर्धोऽंशनीन	४६	२२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनुमति	२४	८	अन्तावसायिन् ...	२४१	१०	अपत्य	१३७	२८
अनुयोग	३७	१०	अन्तिक	२६७	६७	अपत्रपा	४६	२३
अनुरोध	१८३	१२	अन्तिकतम ...	२६८	६८	अपत्रपिण्डु	२५८	२८
अनुलाप	३८	१६	अन्तिकौ	४४	१५	अपथ	७१	१७
अनुलेपन	३६६	२३	अन्तिका	२१७	२९	अपथिन्	७१	१७
अनुवर्तन	१८३	१२	अन्तेवासिन् ...	{ १६८	११	अपेदान	२७८	३
अनुवाक	३६३	१७		{ २४३	२०	अपदान्तर	२६७	६८
अनुशय	३२०	१४७	अन्त्य	२७०	८१	अपदिश	१६	५
अनुष्ण	२४३	१८	अन्त्र	१४७	६६	अपदेश	{ ४९	३३
अनुहार	२८१	१७	अन्त्रिकौ	२१७	२९		{ ३३७	२१५
अनूक	२८९	१३	अन्त्रुक	१९०	४१	अपध्वस्त	२६१	३९
अनूचान	१६८	१०	अन्त्रु	१९०	४१	अपध्वस्त	२७३	९४
अनूक	२६७	६५	अन्त्र	{ १४६	६१	अपभ्रंश	३४	२
अनूप	६९	१०		{ ३१०	१०२	अपचान	२०७	१११
अनूरु	२१	३२	अन्धकरिपु	८	३६	अपर	१८९	४०
अनुसु	२६३	४६	अन्धकार	५१	३	अपरस्पर	२७७	१
अनुत	{ ३९	२१	अन्धतमस	५१	३	अपराजिता	{ १०३	१०४
	{ २०९	२	अन्धसु	२२२	४८		{ ११३	१४९
अनेकप	१८८	३४	अन्धु	६१	२६	अपराद्धृषक ...	१९६	६८
अनेकमूर्क	२६१	३८	अन्ध	{ २२२	४८	अपराध	१८६	२६
अनेहसु	२२	१		{ २७६	१११	अपरासु	२३	३
अनोकह	८०	५	अन्य	२७०	८२	अपरेद्युसु	३५५	२०
अन्त	{ २०७	११६	अन्यतर	२७०	८२	अपर्णा	९	३९
	{ २७०	८१	अन्यतरेद्युसु ...	३५५	२१	अपलाप	३८	१७
अन्तःपुर	७५	११	अन्येद्युसु	३५५	२१	अपवर्ग	३१	७
अन्तक	१३	६२	अन्वक्ष	२६९	७८	अपवर्जन	१७३	३०
अन्तर	३२९	१८६	अन्वक्ष	२६९	७८	अपवाद	{ ३७	१३
अन्तरा	३५१	१०	अन्वय	१६५	१		{ ३०७	८८
अन्तराभवसरथ	३१६	१३२	अन्वयाय	१६५	१	अपवारण	{ १८	१२
अन्तराय	२८१	१९	अन्वाहार्य	१७३	३१		{ ३१४	१२४
अन्तराक	१७	६	अन्विष्ट	२७५	१०५	अपसान्द्र	३४	२
अन्तरिक्ष	१५	१	अन्वीक्षण	२८४	३०	अपधु	२७१	८४
अन्तरीप	५६	८	अन्वेषण	२८४	३०	अपसद	२४२	१६
अन्तरीय	१५९	११७	अन्वेषणा	१७३	३२	अपसर्प	१८३	१३
अन्तरे	३५१	१०	अन्वेषित	२७५	१०५	अपसन्ध	२७१	८४
अन्तरेण	{ ३४९	३	अप् (आप) ...	५५	३	अपस्कर	१९३	५५
	{ ३५१	१०	अपकारगी	३७	१४	अपज्ञात	२५६	१९
अन्तर्गत	२७१	८६	अपक्रम	२०७	१११	अपहार	२८१	१६
अन्तर्गतक	९७	७४	अपघन	१४८	७०	अपापति	५४	२
अन्तर्धा	१८	१२	अपघय	२८१	१६	अपाङ्ग	{ १५४	९४
अन्तर्धि	१८	१२	अपघायित	२७४	१०१		{ २९२	२१
अन्तर्द्धार	७५	१४	अपघित	२७४	१०१	अपांघी	१६	१
अन्तर्मनस्	२५४	८	अपघिति	{ १७४	३५	अपान	{ १४	६७
अन्तर्बन्धी	१३६	२२		{ ३०२	६७		{ १४९	७३
अन्तर्बाणि	२५३	६	अपेदान्तर	२६७	६८	अपामार्ग	१००	८८
अन्तर्वासिन् ...	१६८	११	अपटु	१४५	५८	अपावृत	२५५	१५
अन्तर्बन्धक ...	१८२	८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अपासन	२०७	११३	अभिजात	३०५	८१	अभीक	२५७	२४
अपि	३४६	२४८	अभिज्ञ	२५३	४	अभीक्ष्णम्	{ ३४९ १ ३५२ ९१	
अपिधान	१८	१३	अमितसू	{ २६७ ६७ ३४८ २५४		अभीप्सित	{ २६५ ५३ २७६ ११२	
अपिनद्ध	१९६	६५	अभिधान	३६	८	अभीरै	२२४	५७
अपूप	२२२	४८	अभिध्या	४६	२४	अभीरु	१०२	१००
अपोगण्ड	१४२	४६	अभिनय	४५	१६	अभीरूपत्री	१०२	१०१
अप्पति	१३	६४	अभिनय	२६९	७७	अभीषङ्ग	२७८	६
अप्पित्त	१२	५९	अभिनवोन्निद्ध ...	८०	४	अभीषु	३३७	२१९
अप्रकाण्ड	८१	९	अभिनिर्मुक्त ...	१७९	५५	अभीष्ट	२६५	५३
अप्रगुण	२६८	७२	अभिनिर्माण ...	२०३	९५	अभ्यग्र	२६७	६७
अप्रत्यक्ष	२७०	७९	अभिनीत	{ १८६ २४ ३०५ ८०		अभ्यन्तर	१७	६
अप्रधान	२६६	६०	अभिपक्ष	३१५	१२८	अभ्यमित	१४५	५८
अप्रहृत	६८	५	अभिप्राय	२८२	२०	अभ्यमित्रीण ...	१९८	७५
अप्राप्त्य	२६६	६०	अभिभूत	२६१	४०	अभ्यमित्रीय ...	१९८	७५
अप्सरसू	{ ४ ११ ५५		अभिभूत	३३६	२१३	अभ्यमिभ्य	१९८	७५
अफल	८१	७	अभिभूत	३३६	२१३	अभ्यर्ण	२६७	६७
अवद	३९	२०	अभिर्मेदै	२०६	१०५	अभ्यर्हित	३०६	८३
अवदमुखा	२६०	३६	अभिमान	{ ४६ २२ ३११ ११०		अभ्यवकर्षण ...	२८१	१७
अवन्तर्व	८१	६	अभिर्षोति	१८२	११	अभ्यवस्कन्दन...	२०६	११०
अवला	१३१	२	अभिर्षोतिन् ...	१८२	११	अभ्यवहृत	२७६	१११
अवाध	२७०	८३	अभियोग	२८०	१३	अभ्याख्यान ...	३७	१०
अज्ञ	{ १८ १४ २९५ ३२		अभिरूप	३१६	१३१	अभ्यागम	२०६	१०५
अज्ञयोनि	५	१७	अभिरूपा	२८२	२४	अभ्यागारिक ...	२५५	१२
अब्द	{ २७ २० ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	४७	२८	अभ्यादान	२८३	२६
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२५७	२२	अभ्यान्त	१४५	५८
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२५८	२८	अभ्यामर्द	२०६	१०५
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१७६	४१	अभ्यास	२६७	६७
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२७९	६	अभ्यासै	२६७	६७
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१६२	४३	अभ्यासादन ...	२०६	११०
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१७३	३२	अभ्युत्थान	१७४	३४
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	३७	११	अभ्युदित	१७९	५५
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२७८	६	अभ्युपगम	३१	५
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२९२	२४	अभ्युपपत्ति ...	२८०	१३
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१७७	४७	अभ्युष	२२२	४७
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२४९	४२	अभ्युष	२२२	४७
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१७३	३१	अभ्युषै	२२२	४७
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२१९	२९	अब्ज	{ १५ १ १७ ६	
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२०३	९५	अब्जक	२३५	१००
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२७६	११०	अब्जपुष्प	८६	३०
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२०५	१०५	अब्जमातङ्ग	१०	४९
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	१३३	१०	अब्जमु	१६	४
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२८१	१७	अब्जमुबल्लभ ...	१०	४९
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	३२५	१६८	अब्जि	५७	१३
अब्द	{ ३०७ ८८ ३२० १४६		अभिरूपा	२७५	१०७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अभ्रिय	१७	८	अम्बुवेतस	८७	३०	अरिष्टमुष्टी ...	२६२	४४
अँभी	५७	१३	अम्बुसरण	५७	११	अरुण	२१	२९
अभ्रेष	१८६	२४	अम्बुहृत	३९	२०		२१	३२
अमत्र	२१८	३३	अम्भस्	५५	४		३३	१५
अमर	३	७	अम्भोरुह	६४	४१	अरुणा	२९८	४८
अमरावती	१०	४८	अम्भय	५५	५		१०२	९९
अमर्त्य	८	३	अम्रौतक	८६	२७	अरुमुद	२७०	८३
अमर्ष	४७	२६	अम्ल	३२	९	अरुणकर	८९	४२
अमर्षण	२५९	३२	अम्ललोणिका ...	१११	१४०		३३०	१८८
अमली	१०८	१२७	अम्ललोलिका ..	१११	१४०	अरुस्	१४४	५४
अमा	३४६	२४९	अम्लवेतस	१११	१४१	अरोक	२७४	१००
अमांस	१४१	४४	अम्लान	९७	७३	अर्क	२१	२९
अमात्य	१८१	४	अम्लिका	९०	४३		२८७	४
अमानस्य	५४	३	अय	२९	२७	अर्कपर्ण	९८	८१
अमामासी	२४	८	अयन	२५	३३	अर्कबन्धु	४	१५
अमावसी	२४	८		७१	१५	अर्काङ्ग	९८	८०
अमावस्या	२४	८	अयस्	२३५	९८	अर्गल	७६	१७
अमावासी	२४	८	अयःप्रतिमा ...	२४७	३५	अर्गलौ	७६	१७
अमावास्या	२४	८	अयाचित	२०९	३	अर्घ	२९३	२७
अभिन्न	१८२	११	अयि	३५४	१८	अर्घ्य	१७३	३३
अमुत्र	३५१	८	अयोध	२१६	२५	अर्घा	१७४	३५
अमृणाल	११७	१६४	अयोधन	२९६	३६		२४७	३६
अमृत	११	५१	अर	१४	६८	अर्धित	२७४	१०१
	३१	६	अरग्वैद्य	८५	२३		३०६	८५
	५५	३	अरघट्ट	३६४	१८	अर्धिस	१२	६०
	१७२	२८	अरैदु	९३	५७		३४०	२२९
	२०९	३	अरणि	१७०	१९	अर्जक	९८	८०
अमृता	३०४	७५	अरण्य	७९	१	अर्जुन	३३	१३
	९३	५८		३६५	२२		९०	४५
	९३	५९	अरण्यानी	७९	१	अर्जनी	११८	१६७
	९९	८२	अरति	१५२	८६		२२७	६७
	९९	८२	अरर	७६	१७	अर्णव	५४	१
अमृतान्धस् ...	३	८	अरलु	९३	५७		३००	५७
अमोघा	९२	५४	अरविन्द	६४	३९	अर्णस्	५५	४
अम्बर	१०३	१०६	अराति	१८२	११	अर्तन	२८४	३२
	१५	१	अराळ	२६८	७१	अर्ति	३०२	६७
अम्बरीष	२१७	३०	अरि	१८२	१०	अर्थ	२३३	९०
अम्बष्ठ	२३९	२	अरित्र	५७	१३		३०६	८५
अम्बुष्टा	९६	७१	अरिमेद	९१	५०	अर्थना	१७३	३२
	९९	८४		७४	८		२७९	६
	१११	१४०	अरिष्ट	८७	३१	अर्थप्रयोग	२०९	४
अम्बा	४४	१४		९४	६२	अर्थशास्त्र	३५	५
अम्बिका	९	३९		११३	१४८	अर्थिन्	१८२	९
अम्बु	५५	४		२२३	५३		२६४	४९
अम्बुकणा	१७	११	अरिष्ट	१२४	२०	अर्थ्य	२३६	१०४
अम्बुज	९३	६१		२९६	३५		३२३	१५९
अम्बुवृक्ष	१७	७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अर्चना	२७९	६	अकञ्जर	२१७	३१	अवतमस	५१	३
अर्चनि	३६४	१९	अलं	३४७	२५१	अवतोका	२२७	६९
अर्चित	२७४	९७	अलं	३५२	११	अवदक्ष	२४८	४०
अर्ध	{ १८ १६		अलकं	{ ९८ ८१		अवदात	{ ३३ १३	
अर्ध	{ १८ १६		अलकं	{ २४३ २२		अवदान	{ ३०५ ८०	
अर्धचन्द्रा	१०४	१०९	अलवाल	६१	२९	अवदान	२७८	३
अर्धनाव	५८	१४	अलस	२४३	१८	अवदाह	११७	१६५
अर्धरात्र	२४	६	अलात	२१७	३०	अवधारण	२१२	१२
अर्धर्ष	३७०	३२	अलाव	११५	१५६	अवदीर्घ	२७२	८९
अर्धहार	१५७	१०६	अलाम्ब	११५	१५६	अवद्य	२६५	५४
अर्धोदक	१६०	११९	अलि	१२२	१४	अवधारण	३२७	१७७
अर्धुव	{ ३६४ ३७०	{ १९ ३३	अलि	{ १२७ ३२२	{ २९ १९७	अवधि	३०९	९९
अर्भक	१२९	३८	अलिक	१५४	९२	अवधौ	३९	२०
अर्म	३७१	३४	अलिअरै	२१७	३१	अवध्वस्त	२७३	९४
अर्य	{ २०८ ३२०	{ १ १४६	अलिन्	१२७	२९	अवन	२७८	४
अर्यमन्	२१	२८	अलिन्द्	७५	१२	अवनत	२६८	७०
अर्या	१३४	१४	अलीकै	१५४	९२	अवनाट	१४२	४५
अर्याणी	१३४	१४	अलीक	२८९	१२	अवनाथ	२८३	२७
अर्या	१३४	१५	अलु	२१७	३१	अवनि	६७	३
अर्वन्	२६५	५४	अरूप	२६६	६१	अवनी	६७	३
अर्वन्	१९०	४४	अरूपतनु	१४३	४८	अवन्तिसोम	२१९	३९
अर्वाक्	{ ५६ ३५३	{ ८ १६	अरूपमारिच	११०	१३६	अवन्व	८१	६
अर्वास्	१४४	५४	अरूपसरस्	६१	२८	अवन्मृथ	१७२	२७
अर्वास	१४६	५९	अस्तिपष्ट	२६६	६२	अवज्रट	१४२	४५
अर्वात्र	११५	१५७	अस्तीयस्	२६६	६२	अवम	२६५	५४
अर्वाङ्गयुत	१४६	५९	अवकर	७६	१८	अवमत	२७५	१०६
अर्हणा	१७४	३५	अवकीर्णिन्	१७९	५४	अवमर्द	२०६	१०९
अर्हित	२७४	१०१	अवकृष्ट	२६१	३९	अवमानना	४६	२३
अलं	२३६	१०३	अवकेशिन्	८१	७	अवमानित	२७५	१०६
अलकं	२४३	३२	अवक्रय	२२९	७१	अवयव	१४८	७०
अलक	१५५	९६	अवगणित	२७५	१०६	अवर	१८९	४०
अलका	१५	७४	अवगत	२७६	१०८	अवरज	१४१	४३
अलक्त	१६१	१२५	अवगीत	{ २७३ ३०५	{ ९३ ७८	अवरति	२८५	३८
अलक्ष्मी	५३	२	अवग्रह	{ १७ १८९	{ ११ ३८	अवरवर्ण	२३८	१
अलगद्	५१	५	अवग्राह	१७	११	अवरीण	२७३	९४
अलगद्	५१	५	अवगृणित	२७३	९४	अवरोध	७५	१२
अलंकरिष्णु	{ १५६ २५९	{ १०० २९	अवज्ञा	४६	२३	अवरोधन	७५	११
अलंकर्	१५६	१००	अवज्ञात	२७५	१०६	अवरोह	८२	११
अलंकर्माण	२५६	१८	अवट	५१	२	अवर्ण	३७	१३
अलंकार	१५६	१०१	अवटि	५१	२	अवलक्ष	३३	१३
अलंकृत	१५६	१००	अवटीट	१४२	४५	अवलम्ब	१५१	७९
अलंक्रिया	१५६	१०१	अवटु	१५३	८८	अवलम्बित	३१०	१०३
			अवतंस	३३९	२२६	अवलगुज	१०१	९५
						अवर्षाव	१८६	२५
						अववाव	३०७	८८
						अववयम्	३५३	१६
						अवव्याव	१९	१८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवष्टब्ध	३१०	१०४	अशिन्धी	१३३	११	असिधेनुका	२०२	९२
अवसर	२८२	२४	अशुभ	३३६	२३	असिपुत्री	२०२	९२
अवसान	२८५	३९	अशेष	२६७	६५	असिहेति	१९७	७०
अवसित	{ ७३ ४ २७४ ९८ २७६ १०८		अशोक	९४	६४	असु	२०८	११९
अवस्कर	{ १४८ ६७ ३२५ १६७		अशोकरोहिणी	९९	८५	असुधारण	२०८	११९
अवस्था	२९	२९	अशोकौ	९९	८५	असुर	४	१२
अवहार	५९	२१	अश्मगर्भ	२३३	९२	असूर्क्षण	४६	२३
अवहित्था	४९	३४	अश्मज	२३६	१०४	असूया	४७	२४
अवहेकन	४६	३३	अश्मन्	७८	४	असृग्वारौ	१४६	६२
अवाक्	{ २६० ३३ २२५ १३		अश्मन्त	२१७	२९	असृघरा	१४६	६२
अवाक्पुष्पी	११४	१५२	अश्मपुष्प	१०७	१२२	असृज्	१४७	६४
अवाग्र	२६८	७०	अश्मरी	१४५	५६	असेचनकै	२६४	५३
अवापी	१६	१	अश्मसार	२३५	९८	असौम्यस्वर	२६१	३७
अवाप्य	३९	२१	अश्रै	१५४	९३	अस्त	{ ७७ २ १७१ ८७	
अवार	५६	८	अश्रपै	१३	६२	अस्तम्	३५३	१७
अवासस्	२६१	३९	अश्रान्त	१४	६९	अस्ति	३५४	१८
अवि	{ १३६ २० ३३४ २०६		अश्रि	२०३	९३	अस्तु	३५२	१३
अविज्ञ	९५	६७	अश्री	१०३	९३	अस्त्र	२००	८२
अवित	२७५	१०६	अश्रु	१५४	९३	अस्थि	१४८	६८
अविर्द्वर्णी	९९	८४	अश्रीक	३९	१९	अस्थिर	२६२	४३
अविद्या	३१	७	अश्रु	१५४	९३	अस्फुटवाच्	२६०	३७
अविनीत	२५७	२३	अश्रु	१५४	९३	अस्र	{ २२ ३३ १४७ ६४ १५४ ९३ ३२४ १६४	
अविरत	१४	६९	अश्रु	१५४	९३	अस्रप	३३	६२
अविकल्मष	२७०	८३	अश्रु	१५४	९३	अस्रु	१५४	९३
अविकल्मषत	{ १४ ६८ २७० ८३		अश्रु	१५४	९३	अस्वच्छन्द	२५६	१६
अविस्पष्ट	३९	२१	अश्रु	१५४	९३	अस्वप्न	३	८
अवी	१३६	२०	अश्रु	१५४	९३	अस्वर	२६१	३७
अवीधि	५३	१	अश्रु	१५४	९३	अस्वाध्याय	१७९	५४
अवीरा	१३३	११	अश्रु	१५४	९३	अहंयु	२६४	५०
अवेक्षा	२८३	२८	अश्रु	१५४	९३	अहंकार	४६	२२
अव्यक्त	३०१	६१	अश्रु	१५४	९३	अहंकारवान्	२६४	५०
अव्यक्तराग	३३	१५	अश्रु	१५४	९३	अहन्	२३	२
अव्यग्रा	९९	८६	अश्रु	१५४	९३	अहमहमिका	२०५	१०१
अव्यथा	{ ९३ ५९ ११२ १४६		अश्रु	१५४	९३	अहपूर्विका	२०५	१००
अव्यय	३७१	३४	अश्रु	१५४	९३	अहमति	३१	७
अव्यवहित	२६७	६८	अश्रु	१५४	९३	अहर्पति	२१	३०
अक्षनाया	२२४	५४	अश्रु	१५४	९३	अहर्ष	२३	२
अक्षनायित	२५७	२०	अश्रु	१५४	९३	अहस्कर	२१	२८
अक्षनि	१०	५०	अश्रु	१५४	९३	अहह	३४८	२५६
अक्षित	२७६	१११	अश्रु	१५४	९३	अहार्य	७७	१
			अश्रु	१५४	९३	अहि	{ ५१ ६ ३४२ २३७	
			अश्रु	१५४	९३	अहित	१८२	११

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अहितुष्टिक ...	५३	११	आँगार.....	७३	५	आतपत्र	१८८	३२
अहिभय	१८७	३०	आगू	३१	५	आतर	५७	११
अहिभुज	२९४	३०	आग्नीध्र	१७०	१७	आतापिन्	१२५	२१
अहेरु	१०२	१०१	आग्रहायणिक...	२६	१४	आतिथेय	१७४	३३
अहो	३५१	९	आग्रहायणी ...	२०	२३	आतिथ्य	१७४	३३
अहोरात्र	२५	१२	आक्	३४२	२३८	आतुर	१४५	५८
अन्हाय	३४९	२	आक्त्रिक	४५	१६	आतोद्य	४२	५
			आक्त्रित	२०	२४	आँत्तगन्ध	२६१	४०
			आचमन	१७४	३६	आत्तगर्व	२६१	४०
			आचाम	२२२	४९	आत्मगुप्ता	९९	८६
			आचार्य	१६७	७	आत्मघोष	१२४	२०
			आचार्या	१३४	१४	आत्मज	१३७	२७
			आचार्यानी ...	१३४	१५	आत्मन्	२९	२९
			आधित	२३२	८७		३११	१०९
			आष्ठादन.....	१८	१३	आत्मभू	५	१६
				१५९	११५		६	२७
			आष्णुरितक ...	४९	३४	आत्मम्मरि ...	२५७	२१
			आष्ठादन.....	२४४	२३	आत्रेयी	१३६	२०
			आजक.....	२२९	७७	आथर्वण	२८६	४३
			आजानेय	१९०	४४	आदर्श.....	१६५	१४०
			आजि	२०६	१०६	आदि	२७०	८०
				२९५	३२	आधिकारण ...	२९	२८
			आजीव	२०९	१	आदितेय	३	८
			आजू	५४	३		३	८
			आज्ञा	१८६	२६	आदित्य	३	१०
			आज्य	२२३	५२		२१	२८
			आटि	१२५	२५	आदीनय	२८३	२९
			आँटी	१२५	२५	आहत	३०६	८५
			आढम्बर	२०६	१०८	आघ	२७०	८०
				३२५	१६७	आघमापक ...	२३१	८५
			आदि	१२५	२५	आघून	२५७	२१
			आँदी	१२५	२५	आघोत	२८७	३
			आढक	२३२	८८	आधार.....	६१	२९
			आढकिक	२११	१०	आधि	४७	२८
			आढकी	१०९	१३०		३०९	९७
				३५९	७	आधूत.....	२७१	८७
			आढ्य	२५४	१०	आघोरण	१९४	५९
			आणक	२६५	५४	आध्यान	४७	२९
			आणवीन	२१०	७	आनक	४२	६
			आतङ्क	२८९	१०		२८७	३
			आतञ्जन	३१२	११५	आनकदुन्दुभि...	६	२३
			आततायिन् ...	१२५	२१	आनत	२६८	७०
			आततायिन् ...	२६२	४४	आनद.....	४१	४
			आतप	२२	३४	आनन	१५३	८९
				३६५	२०	आनन्द	२८	२५
						आनन्दधु	२८	२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमन्वन्	२७९	७	आमगन्धिन् ...	३२	१२	आरेवत	८५	२४
आनर्त	३०२	६३	आमनस्य	५४	३	आरोग्य	१४३	५०
आनाय	५८	१६	आमर्षण	२७९	७	आरोह	{ १५९ ११४	
आनाय्य	१७१	२१	आमय	१४३	५१	आरोह	{ ३४२ २३७	
आनाह	१४४	५५	आमयायिन् ...	१४५	५८	आरोहण	७६	१८
आनाह	१५९	११४	आमलक	३७१	३३	आर्तगल	९७	७४
आनुपूर्व	१७५	३७	आमलकी	९३	५७	आर्तव	१३६	२१
आनुपूर्वी	१७५	३७	आमिक्षा	१७१	२३	आर्ति	३००	६७
आनुपूर्व्य	१७५	३७	आमिष	{ १४७ ६३		आर्द्र	२७५	१०५
आँझ	१४७	६६	आमिष	{ ३३८ २२२		आर्द्रक	२१९	३७
आम्बसिक	२१६	२८	आमिषाशिन् ...	२५६	१९	आर्य	{ १६६ ३	
आम्बीक्षिकी ...	३५	५	आमुक्त	१९६	६५	आर्या	{ ४४ १४	
आपक	२२२	४७	आमुक्त	२८	२४	आर्या	९	४०
आपगा	६२	३०	आमोद	{ ३२ ३०७		आर्यावर्त	६९	८
आपण	७२	२	आमोदिन्	३२	११	आर्यभ्य	२२६	६२
आपणिक	२२९	७८	आमोदिन्	३४	३	आल	२३६	१०३
आपव्याप्त	२६२	४२	आम्नाय	{ २७९ ७		आलम्भ	२०७	११५
आपव्	२००	८२	आम्नाय	८७	३३	आलय	७३	५
आपव	२६२	४२	आम्नातक	८६	२७	आलवाळ	६१	२९
आपवसत्वा ...	१३६	२२	आम्नेहित	३७	१२	आँकस	२४३	१८
आपमित्यक ...	२०९	४	आम्नेहित	३७	१२	आलस्य	२४३	१८
आपान	२४९	४३	आम्नेहित	३७	१२	आलान	१८९	४१
आपीड	१६४	१३६	आम्नेहित	३७	१२	आलाप	३८	१५
आपीन	२२८	७३	आम्नेहित	३७	१२	आलौबु	११५	१५६
आपूपिक	{ २१६ २८६	२८ ४०	आम्नेहित	३७	१२	आलौबु	११५	१५६
आह	१८३	१३	आम्नेहित	३७	१२	आलौबु	७०	१४
आप्य	५५	५	आम्नेहित	३७	१२	आलि	{ ८० ४	
आप्य	१०८	१२६	आम्नेहित	३७	१२	आलि	{ १३४ १२	
आप्यायन	३१२	११५	आम्नेहित	३७	१२	आलि	१२२	१४
आप्रच्छन्न	२७९	७	आम्नेहित	३७	१२	आलिङ्ग्य	४२	५
आप्रपद्	१६०	११९	आम्नेहित	३७	१२	आलिन्द	७५	१२
आप्रपदीन	१६०	११९	आम्नेहित	३७	१२	आली	७०	१२
आप्लव	१६०	१२१	आम्नेहित	३७	१२	आली	३३२	१९७
आप्लवतिन् ...	१७६	४३	आम्नेहित	३७	१२	आलीड	२०१	८५
आप्लाव	१६०	१२१	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आबन्ध	२१२	१३	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आबुत्त	४३	१२	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभरण	१५६	१०१	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभाषण	३८	१५	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभास्वर	३	१०	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभीर	२२४	५७	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभीरपल्लि ...	७७	२०	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभीरपल्ली ...	७७	२०	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभीरी	१३४	१३	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभील	५४	४	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१
आभोग	१६४	१३७	आम्नेहित	३७	१२	आलु	२१७	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आविम	९५	६७	आश्विन	२६	१७	आहो	३५०	५
आविद्ध	{ २६८	७१	आश्विनेय	११	५४	आहोपुरुषिका	२०५	१०१
	{ २७१	८७	आश्वीन	१९१	४७	आह्वय	३६	७
आविद्ध	२८५	३६	आषाढ	{ १७७	४६	आह्वा	३६	८
आविध	५८	१४		{ २६	१६	आह्वान	३६	८
आविष्ट	२५४	९	आसक्त	२५४	९	इ		
आविस्	३५२	१२	आसैन	९०	४४	इक्षु	११७	१६३
आवुक	४३	१२		१६५	१३८		१०२	९८
आवुत्त	४३	१२	आसन	{ १८४	१८	इक्षुगन्धा	{ १०३	१०४
औकृत	४३	१२		{ १८९	३९		{ १०४	११०
आवृत्	१७५	३७	आसैनपर्णी	११३	१४९	इक्षुर	१०३	१०४
आवृत्त	२७२	९०	आसना	२८२	२१	इक्ष्वाकु	११५	१५६
आवेगी	११०	१३७	आसन्दी	३५९	९	इक्ष्वा	{ २८०	१५
आवेशन	७४	७	आसन्न	२६७	६६		{ २६९	७४
आवेशिक	१७४	३४	आसव	२४९	४२	इक्ष्वा	२८०	१५
आशंसितु	२५८	२७	आसादित	२७५	१०४	इक्षित	२८०	१५
आशंसु	२५८	२७	आसार	{ १७	११	इक्षुदी	९०	४६
आशय	२८०	११		{ २०३	९६	इक्ष्वा	४७	२७
आशय	२८२	२०	आसुरी	२१४	१९	इक्ष्वावती	१३३	९
आशर	१३	६२	आसेचनक	२६४	५३	इक्ष्वा	९६	६१
आशा	{ १६	१	आस्कन्दन	२०५	१०४	इक्ष्वालील	१६८	८
	{ ३३७	२१५	आस्कन्दित	१९२	४८	इक्ष्वा	२२६	६२
आशितकधीन	२२५	५९	आस्तरण	१९०	४२	इक्ष्वा	२९७	४२
आशिर	१३	६२	आस्था	३०७	८७		२४२	१६
आशीर्विष	५२	७	आस्थान	१६९	१५	इक्ष्वा	{ २७०	८२
आशीर्विष	५२	७	आस्थानी	१६९	१५		{ ३३१	१९१
आशीस्	३४०	२२७	आस्थद	३०८	९३	इक्ष्वा	३५५	२१
आशु	{ १४	६८	आस्फोट	९८	८०	इक्ष्वा	३४५	२४४
	{ २१३	१५	आस्फोटनी	२४७	३४	इक्ष्वा	१६९	१२
आशुग	{ १३	६५	आस्फोटा	{ ९६	७०	इक्ष्वा	३५	४
	{ २०१	८६		{ १०३	१०४	इक्ष्वा	२२६	६२
	{ २९१	१९	आस्फोत	९८	८०	इक्ष्वा	१३३	१०
आशुवीहि	२१३	१५	आस्फोता	९६	७०	इक्ष्वा	३५५	२३
आशुशुक्लि	१२	५८	आस्फोता	१०३	१०४	इक्ष्वा	८२	१३
आश्वर्य	४५	१९	आस्थ	१५३	८९	इक्ष्वा	३१२	१११
आश्रम	१६६	४	आस्था	२८२	२१	इक्ष्वा	७	२९
आश्रय	{ १८४	१८	आश्व	२८३	२९	इक्ष्वा	६३	३७
	{ २८०	११	आहत	{ ३९	२१	इक्ष्वा	१०२	१००
आश्रयाश	१२	५७		{ २७२	८८	इक्ष्वा	१८	१३
आश्रय	{ ३१	५	आहतलक्षण	२५४	१०	इक्ष्वा	९	४४
	{ २५८	२४	आहव	२०६	१०५	इक्ष्वा	{ १६	२
आश्रय	२८३	२९	आहवनीय	१७०	१९	इक्ष्वा	९०	४५
आश्रुत	२७६	१०८	आहार	२२४	५६	इक्ष्वा	९५	६७
आश्व	१९१	४८	आहाव	६०	२६	इक्ष्वा	११५	१५६
आश्वर्य	८४	१८	आहितलक्षण	२५४	१०	इक्ष्वा	९५	६८
आश्वयुज	३६	१७	आहेय	५२	९	इक्ष्वा		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हन्द्रसुरिस ...	९५	६८	ईर्वाह ...	१५५	१५५	उच्छिन्नत ...	२६८	७०
हन्द्राणिका ...	९५	६८	ईर्वाह ...	१५५	१५५	उच्छिन्नत ...	२०६	८४
हन्द्राणी ...	१०	४८	ईर्वाह ...	४७	२४	उज्जासन ...	२०७	११५
हन्द्रायुध ...	१७	१०	ईर्वाह ...	२०२	९१	उज्ज्वल ...	४५	१७
हन्द्रारि ...	४	१२	ईर्वाह ...	२७६	१०९	उज्ज्वल ...	२०९	२
हन्द्रावरज ...	५	२०	ईर्वाह ...	२०२	९१	उज्ज्वल ...	२०९	२
हन्द्रिय ...	३१	८	ईर्वाह ...	३	१६	उज्ज्वल ...	१९	२१
हन्द्रियार्थ ...	३१	८	ईर्वाह ...	२१२	१४	उज्ज्वल ...	५७	११
हन्धन ...	८२	१३	ईर्वाह ...	७	३२	उज्ज्वल ...	८५	२२
हन्धक ...	२०	२३	ईर्वाह ...	२५४	१०	उज्ज्वल ...	१२९	३७
हभ ...	१८८	३५	ईर्वाह ...	७	३२	उज्ज्वल ...	२७४	१०१
हभ्य ...	२५४	१०	ईर्वाह ...	२५४	१०	उज्ज्वल ...	३४४	२४२
हरणी ...	३००	५६	ईर्वाह ...	८	३८	उज्ज्वल ...	३५०	५
हरम्मद ...	१७	१०	ईर्वाह ...	८	३८	उज्ज्वल ...	३५०	५
हरा ...	२४७	४०	ईर्वाह ...	३५१	८	उज्ज्वल ...	२५४	८
हरा ...	३२७	१७५	ईर्वाह ...	३३	११	उज्ज्वल ...	११०	१३४
ईर्वाह ...	११५	१५५	ईर्वाह ...	२१२	१४	उज्ज्वल ...	२५७	२३
हला ...	२९७	४२	ईर्वाह ...	१८९	३८	उज्ज्वल ...	४७	२९
हली ...	२०२	९१	ईर्वाह ...	२४६	३३	उज्ज्वल ...	१३०	४२
हल्लकाः ...	२०	२३	ईर्वाह ...	१८९	३८	उज्ज्वल ...	२८०	११
हल ...	३५१	९	ईर्वाह ...	४७	२७	उज्ज्वल ...	४७	२९
हल ...	२६	१७	ईर्वाह ...	१२०	७	उज्ज्वल ...	२८५	३६
हलिका ...	१८९	३८	ईर्वाह ...	३५४	१८	उज्ज्वल ...	१२५	२३
हलिका ...	२४६	३३	ईर्वाह ...	२७५	१०७	उज्ज्वल ...	२७५	१०५
हलीका ...	१८९	३८	ईर्वाह ...	३४	१	उज्ज्वल ...	३३९	२२६
हलीका ...	२४६	३३	ईर्वाह ...	३९९	३०	उज्ज्वल ...	१४७	६३
हलु ...	२०१	८७	ईर्वाह ...	२२५	५९	उज्ज्वल ...	२६५	५७
हलुधि ...	२०१	८८	ईर्वाह ...	२१७	३१	उज्ज्वल ...	२१०	५
हल ...	१७२	२८	ईर्वाह ...	२२१	४५	उज्ज्वल ...	१३१	४
हल ...	२२४	५७	ईर्वाह ...	३५	३४	उज्ज्वल ...	१५४	९५
हलकापय ...	११७	१६५	ईर्वाह ...	८	३४	उज्ज्वल ...	३७	१०
हलगन्ध ...	३२	११	ईर्वाह ...	४६	२०	उज्ज्वल ...	३३१	१८९
हलार्थोद्युक्त ...	१५४	९	ईर्वाह ...	२३९	२	उज्ज्वल ...	१६	२
हल ...	२९६	३८	ईर्वाह ...	१०२	१०२	उज्ज्वल ...	१६०	११७
हलवास ...	२००	८३	ईर्वाह ...	११२	१४५	उज्ज्वल ...	१६०	११८
ई			ईर्वाह ...	२६८	७०	उज्ज्वल ...	३५५	२०
ईक्षण ...	१५४	९३	ईर्वाह ...	११६	१६०	उज्ज्वल ...	५८	१५
ईक्षणिका ...	१३५	२०	ईर्वाह ...	२७०	८३	उज्ज्वल ...	१४१	४१
ईक्षित ...	२७६	११०	ईर्वाह ...	१४८	६७	उज्ज्वल ...	३१३	११७
ईति ...	३०२	६८	ईर्वाह ...	२७०	८३	उज्ज्वल ...	३०६	८४
ईरज ...	३००	५६	ईर्वाह ...	१०	४८	उज्ज्वल ...	२५९	२९
ईरित ...	२७१	८७	ईर्वाह ...	३७	१२	उज्ज्वल ...	२९	३०
ईर्म ...	१४४	५४	ईर्वाह ...	३५३	१७	उज्ज्वल ...	२५९	२९
			ईर्वाह ...	८१	१०	उज्ज्वल ...	३०६	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अपक	{ ६३ ३७		अनुम्बर	{ ८५ २२		अद्वासन	२०७	११५
अपकक्षारिवा ...	१०५	११२	अनुम्बरपर्णी ...	११२	१४४	अद्वाह	१७९	५७
अपगत	२०६	१०९	अलुलक	२१६	२५	अद्देश	{ ११८ १६९	
अफुल्ल	८१	७	अलुत	२७३	९७	अद्देश	{ २८० १२	
अरस	७८	५	अलुमनीय	१५८	११२	अम्बुरु	१२२	१२
अस्सर्जन	१७३	२९	अलुठ	१४	७०	अम्बुत	२६८	७०
अस्सव	{ ५० ३८		अलुतृ	१७०	१७	अम्बुतानत	२६८	६९
अस्सादन	९६०	१२१	अलुतार	२८५	३७	अम्बु	३०६	८४
अस्साह	{ ४८ २९		अलुतीथ	३६४	१९	अम्बुय	२८०	१२
अस्साह	{ १८४ १९		अलुती	२७२	८९	अम्बुय	२८०	१२
अस्साहन	३१२	११४	अलुती	२८५	३७	अम्बुय	२८०	१२
अस्साहवर्धन ...	४५	१८	अलुती	२८	२७	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुक	२५४	९	अलुती	२८५	३५	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२७५	१०७	अलुती	२४५	२७	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ८१ १०		अलुती	२८३	२६	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ३०८ ९५		अलुती	१८६	२६	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	३५५	२३	अलुती	८८	३४	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ५५ ४		अलुती	२७३	९५	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ३६५ २२		अलुती	२०७	१११	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१३६	२१	अलुती	५०	३८	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२६८	७०	अलुती	५०	३८	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२८५	३९	अलुती	२१७	२९	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	५४	१	अलुती	२७३	९७	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	३६	७	अलुती	२०९	४	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२२४	५५	अलुती	२१७	२९	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	५४	१	अलुती	२७२	९०	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	६१	२६	अलुती	२१७	२९	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	७७	२	अलुती	२९	३०	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१५०	७७	अलुती	२६४	५१	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१८७	२९	अलुती	२६४	५१	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	७३	४	अलुती	२६४	५१	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२२३	५३	अलुती	२८०	१२	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	३५	४	अलुती	२७२	८९	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१४	६७	अलुती	२८०	११	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ २५४ ८		अलुती	८०	३	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ३३१ १९१		अलुती	३१३	११६	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१८२	१०	अलुती	२५४	९	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	३६	९	अलुती	३७१	३३	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२७२	९५	अलुती	५९	२०	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	२७५	१०७	अलुती	१६०	१२१	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	१६	२	अलुती	२७३	९७	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ ६८ ७		अलुती	१८८	३६	अम्बुय	२८०	१२
अस्तुष्ट	{ १०७ १२२		अलुती	२७३	९७	अम्बुय	२८०	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपधा	३१८	१३९	उपसर्ग्या	२२७	७०	उभय	२१०	७
उपधान	१६४	१३७	उपसर्ग्यक	२१	३२	उरःसूत्रिका ...	१५७	१०४
उपधि	४८	३०	उपस्कर	२१८	३५	उरग	५२	८
उपनाह	४२	७	उपस्थ	१५	७५	उरण	२२९	७६
उपनिधि	२३०	८१	उपस्पर्श	१७४	३६	उरणौक्ष	११३	१४७
उपनिषत्	३०८	९२	उपहार	{ १८७	२८	उरणाल्य	११३	१४७
उपनिष्कर	७१	१८	उपहार	{ ३३१	१९४	उरभ	२२९	७६
उपन्यास	३६	९	उपहार	३२८	१८२	उररी	३४८	२५३
उपपत्ति	१३९	३५	उपांशु	१८६	२३	उररीकृत	२७६	१०८
उपबर्ह	१६४	१३७	उपाकरण	१७६	४१	उरश्छद्	१९६	६४
उपभृत्	१७२	२५	उपाकृत	१७२	२५	उरस्	१५०	७८
उपभोग	२८१	२०	उपालय	{ १७५	३७	उरसिल	१९८	७६
उपमा	{ २४७	३६	उपालय	{ २८४	३३	उरस्य	१३८	२८
उपमा	{ २४८	३८	उपादान	{ २८१	१६	उरस्वान्	१९८	७६
उपमातृ	३२७	१७६	उपादान	{ ३३८	२२२	उरीकृते	२७६	१०८
उपमान	२४७	३६	उपाधि	{ ४७	२८	उरु	२६६	६१
उपयम	१७९	५६	उपाधि	{ २५५	१२	उरुवृक	९१	५१
उपयाम	१७९	५७	उपाध्याय	१६७	७	उर्वरा	६८	४
उपरक	{ २५	१०	उपाध्याया	१३४	१४	उर्वशी	११	५५
उपरक	{ २६२	४३	उपाध्यायानी	१३४	१५	उर्वा	६७	३
उपरक्षण	१८८	३३	उपाध्यायी	{ १३४	१४	उर्वाह	११५	१५५
उपरमे	२८५	३८	उपाध्यायी	{ १३४	१५	उरूप	८१	९
उपराग	२४	९	उपानह	२४६	३१	उल्लूक	१२३	१५
उपराम	२८५	३८	उपाय (चतुष्टय)	१८५	२०	उल्लूकल	२१६	२५
उपरि	३२८	१८३	उपायन	१८७	७८	उल्लूकलक	८७	३४
उपल	७८	४	उपालम्भ	३७	१४	उल्लूप	२८८	६
उपलब्धार्था	३५	५	उपावृत्त	१९२	५०	उल्लूपिन्	५८	१८
उपलब्धि	३०	१	उपासक	२०१	८८	उल्का	३५९	८
उपलम्भ	२८३	२७	उपासन	१७४	३५	उल्लुमुक	२१७	३०
उपला	३३३	१९८	उपासन	२०१	८६	उल्ब	१४०	३८
उपवन	८०	२	उपासना	१७४	३५	उल्बण	२६०	८१
उपवर्तन	६९	८	उपासित	२७५	१०२	उल्लाघ	१४५	५७
उपबर्ह	१६४	१३७	उपाहित	{ २५	१०	उल्लोच	१६०	१२०
उपवर्त्त	१७५	३८	उपाहित	{ २७२	९२	उल्लोल	५५	६
उपवास	१७५	३८	उपेन्द्र	५	२०	उल्लानस्	२०	२५
उपविषा	१०२	९९	उपोदिका	११५	१५७	उल्लार	११७	१६४
उपवीत	१७८	५०	उपोदीका	११५	१५७	उल्लणा	१०१	९७
उपशाल्य	७७	२०	उपोद्गात	३६	९	उल्लुच	१२	५७
उपशाय	२८४	३२	उसकृष्ट	२११	८	उल्लस्	२३	२
उपश्रुत	२७६	१०९	उभयद्युस्	३५५	२१	उल्बा	२१७	३१
उपसंन्यान	१५९	११७	उभयद्युस्	३५५	२१	उषा	३५४	१८
उपसंपन्न	{ १७२	२६	उभयद्युस्	३५५	२१	उषापति	७	२८
उपसर	२८२	२५	उभय	३५४	१८	उषित	२७४	९९
उपसर्ग	२०६	१०९	उभय	३५४	१८	उष्ट्र	२२९	७५
उपसर्जन	२६६	६०	उमा	{ ८	३८	उष्ट्र	{ २७	१९
			उमा	{ २१४	२०	उष्ट्र	{ २४३	१९
			उमापति	८	६३	उष्ट्र	{ ३६६	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उष्णरश्मि	२१	२९	क्र			एकतैर	२७०	८२
उष्णिका	२२२	५०	क्रकथ	२३३	९०	एकतान	२७०	७९
उष्णीष	३३८	२१९	क्रक्ष	१९	२१	एकताळ	४१	३
उष्णोपगम	२७	१९	क्रक्ष	९२	५७	एकदन्त	९	४१
उष्मक	२७	१८	क्रक्षगन्धा	११९	४	एकदा	३५५	२२
उत्त	२२	२३	क्रक्षगन्धिका	११०	१३७	एकधुर	२२६	६५
उत्ता	२२६	६६	क्रक्षगन्धिका	१०४	११०	एकधुरावह ...	२२६	६५
ऊ			क्रक्ष	३५	३	एकधुरीण	२२६	६५
ऊदुम्बरपर्णी ...	११२	१४४	क्रक्षीष	२१८	३२	एकपदी	७१	१५
ऊत	२७४	१०१	क्रक्षीष	२१८	३२	एकपिङ्ग	१५	७३
ऊदुम्बरैपर्णी ...	११२	१४४	क्रक्षु	२६८	७२	एकयष्टिका ...	१५७	१०६
ऊधस्	२२८	७३	क्रक्षुरोहित ...	१७	१०	एकसर्ग	२७०	८०
ऊन	३१५	१२७	क्रक्ष	२०९	३	एकहायनी	२२७	६८
ऊम्	३५४	१८	क्रक्ष	३९	२२	एकाकिन्	२७०	८२
ऊररी	३४८	२५३	क्रक्ष	२०९	२	एकाम्र	२७०	७९
ऊरव्य	२०८	१	क्रक्षीया	२८४	३२	एकाम्र	३३०	१८९
ऊरी	३४८	२५३	क्रक्ष	२७	२०	एकाग्र	२७०	८०
ऊरीकृत	२७६	१०८	क्रक्ष	२५	१३	एकाम्य	१४	७०
ऊरु	१४९	७३	क्रक्ष	३०१	६१	एकाम्य	२२७	६८
ऊरुज	२०८	१	क्रक्षमती	१३६	२१	एकाम्य	२७०	७९
ऊरुपर्वन्	१४९	७२	क्रक्षते	३४९	३	एकाम्यनगत ...	२७०	८०
ऊरुपुष्प	९१	५१	क्रक्षविज्	१७०	१७	एकावली	१५७	१०६
ऊर्ज	२६	१८	क्रक्ष	२१५	२३	एकावली	९८	८१
ऊर्जस्वक	१९८	७५	क्रक्षि	१०५	११२	एकावली	९९	८५
ऊर्जस्विन्	१९८	७५	क्रक्षु	३	८	एव	१४२	४८
ऊर्जनाभ	१२२	१३	क्रक्षुक्षिन्	१०	४७	एवक	२२९	७६
ऊर्जा	२९९	४९	क्रक्षय	१२१	१०	एवगज	११३	१४७
ऊर्जायु	२२९	७६	क्रक्षयकेतु	७	२८	एवमूक	२६१	३८
ऊर्जायु	२३७	१०७	क्रक्षय	४०	१	एवक	७३	४
ऊर्ध्वक	४२	५	क्रक्षय	१०६	११६	एवक	७३	४
ऊर्ध्वक	४२	५	क्रक्षय	२२५	५९	एवक	७३	४
ऊर्ध्वजातु	१४२	४७	क्रक्षय	२६६	५९	एण	१२१	१०
ऊर्ध्वज	१४२	४७	क्रक्षि	१७६	४३	एत	३४	१७
ऊर्ध्वजु	१४२	४७	क्रक्षि	२०१	८९	एतर्हि	३५५	२३
ऊर्ध्वजु	५५	५	क्रक्षि	१२१	१०	एव	८२	१३
ऊर्मि	३७२	३८	क्रक्षि	१२१	१०	एवस्	८२	१३
ऊर्मिका	१५७	१०७	क्रक्षयकेतु	७	२८	एधा	२७९	१०
ऊर्मिमत्	२६८	७१	क्रक्षयगन्धा ...	११०	१३७	एधित	२६९	७६
ऊर्व	२३	२	क्रक्षयगन्धा ...	१००	८७	एनस्	२८	२३
ऊव	६८	४	क्रक्षयगन्धा ...	१०२	१०१	एरण्ड	९१	५१
ऊवज	२१९	३६	ए			एवाँद	११५	१५५
ऊवजा	१०१	९७	एक	२७०	८२	एलगाँज	११३	१४७
ऊवर	६८	५	एक	२७०	८२	एला	१०८	१२५
ऊववत्	६८	५	एकक	२७०	८२	एलापर्णी	१११	१४०
ऊष्मागम	२७	१९	एकगुरु	१६८	१२	एलाबालुक ...	१०७	१२१
ऊह	३०	३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
एवम्	३४६	२४९	औदरिक	२५७	२१	कञ्जर	२६५	५५
	३५१	९	औदुम्बरै	२३४	९७	कञ्जिप्	३५३	१४
एवम्	३५२	१२	औपगावक	२८६	४०	कञ्ज	६९	१०
	३५३	१५	औपयिक	१८६	२४	कञ्जप	१०८	१२८
एवम्	३५३	१६	औपवस्त	१७५	३८	कञ्जपी	५९	२१
एवम्	२४६	३२	औपवस्त	१७५	३८	कञ्जुरा	३१६	१३१
ऐ			औमीन	२१०	७	कञ्जुर	१४४	५३
ऐकागारिक ...	२४४	२४	औरभक	२२९	७७	कञ्जुरा	१४५	५८
ऐकुद	८४	१८	औरस	१३८	२८	कञ्जुरा	१००	९२
ऐण	१२०	८	औरस्य	१३८	२८	कञ्जुक	५२	९
ऐणेय	१२०	८	और्ध्वदेहिक ...	१७३	३०	कञ्जुक	१९५	६३
ऐतिहा	१६९	१२	और्ध्वदेहिकै ...	१७३	३०	कञ्जुकिन्	१८२	८
ऐन्मित्रयक	२७०	७९	और्व	१२	५९		१४९	७४
ऐरावण	१०	४९	औशीर	३२९	१८५	कट	१८९	३७
	१०	४९	औषध	११०	१३५		२१६	२६
ऐरावत	१६	३	औषध	१४३	५०		२९५	३४
	८८	३८	औष्टक	२२९	७७	कटक	७८	५
ऐरावती	१७	९	क			कटमी	११३	१५०
ऐलविक	१५	७३	क	२८८	५	कटम्बरा	९९	८५
ऐलेय	१०७	१२१	क	२८८	५	कटम्बरा	११४	१५३
ऐश्वर्य	८	३८	कंस	२१८	३२	कटम्बरा	९९	८५
ऐषमस्	३५४	२०	कंसाराति	५	२१	कटाक्ष	१५४	९४
ओ			ककुद	३०७	९१	कटाह	३६५	२१
ओकस्	३४१	२३२	ककुभती	१४९	७४	कटि	१४९	७४
	४३	९	ककुन्दरै	१४९	७५	कटि	१५०	७५
ओष	१२९	३९	ककुम्	१६	१	कटिप्रोथ	१५०	७५
	२९३	२७	ककुम्	४२	७	कटिवर्लक	११४	१५४
ओङ्कार	३५	४	ककुम्	९०	४५	कटी	१४९	७४
ओजस्	३४१	२३२	कक्सटै	२६९	७६	कटी	१५०	७५
ओण्डपुष्प	९७	७६	कक्ष	१५०	७९	कटी	३७२	३८
ओतु	१२०	६	कक्ष	३३७	२१८		३२	९
ओदन	२२२	४८	कक्ष्या	१९०	४२	कटु	९९	८५
ओम्	३५२	१२	कक्ष्या	३२२	१५७		३९५	३५
ओष	२७९	९	कक्क	१२३	१६	कटुतुम्बी	११५	१५६
ओषधी	८१	६	कक्क	१२५	२२	कटुरोहिणी ...	९९	८५
ओषधीश	१८	१४	कक्कटक	१९६	६४	कट्रफल	८९	४०
ओष्ठ	१५३	९०	कक्कण	१५७	१०८	कटुङ्ग	९२	५६
औ			कक्कणी	१५८	११०	कठिञ्जर	९८	७९
औक्षक	२२५	६०	कक्कतिका	१६५	१३९	कठिन	२६९	७६
औषिती	३७३	३९	कक्काल	१४८	६९	कठिलक	११४	१५४
औषित्य	३७३	३९	कक्कालक	१६३	१३०	कठोर	३६९	७६
औत्तानपादि ...	१९	२०	ककु	२१४	२०	कडङ्करै	२१५	२२
औत्सुक्य	३४०	२२८	ककु	२१४	२०	कडङ्गर	२१५	२२
औदनिक	२१६	२८	कच	१५५	९५	कडम्ब	२१८	३५

शब्दानुक्रमणिका.

१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कडार	३३	१६	कनिष्ठ	१४१	४३	कफ	१४६	६२
कज	{ २६६	६२	{ २९७	४१	कर्कणि	१५१	८०	
कण	{ २९८	४५	कनिष्ठा	१५१	८२	कफिन्	१४६	६०
कणा	{ १०१	९६	कनीनिका	१५४	९२	कफोणि	१५१	८०
कणिका	{ २१९	३६	कनीयस्	१४१	४३	कबन्ध	{ ५५	४
	{ ९५	६६	कनीयस्	{ २६६	६२	{ २०८	११८	
	{ ३५९	८	कन्था	३५९	९	कबरी	{ १११	१३९
कणिश	२१४	२१	कन्द	{ ११५	१५७	{ १५५	९७	
कण्टक	३७०	३२	{ ३७१	३५	कबरी	{ २२०	४०	
कण्टकफल	९३	६१	कन्दर	७८	६	कबित्य	८४	२१
कण्टकारिका ...	१०१	९३	कन्दराल	{ ८६	२९	कम्	३४६	२४९
कण्टकफल ...	९३	६१	{ ८९	४३	कमठ	५९	२१	
कण्टोलेवीणा ...	२४६	३२	कन्दर्प	६	२६	कमठी	६०	२४
कण्ट	१५३	८८	कन्दर्प	६	२६	कमण्डलु	१७७	४६
कण्टभूषा	१५६	१०४	कन्दर्प	१२१	९	कमन	२५७	२४
कण्डू	१४४	५३	कन्दर्प	१२१	९	कमन्ध	५५	४
कण्डुरा	९९	८६	कन्दु	२१७	३०		{ ५५	३
कण्डू	१४४	५३	कन्दुक	१३५	१३८	कमल	{ ६४	४०
कण्डूया	१४४	५३	कन्धरा	१५३	८८	{ ३३१	१९३	
कण्डूरा	९९	८६	कन्धकाजात ...	१३७	२४	कमला	७	२८
कण्डोल	२१६	२६	कन्ध्या	१३२	८	कमलासन	५	१७
कण्डोलवीणा ...	२४६	३२	कपट	४८	३०	कमलोत्तर	२३७	१०६
कण्डोली	२४६	३२	कपर्द	८	३७	कमितृ	२५७	२३
कण्व	२४९	४२	कपर्दिन्	८	३४	कम्प	५०	३८
कस्तुण	११७	१६६	कपाट	७६	१७	कम्पन	२६९	७४
कथा	३५	६	कपाल	१४८	६८	कम्प	२६९	७४
कदम्बन्	७१	१६	कपालभृत्	८	३४	कम्प	२६९	७४
कदम्ब	८९	४२	कपि	११९	३	कम्बल	{ १५९	११६
कदम्बक	{ १२९	४०	कपिकच्छु	१००	८७	{ ३३१	१९३	
	{ २१३	१७	कपिकच्छु	१००	८७	कम्बलिवाद्यक ...	१९३	५२
कदर	९१	५०	कपित्थ	८४	२१	कम्बि	२१८	३४
कदर्य	२६३	४८	कपिल	३३	१६	कम्बी	२१८	३४
कदल	१०५	११३		{ १६	४	कम्बु	{ ६०	२३
कदली	१०५	११३	कपिला	{ ९४	६३	{ ३१६	१३३	
कदलिन्	१२१	९	{ १०६	१२०	कम्बुग्रीवा	१५३	८८	
कदली	{ १०५	११३	कपिवल्ली	१०१	९७	कम्प	२५७	२४
	{ १२१	९	कपिश	३३	१६		{ २२	३३
कदाचित्	३५०	४	कपीतन	{ ८६	२७	कर	{ १८६	२७
कदुष्ण	२२	३५	{ ८९	४३	कर	{ ३२४	१६३	
कदु	३३	१६	कद्वय	२६५	५४	करक	{ १८	१२
कद्वय	२६०	३७	कपोत	१२३	१४	{ ३७१	३३	
कनक	२३४	९४	कपोतपाणिका ...	७६	१५	करक	{ ९४	६४
कनकाभ्यक्ष ...	१८१	७	कपोताक्षि	१०८	१२९	{ २८८	६	
कनकालुका ...	१८८	३२	कपोल	१५३	९०	करकटक	५९	२१
कनकाह्वय	९८	७७				करका	१८	१२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
करञ	९१	४७	कर्कन्धु	८८	३६	कर्मकार	२५६	१९
करञक	१०८	१२९	कर्कन्धू	८८	३६	कर्मक्षम	२६६	१८
करट	१२४	२०	कर्कराट्ट	१२४	१९	कर्मठ	२५६	१८
करट्ट	२९५	३४	कर्करो	२१७	३१	कर्मण्यस्तुज	१५६	१९
करट्ट	१२४	१९	कर्करेडु	१२४	१९	कर्मण्या	२४८	३८
करण	२३९	२	कर्कस	११३	१४६	कर्मन्	३७१	३४
करण	३००	५४	कर्कस	२६९	७६	कर्मन्दिन्	१७६	४२
करण	३६४	१८	कर्कस	३३७	२१६	कर्मशील	२५६	१८
करतोया	६२	३३	कर्का	११५	१५५	कर्मशूर	२५६	१८
करपत्र	२४७	३५	कर्कुर	११४	१५४	कर्मसन्धि	१८१	४
करपाळ	२०२	८९	कर्कुरक	११०	१३५	कर्मार	११६	१६०
करपाळिका	२०२	९१	कर्ण	१५४	९४	कर्मारि	३४	१७
करभ	१५१	८१	कर्णजलका	१२२	१३	कर्मेन्द्रिय	३१	८
करभूषण	१५७	१०८	कर्णजलकस्	१२२	१३	कर्ष	२३२	८६
करभर्तृक	९५	६७	कर्णजलौका	१२२	१३	कर्षक	२१०	६
करम्ब	२२२	४८	कर्णधार	५७	१२	कर्षकल	९३	५८
करम्भ	२२२	४८	कर्णपूर	३३९	२२६	कर्षु	३३८	२२१
कररुह	१५१	८३	कर्णवेष्टन	१५६	१०३	कल	४१	२
करवाळ	२०२	८९	कर्णिका	१५६	१०३	कलकल	४०	२५
करवाळिका	२०२	९१	कर्णिकार	२९०	१५	कलकल	१८	१७
करवीर	९७	७७	कर्णिकार	९३	६०	कलकल	२८७	४
करसाक्षा	१५१	८२	कर्णीरथ	१९३	५२	कलत्र	३२७	१७८
करशीकर	१८९	३७	कर्णेजप	२६३	४७	कलधौत	३०४	७६
करहाट	६४	४३	कर्तरी	२४७	३४	कलम्ब	२५१	८७
करहाटक	९२	५२	कर्दम	५६	९	कलम्ब	२१८	३५
कराळ	३३४	२०४	कर्पट	१५९	११५	कलभ	१८८	३५
करिगर्जित	२०६	१०७	कर्पट	३७०	३३	कलभ	२१५	२४
करिणी	१८८	३६	कर्पर	१४८	६८	कलम्बी	११५	१५७
करिन्	१८८	३४	कर्पर	१५१	८०	कलरव	१२३	१४
करिपिप्पली	१०१	९७	कर्परांस	३२६	१७५	कलल	१४०	३८
करिणावक	१८८	३५	कर्पराळ	८६	२९	कलविह	१२४	१८
करीर	९७	७७	कर्परी	२३६	१०१	कलश	२१७	३१
करीर	३२६	१७३	कर्पासी	१०५	११६	कलशि	१०१	९३
करीव	२२३	५१	कर्पूर	१६३	१३०	कलशी	१०१	९३
करुण	४५	१७	कर्बुर	१३३	६३	कलशी	२२८	७४
करुणा	४५	१८	कर्बुर	१३३	६३	कलस	२१७	३१
करेडु	१२४	१९	कर्बुर	१३३	६३	कलस	१२५	२३
करणु	२९९	५२	कर्बुर	१३३	६३	कलस	२०५	१०४
करोटि	१४८	६९	कर्बुर	१३३	६३	कलस	१८	१५
कर्क	१९१	४६	कर्बुर	१३३	६३	कला	२५	११
कर्कटक	५९	२१	कर्बुर	१३३	६३	कला	३३२	१९७
कर्कटि	११५	१५५	कर्बुर	१३३	६३	कलाद	२४०	८
कर्कटी	११५	१५५	कर्बुर	१३३	६३	कलानिधि	१८	१४
			कर्बुर	१३३	६३	कलाप	३१५	१२८
			कर्बुर	१३३	६३	कलाव	२१३	१६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दलि	२०५	१०५	कशेरका	१४८	६९	काञ्चि	१५७	१०८
दलिका	३३१	१९३	कश्मल	२०६	१०९	काञ्चिक	२१९	३९
दलिकौकर	९१	४८	कश्य	१९१	४७	काञ्ची	१५७	१०८
दलिङ्ग	९५	६७	कष	२४८	४०	काञ्चिक	२१९	३९
दलिद्रुम	१२३	१६	कष	२६२	४४	काण्ड	२९७	४३
दलिमारक	९३	५८	कष	२४६	३२	काण्डपृष्ठ	१९६	६७
दलिल	९१	४८	कषाय	३२	९	काण्डपृष्ठ	१९६	६७
दलिल	२७१	८५	कषाय	३२१	१५२	काण्डवत्	१९७	६९
दलुष	२८	२३	कष्ट	५४	४	काण्डीर	१९७	६९
दलेवर	५८	१४	कष्ट	२९६	३९	काण्डेशु	१०३	१०४
दलक	१४८	७०	कस्तूरी	१६३	१२९	कातर	२५८	२६
दलक	२९०	१४	कह्लार	६३	३६	कात्यायनी	८	३८
दलक	२७	२१	कह्ल	१२५	२२	कात्यायनी	१३५	१७
दलक	२८	२२	कांस्ताल	४१	४	कादम्ब	१२५	२३
दलक	१७६	४०	काक	१२४	२०	कादम्बरी	२४८	४०
दलक	१८६	२४	काकचिञ्चा	१०२	९८	कादम्बिनी	१७	८
दलपना	१९०	४२	काकचिञ्चि	१०२	९८	कादम्ब	२१३	१६
दलपवृक्ष	११	५३	काकचिञ्ची	१०२	९८	कादम्बेय	५१	४
दलपान्त	२८	२२	काकतिन्दुक	८९	३९	कानन	७९	१
दलमष	२८	२३	काकनासिका	१०६	११८	कानीन	१३७	२४
दलमष	३४	१७	काकपक्ष	१५५	९६	कान्त	२६४	५२
दलमष	२३	२	काकपीलुक	८९	३९	कान्तलक	१०८	१२८
दलमष	१४५	५७	काकमाची	११४	१५१	कान्ता	१३१	३
दलमष	३२३	१५९	काकमुद्रा	१०५	११३	कान्तार	७१	१७
दलया	३८	१८	काकली	४१	२	कान्तार	३२६	१७१
दल्याण	२८	२५	काकली	४१	२	कान्तारक	११७	१६३
दल्लो	५५	६	काकली	१०६	११८	कान्तार्थिनी	१३३	१०
दल्लार	६३	३६	काकिणी	३५९	९	कान्ति	१८	१७
दलव	१९६	६४	काकु	३७	१२	कान्ति	२७९	१८
दलवरी	१११	१३९	काकुद	१५३	९१	कान्दविक	२१६	२८
दलवरी	१५५	९७	काकेन्दु	८९	३९	कान्द्वीक	२६२	४२
दलवरी	२२०	४०	काकोदुम्बरिका	९३	६१	कापथ	७१	१६
दलवरी	२२४	५४	काकोदर	५२	७	कापोत	१३०	४३
दलवरी	७६	१७	काकोक	५२	१०	कापोतजन	२३७	१०९
दलवि	२०	२५	काकोक	१२४	२१	कापोताजन	२१५	१००
दलविका	१६६	५	काकोक	४७	२७	काम	६	२६
दलविका	१९२	४९	काकोक	१०९	१३१	काम	४७	२८
दलविक	३७१	३५	काकोक	२३५	९९	काम	२२४	५७
दलवोष्ण	२२	३५	काकोक	२४६	३०	काम	३१७	१३८
दलव	१७१	२४	काकोक	२९३	२८	कामगाभिन्	१९८	७६
दलशा	२४६	३१	काकोक	२४६	३०	कामगाभिन्	१९८	७६
दलशार्ह	२६२	४४	काकोक	२९३	२८	कामन	२५७	२४
दलशिपु	३१५	१३०	काकोक	२४६	३०	कामपाक	६	२४
दलशेर	३६२	१३	काकोक	२९३	२८	कामस्	३५२	१३
			काकोक	२९३	२८	कामयितु	२५७	२४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कामिनी	{ १३१ ३		कार्यकै	२१० ६		कावेरी	६३ ३५	
कामुक	{ ३१२ ११२		कार्षापण	२३२ ८८		काव्य	२० २५	
कामुका	२५७ २३		कर्षिक	२३२ ८८		काक्ष	११६ १६२	
कामुकी	१३३ ९		कौर्ष्य	९० ४४		काश्मरी	८८ ३५	
काम्पिल्य	११३ १४६		काक	{ १३ ६२		काश्मर्य	८८ ३६	
काम्पिल्ल	११३ १४६		काक	{ २२ १		काश्मीर	११२ १४५	
काम्बल	१९३ ५४		काक	{ ३३१ १९३		काश्मीरजन्मन्	१६१ १२४	
काम्बविक	२४० ८		काकक	१४३ ४९		काश्यपि	६७ २	
काम्बोज	१९१ ४५		काककण्ठक ...	१२४ २१		काष्ठ	८२ १३	
काम्बोजी	१११ १३८		काककूट	५२ १०		काष्ठकुशाक ...	५७ १३	
काम्यदाय	२७८ ३		काकखण्ड	१४७ ६६		काष्ठकुशाक ...	५७ १३	
काय	{ १४८ ७१		काकधर्म	२०७ ११६		काष्ठतक्षु	२४० ९	
कायस्था	९३ ५९		काकपृष्ठ	२०० ८३		काष्ठा	{ १६ १	
कारण	२९ २८		काकमेशिका	१०० ९०		काष्ठा	{ २५ ११	
कारणा	५४ ३		कालमेक्षी	१०१ ९६		काष्ठा	{ २९७ ४०	
कारणिक	२५४ ७		काकमेधिका ...	{ १०० ९०		काष्ठाम्बुवाहिनी	५७ ११	
कारणव्य	१२८ ३४		काकमेधिका ...	{ १०४ १०९		काष्ठीका	१०५ ११३	
कारम्भा	९२ ५६		कालमेधी	१०१ ९६		कास	१४४ ५२	
कारवी	{ १०४ १११		कालशेय	२२३ ५३		काँस	११६ १६२	
कारवेष्ट	{ ११४ १५२		कालसूत्र	५३ २		कासमर्द	३६४ १९	
कारा	{ २१९ ३७		कालस्कन्ध ...	{ ८८ ३८		कासर	११९ ४	
कारिका	२९० १५		कालस्कन्ध ...	{ ९५ ६८		कासार	६१ २८	
कारीष	२८६ ४३		काली	{ ८ ३८		कासू	३०२ ६६	
कारु	२३९ ५		काली	{ ९२ ५४		किंवैदन्ति	{ ३६ ७	
कारुणिक	२५५ १५		काला	{ १०१ ९४		किंवदन्ती	{ ३६ ७	
कारुण्य	४५ १८		काला	{ १०४ १०९		किंशार	{ २१४ २१	
कारोत्तय	२४९ ४३		कालागुरु	१६२ १२७		किंशार	{ ३२४ १६२	
कारोत्तर	२४९ ४३		कालानुसार्य ...	{ १०७ १२२		किंशुक	८६ २९	
कार्तस्वर	२३४ ९५		कालानुसार्य ...	{ १६२ १२६		किंकी	१२३ १६	
कार्तान्तिक ...	१८३ १४		कालाय	२१३ १६		किंकिदिब	१२३ १६	
कार्तिक	२६ १७		कालायस	२३५ ९८		किंकिदिब	१२३ १६	
कार्तिकिक	२६ १८		कालिका	२९० १५		किंकि	१२३ १६	
कार्तिकेय	९ ४१		कालिन्दी	६२ ३२		किंकीदिब	१२३ १६	
कास्त्न्य	३२७ १७७		कालिन्दीभेदन	६ २५		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्पास	{ १५८ १११		काली	८ ३८		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्पासी	{ ३७१ ३५		कालीयक	{ १०२ १०१		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्म	२५६ १८		कालेयक	१०२ १०१		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्मण	२७८ ४		कास्पक	११० १३५		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्मुक	२०० ८३		काँत्य	२३ २		किंकीदिबि	१२३ १६	
कार्य	९० ४४		काँत्यक	११० १६५		किंकीदिबि	१२३ १६	
			काँत्या	३८ १८		किंकीदिबि	१२३ १६	
			कास्या	२२७ ७०		किंकीदिबि	१२३ १६	
			कावधिक	१९६ ६६		किंकीदिबि	१२३ १६	

शब्दानुक्रमणिका.

२१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
किञ्चक	६४	४३	कीकित	२६२	४२	कुठर	२२८	७४
किटि	११९	२	कीश	११९	३	कुठार	२०२	९२
किट्ट	१४७	६५	कीशपैर्णी	१००	८९	कुठेरक	९८	७९
किण	३६४	१८	कु	६७	३	कुडङ्गक	३६३	१७
किणिही	१००	८९	कु	३४३	२३९	कुडपे	२३२	८९
किण्व	२४९	४२	कुके	१२५	२२	कुडव	२३२	८९
कितव	९८	७७	कुकर	१४२	४८	कुड्याल	८३	१६
किन्नर	२४९	४४	कुकुर्द	२५५	१४	कुड्य	७३	४
किन्नरेस	४	११	कुकुन्दर	१४९	७५	कुणप	२०८	११८
किम्	३४६	२५०	कुकुर्	२४३	२१	कुणि	३६५	२०
किमु	३५०	५	कुकुल	३३४	२०२	कुणि	१०८	१२८
किमु	३५०	५	कुकुट	१२३	१७	कुणि	१४२	४८
किमुत	३४९	२	कुकुम्भ	१२८	३५	कुण्ड	२५६	१७
किमुत	३५०	५	कुकुर	१०९	१३२	कुण्ड	१३९	३६
किम्पचान	२६३	४८	कुकुर	२४३	२१	कुण्ड	२१७	३१
किपुरुष	१५	७४	कुक्षि	१५०	७७	कुण्डक	१५६	१०३
किरे	११९	२	कुक्षिम्भरि	२५७	२१	कुण्डलिन्	५२	७
किरण	२२	३३	कुकुम्भ	१६१	१२३	कुण्डी	१७७	४६
किरात	२४३	२०	कुच	१५०	७७	कुतप	१७३	३१
किराततिष्ठ	११२	१४३	कुचन्दन	१६३	१३२	कुतुप	४८	३१
किरि	११९	२	कुचर	२६१	३७	कुतुप	१७३	३१
किरीट	१५६	१०२	कुचाग्र	१५०	७७	कुतुप	२१८	३३
किर्मरि	३४	१७	कुज	२०	२५	कुर्	२१८	३३
किळ	३४८	२५३	कुजित	२६८	७१	कुत्तक	४८	३१
किलास	१४४	५३	कुज	७९	८	कुत्सा	३७	१३
किलासिन्	१४६	६१	कुज	२९४	३१	कुत्सित	२३५	५४
किञ्चिक	२१६	२६	कुजर	१८८	३४	कुय	११७	१६६
किञ्चिष	२८	२३	कुजराशन	८४	२०	कुय	१९०	४२
किञ्चिष	३३८	२२२	कुजल	२९६	५९	कुराक	८५	२२
किशर्कय	८४	१४	कुजल	२९६	५९	कुमटी	२३७	१०८
किशोर	१९१	४६	कुजल	२९६	५९	कुनासक	१००	९१
किष्कु	२८८	७	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२०३	९३
किसलय	८३	१४	कुजल	२९६	५९	कुन्तक	१५५	९५
कीकस	१४८	६८	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीचक	११६	१६१	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीनास	३३६	२१४	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीर	१२५	२१	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीर्ति	३७	११	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीक	१२	६०	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीक	३३३	१९६	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीकक	२२८	७३	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीकाळ	५५	३	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५
कीकाळ	३३३	१९९	कुजल	२९६	५९	कुन्त	२५५	९५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुबेरक	१०८	१२७	कुलश्रेष्ठिन्	२३९	५	कुसुति	४८	३०
कुबेराक्षी	९२	५२	कुलसंभव	१६६	२	कुस्तुम्बरी	२१९	३८
कुब्ज	१४२	४८	कुलक्षी	१३२	७	कुस्तुम्बुर	२१९	३८
कुमार	{ ९	४३	कुलाय	१२९	३७	कुहना	१७९	५३
कुमारक	८५	२५	कुलाक	२४०	६	कुहर	५०	१
कुमारी	{ ९७	७३	कुलाक्षी	२३६	१०२	कुहु	२४	९
कुमुद	{ १३२	८	कुलिर्क	२३९	५	कुह	२४	९
कुमुद	{ १६	३	कुलिश	१०	५०	कुकुद	२५५	१४
कुमुदप्राय	६३	३७	कुली	१०१	९४	कुट	{ ७८	४
कुमुदबान्धव ...	६९	९	कुलीन	१६६	३	कुट	{ १३०	४२
कुमुदिका	८९	४०	कुलीर	५९	२१	कुट	{ २९६	३६
कुमुदिनी	६४	३९	कुल्माष	२१९	३९	कुटक	२१२	१३
कुमुद्वत्	६९	९	कुल्माष	{ २१४	१८	कुटयत्र	२४४	२६
कुमुद्वती	६३	३८	कुल्माषाभिषुत	२१९	३९	कुटशास्त्रमणि ...	९०	४७
कुम्भा	१७०	१८	कुल्मास	२१४	१८	कुटस्थ	२६८	७३
कुम्भ	{ ८७	३४	कुल्य	१४८	६८	कुणि	१४२	४८
कुम्भ	{ १८९	३७	कुल्या	६३	३४	कूप	६१	२६
कुम्भकार	२४०	६	कुवरे	३२	९	कूपक	{ ५६	१०
कुम्भसंभव ...	१९	२०	कुवल	{ ८८	३६	कूपक	{ ५७	१२
कुम्भिका	६३	३८	कुवल	{ ३७३	४२	कूपक	{ १४९	७२
कुम्भी	८९	४०	कुवल्य	६३	३७	कूपक	१९४	५७
कुम्भीर	५९	२१	कुवाद	२६१	३७	कूपक	१५४	९२
कुम्भोल्लूखक ...	८७	३४	कुविन्द	२४०	६	कूर्चशीर्ष	११२	१४२
कुरङ्ग	१२०	८	कुवेणी	५८	१६	कूर्चिका	२२१	४४
कुरङ्गक	२४४	२४	कुशा	{ ११७	१६६	कूर्चन	४९	३३
कुरण्टक	{ ९७	७४	कुशा	{ ३३७	२१५	कूर्पर	१५१	८०
कुरवक	९७	७५	कुशल	{ २८	२६	कूर्पासक	१६०	११८
कुरर	१२५	२३	कुशल	{ २५३	४	कूर्म	५९	२१
कुरण्टक	९७	७४	कुशी	२३५	९९	कूल	५६	७
कुरवर्क	{ ९७	७४	कुशीर्ष	२०९	४	कूमाण्डक ...	११५	१५५
कुरवर्क	{ ९७	७४	कुशीलव	२४१	१२	कूकण	१२४	१९
कुरविन्द	११६	१५९	कुरोसाय	६४	४०	कूकलाश	१२२	१२
कुरविस	२३२	८६	कुरीर्ष	२०९	४	कूकलास	१२२	१२
कुल	{ १३०	४१	कुरीद	२०९	४	कूकबाकु	१२३	१७
कुल	{ १६५	१	कुह	{ १०८	१२६	कूकाटिका	१५३	८८
कुलक	{ ८९	३९	कुह	{ १४४	५४	कूकुलास	१२२	१२
कुलक	{ ११४	१५५	कुह	{ ३७१	३४	कूप	{ ५४	४
कुलटा	१३३	१०	कुसीद	२०९	४	कूप	{ १७८	५२
कुलथिका	२३६	१०२	कुसीदिक	२१०	५	कृत	३०४	७६
कुलपाकिक ...	१३२	७	कुसुम	८३	१७	कृतपुङ्गव	१९६	६८
			कुसुमाञ्जन ...	२३६	१०३	कृतमाक	८५	२४
			कुसुमेष्टु	६	२७	कृतमुख	२५३	४
			कुसुम्भ	{ २३७	१०६	कृतकक्षण	२५४	४०
				{ ३१७	१३६	कृतसापर्विका ...	१३२	७
						कृतसापत्रिका ...	१३२	७
						कृतहस्त	१९६	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कृतान्तः.....	{ १३ ३०२	६१ ६४	कृष्णसार १२१	१०	कैरव ६३ ३७	कैलास १५	७४	
कृतान्तिवेका ... १३१	५	कृष्णार्थस २३५	२३५	९८	कैवर्त ५८	१५		
कृतिन् ..... { १६६ २५३	६ ४	कृष्णिका २१४	२१४	१९	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृत २७५	१०३	केकर १४३	१४३	४९	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृति १७७	४७	केका १२७	१२७	३१	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृतिबासस् ... ८	३३	केकिन् १२७	१२७	३०	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृत्या ३२२	१५८	केतकी ११८	११८	१७०	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृत्रिमभूपक ... १६२	१२८	केतन ..... { २०४ ३१२	२०४ ३१२	११३	कैवर्तमुत्सक ... १०९	१३२		
कृत्स्न २६७	६५	केतु ३०१	३०१	६०	कोक ..... { १२० १२५	७ २२		
कृपण २६३	४८	केदर २६५	२६५	२०	कोकनद् ६४ ४२			
कृपा ४५	१८	केदार २११	२११	११	कोकमदच्छवि... ३३	१५		
कृपाण २०२	८९	केनिपातक ... ५७	५७	१३	कोकिङ १२४ ४९			
कृपाणी २४७	३४	केयूर १५७	१५७	१०७	कोकिलाक्ष ... १०३	१०४		
कृपालु २५५	१५	केलि ४९	४९	३२	कोटर ८२	१३		
कृपीटयोनि ... १२	५६	केवल ३३४	३३४	२०२	कोटवी १३५	१७		
कृमि १२२	१३	केश १५५	१५५	९५				
कृमिकोशोत्थ ... १५८	१११	केशपर्णी १००	१००	८९	कोटि ..... { २०० २०३ २०५	८४ ९३ १७		
कृमिज १०३	१०६	केशपात्री १५५	१५५	९७	कोटिबर्षा १०९	१३३		
कृमिज १६२	१२६				कोटिज २१२	१२		
कृश २६६	६१				कोटी ..... { २०० ३०३	८४ ९३		
कृशानु १२	५७	केशीर ..... { ६४ ८५	६४ ८५	२५	कोटीसौ २१२	१२		
कृशानुरेतस् ... ८	३५	केशीरिन् ११८	११८	१	कोट्टी ३६४	१८		
कृशामिन् २४१	१२	केशव ..... { ५ १४२	५ १४२	४५	कोट्टीवी १३५	१७		
कृषक २१२	१३	केशवत् १४२	१४२	४५	कोट्टार ३६४	१८		
कृषि २०९	२	केशवेश १५५	१५५	९७	कोट्टा १४४ ५४			
कृषिक २१०	६	केशाम्बुनाम ... १०७	१०७	१२२	कोण ..... { ४२ २०३	६ ९३		
कृषिकै २१२	१३	केशिक १४२	१४२	४५	कोणप १३	६२		
कृषीबक २१०	६	केशिन् १४२	१४२	४५	कोदण्ड २००	८३		
कृष्ट २११	८	केशिनी १०८	१०८	१२६	कोद्रव २१३	१६		
कृष्टि १६६	६				कोप ४७	२६		
	२५	१२			कोपना १३१	६		
कृष्ण ..... { ५ ३३ २१९	५ ३३ २१९	१८ १४ ३६	१८ १४ ३६	४६	कोपनी १३१	४		
कृष्णकर्म २६३	४६	केसर ..... { ८५ ९४ ९४	८५ ९४ ९४	२५ ६६	कोपिन् २५९	३२		
कृष्णपाकफल ... ९५	६७	केसरिन् ११८	११८	१	कोपिनी १३१	४		
कृष्णफला १०१	९६	कैटभजित् ६	६	२२	कोमक २६९	७८		
कृष्णमेदा ९९	८६	कैटव्य ८९	८९	४०	कोयष्टिक १२८	३५		
कृष्णमेदी ९९	८६	कैटव ४८	४८	३०	कोरक ८३	१६		
कृष्णका १०२	९८	कैटार २११	२११	११	कोरक १६३	१२९		
कृष्णकोहित ... ३३	१६	कैटारक २११	२११	११	कोरङ्गी १०८	१२५		
कृष्णवर्त्मन् ... १२	५७	कैटारिक २११	२११	११	कोरवृष २१३	१६		
कृष्णहस्ता ९२	५५	कैटार्य २११	२११	११				
कृष्णशौर १२१	१०							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कोक	५७	११	कौशिक	८७	३४	कोषन	२५९	३२
	८८	३६		२८९	१०	कोशयुग	७१	१८
	११९	२	कौशेय	१५८	१११	कोट्ट	१२०	५
कोकक	१६३	१२९	कौस्तुभ	७	३०	कोट्टविद्या	१०१	९३
	२१९	३६	क्रकच	२४७	३५	कोष्टा	१०४	११०
कोकदल	१०९	१३०	क्रकर	९७	७७	कौश	१२५	२२
कोकम्बक	४२	७		१२४	१९	कौशदारण	९	४३
कोकबल्ली	१०१	९७	क्रतु	१६९	१३	कुम	२७९	१०
कोका	१०१	९७	क्रतुध्वंसिन्	८	३६	कुमय	२७९	१०
कोकी	८८	३६	क्रतुमुञ्ज	३	९	कुम्भ	२७५	१०५
कोलाहल	४०	२५	क्रथन	२०७	११९	कुम्भाक्ष	१४६	६०
कोकि	८८	३६	क्रन्दन	२०६	१०७	कुम्भित	२७४	९८
कोकी	८८	३६		३१४	१२३	कुम्भ	३९	१९
कोविद	१६६	५	कम्पित	४९	३५		२७४	९८
कोविदार	८५	२२	कम	१७६	४०	कृतक	२०४	१०९
	१२९	३७		८९	४१	कृतकिका	१०१	९४
कोस	३३३	९१	कम्पुक	८९	४१	कृत्व(व)	१४०	२९
	३३७	२१७		११८	१६९		३३६	२१२
कोसफल	१६३	१३०	कम्पुक	२२९	७५	कुश	२८३	२९
कोशातकी	२८८	८	कम्पयविक्रयिक	२२९	७८	कुम	१४७	६५
कोष	१२९	३७	कम्पिक	२२९	७९	कुण	४०	२४
	२२३	९१	कम्पय	२३०	८१		२७९	८
कोष्ठ	२९६	४०	कम्पय	१४७	६३	कुणन	४०	२४
कोष्ण	२२	३५	कम्प्यात्	१३	६२	कथित	२७३	९५
कौकुटिक	२९०	१७	कम्प्याद्	१३	६२	काण	४०	२४
कौक्षेयक	२०२	८९	कम्प्याद्	१३	६२	क्षण	२५	११
कौशदारण	९	४३	कायिक	२२९	७९		५०	३८
कौटतक्ष	२४०	९	क्रिमि	१२२	१३		२९८	४७
कौटिक	२४२	१४	क्रिया	३४	२	क्षणदा	२३	४
कौणप	१३	६२		३२२	१५६	क्षणन	२०७	११४
कौतुक	४८	३१	क्रियावत्	२५६	१८	क्षणप्रभा	१७	९
कौतूहल	४८	३१	क्रीडा	४९	३३	क्षतज	१४७	६४
कौटूवीण	२१०	८		४९	३३	क्षतप्रत	१७९	५४
कौन्ति	१०६	१२०	कुच्	१२५	२२		१९४	५९
कौन्तिक	१९७	७०	कुञ्ज	१२५	२२	क्षत्	२३९	३
कौपीन	३१४	१२१	कुष्ट	४९	३५		३०१	६२
कौपोद्दीकी	७	३०		२६३	४७	क्षत्रिय	१८०	१
कौमुदी	१८	१६	कूर	२६९	७६	क्षत्रिया	१३४	१४
कौमोद्दीकी	७	३०		३३१	१९०	क्षत्रियी	१३४	१५
कौलटिनेय	१३७	२७	क्रेतव्य	२३०	८१	क्षत्रियाणी	१३४	१४
	१३७	२७	क्रेय	२३०	८१	क्षपा	२३	४
कौलटेय	१३७	२६	कोड	११९	२	क्षपाकर	१८	१५
	१३७	२६		१५०	७७	क्षम	३१९	१४२
कौलीन	३१२	११६	क्रोध	४७	२६	क्षमा	३१९	१४२
कौलेयक	२४३	२१				क्षमिवृ	२५९	३१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षमिन्	२५९	३१	क्षुद्रा	१०१	९४	क्ष्वेडा	२०६	१०७
क्षम्यु	२५८	३१	क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	३२७	१७६	क्ष्वेडित	२९७	४२
	१८५	१९	क्षुब्ध	२२४	५४		३७१	३४
क्षय	२८	२२	क्षुधाभिजनन	२१४	१९	ख		
	१४३	५१	क्षुधित	२५७	२०		१५	१
	२७९	७	क्षुप	८१	८	ख	२९१	१८
	३१९	१४५	क्षुमा	२१४	२०		३६५	२२
क्षय	१४४	५२	क्षुर	१९२	४९	खन्खट	२६९	७६
	२१४	१९	क्षुर	१०३	१०४		१२७	३२
क्षयथु	१४४	५२		३६५	२०	खग	२०१	८६
क्षान्त	२७३	९७	क्षुरक	८९	४०		२९१	१९
क्षान्ति	४६	२४	क्षुरम	३६५	२०	खगेश्वर	७	३१
क्षार	२३५	९९	क्षुरि	२४१	१०	खजाका	२१८	३४
क्षारक	८३	१६	क्षुरिन्	२४१	१०	खज	१४३	४९
क्षारसूक्तिका	६८	४		२४२	१६	खजन	१२३	१५
क्षारित	२६२	४३	खलक	२८९	१०	खजरीट	१२३	१५
	६७	२		२६६	६१	खट	३६४	१७
क्षिति	३०३	७०	क्षेत्र	२११	११	खट्वा	१६५	१३८
क्षिपा	२८०	११		३२८	१७९	खज्ञा	११९	४
क्षित	२७१	८७	क्षेत्रश्च	२९	२९		२०१	८९
क्षिमु	२५९	३०		२९५	३३	खजिन्	११९	४
	१४	६८	क्षेत्राजीव	२१०	६	खण्ड	१८	१६
क्षिम	२७६	११२	क्षेपण	२८०	११		६४	४२
क्षिया	२७९	७	क्षेपणि	५३	१३	खण्डपरशु	८	३३
क्षिण्यु	२५९	३०	क्षेपणी	५७	१३	खण्डविकार	२२१	४३
क्षीबन्	२५७	२३	क्षेपिष्ठ	२७६	१११	खदिर	९१	४९
	५५	४		२८	२६	खदिरा	१११	१४१
क्षीर	२२३	५१	क्षेम	१०८	१२८	खद्योत	१२७	२८
	३२८	१८१		३७१	३४	खनि	७९	७
क्षीरविकृति	२२१	४४	क्षोणि	६७	२	खनित्र	२१२	१२
क्षीरविदारि	१०४	११०	क्षोणी	६७	२	खपुर	११८	१६९
क्षीरशुद्धा	१०४	११०	क्षोद	२०४	९९	खर	२२	३५
क्षीरावी	१०२	१००	क्षोदिह	२७६	१११		२२९	७७
क्षीरिका	९०	४५	क्षोम	७५	२२	खरणसू	१४२	४६
क्षीरोद	५४	२	क्षौद्र	२३७	१०७	खरणस	१४२	४६
क्षीरोदतनया	७	२९	क्षौम	७५	१२	खरपुष्पा	१११	१३९
क्षीव	२५७	२३		१५९	११३	खरमञ्जरी	१००	८९
क्षुब्ध	१४४	५२	क्षुत्त	२७२	९१	खरी	९५	६९
क्षुत्त	१४४	५२	क्ष्मा	६७	३	खरीगरी	९५	६९
क्षुताभिजनन	२१४	१९	क्ष्माभुज	१८०	१	खराभा	१०४	१११
	२६३	४८	क्ष्माभुव	७७	१	खर्जुर	२३४	९६
क्षुद्र	२७६	११२		१८०	१	खर्जू	१४४	५३
	३२७	१७७	क्ष्वेड	५२	९	खर्जूर	११८	१७०
क्षुद्रचण्डिका	१५८	११०					२३४	९६
क्षुद्रचङ्ग	६०	२३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्जरी	११८	१७०	गडक	५८	१७	गन्धमूला	११४	१५४
सर्व	१४२	४६	गडु	३६४	१८	गन्धमूली	११४	१५४
	२६८	७०	गडुरे	१४२	४८	गन्धरस	२३६	१०४
सक	२६३	४७	गडुक	१४२	४८		४	११
सकपू	२५६	१७	गण	१०८	१२८	गन्धर्व	१२१	११
सकिनी	२८६	४२		१२९	४०		११	५५
सलीन	१९२	४९	गण	२००	८१	गन्धर्व	१२१	११
सलु	३४८	२५४		१९८	४५		१२१	११
सलेदाद	२१३	१५	गणक	१८३	१४	गन्धर्वहस्तक ...	९१	५०
सल्या	२८६	४२	गणदेवता	३	१०	गन्धर्वह	१३	६५
सात	६१	२७	गणनीय	२६७	६४	गन्धर्वहा	१५३	८९
सादित	२७६	११०	गणरात्र	२४	६	गन्धर्वहा	१३	६५
सारि	२३२	८८	गणरूप	९८	८०	गन्धसार	१६३	१३१
सारि	२३२	८८	गणहासक	१०८	१२८	गन्धार्शन	२३६	१०२
सारी	२३२	८८	गणाधिप	९	४०	गन्धिक	२३६	१०२
सारीक	२११	१०	गणिका	९६	७१	गन्धिनी	१०७	१२३
सारीवाप	२११	१०		१३५	१९	गन्धोत्तमा	२४८	४०
सिक	६८	५	गणिकारिका ...	९५	६६	गन्धोली	१२६	२७
	१०९	१३०	गणित	२६७	६४	गमस्ति	२२	३३
सुर	१९२	४९	गणेश	२६७	६४	गभीर	५८	१५
सुरणम्	१४२	४७	गण्ड	१५३	९०	गम	२०३	९५
सुरणस	१४२	४७		१८९	३७	गमन	२०३	९५
सुरम्	३६५	२०	गण्डक	५८	१७	गम्भारी	८८	३५
सुखक	२४२	१६	गण्डक	११९	४	गम्भीर	५८	१५
खेट	२६५	५४	गण्डकारी	१११	१४१	गम्भ	२७२	९२
खेय	६१	२९	गण्डकौली	१११	१४१	गरण	२८५	३७
खेला	४९	३३	गण्डसौक	७९	६	गरक	५२	९
खोड	१४३	४९	गण्डाकी	११६	१५९	गरा	९५	६९
खोरे	१४३	४९	गण्डीर	११५	१५७	गरांगरी	९५	६९
खोके	१४३	४९	गण्डूपद	५९	२२	गरिष्ठ	२७६	११२
ख्यात	२५४	०	गण्डूपदी	६०	२४	गरी	९५	६९
ख्यातगर्हण ...	२७३	९३	गण्डूपा	३६०	१०	गरुड	७	३१
ख्याति	२७९	९	गतनासिक	१४२	४६	गरुडपञ्च	५	१९
			गद	१४३	५१	गरुडाग्रज	२१	३२
ग			गघ	३६९	३१	गरुड	१२८	३६
गगन	१५	१	गघ्री	१९३	५२		७	३१
गङ्गा	६२	३१	गन्ध	३१	७	गरुमद	१२८	३४
गङ्गाधर	८	३६	गन्धिक	२३६	१०२		३००	५७
गज	१८८	३४	गन्धकुटी	१०७	१२३	गार्गी	२२८	७४
गजता	१८८	३६	गन्धन	३१२	११४	गजित	१७	८
गजबन्धनी ...	१९०	४३	गन्धनाकुली ...	१०५	११४		१८८	३६
गजभक्षी	१०७	१२३	गन्धफली	९२	५६	गर्त	५१	२
गजभक्ष्या	१०७	१२३		९४	६४	गर्ता	५१	२
गजानन	९	४१	गन्धमादन	७८	३	गर्वभ	२२९	७७
गजा	७४	८	गन्धमुक्ती	१२२	१२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गर्दभाण्ड	८९	४३	गाण्डिव	२००	८४		२९	२९
गर्दन	२५७	२२	गाण्डीव	२००	८४		१८४	१९
गर्म	{ १४० ३९		गान्न	{ १४८ ७०		गुण.....	{ २०१ ८५	
गर्मक	१३५	१३५	गान्नाजुकेपनी ...	१६४	१३३		२१६	२८
गर्भोगार	७४	८	गान	४०	२५		२४५	२७
गर्भशय	१४०	३८	गान्धार	४०	१	गुणवृक्षक	५७	१२
गर्भिणी	१३६	२२	गायत्री.....	{ ९१ ४९		गुणित	२७२	८८
गर्भोपचातिनी...	२२७	६९	गायत्री.....	{ १७१ २२		गुणित्त	२७२	८९
गर्भुत्	११७	१६५	गाकम्पत	२३३	९२	गुणित्त	२७२	८९
गर्भ	४६	२२	गार्मिण	१३६	२२	गुस्ति	१५७	१०५
गर्वित	३१०	१०३	गार्हपत्य	१७०	१९	गुस्सार्व	१५७	१०५
गर्हण	३७	१३	गाकव	८७	३३	गुद.....	१४९	७३
गर्ह	२६५	५४	गिर्.....	३४	१	गुम्त्र	११६	१६२
गर्हवादिन्.....	२६०	३७	गिरौ	३४	१	गुम्त्रा	{ ९२ ५५	
गळ	१५३	८८	गिरि	{ ७७ १			{ ११६ १६०	
गळकम्बळ.....	२२६	६३	गिरिकर्णी	१०३	१०४	गुप्त.....	{ २७२ ८९	
गळन्तिका	२१७	३१	गिरिका	१२२	१२		{ २७५ १०६	
गळित	२७५	१०४	गिरिज	२३६	१०४	गुप्तवाद	३२५	१६६
गळोदेश	१९१	४८	गिरिजा	९	४०	गुप्ति	३०४	७४
गल्या	२८६	४३	गिरिजामल ...	२३५	११०	गुफित	२७१	८६
गलय	१२१	११	गिरिमल्लिका ...	९५	६६	गुफित्त	२७१	८६
गबळ	२३५	१००	गिरिषा.....	८	३३	गुरण	२८०	११
गबाक्ष	७४	९	गिरीषा.....	८	३३	गुरु.....	{ २० २४	
गबाक्षी.....	११५	१५६	गिलित.....	२७६	११०		{ १६७ ७	
गवीश्वर	२२५	५८	गीत	४०	२५	गुर्विणी.....	१३६	२२
गवेड्डे	२१५	२५	गीर्ण	२७६	११०	गुल्क	१४९	७२
गवेधु	२१५	२५	गीर्णि	२८०	११		{ ८१ ९	
गवेधुका	२१५	२५	गीर्वाण.....	३	९	गुल्म	{ १४७ ६६	
गवेचैण.....	२८४	३०	गीष्पति	२०	२४		{ २०० ८१	
गवेचणा	१७३	३२	गुग्गुल	८७	३४		{ ३१८ १४२	
गवेचित	२७५	१०५	गुग्गुल	{ १५७ १०५		गुल्मिनी	८१	९
गव्य	२२३	५०	गुग्गुल	{ ११४ २१		गुवाक	११८	१६९
गव्या	२२५	६०	गुग्गुल	८३	१६	गुह	९	४२
गव्यूति.....	४१	१८	गुग्गुल	१५७	१०५	गुहा	{ ७८ ६	
गहन	{ ७९ १		गुग्गुल	१०२	९८		{ १०१ ९३	
	{ २७१ ८५		गुह	२९७	४१	गुहा	३२१	१५३
गह्वर	{ ७९ ६		गुहपुष्प	८६	२७	गुहाक	४	११
	{ ३२८ १८२		गुहक	८६	२८	गुहाकेश्वर	१४	७१
गाङ्गेय	{ २३४ ९४		गुहा	१०३	१०५	गूढ.....	२७२	८९
	{ ३२१ १५५		गुह्यी	१०३	१०५	गूढपाद्	५२	७
गाङ्गेयकी	१०६	११७	गुह्यी	९९	८२	गूढपुरुष	१८३	१३
गाढ	१४	७०	गुह्यी	९९	८२	गूथ.....	१४८	६८
गाणिक्य	१३६	२२	गुह्यी	९९	८२	गून.....	२७३	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गूरुण	२८०	११	गोत्रमिदं	१०	४५	गोविदं	२२३	५०
गूर्वाक	११८	१६९	गोत्रा	{ ६७	३	गोविन्द	{ ५	१९
गृजन	११३	१४८	गोत्रा	{ २२५	६०	गोविन्द	{ ३०७	९१
गृम	२५७	२२	गोदं	१४७	६५	गोशाक	२७३	४०
गृध्र	१२५	२१	गोदारण	२१२	१४	गोशीर्ष	१६३	१३१
गृध्रसी	३६०	१०	गोदुह	{ २२४	५७	गोष्ठ	७०	१३
गृष्टि	११४	१५१	गोदोह	{ ३१५	१२९	गोष्ठपति	३१५	१२९
गृष्टि	११९	२	गोदोह	२२४	५७	गोष्टी	१६९	१५
गृह	{ ७३	४	गोधन	२२५	५८	गोष्टीन	७०	१३
गृह	{ ७३	५	गोधा	२००	८४	गोष्पद	३०८	९३
गृह	{ ३४२	२३७	गोधापदी	१०६	११९	गोसंख्य	२२४	५७
गृहगोधिका	१२२	१२	गोधि	१५४	९२	गोखन	१५७	१०५
गृहगोलिका	१२२	१२	गोधिका	५९	२२	गोखनी	१०३	१०७
गृहपति	१८३	१५	गोधिकारमज	१२०	६	गोखनी	१०३	१०७
गृहयात्र	२५८	२७	गोधूम	२१४	१८	गोस्थानक	७०	१३
गृहस्थूण	३६९	३०	गोनर्द	१०९	१३२	गौतम	४	१५
गृहागत	१७४	३४	गोनस	५१	४	गौघार	१२०	६
गृहाराम	७९	१	गोप	{ १८१	७	गौघेय	१२०	६
गृहावप्रहणी	७५	१३	गोप	{ २२४	५७	गौघेर	१२०	६
गृहिन्	१६६	३	गोप	{ ३१५	१२९	गौघेर	३३	१३
गृह्यक	{ १३०	४३	गोपति	२२६	६२	गौर	{ ३३	१४
गृह्यक	{ २५६	१६	गोपरस	२३६	१०४	गौर	{ ३३०	१८८
गोण्डुक	१६५	१३८	गोपानसी	७६	१५	गौरव	१७४	३४
गोण्डुक	१६५	१३८	गोपायित	२७५	१०६	गौरी	{ ८	३८
गोण्डुक	१६५	१३८	गोपाक	२२४	५७	गौरी	{ १३२	८
गोह	७३	४	गोपी	१०५	११२	गौडीन	७०	१३
गौरिक	{ ७९	८	गोपुर	{ ७६	१६	ग्रन्थित	२७१	८६
गौरिक	{ २८९	१२	गोपुर	{ १०९	१३२	ग्रन्थि	३२७	१७९
गौरेय	२३३	१०४	गोपुर	{ ३२८	१८२	ग्रन्थि	११६	१६२
गो (गौ)	{ २२५	६०	गोप्यक	२४२	१७	ग्रन्थिक	२३८	११०
गो (गौ)	{ २२६	६६	गोमय	२२५	५८	ग्रन्थित	२७१	८६
गो (गौ)	{ २९३	२५	गोमय	२२३	५०	ग्रन्थिपर्ण	१०९	१३२
गोकण्टक	१०२	९९	गोमायु	१२०	५	ग्रन्थिक	{ ८८	३७
गोकर्ण	{ १२१	१०	गोमिन्	२२५	५८	ग्रन्थिक	{ ९७	७७
गोकर्ण	{ १५२	८३	गोरस	२२३	५३	ग्रन्थि	{ ३९	२०
गोकर्णी	९९	८४	गोर्द	१४७	६५	ग्रन्थि	{ २७६	१११
गोकुल	२२५	५८	गोक	३६५	२०	ग्रह	{ २४	९
गोक्षुरक	१०२	९९	गोकक	१३९	२६	ग्रह	{ २७९	८
गोघर	३१	८	गोला	२३७	१०८	ग्रह	{ ३४१	२३५
गोशिखा	१०६	११९	गोलीड	८९	३९	ग्रहणीरुज	१४४	५५
गोह्यन्ता	११५	१५६	गोलीड	{ १०२	१०२	ग्रहपति	२१	३०
गोण्ड	३६४	१८	गोलीड	{ ११६	१५९	ग्रहिणी	२४४	५४
गोत्र	{ ७७	१	गोलीड	{ २३८	१११	ग्रहीत	२५८	२७
गोत्र	{ १६५	१	गोलीड	{ २३८	१११	ग्राम	{ ७७	१९
गोत्र	{ ३२८	१८०	गोलीड	{ २३८	१११	ग्राम	{ ३१८	१४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ग्रामणी.....	२९८	४९	चस्मर.....	२५७	२०	चक्रपाणि.....	५	२०
ग्रामतक्ष.....	२४०	९	चञ.....	२३	२	चक्रमर्दक.....	११३	१४७
ग्रामता.....	२८६	४३	चाटा.....	१५३	८८	चक्रयान.....	१९२	५१
ग्रामाधीन.....	२४०	९	चाण्डिक.....	२०४	९७	चक्रला.....	११६	१६०
ग्रामान्त.....	७७	२०	चात.....	२०७	११५	चक्रवर्तिन्.....	१८०	२
ग्रामीणा.....	१०१	९४	चातुक.....	२६३	४७	चक्रवर्तिनी.....	११४	१५३
ग्राम्य.....	३९	१९	चास.....	११८	१६७	चक्रवाक.....	१२५	२२
ग्राम्यधर्म.....	१७९	५७	चास.....	११८	१६७	चक्रवर्द्ध.....	७७	२
ग्रावन्.....	७७	१	घुटिका.....	१४९	७२	चक्रवाल.....	१७	६
ग्रास.....	२२४	५४	घुण.....	३६४	१८	चक्राङ्ग.....	१२५	२३
ग्राह.....	२७९	८	घूर्णित.....	२५९	३२	चक्राङ्गी.....	९९	८६
ग्राहिन्.....	८४	२१	घृणा.....	२८४	३२	चक्रिक.....	२०४	९७
ग्रीवा.....	१५३	८८	घृणि.....	२२	३३	चक्रिन्.....	५२	७
ग्रीष्म.....	२७	१८	घृत.....	२२३	५२	चक्रीवत्.....	२२९	७७
ग्रीव्यक.....	१५६	१०४	घृति.....	११९	२	चक्षुःभवस्.....	५२	७
गलस्त.....	२७६	१११	घृष्टि.....	११४	१५१	चक्षुष्.....	१५४	९३
गलह.....	२४९	४५	घोटक.....	१९०	४३	चक्षुष्या.....	२३६	१०२
गलान.....	१४५	५८	घोणा.....	१५३	८९	चञ्चल.....	२६९	७५
गलास्तु.....	१४५	५८	घोणिन्.....	११९	२	चञ्चला.....	१७	९
गलौ.....	१८	१४	घोण्टा.....	८८	३७	चञ्च.....	९१	५१
घ.....			घोर.....	४५	२०	चटक.....	१२४	१८
घट.....	२१७	३२	घोष.....	७७	२०	चटका.....	१२४	१८
घटना.....	२०६	१०७	घोषक.....	१०६	११७	चटकाशिरस्.....	२३८	११०
घटा.....	२०६	१०७	घोषणा.....	३७	१२	चटिकाशिरस्.....	२३८	११०
घटीवज्र.....	२४५	२७	घ्राण.....	१५३	८९	चटुल.....	२६९	७५
घट्ट.....	३६४	१८	घ्राणतर्पण.....	३२	११	चणक.....	२१४	१८
घण्टा.....	८९	३९	घ्रात.....	२७२	९०	चण्ड.....	२५९	३२
घण्टापथ.....	७१	१८	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डा.....	१००	८८
घण्टापाटलि.....	८९	३९	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डा.....	१०८	१२८
घण्टारवा.....	१०३	१०७	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डांशु.....	२१	३१
घण्टिकार्थक.....	२०४	९७	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डात.....	९७	७६
घन.....	१७	७	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डातक.....	१६०	११९
घन.....	४१	४	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डाल.....	२३९	४
घन.....	४३	९	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डालकी.....	२४३	१९
घन.....	२०२	९१	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डालवल्ली.....	२४६	३२
घन.....	२६७	६६	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डालिकी.....	२४६	३२
घन.....	३११	११०	घ्रात.....	२७२	९०	चण्डिका.....	९	३९
घनरस.....	५५	५	घ्रात.....	२७२	९०	चतुःशाल.....	७३	६
घनसार.....	१६३	१३०	घ्रात.....	२७२	९०	चतुर.....	२४३	१९
घनावन.....	३११	१०९	घ्रात.....	२७२	९०	चतुरङ्ग.....	८५	२३
घर्म.....	४९	३३	घ्रात.....	२७२	९०	चतुरानन.....	५	१६
घर्म.....	३१८	१४१	घ्रात.....	२७२	९०	चतुर्भुज.....	१८०	५८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चतुर्भुज	५	२०	चरमक्षमाभृत् ...	७७	२	चौमरा	१८७	३१
चतुर्वर्ग	१८०	५८	चराचर	२६९	७४	चामीकर	२३४	४५
चतुष्पथ	७१	१७	चरिष्णु	२६९	७४	चाम्पेव	{ ९४ ६३	
चतुहायणी	२२७	६८	चह	१७१	२२	चाम्पेव	{ ९४ ६५	
चरवर	{ ७५ १३		चर्चरी	३६०	१०	चार	{ १८३ १३	
चन	३५०	३	चर्चा	{ ३० २		चारटी	{ २८० १४	
चन्दन	१६३	१३१	चर्चा	{ १६१ १२२		चारटी	११२	१४६
चन्द्र	{ १८ १३		चर्मन्	{ १७७ ४७		चारण	२४१	१२
चन्द्र	{ ११३ १४६		चर्मन्	{ २०२ ९०		चार	२६४	५२
चन्द्रक	१२७	३१	चर्मन्	११२	१४३	चारिक्व	१६१	१२२
चन्द्रभागा	६३	३४	चर्मन्	२४०	७	चारणी	२१६	२६
चन्द्रभागी	६३	३४	चर्मन्	२४७	३५	चाप	१२३	१६
चन्द्रमस	१८	१३	चर्मन्	२४६	३३	चास	१२३	१६
चन्द्रबाहा	१०८	१२५	चर्मन्	२४६	३३	चिकित्सक	१४५	५७
चन्द्रसेखर	७	३२	चर्मन्	२४६	३३	चिकित्सा	१४३	५०
(चन्द्रसंज्ञ-)	१६३	१३०	चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	{ १५५ ९५	
चन्द्रहास	२०१	८९	चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	{ २६३ ४६	
चन्द्रिका	१८	१६	चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	१५५	९५
चर्पक	२६९	७५	चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	२२१	४६
चपल	{ १४ ६८		चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	३७१	३५
चपल	{ २३५ ९९		चर्मन्	२४६	३३	चिकुर	९०	४३
चपल	{ २६३ ४३		चर्मन्	२४६	३३	चित्	{ ३० १	
चपला	{ १७ ९		चर्मन्	२४६	३३	चिता	{ ३५० ३	
चपेट	१५२	८४	चर्मन्	२४६	३३	चिता	२०८	११७
चर्म	१८७	३१	चर्मन्	२४६	३३	चिति	२०८	११७
चर्म	१२१	१०	चर्मन्	२४६	३३	चिति	२९	३१
चर्मरिक्त	८५	२२	चर्मन्	२४६	३३	चिति	२९	३१
चर्मस	३७१	३५	चर्मन्	२४६	३३	चित्तविभ्रम	४७	२६
चर्मसी	३६०	१०	चर्मन्	२४६	३३	चित्तसमुत्पत्ति	४६	२२
चर्म	{ १९८ ७८		चर्मन्	२४६	३३	चित्ताभोग	३०	२
चर्म	{ २०० ८१		चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	२०८	११७
चर्म	१२१	९	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ ३४ १७	
चर्मक	९४	६३	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ ४५ १९	
चर्म	{ ७३ ३		चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ ३२७ १७८	
चर्म	{ १२९ ४०		चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ ९१ ५१	
चर्म	{ १८३ १३		चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ ९८ ८०	
चर्म	{ २६९ ७४		चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	{ १६१ १२३	
चर्म	३७१	३३	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	२४०	७
चर्म	१४९	७१	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	८६	२७
चर्म	१२३	१७	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	१०३	१०६
चर्म	२७०	८१	चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	१०१	९२
			चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	१२	५९
			चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	२१	३०
			चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	३१०	१०४
			चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	२०	२४
			चर्मन्	२४६	३३	चित्ता	२०	२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चित्रा	{ १००	८७	चेटक	२४२	१७	छन्दस्	{ १७१	२२
चिन्ता	११५	१५६	चेडक	२४२	१७	छन्दस्	{ ३४१	२३१
चिपिटक	२२२	४७	चेय	३५२	१२	छन्न	{ १८५	२२
चिबुक	१५३	९०	चेतकी	९३	५९	छन्न	{ २७४	९८
चिरक्रिय	२५६	१७	चेतन	२९	३०	छक	२०६	१०८
चिरिण्टी	१३३	९	चेतना	३०	१	छवि	{ १८	१७
चिरम्तन	२६९	७७	चेतस्	२९	३१	छवि	{ २२	३४
चिरप्रसृता	२२८	७१	चेक	१५९	११५	छाग	२२९	७६
चिरैबिस्व	९१	४७	चेक	३३४	२०१	छागी	२२९	७६
चिररात्राय	३४९	१	चैय	७४	७	छात	{ १४१	४४
चिरस्य	३४९	१	चैत्र	२६	२५	छात	{ २७५	१०३
चिराय	३४९	१	चैत्ररथ	१५	७३	छात्र	१६८	११
चिरिण्टी	१३३	१	चैत्रिक	२६	१५	छादित	२७४	९८
चिरिबिस्व	९१	४७	चैक	१५९	११५	छान्दस	१६६	६
चिडिचिम	५८	१८	चैक	३३४	२०१	छाया	३२२	१५७
चिडिचिमि	५८	१८	चोच	{ ११०	१३४	छित	२७५	१०३
चिह्न	{ १२५	२१	चोदिनी	{ ३६९	३०	छिद्र	५०	२
चिह्नका	१२६	२८	चोरपुष्पी	१०८	१२६	छिद्रित	२७४	९९
चिह्न	१८	१७	चोरिका	२४४	२५	छिन्न	२७५	१०३
चीन	१२१	९	चोक	१६०	११८	छिन्नरुहा	९९	८२
चीर	३७०	३१	चौर	२४३	२४	छिन्नुदरी	१२२	१२
चीरी	१२६	२८	चौरिका	२४४	२५	छुरिका	१०२	९२
चीडिका	१२६	२८	चौर्य	२४४	२५	छेक	१३०	४३
चीवर	३७०	३१	च्युत	२७५	१०४	छेदन	२७९	७
चुक	{ १११	१४१	छ			ज		
चुक्रिका	१११	१४०	छाकक	२२९	७६	जगत	{ ६८	६
चुछ	१४६	६०	छाका	११०	१३७	जगती	{ ३०५	७९
चुछि	२१७	२९	छाकापत्री	११०	१३७	जगती	{ ३०३	७१
चुछी	२१७	२९	छाकापत्री	११०	१३७	जगत्प्राण	१३	६५
चूचुक	१५०	७७	छत्र	१८८	३२	जगर	१९६	६४
चूडा	{ १२७	३१	छत्रा	{ १०३	१०५	जगल	२४९	४२
चूडामणि	१५६	१०२	छत्रा	{ ११८	१६७	जगध	२७६	१११
चूडाका	११६	१६०	छत्राकी	{ २१९	३७	जगिध	२२४	५५
चूत	८७	३३	छत्राकी	१०५	११५	जघन	१४९	७४
चूर्ण	{ १६४	१३४	छद	{ ८३	१४	जघनेफला	९३	६१
चूर्णकुस्तक	१५५	९६	छदन	{ १२८	३६	जघन्य	{ २७०	८१
चूर्णि	३५९	९	छदिस्	७५	१४	जघन्य	{ ३२२	१५८
चूर्णिका	१८९	३८	छघन्	४८	३०	जघन्य	{ १४१	४३
चूर्णी	१९०	४२	छन्द	{ २८२	२०	जग्नम	२६९	७४
				{ ३०७	८८	जग्नमेतर	२६८	७३
						जहा	१४९	७२
						जहाकरिक	१९७	७३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जङ्घाल	१९७	७३	जन्तु	२९	३०	जलधर	१७	७
जङ्घिक	१९७	७३	जन्तुफल	८५	२२	जलनिधि	५४	२
	८२	११	जम्भन्	२९	३०	जलनिर्गम	५६	७
जटा	१५५	९७	जन्मिन्	२९	३०	जलनीली	६३	३८
	२९६	३७		१८०	५८	जलपुष्प	३६६	२३
जटा	११०	१३४	जन्य	२०५	१०३	जलप्राय	६९	१०
जटाजूट	८	३७		३२२	१५८	जलमुक्	१७	७
जटामांसी	११०	१३४	जन्त्यु	२९	३०	जलव्याल	५१	५
जटि	८७	३२	जप	१७७	४७	जलहायिन् ...	६	२३
जटिन्	८७	३२	जपापुष्प	९७	७६	जलशुक्ति	६०	२३
जटिला	११०	१३४	जर्मेन	२२४	५६	जलाधार	६०	२५
जटुल	१४३	४९	जम्पती	१४०	३८	जलाक्षय	६०	२५
	१५०	७७	जम्बाल	५६	९		११७	१६४
जठर	२६९	७६	जम्बिर	८५	२४	जलोष्ठास	५६	१०
	३३०	१८८	जम्बीर	८५	२४	जलौकस्	६०	२२
जह	१९	१९		९८	७९	जलौका	६०	२२
	२६१	३८	जम्बु	८४	१९	जल्पाक	२६०	३६
जहुल	१४३	४९	जम्बुक	१२०	५	जक्षिपत	२७५	१०७
जतु	१६१	१२५		२८७	३	जब	१४	६८
जतुक	२२०	४०	जम्बू	८४	१९		१९८	७३
जतुका	१२६	२६	जम्बूक	१२०	५		१९१	४५
जतुर्का	११४	१५३	जम्भ	८५	२४	जवन	१९८	७३
जतुकृत्	११४	१५३	जम्भभेदिन् ...	१०	४६		२८५	३९
जतूका	११४	१५३	जम्भैर	८५	२४	जवनिका	१६०	१२०
जतूका	१२६	२६	जम्भ	८५	२४	जवापुष्प	९७	७६
जतूका	१२६	२६	जम्भीर	८५	२४	जहाँ	९९	८६
जत्रु	१५०	७८	जम्भीर	९८	७९	जहुतनया	६२	३१
जनक	१३८	२८	जम्भीर	९८	७९	जागरै	१९६	६४
जनङ्गम	२४३	१९	जय	२०६	११०	जागरा	२८१	१९
जनता	२८६	४३		२८०	१२	जागारित्	२५९	३२
जनन	२९	३०	जयन	२८०	१२	जागरुक	२५९	३२
	१६५	१	जयन्त	१०	४९	जागर्वा	२८१	१९
जनैनि	१३८	२९	जयन्ती	९४	६५	जाङ्गलिक	५३	११
जननी	१३८	२९	जया	९४	६५	जाङ्गिक	१९७	७३
जनपद	६९	८	जय्य	१९८	७४	जात	२९	३१
जनयित्री	१३८	२९	जरण	२१९	३६		३०६	८४
जनश्रुति	३६	७	जरत्	१४१	४२	जातरूप	२३४	९५
जनार्दन	५	१९	जरद्वय	२२५	६१	जातवेदस्	१२	५६
जनाश्रय	७४	९	जरा	१४१	४१	जातापत्या	१३५	१६
जनि	२९	३०	जरायु	१४०	३८		२९	३१
जनि	११४	१५३	जरायुज	२६४	५०	जाति	९६	७२
	१३३	९	जल	५५	३		३०२	६७
जनित्री	१३८	२९		३६६	२३	जातिकोश	१६३	१३२
जनी	११४	१५३	जलङ्गर्मा	२४३	१९	जातिफल	१६३	१३२
	१३३	९	जलजन्तु	५९	२०	जाती	८४	१९
जनुस्	२९	३०						

शब्दानुक्रमणिका.

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जाती	९६	७२	जीवक	{ ९०	४४	ज्ञाति	१३९	३४
जातीकोश	१६३	१३२	जीवक	{ ११२	१४२	ज्ञातु	२५९	३०
जातीफल	१६३	१३२	जीवजीव	१२८	३५	ज्ञातेष	१३९	३५
जातु	३५०	४	जीवजीव	१२८	३५	ज्ञान	३१	६
जातुधौन	१३	६३	जीवन	{ ५५	३	ज्ञानिन्	१८३	१४
जातुष	२४५	२९	जीवन	{ २०९	१	ज्या	{ ६७	२
जातोक्ष	२२५	६१	जीवनी	११२	१४२	ज्या	{ २०१	८५
जानु	१४९	७२	जीवनीया	११२	१४२	ज्याघातवारण	२००	८४
जाबाह	२४१	११	जीवनौषध	२०८	१२०	ज्यामि	२७९	९
जामातु	१३८	३२	जीवम्लिक	२४२	१४	ज्यायसू	{ १४१	४३
जामि	३१८	१४२	जीवम्लिका	{ ९९	८२	ज्यायसू	{ ३४१	२३४
जाम्बव	८४	१९	जीवम्लिका	{ ९९	८३	ज्येष्ठ	{ २६	१६
जाम्बूनद	२३४	९५	जीवन्ती	११२	१४२	ज्येष्ठ	{ २९७	४१
जायक	१६१	१२५	जीवा	११२	१४२	ज्योतिरिक्कण	१२७	२८
जाया	१३२	६	जीवाजीव	१२८	३५	ज्योतिषिक	१८३	१४
जायाजीव	२४१	१२	जीवातु	२०८	१२०	ज्योतिष्मती	११३	१५०
जायापती	१४०	३८	जीवान्तक	२४२	१४	ज्योतिस्	३४०	२२९
जायु	१४३	५०	जीविका	२०९	१	ज्योत्स्ना	१८	१६
जार	१३९	३५	जीवितकाल	२०८	१२०	ज्योत्स्नी	१०६	११८
जाल	{ ५८	१६	ज्युगुप्सा	३७	१३	ज्योत्स्नी	२३	५
जालक	{ ३३३	१९९	जुग	१११	१३७	ज्वर	{ १४५	५६
जालक	८३	१६	जुह	१७२	२५	ज्वर	{ २८५	३९
जालिक	२४२	१४	जृति	२८५	३९	ज्वर	१२	५६
जाली	१०६	११८	जृति	२८५	३९	ज्वर	१२	६०
जाल्म	{ २४२	१६	जृम्भ	४९	३५			
जाल्म	{ २५६	१७	जृम्भण	४९	३५			
जिघत्सु	२५७	२०	जृत्	{ १९८	७४	ज्ञानसाधारत	१३	६६
जिह्वा	१००	९०	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञाती	१०८	१२७
जित्वर	१९८	७७	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञातामला	१०८	१२७
जिन	४	१३	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञाति	३४९	२
जिष्णु	{ १०	४५	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	७८	५
जिष्णु	{ १९८	७७	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	४२	८
जिह्वा	{ २६८	७१	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	३६०	१०
जिह्वा	{ ३१८	१४१	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	५८	१७
जिह्वा	५२	८	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	७	२८
जिह्वा	१५४	९१	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१०६	११७
जीन	१४१	४२	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	८९	३९
जीमूत	{ १७	७	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	३७२	३८
जीमूत	{ ९५	६९	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	८९	४०
जीमूत	{ ३००	५८	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	{ ९७	७४
जीरक	२१९	३६	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	{ ९७	७५
जीर्ण	१४१	४२	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१२६	२८
जीर्णवस्त्र	१५९	११५	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१२६	२८
जीर्ण	२७९	९	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१२६	२८
जीव	{ २०	२४	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१२६	२८
जीव	{ २०८	११९	जृत्	{ १९८	७७	ज्ञात	१२६	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिक्षिका	१२६	२८	तत	{ ४१	४	तपनीय	२३४	९४
शिक्षिका	१२६	२८	ततस्	{ २७१	८६	तपस्	{ २६	१५
शिरिका	१२६	२८	तत्काक	३५०	३	तपस्	{ ३४१	२३१
श्रीरुका	१२६	२८	तत्काक	१८७	२९	तपस्य	२६	१५
			तत्काक	४३	९	तपस्विन्	१७६	४२
ट			तत्पर	२५४	९	तपस्विनी	११०	१३४
टङ्क	{ २४७	३४	तथा	३५१	९	तम	२०	२६
टङ्क	{ ३७०	३३	तथागत	४	१३	तमस्	{ २९	२९
टिटिर्मक	१२८	३५	तथ्य	३९	२२	तमस्	{ ५१	३
टिटिम	१२८	३५	तद्	३५०	६	तमस्विनी	{ ३४०	२३०
टीका	३५९	७	तद्वा	३५५	२२	तमस्विनी	२३	४
टण्डुक	९२	५६	तदात्य	१८७	२९	तमो	२३	४
ड			तदानीम्	३५५	२२	तमाक	{ ९५	६८
डमर	२८०	१४	तनय	१३७	२७	तमाक	{ ३७१	३३
डमर	४२	८		{ १४८	७१	तमाकपत्र	१६१	१२३
डयन	१९३	५२	तनु	{ २६६	६१	तैमि	२३	४
डहु	९३	६०	तनु	{ २६७	६६	तमिन्न	५१	३
डहु	९३	६०	तनु	{ ३१२	११२	तमिन्ना	२३	४
डालिम	९४	६४	तनुत्र	१९६	६४	तमी	२३	५
डिण्डिम	४२	८	तन्	१४८	७१	तमोनुद्	३०७	८९
डिण्डीर	२३६	१०५	तनूकृत	२७४	९९	तमोपह	३४२	२३७
डिम्य	२८०	१४	तनूनपाद्	१२	५६	तरक्षे	११९	१
डिम्भ	{ १२९	३८	तनूकृत	{ १२८	३६	तरक्षु	११९	१
डिम्भ	{ ३४१	१३४	तनूकृत	{ १५५	९९	तरङ्ग	५५	५
डिम्भा	१४१	४१	तन्मु	{ २१३	१७	तरङ्गिणी	६२	३०
डुण्डुभ	५१	५	तन्मु	{ २४५	२८		{ २१	३०
डुलि	६०	२४	तन्मुभ	२१३	१७	तरणि	{ ५७	१०
			तन्मुर्क	१०३	१०६	तरणि	{ ९७	७३
ढ			तन्मुबाय	{ १२२	१३	तरपण्य	५७	११
ढका	४२	६		{ २४०	६		{ १५६	१०२
त			तन्न	३२९	१८४	तरु	{ २६९	७५
तक	२२३	५३	तन्नक	१५८	११२	तरुणा	२२२	५०
तक्षक	२८७	४	तन्नवीय	२४०	६	तरस्	{ १४	६७
तक्षन्	२४०	९	तन्नवीय	{ १२२	१३	तरस्	{ २०५	१०२
तर्क	२४७	३४	तन्निका	९९	८२	तरस	१४७	६३
तट	५६	७	तन्नवीय	२४०	६	तरस्विन्	{ १९८	७३
तट्ट	७८	४	तन्त्री	५०	३७	तरि	५७	१०
तटाक	६१	२८	तन्त्री	५०	३७	तैरी	५७	१०
तटिनी	६२	३०	तन्त्री	{ ५०	३७	तरु	८०	५
तडाग	६१	२८	तन्त्री	{ ३२७	१७५	तरुण	१४१	४२
तडिप्	१७	९	तप	२७	१९	तरुणी	१३३	८
तडिबव	१७	७	तपःक्षेपसह	१७६	४३	तर्क	३०	३
तण्डक	३७०	३३	तपन	{ २१	३१	तर्कविद्या	३५	५
तण्डुल	१०३	१०६		{ ५३	१			
तण्डुलीयक	११०	१३६						

शब्दानुक्रमणिका.

३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तर्कारी	९४	६५	ताक्ष्यं	{ ७	३१	तिरीट	{ ८७	३३
तर्जनी	१५१	८१	ताक्ष्यं १४५	{ ३१९	१४५	तिरीधान	{ ३६९	३०
तर्जक	२२५	६१	ताक्ष्यं सौक	२३६	१०२	तिरोहित	१८	१३
तर्क	२१८	६४	ताक्ष्यं ४३	{ ११८	१६८	तिर्यग्	२०७	११२
तर्पण	{ ३६९	१४	ताक्ष्यं १५२	{ १५२	८३	तिर्यग् २६०	{ ८९	४०
तर्पण २३४	{ २७८	४	ताक्ष्यं २३६	{ १०३		तिर्यग् १४३	{ १४३	४९
तर्मन्	१७०	१९	ताक्ष्यपत्र	१५६	१०३	तिर्यग् १४७	{ १४७	६५
तर्ष	{ ४७	२८	ताक्ष्यपर्णी	१०७	१२३	तिर्यग् १६१	{ १६१	१२३
तर्ष २२४	{ २२४	५५	ताक्ष्यमूकिका ...	१०६	११९	तिर्यग् २२०	{ २२०	४३
तक्ष	{ २००	८४	ताक्ष्यवृत्तक ...	१६५	१४०	तिर्यग् १४३	{ १४३	४९
तक्ष ३३३	{ ३३३	२०१	ताक्ष्यक	६	२५	तिर्यग् १६३	{ १६३	१३२
तक्षिण	३१५	१२६	ताक्षी	{ १०८	१२७	तिर्यग् २१४	{ २१४	१९
तैलुनी	१३३	८	ताक्षी ११८	{ ११८	१७०	तिर्यग् २१४	{ २१४	१९
तल्प	३१६	१३०	ताक्षु	१५३	९१	तिर्यग् ५१	{ ५१	५
तल्लज	२८	२७	ताक्ष्य	३४५	२४५	तिर्यग् २१०	{ २१०	७
तल्ल	२७४	९९	तिर्यग् ३२	{ ३२	९	तिर्यग् ८७	{ ८७	३३
तल्लर	२८२	२४	तिर्यग् ११४	{ ११४	१५५	तिर्यग् १९	{ १९	२२
तल्लर २४४	{ २४४	२४	तिर्यग् ८५	{ ८५	२५	तिर्यग् ३२०	{ ३२०	१४६
ताक्षपत्र	१५६	१०३	तिर्यग् २२	{ २२	३५	तिर्यग् ९३	{ ९३	५७
ताक्षव	{ ४३	१०	तिर्यग् ३४	{ ३४	२	तिर्यग् २२	{ २२	३५
ताक्ष ३७१	{ ३७१	३४	तिर्यग् २१६	{ २१६	२६	तिर्यग् २३५	{ २३५	९८
ताक्ष १३८	{ १३८	२८	तिर्यग् ४६	{ ४६	२४	तिर्यग् २९९	{ २९९	५३
ताक्षिक	१८३	१५	तिर्यग् २५९	{ २५९	३१	तिर्यग् ८७	{ ८७	३१
ताक्षिन	२१	३१	तिर्यग् २१८	{ २१८	३५	तिर्यग् ५६	{ ५६	७
ताक्षस	१७६	४२	तिर्यग् १२८	{ १२८	३५	तिर्यग् १७८	{ १७८	५१
ताक्षसतक्ष	९०	४६	तिर्यग् १२८	{ १२८	३५	तिर्यग् ३०६	{ ३०६	८६
ताक्षिच्छ	९५	६८	तिर्यग् २२	{ २२	१	तिर्यग् १४	{ १४	७०
ताक्षिर्ष	९५	६८	तिर्यग् ८६	{ ८६	२६	तिर्यग् ५४	{ ५४	३
ताक्षरस	६४	४०	तिर्यग् ९०	{ ९०	४३	तिर्यग् ३४३	{ ३४३	२४१
ताक्षककी	१०८	१२७	तिर्यग् २१८	{ २१८	३५	तिर्यग् ३५०	{ ३५०	५
ताक्षसी	२३	५	तिर्यग् ९०	{ ९०	४३	तिर्यग् ३५३	{ ३५३	१५
ताम्बूलवल्ली ...	१०६	१२०	तिर्यग् ८८	{ ८८	३८	तिर्यग् ८५	{ ८५	२५
ताम्बूली	१०६	१२०	तिर्यग् ८८	{ ८८	३८	तिर्यग् २६८	{ २६८	७०
ताम्बूली २३४	{ २३४	९७	तिर्यग् ३५९	{ ३५९	८	तिर्यग् १११	{ १११	१३९
ताम्बूली १६	{ १६	५	तिर्यग् ५९	{ ५९	१९	तिर्यग् २६६	{ २६६	५६
ताम्बूली २४०	{ २४०	८	तिर्यग् ५९	{ ५९	२०	तिर्यग् १०८	{ १०८	१९८
ताम्बूली १२३	{ १२३	१७	तिर्यग् २७५	{ २७५	१०५	तिर्यग् १५३	{ १५३	८९
ताम्बूली ४१	{ ४१	२	तिर्यग् ५१	{ ५१	३	तिर्यग् १०५	{ १०५	११६
ताम्बूली ३२४	{ ३२४	१६५	तिर्यग् ३४८	{ ३४८	२५५	तिर्यग् १११	{ १११	१३९
ताम्बूली ९	{ ९	४२	तिर्यग् ३५०	{ ३५०	६	तिर्यग् १४१	{ १४१	४१
ताम्बूली १९	{ १९	२१	तिर्यग् १६०	{ १६०	१२०	तिर्यग् १४६	{ १४६	६४
ताम्बूली १५४	{ १५४	९२	तिर्यग् १६०	{ १६०	१२०	तिर्यग् १४१	{ १४१	४१
ताम्बूली १९	{ १९	२१	तिर्यग् ४६	{ ४६	२२	तिर्यग् १४६	{ १४६	६४
ताम्बूली १४०	{ १४०	४०						

शब्दालुकरणिका.

३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्रिविधः.....	२	६	स्वरितः.....	१४	६८	दधिसक्तुः.....	२२२	४८
त्रिविवेकाः.....	३	७	स्वरितोदितः...	१९८	७३	दनुजः.....	४	१२
त्रिपथगाः.....	६२	३१	स्वहृ.....	३७४	९९	दन्तः.....	१५३	९१
त्रिपुटाः.....	{ १०४ १०८	१०८	स्वहृ.....	{ २४० २९५	९	दन्तबाधनः.....	९१	४९
त्रिपुटी.....	१०४	१०८	स्वहृ.....	{ २९५ ३५	२४	दन्तभागः.....	१८९	४०
त्रिपुरान्तकः...	८	३५	स्वहृ.....	{ २२ ३४	२४	दन्तशठः.....	{ ८५ ८५	२१
त्रिफलाः.....	२३८	१११	स्वहृ.....	{ ३३९ २२४	२४	दन्तशठाः.....	१११	१४०
त्रिमण्डी.....	१०४	१०८	स्वहृ.....	{ २१ ३०	२४	दन्तावकः.....	१८८	३४
त्रियामाः.....	२३	४	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिकोचनः.....	८	३४	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिवर्गः.....	{ १८० १८५	५८ १९	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिविक्रमः.....	५	२०	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिविष्टपः.....	२	६	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिवृत्.....	१०४	१०८	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिवृताः.....	१०४	१०८	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिसन्ध्यः.....	२३	३	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिसन्धी.....	२३	३	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिसीत्यः.....	२११	९	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिजोतस्.....	६२	३१	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिहस्यः.....	२११	९	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रिहायणी.....	२२७	६८	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रुटिः.....	{ १०८ २६६	१२५ ६२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रुटिः.....	{ २९६ ३७	३७ ३७	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रुटिः.....	{ १०८ २६६	१२५ ६२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रुटिः.....	{ २९६ ३७	३७ ३७	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रेताः.....	{ १७० ३०३	२० ६८	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रोटिः.....	१२८	३६	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रयम्बकः.....	८	३५	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्रयम्बकसक्तः...	१४	७२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्र्युषेजः.....	२३८	१११	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्र्युषेजः.....	२३८	१११	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वः.....	२७०	८२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्षीरीः.....	२३८	१०९	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्पत्रः.....	११०	१३४	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्पत्रीः.....	२२०	४०	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्सारः.....	११६	१६०	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्.....	{ ८२ १४६	१२ ६२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्.....	{ १४६ १४६	६२ ६२	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्.....	११०	१३४	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्सारः.....	११६	१६०	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४
त्वक्.....	२८३	२६	स्वहृ.....	{ २०२ ९०	२४	दन्तिकाः.....	११२	१४४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्वय.....	३३४	२०५	द्वारद	५२	११	दिवौकस्	{ ३	७
द्विविह	२६८	६९	द्वाराः	१३२	६	{ ३३९	२२५	
द्वितीयस्	२६८	६९	द्वारित	२७४	१००	दिव्यगायन...	३१६	१३२
द्वान्न	१५३	९१	{ ८२	१३	दिव्योपपादुक...	२६४	५०	
द्वान्नवासस् ...	१५३	९०	{ ९२	५३	दिव्य	१६	१	
द्वान्नुर.....	१०९	१३१	द्वारुण	४५	२०	दिव्य	१६	२
द्वान्नुर.....	१०९	१३१	द्वारुहसिमा.....	१०२	१०२	{ २२	१	
द्वान्नक	४	१४	द्वारुहसक	२१८	३४	दिव्य	{ २९	२८
द्वान्मिन्	१४१	४३	द्वार्वाघाट	१२३	१७	{ २९५	३५	
द्वान्मीत्य	३०६	८७	द्वार्विका	१०६	११९	दिव्यान्त	२०७	११६
द्वशा	{ १५९	११४	द्वार्वा	१०२	१०२	दिव्या	३५१	१०
{ ३३७	२१५	द्वार्विकर्म.....	९४	३४	दीक्षान्त	१७२	२७	
द्वशानीकिनी ...	२००	८१	दाव	३३४	२०५	दीक्षित	१६७	८
द्वस्यु	{ १८२	११	दाधिक.....	६३	३६	दीदिवि	२२२	४८
{ २४४	२४	दाश	५८	१५	दीधिति	२२	३३	
द्वस्य	११	५४	दाशै	२४२	१७	दीन	२६३	४९
द्वहन	१२	५८	दाशपुर	१०९	१३१	दीनार	२९०	१४
दाक्षायणी	{ ९	४०	दाशपूर	१०९	१३१	दीप	१६५	१३८
{ १९	२१	दास	२४२	१७	दीपक	२८९	११	
दाक्षाय्य	१२५	२१	दासी	९७	७४	दीप्ति	२२	३४
दाक्षिण्य	२५३	५	दासीसभ	३६८	२७	दीप्य	१०४	१११
दाक्षिम.....	{ ९४	६४	दासेय	२४२	१७	दीर्घ	२६८	६९
{ ३७३	४२	दासेर	२४२	१७	दीर्घकोशिका ...	६०	२५	
दाक्षिमपुष्पक ...	९१	४९	दिगम्बर	२६१	३९	दीर्घतुर्गदी	१२२	१२
दाण्डपाता.....	३५८	६	दिग्गज.....	१६	४	दीर्घदर्शिन	१६६	६
दात	२७५	१०३	दिग्ध	{ २०१	८८	दीर्घपृष्ठ	५२	८
दात्युह	१२४	२१	{ २७२	९०	दीर्घद्वन्त	९२	५७	
दात्यौह	१२४	२१	दित	२७५	१०३	दीर्घसूत्र	२५६	१७
दात्र	२१२	१३	दितिसुत	४	१२	दीर्घिका	६१	२८
दान	{ १७३	२९	दिधियु	१३६	२३	दुःख	{ ५४	३
{ १८५	२०	दिधियु	१३६	२३	{ ३६६	२३		
{ १८९	३७	दिधियु	१३६	२३	दुःप्रवर्षिणी ...	१०५	११४	
दानव	४	१२	दिन	२३	२	दुःचमस्	३५३	१४
दानवारि	३	९	दिनान्त	२३	३	दुःस्पर्श	१००	९१
दानशौण्ड	२५३	६	दिन	{ २	६	दुःस्पर्शा	१०१	९४
दान्त	{ १७६	४३	दिन	{ १५	१	दुःकृक	१५९	११३
{ २७४	९७	दिव.....	१२३	१६	दुःग	२२३	५१	
दान्ति	२७८	३	दिवस	२३	२	दुःगिका	१०२	१००
दापित.....	२६१	४०	दिवस्पति	१०	४५	दुःकुर्म	५१	५
दाम	२२८	७३	दिवा	३५०	६	दुःकुम	११३	१४८
दामनी	२२८	७३	दिवाकर	२१	२८	दुःकुमि	{ ४२	६
दामोदर	५	१८	दिवाकीर्ति.....	{ २४१	१०	{ ३१७	१३५	
दाम्मिक	२९०	१७	{ २४३	१९	दुःरघ्न	७१	१६	
दायाद.....	३०७	८८	दिवान्धिकी	१२२	१२	दुराकभा	१००	९२
दायित्	२६१	४०	दिविषव्	३	८	दुरित	२८...२३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुरोवर.....	३२६	१७१	द्वयम्	७८	४	दैत्य	४	१२
दुर्ग.....	१८४	१७	दृष्ट	१८७	३०	दैत्यगुरु	२०	२५
दुर्गात	२६३	४९	दृष्टरजस्	१३३	८	दैत्या	१०७	१२३
दुर्गति	५३	१	दृष्टान्त	३०१	६२	दैत्यारि	५	१९
दुर्गन्ध	३२	१२	दृष्टि	१५४	९३	दैत्य	३२१	१५३
दुर्गसंघ	२८३	२५	दृष्टि	२९६	३८	दैत्य	१५९	११४
दुर्गसंघार	२८३	२५	दृष्टेन्दु	२४	९	दैत्य	२९	२८
दुर्गा	९	३९	दैव	३	७	दैव	१७१	२४
दुर्जन	२६३	४७	दैव	४४	१३	दैव	१७८	५१
दुर्दिन	१८	१२	दैवकीनन्दन ...	५	२१	दैवज्ञ	१८३	१४
दुर्नामक	१४४	५४	दैवकुसुम	१६१	१२५	दैवज्ञा	१३५	२०
दुर्नामन्	६०	२५	दैवसातक	६१	२७	दैवत	३	९
दुर्नाम्नी	६०	२५	दैवसातविक	७८	३	दैवत	२७	२१
दुर्गक	१४१	४४	दैवच्छन्द	१५७	१०५	दोका	१०१	९५
दुर्गनस्	२५४	८	दैवजगदक	११७	१६६	दोकी	१९३	५३
दुर्गुल	२६०	३६	दैवतक	११	५३	दोकी	१९३	५३
दुर्गर्ज	२३४	९६	दैवता	३	९	दोषज्ञ	१६६	५
दुर्गिच	२६३	४९	दैवताड	९५	६९	दोषा	३५०	३
दुर्गद	१८१	१०	दैवत्व	१७८	५२	दोषैकदश	२६३	४६
दुर्गवचन	१०	४७	दैवदार	९२	५४	दोस	१५१	८०
दुर्गुत	२८	२३	दैवद्वय	२६०	३४	दोहद	४७	२७
दुर्ग	३५४	१९	दैव	२४९	४५	दोहदवती	१३६	२१
दुर्गज	१०८	१२८	दैव	३१३	११७	दोह	१८४	१६
दुर्हित	१३७	२८	दैवबलम	८५	२५	दुः (सू)	१५	२
दृत	१८४	१६	दैवभूय	१७८	५२	दुति	१८	१७
दृति	१३५	१७	दैवमातृक	७०	१२	दुति	२२	३४
दृती	१३५	१७	दैवयज्ञ	१६९	१४	दुमणि	२१	३०
दृत्य	१८४	१६	दैवयोनि	४	११	दुम्न	२३३	९०
दृन	२७५	१०२	दैवर	१३८	३२	दृत	२४९	४५
दृर	२६८	६८	दैवक	२४१	११	दृतकारक	२४९	४४
दृरवसिन्	१६६	६	दैवकल्पिन्	२९५	३५	दृतकृत	२४९	४४
दृवी	११५	१५८	दैवसभा	११	५१	दु (दौ)	२	६
दृयै	१६०	१२०	दैवसायुज्य	१७८	५२	दुत	२२	३४
दृयिका	१४८	६७	दैवाजीव	२४१	११	दृत्स	२२३	५१
दृयीका	१४८	६७	दैवाजीविन्	२४१	११	दृव	४९	३२
दृय्य	१६०	१२०	दैव	४४	१३	दृव	२०७	१११
दृय्या	१९०	४२	दैवी	९९	८३	दृवन्ती	१००	८५
दृ	१४	७०	दैवी	१०९	१३३	दृविज	२०५	१०२
दृ	२६९	७६	दैव	१३८	३२	दृविज	२२३	९०
दृसंघि	२६९	७५	दैव	६९	८	दृविज	२२९	५३
दृति	३६४	१९	दैवरूप	१८६	२४	दृविज	३६६	३२
दृव	२७१	८६	दैव	१४८	७१	दृव	२३३	९०
दृ	१५४	९३	दैवकी	७५	१३	दृव	३२१	१५४
दृ	३३७	२१६	दैवेय	४	१२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
द्राक्	३४९	२	द्रारपाक	१८१	६	धनुर्बास	१००	९१
द्राक्षा	१०३	१०७	द्रास्थ	१८१	६	धनुष्मान्	१९७	६९
द्राघिष्ठ	२७६	११२	द्रास्थित	१८१	६	धनुस्	२००	८३
द्राविडक	११०	१३५	द्रास्थितवर्षक	१८१	६	धन्य	२५३	३
द्रु	८०	५	द्रिगुणाकृत	२११	९	धन्याक	२१९	३८
द्रुकिलिम	९२	५३	द्रिज	{ १२७ ३२	३०	धन्व	२००	८३
द्रुघण	२०२	९१	द्रिजराज	१८	१५	धन्वन्	६८	५
द्रुघन	२०२	९१	द्रिजा	१०६	१२०	धन्ववास	१००	९१
द्रुण	१२२	१४	द्रिजाति	१६६	४	धन्विन्	१९७	६९
द्रुणि	५७	११	द्रिजिह्व	३१६	१३३	धमन	११६	१६२
द्रुणी	३५९	९	द्रितीया	१३२	५	धमनि	१४७	६५
	{ १४ ६८		द्रितीयाकृत	२११	१९	धमनी	१०९	१३०
द्रुत	{ २७२ ८९		द्रिप	२८८	३४	धमनी	१४७	६५
	{ २७४ १००		द्रिपाद्य	१८६	२७	धम्मिच्छ	१५५	९७
	{ ३४९ २		द्रिरद	१८८	३४	धर	७७	१
द्रुम	८०	५	द्रिरक	१२७	२९	धरणि	६७	२
द्रुमामय	१६१	१२५	द्रिष्	१८२	११	धरा	६७	२
द्रुमोत्पल	९३	६०	द्रिषत्	१८२	१०	धरित्री	६७	२
द्रुवय	२३१	८५	द्रिष्ट	२३४	९७	धर्म	{ २८ २४	
द्रुषण	५	१७	द्रिशीत्य	२११	९	धर्म	{ ३४ ३	
द्रुहिण	५	१७	द्रिहस्य	२११	९	धर्मचिन्ता	३१८	१३८
द्रोण	१२२	१४	द्रिहायनी	२२७	६८	धर्मध्वजिन्	७७	२८
	{ २३२ ८८		द्रोप	५६	८	धर्मपत्न	१७९	५४
	{ २९८ ४८		द्रोपवती	६२	३०	धर्मपत्न	२१९	३६
द्रोणकाक	१२४	२१	द्रोपिन्	११९	१	धर्मराज	{ ४ १३	
द्रोणक्षीरा	२२८	७२	द्रेषण	१८२	१०	धर्मराज	{ १३ ६१	
द्रोणदुग्धा	२२८	७२	द्रेष्य	२६२	४५	धर्मराज	{ २९४ ३१	
द्रोणि	५७	११	द्रैध	१८४	१८	धर्मसंहिता	५६	३
	{ ५७ ११		द्रैप	१९३	५३	धैर्बणि	१३३	१०
	{ १०१ ९५		द्रैमातुर	९	४०	धैर्बणी	१३३	१०
द्रोणी	{ १०१ ९५		द्रैयष्ट	२३४	९७	धैर्बिणी	१३३	१०
द्रोहचिन्तन	३०	४				धव	{ १३९ ३५	
द्रोणिक	२११	१०	ध			धव	{ ३३४ २०५	
द्रुद्ध	{ १२९ ३८		धट	३६४	१७	धवल	३३	१३
	{ ३३६ २११		धसूर	९८	७७	धवला	२२७	६७
द्रुवातिग	१७७	४५	धन	२३३	९०	धवल्ली	२२७	६७
द्रुःख	१८१	६	धनञ्जय	१२	५६	धवित्र	१७१	२३
द्रुःस्थित	१८१	६	धनद	१५	७२	धातकी	{ १०७ १२४	
द्रुदशाकुल	१५२	८४	धनहरी	१०८	१२८	धातकी	{ ३५९ ७	
द्रुदशात्मन्	२१	२८	धनाधिप	१५	७२	धातु	{ ७९ ८	
	{ ३० ३		धनिन्	२५४	१०	धातु	{ ३०२ ६५	
द्रुपर	{ ३२३ १६१		धनिष्ठा	१९	२२	धातुपुष्पिका	१०७	१२४
द्रार	७६	१६	धनुः	८८	३५	धातु	५	१७
द्रार	७६	१६	धनुःपट	८८	३५	धातुपुष्पिका	१०७	१२४
			धनुर्धर	१९७	६९	धात्री	३२७	१७६

शब्दानुक्रमणिका.

४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धाना	२२२	४७	धूपायित	२७५	१०२	ध्वनित	२७३	९४
धानुष्क	१९७	६९	धूपित	२७५	१०२	ध्वस्त	३७५	१०४
धान्य	२१४	२१	धूमकेतु	३००	५८	ध्वान्क	१२४	२०
धान्यत्वच्	२१५	२२	धूमयोनि	१७	७	ध्वान्क	३३७	२१८
धान्याक	२१९	३८	धूमक	३३	१६	ध्वान	४०	२२
धान्यांश	२९८	४५	धूम्या	२८६	४३	ध्वान्त	५१	३
धान्याम्क	२१९	३९	धूम्याट	१२३	१६			
धामन्	३१४	१२३	धूज	३३	१६	न		
धामार्गव	{ १००	८८	धूर्जटि	८	३५	न	३५२	११
	{ १०६	११७			७७	नकुलेष्टा	१०५	११५
धाव्या	१७१	२२	धूर्त	{ २४९	४४	नक्तक	१५९	११५
धारणा	१८६	२६		{ २६३	४७	नक्तम्	३५०	६
धारा	१९२	४९	धूर्वह	२२६	६५	नक्तमाक	९१	४७
धाराधर	१७	७	धूकि	२०४	९८	नक्त	५९	२१
धारासपात ...	१७	११	धूकी	२०४	९८	नक्षत्र	१९	२१
धार्ति	२४९	४४	धूसर	३३	१३	नक्षत्रमाका ...	१५७	१०६
धार्तराष्ट्र	१२५	२४	धूस्तर	९८	७७	नक्षत्रेक्ष	१८	१५
धावनि	१०१	९३	धृति	३०४	७४	नक्ष	{ १०९	१३०
धावनी	१०१	९३	धृष्ट	२५८	२५	नक्षर	१५१	८३
धिक्	३४३	२३९	धृष्णज्	२५८	२५	नक्षी	१०९	१३०
धिकृत	{ २६१	३९	धृष्णि	२२	३३	नग	२९१	१९
	{ २७३	९४	धृष्ण्यु	२५८	२५	नगरी	७२	१
धिषण	२०	२४	धेतु	२२८	७१	नगौकस्	१२८	३३
धिषणा	३०	१	धेलुका	{ १८८	३६	नग्न	२६१	३९
धिष्य	३२१	१५४		{ २९०	१५	नग्नहु	२४९	४२
धी	३०	१	धेलुव्या	२२८	७२	नग्निका	१३२	८
धीनिद्रव	३१	८	धैलुक	२२५	६०	नट	{ ९२	५६
धीमत्	१६६	६	धैवत	४०	१		{ २४१	१२
धीमती	१३४	१२	धीरण	१९४	५८	नटन	४३	१०
धीर	{ १६१	१२४	धीरितक	१९२	४८	नटी	१०८	१२९
	{ १६६	५	धीतकौशेय ...	१५८	११३	नट	{ ११७	१६५
धीवर	५८	१५	धीरितक	१९२	४८		{ १३६	१६२
धीशक्ति	२८३	२५	धीरेय	२२६	६५		{ ३७१	३३
धीसन्धिव	१८१	४	ध्याम	११७	१६६	नटप्राय	६९	९
धुत	२७१	८७		१९	२०	नटमीर्न	५८	१८
धुत्तर	९८	७७	ध्रुव	{ ८१	८	नटसंहति	११८	१६८
धुनी	६२	३०		{ २६८	७२	नटिनी	६४	३९
धुर	१९३	५५	ध्रुव	{ ३३५	२१०	नट्या	११८	१६८
धुरन्धर	२२६	६५	ध्रुवा	{ १०५	११५	नट्यत्	६९	९
धुरीण	२२६	६५		{ १०९	२५	नट्यक	६९	९
धुर्व	२२६	६५	ध्वज	२०४	९९	नट	२६८	७१
धुवित्र	१७१	२३	ध्वजिनी	१९८	७८	नटनासिक	१४२	४५
धुस्तर	९८	७७	ध्वनि	४०	२२	नट	३००	५७
धुस्तर	९८	७७				नटि	६१	२९
धृत	२७५	१०७						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाली	६४	४२	निक्षिप्त	२६७	६५	निम्बु	३७	१३
नालिकेर	२१८	१६८	निगह	१९०	४१	निप	२१७	३२
नाली	६४	४२	निगाद्	२८०	१२	निपठ	२८३	२९
नाविक	५७	१२	निर्गम	२२९	७८	निपाठ	२८३	२९
नाभ्य	५७	१०	निगम	७२	१	निपातन	२८३	२७
नाश	२०७	११६	निगाद्	३१८	१३९	निपान	६०	२६
नासत्य	११	५४	निगाद्	२८०	१२	निपुण	२५३	४
नासा	७५	१३	निगार	२८५	३७	निबन्ध	१४४	५५
नासिका	१५३	८९	निगाळ	१९१	४८	निबन्धन	४२	७
नासिकता	३०	४	निग्रह	२८०	१३	निबर्हण	२०७	११२
निःशलाक	१८५	२२	निग्रह	२८५	३६	निम	२४८	३८
निःशेष	२६७	६५	निग्रह	२८५	३६	निमृत्	२५८	२५
निःशोष	२६५	५६	निर्वास	२२४	५६	निमय	२३०	८०
निःश्रेणि	७६	१८	निग्र	२५६	१६	निमित्त	३०४	७६
निःश्रेयस	३१	६	निर्वाही	२२७	६७	निमेष	२५	११
निःशमस्	३५३	१४	निर्बुद्ध	१५९	११६	निम्न	५८	१४
निःसरण	७७	१९	निबुद्ध	९३	६१	निम्नगा	६२	३०
निःस्व	२६३	४९	निबोद्ध	१५९	११६	निम्ब	९४	६२
निकट	२६७	६६	निज	२९५	३२	निम्बवत्	८६	२६
निकर	१२९	३९	निज	२९५	३२	नियति	२९	२८
निकर्षण	७७	१९	नितम्ब	७८	५	नियन्तु	१९४	५९
निकष	२४६	३२	नितम्ब	१४९	७४	नियम	३१	५
निकषा	३५४	१९	नितम्बिनी	१३१	३	नियम	१७५	३८
निकषा	३५०	७	नितान्त	१४	७०	नियम	१७८	४९
निकषात्मज	१३	६३	नित्य	१४	६९	नियान्तर्	२८३	२७
निकामस्	२२४	५७	नित्य	२६८	७२	नियामक	५७	१२
निकाय	१३०	४२	निदाय	२७	१९	नियुत	३६६	२४
निकाय	७३	५	निदान	४९	३३	नियुद्ध	२०६	१०६
निकार	२८०	१५	निदान	२९	२८	निबोध्य	२४२	१७
निकार	२८५	३६	निदिग्ध	२७२	८९	निर	३४७	२५२
निकारण	२०७	११२	निदिग्धिका	१०१	९३	निरन्तर	२६७	६६
निकुञ्जक	२३२	८८	निदेश	१८६	२५	निरय	५३	१
निकुञ्ज	७९	८	निदेश	३२७	१७९	निरर्गल	२७०	८३
निकुम्भ	११२	१४४	निद्रा	५०	३६	निरर्थक	२७०	८१
निकुरम्ब	१२९	४०	निद्राण	२५९	३३	निरवग्रह	२५५	१५
निकृत	२६२	४१	निद्राळ	२५९	३३	निरसन	२८४	३१
निकृति	४८	३०	निद्रित	२५९	३३	निरस	३९	२०
निकृष्ट	२६५	५४	निघ्न	२०७	११६	निरस्त	२०१	८८
निकेतन	७३	४	निघ्न	३१४	१२२	निरस्त	२६१	४०
निकोचक	८६	२९	निधि	१५	७५	निराकरिण्यु	२५९	३०
निकोर्टक	८६	२९	निधुवन	१७९	५७	निराकृत	२६१	४०
निकण	४०	२४	निधुवन	२७८	४	निराकृति	१७९	५४
निकाण	४०	२४	निष्पान	२८४	३१	निराकृति	२८४	३१
			निनद	४०	२२	निरामय	१४५	५७
			निनाद	४०	२२	निरीक्ष	२१२	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निरीक्ष	२१२	१३	निर्हाद	४०	२३	निधुर	{ ३९ १९	
निर्गति	५३	२	निक्षय	७३	५	{ ३६९ ७६		
निरोध	२८०	१३	निबह	१२९	३९	निद्रुत	२७१	८७
निर्गन्धर्व	२०७	११३	निवात	३०६	८४	निद्रुत	२३१	८७
निर्गुण्टी	९५	६८	निवाप	१७३	३१	निद्रुति	२८५	३८
निर्गुण्टी	{ ९५ ९६	६८ ७०	निवीत	{ १५९ १७८	११३ ५०	निष्ठेव	२८५	३८
निर्ग्रन्थन	२०७	११३	निवृत्त	२७१	८८	निष्ठेवन	२८५	३८
निर्घोष	४०	२३	निवेश	१८८	३३	निष्णात	२५३	४
निर्जर	३	७	निष्ठा	२३	४	निष्पन्न	२७३	९५
निर्जितेन्द्रियग्राम	१७६	४४	निष्ठाक्या	२२०	४१	निष्पतिसुता	१३३	११
निर्जर	७८	५	निष्ठात	२७२	९१	निष्पन्न	२७४	१००
निर्णय	३०	३	निष्ठान्त	७३	५	निष्पाव	२८२	२४
निर्णिक्त	२६५	५६	निष्ठापति	१८	१४	निष्प्रभ	२७४	१००
निर्णोजक	२४१	१०	निष्ठापण	२०७	११२	निष्प्रवाणि	१५८	११२
निर्वेश	१८६	२५	निक्षित	२७२	९१	निसर्ग	५०	३८
निर्धोष	२५५	१३	निक्षीय	२४	६	निसुर्दन	२०७	११३
निर्बहण	२०७	११२	निक्षीयिनी	२३	४	निसुष्ट	२७२	८८
निर्भर	{ १४ ३४९	७० २	निक्षय	३०	३	निसृष्ट	२६८	६९
निर्मद	१८८	३६	निक्षेप	७६	१८	निसृष्ट	२०७	११४
निर्मुक्त	५१	६	निक्षेणी	७६	१८	निस्त्रिंश	२०१	८९
निर्मोक	५२	९	निष्पन्न	२०१	८८	निस्त्राव	२२२	४९
निर्माण	१८९	३८	निष्पन्न	१९७	६९	निस्त्रन	४०	२३
निर्मातन	३१३	१९	निष्पन्ना	७२	२	निस्त्रान	४०	२३
निर्मास	३२१	१५२	निष्पन्न	५६	९	निह्वन	२०७	११४
निर्बपण	१७३	३०	निष्पन्न	७८	३	निहाका	५९	२२
निर्वर्णन	२८४	३१	निष्पन्न	{ ४० २४३	१ २०	निर्हिसन	२०७	११३
निर्वहण	४४	१५	निष्पन्न	१९४	५९	निहीन	२४२	१६
निर्वाण	{ ३१ २७३	६ ९६	निष्पन्न	२०७	११३	निह्व	{ ३८ २३५	१७ २०७
निर्वात	२७३	९६	निष्पन्न	२९०	१४	नीकाश	२४८	३८
निर्वाद	{ ३७ ३०७	१३ ८९	निष्पन्न	१३६	२१	नीच	{ २४२ २६८	१६ ७०
निर्वापण	२०७	११४	निष्पन्न	१३६	२१	नीचिका	२२७	६७
निर्वाष	२५५	१३	निष्पन्न	२६१	३९	नीचिका	२२७	६७
निर्वासन	२०७	११३	निष्पन्न	२६१	३९	नीचैस्	३५३	१७
निर्वृत्त	२७४	१००	निष्पन्न	७९	१	नीह	१२९	३७
निर्वेश	{ २४८ २८१	३९ २०	निष्पन्न	१०८	१२५	नीहोन्नव	१२८	३४
निर्वेश	{ ३३६ २१४	२१४ २०	निष्पन्न	८२	१३	नीध	७५	१४
निर्व्ययन	५०	२	निष्पन्न	२८३	२५	नीप	८९	४२
निर्व्यूह	३४२	२३५	निष्पन्न	{ ४४ २९७	१५ ४०	नीर	५५	४
निर्हार	२८१	१७	निष्पन्न	२२१	४४	नीरु	३३	१४
निर्हारिन्	३२	११	निष्पन्न	{ ३१२ ११५	११५ ११५	नीलकण्ठ	{ १२७ २९६	३० ३९
			निष्पन्न	२८५	३८	नीलकण्ठ	१२२	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नीलशिखरी ...	९७	७४	नेमि	{ ६१ २७	पक्षक	७५	१४	
नीलकोहित ...	८	३५	नेमि	{ १९४ ५६	पक्षति	{ २२ १		
नीलौ	९७	७४	नेमी	८६	२६	{ १२८ ३६		
नीला	१२६	२६	नेमी	१९४	५६	{ ३०३ ७२		
नीलाहुँ	१२२	१३	नैकमेव	२७०	८३	पक्षद्वार	७५ १४	
नीलाम्बर	६	२५	नैगम	{ २२९ ७८	३१८ १४०	पक्षभाग	१८९ ४०	
नीलाम्बुजम्बर	६३	३७	नैचिकी	३२७	६७	पक्षमूक	१२८ ३६	
नीलिका	९६	७०	नैपाळी	२३७	१०८	पक्षान्त	२४ ७	
नीलिनी	१०१	९५	नैमय	२३०	८०	पक्षिन्	१२७ ३२	
नीली	१०१	९४	नैयप्रोध	८४	१८	पक्षिणी	२३ ५	
नीलाक	२८२	२३	नैरुत	{ १३ ६३	१६ २	पक्षमन्	{ ३१३ १२०	
नीवार	२१५	२५	नैरुत	{ १६ २	७	पक्ष	{ २८ २३	
नीवि	२३०	८०	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ५६ ९	
नीवी	{ २३० ८०	२११	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नीवृत्	६९	८	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नीशार	१६०	११८	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नीहार	१९	१८	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नु	३४६	२४७	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नुति	३७	११	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नुत्त	२७१	८७	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नुत्त	२७१	८७	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नूतन	२६९	७७	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नूत	२६९	७८	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नूद	८९	४१	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नूनम्	{ ३४६ २४९	१६	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नूपुर	१५८	१०९	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृ	१३०	१	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृत्त	४३	१०	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृत्य	४३	१०	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृप	१८०	१	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृपकर्मन्	१८८	३२	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृपसभ	३६८	२	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृपासन	१८७	३१	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृषंस	२६३	४७	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नृसेन	३७३	४०	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेवृ	२५४	११	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेत्र	{ १५४ ९३	१७९	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेत्राम्बु	१५४	९३	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेदिष्ठ	२६८	६८	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेपथ्य	१५६	९९	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	
नेमि	८६	२६	नैरुत	{ १६ २	७	पक्षि	{ ६९ १०	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पटु.....	118	144	पतिव्रता	112	6	पद्मपत्र.....	112	144
	243	19	पत्तन	72	1	पद्मराग	233	92
	260	34		198	66	पद्मवर्ण.....	112	144
	298	39	पत्ति	199	20		7	26
पटुपर्णी	111	136		203	72	पद्मा	100	29
पटोल	118	144	पत्तिसंहति ...	198	86		112	144
पटोलिका	108	116	पत्नी	112	4	पद्माकर	61	26
पट्ट	368	17		23	18	पद्माट	113	146
पट्टिका	69	81	पत्र.....	126	38	पद्मालया	7	26
पट्टिन्	69	81		198	46	पट्टिन्	166	34
पट्टिश	364	21		327	166	पट्टिनी.....	68	39
पट्टित	364	21	पत्रपरशु	286	33	पद्य	369	31
	232	26	पत्रपाश्या	148	103	पद्या	71	14
पण	246	39	पत्ररथ	126	33	पनस	93	61
	249	44	पत्रछेद्या	151	122	पनायित	266	109
	296	48	पत्राङ्ग	153	122	पनित	268	109
पणव	83	6		236	111	पन्न	264	108
पणायित	266	109	पत्राङ्गुलि	151	122	पन्नग	42	6
पणित	266	109		123	14	पन्नगाक्षान.....	7	31
पणितव्य	230	22	पत्रिन्	126	33		44	3
पण्ड	180	31		201	86	पयस्	223	41
पण्डित	156	4		310	104		381	23
पण्डितमन्थ	310	310	पत्रोर्ज	92	48	पयस्य	223	41
पण्य	230	22		146	113	पयोधर.....	328	163
पण्यवीथिका ...	72	2	पथिक	168	16		48	6
पण्या	113	140	पथिन्	71	14	पर	162	11
पण्याजीव	229	66	पथ्या	93	49		339	190
पतग	126	33	पद्	189	71	परःक्षत	266	68
पतङ्ग	126	26	पदै	189	71	परजात	282	16
	291	20	पद	206	93	परतन्त्र	248	18
पतङ्गिका	126	26	पद्म	198	66	परपिण्डाद् ...	246	20
पतत्	126	33	पदवि	71	14	परश्रुत्	128	20
पतत्र	126	33	पदवी	71	14	परश्रुत.....	128	19
पतत्रि	126	33	पदाजि	198	66	परमस्	342	12
पतत्रिन्	126	33	पदात्त	198	66	परमाद्य	161	28
	164	139	पदाति	198	66	परमेष्ठिन्	4	18
पतद्ग्रह	364	21	पदिक	198	66	परंपराक	162	28
पतद्ग्रह	199	69	पद्म	198	66	परबत्	248	18
पतयालु	246	26	पद्धति	71	14	परशु	202	92
पताका.....	208	99	पद्धती	71	14	परश्व	202	92
पताकिन्	199	71	पद्म	14	64	परश्वस्	344	22
	139	34		68	39	परस्व	202	92
पति	248	10	पद्मक	169	39	परस्व	204	102
पतिवरा	112	6	पद्मचारिणी ...	112	146	पराक्रम	316	136
पतिवली	118	12	पद्मनाभ	4	20			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पराग	८४	१७	परिचिस्थ	१९५	६९	परिस्थान्द	१६४	१३७
पराङ्मुख	२९२	२१	परिपण	२३०	८०	परिखुत्	२४८	३९
पराधित	२६०	३३	परिपम्बिन्	१८२	११	परिखुता	२४८	४०
पराधीन	२४२	१८	परिपाँटि	१७५	३७	परिहोस	४९	३२
पराधीन	२६०	३३	परिपाटी	१७५	३७	परीक्षक	२५४	७
पराजय	२०७	१११	परिपूर्णता	१६४	१३७	परीभाव	४६	२२
पराजित	२०७	११२	परिपेकव	१०९	१३१	परीरम्भ	२८४	३०
पराजित	२४२	१८	परिह्व	२६९	७५	परीवर्त	२३०	८०
पराधीन	२५६	१६	परिबर्ह	३४२	२३८	परीवाद	३७	१३
पराङ्ग	२५७	२०	परिभव	४६	२२	परीवाप	३१५	१२९
पराभूत	२०७	११२	परिभाषण	३७	१४	परीवार	३२५	१६८
परायण	२७७	२	परिभूत	२७५	१०६	परीवाह	५६	१०
परारि	३५४	२०	परिमक	३२	१०	परीष्टि	१७३	३२
पराध्व	२६५	५८	परिमक	२८०	१३	परीसार	२८२	२१
परासन	२०७	११३	परिरम्भ	२८४	३०	परीहास	४९	३२
परासु	२०७	११७	परिचर्जन	२०७	११४	परुत्	३५४	२०
परास्कन्धिन्	२४४	२५	परिर्वर्तन	२३०	८०	परुष	३९	१९
परिकर	३२४	१६५	परिर्वाद्	३७	१३	परुस्	११६	१६२
परिकर्मन्	१६०	१२१	परिवादिनी	४१	३	परेत	२०७	११७
परिक्रम	२८१	१६	परिवापित	२७१	८५	परेतराज	१३	६१
परिक्रिया	२८१	२०	परिविपत्ति	१७९	५६	परेद्यवि	३५५	२२
परिक्षिप्त	२७१	८८	परिवृष्ट	२५४	११	परेष्टुका	२२७	७०
परिक्षा	६१	२९	परिवेष्ट	१७९	५६	परेष्ठित	२४२	१८
परिग्रह	३४२	२६६	परिवेश	२१	३२	परोष्णी	१२६	२६
परिग्रह	१९९	७९	वरिवेष	२१	३२	पैकंटी	८७	३२
परिध	२०२	९१	परिदयाध	८७	३०	पैकंटी	८७	३२
परिधातिन	२०२	९१	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिध्व	२८२	२३	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिध्व	१९५	६२	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिध्व	१७४	३५	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिधाट्य	१७०	२०	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिधारक	१४२	१७	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिणत	२७३	९६	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिणय	१७९	५७	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिणाम	२८१	१५	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिणाय	२५०	४६	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिणाह	१५९	११४	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परितस्	३५२	१३	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परित्राण	२७८	५	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिदान	२३०	८०	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिदेवन	३८	१६	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिधान	१५९	११७	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिधि	२१	३२	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२
परिधि	३०८	९६	परिदयाध	९३	६०	पैकंटी	८७	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पर्युदञ्चन	३०९	३	पस्त्य	७३	५	पात्र	५६	८
पर्येषणा	१७३	३२	पांशु	२०४	९८	पात्र	१७१	२४
पर्वत	७०	१	पांशुका	१३३	११	पात्र	२१८	३३
पर्वन्	११६	१६२	पांसु	२०४	९८	पात्री	३२७	१७८
पर्वसंधि	३१३	१२१	पांसुका	१३३	११	पात्री	३७३	४२
पर्वसंधि	२४	७	पाक	१२९	३८	पात्रीव	३७१	३५
पशुका	१४८	६९	पाक	२७९	८	पाथसू	५५	४
पक	२३२	८६	पाकक	१०८	१२६	पाथ	७९	७
पकगण्ड	३३२	२०१	पाकसासन	९	४४	पाद	१४९	७१
पकङ्कषा	२४०	६	पाकसासनि	१०	४९	पाद	२३३	८९
पकक	१०२	९८	पाकस्थान	२१६	२७	पाद	३०७	८९
पकक	१४७	६३	पाक्य	२२०	४२	पादकटक	१५८	११०
पकाण्ड	११३	१४७	पाक्य	२३७	१०९	पादमण्ड	१७६	४१
पकाक	२१५	२२	पाकण्ड	१७७	४५	पादप	८०	५
पकाक	८३	१४	पाकजन्म	७	२९	पादबन्धन	२२५	५८
पकाक	८६	२९	पाकालिका	२४५	२९	पादस्फोट	१४४	५२
पकाक	११४	१५४	पाद	३५०	७	पादाग्र	१४९	७१
पकाक	३३	१४	पाद	२४४	२५	पादाङ्गुव	१५८	१०९
पकाशिन्	८०	५	पाटकर	३३	१५	पादात	१९६	६७
पकिली	१३४	१२	पाटक	२१३	१५	पादात	१९६	६७
पकित	१४१	४१	पाटक	३३	१५	पादाति	१९६	६६
पर्यङ्क	१६५	१३८	पाटका	८४	२०	पादातिक	१९६	६६
पल्लव	८३	१४	पाटका	९२	५४	पादातिर्ग	१९६	६६
पल्लव	६१	२८	पाटकि	८९	३९	पादुका	२४६	३०
पल	२८२	२४	पाटकि	९२	५४	पादू	२४६	३१
पवन	१३	६६	पाटकि	२१३	१५	पादूक	२४०	८
पवन	२८२	२४	पाटकि	१६९	१४	पाथ	१७३	३३
पवनासन	५२	८	पाठ	२८३	२९	पानगोष्ठिका	२४९	४३
पवमान	१३	६६	पाठा	९९	८४	पानपात्र	२४९	४३
पवि	१०	५०	पाठिन्	९८	८०	पानभाजन	२१८	३२
पवि	११७	१६६	पाठीन	५८	१८	पानीव	५५	४
पवित्र	१७७	४५	पाणि	१५१	८१	पानीवशाक्तिका	७४	७
पवित्रक	२६५	५५	पाणि	१५१	८१	पान्थ	१८४	१७
पशुपति	५८	१६	पाणिगृहीती	१३२	५	पाप	२८	२३
पशुमेरण	२८५	३९	पाणिब	२४१	१३	पाप	२६३	४७
पशुरञ्जु	२२८	७३	पाणिपीडन	१७९	५७	पापवेडी	९९	८५
पश्चात्	३४४	२४२	पाणिवाद	२४१	१३	पाप्मन्	२८	२३
पश्चात्ताप	४७	२५	पाण्डर	३२	१२	पामन्	१४४	५३
पश्चिम	२७०	८१	पाण्डु	३३	१३	पामन	१४५	५८
पश्चिमा	१६	१	पाण्डुकम्बकिन्	११३	५४	पामर	३४२	१६
पश्चिमोत्तर	६८	७	पाण्डुर	३३	१३	पामा	१४४	५३
पैङ्गवाह	२२६	६३	पातक	३७१	३३	पायस	१६२	१२८
पैङ्गोही	२२७	७०	पाताक	५०	१	पाय	१७१	२४
			पाताक	३३४	२०१	पायु	१४९	७३
			पातुक	२५८	२७	पायव	३३१	८५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पार	५६	८	पाकिन्दी	१०४	१०८	पिटक	{ १४३	५३
पारतै	२३५	९९	पाकिन्धी	१०४	१०८		{ २४५	३०
पारद	२३५	९९	पौली	२०३	९३	पिठर	{ २१७	३१
पारंपर्योपदेश ...	१६९	१२	पाळवा	३५८	५		{ ३३०	१८७
पारसव	३३५	२०९	पावक	१२	५७		{ १८९	३७
पारम्भिक	१९७	७०	पाश	{ १५५	९८	पिण्ड	{ २३६	१०४
पारसीक	१९१	४५		{ २४९	४५		{ २३५	९८
पारस्मैज्य	१३७	२४	पाशक	२४९	४५		{ ३६४	१८
पारापत	१२३	१४	पाशान्	१३	६४	पिण्डै	२१६	२६
पारायण	२७७	२	पाशुपत	९८	८१	पिण्डक	१६२	१२८
पारावत	१२३	१४	पाशुपात्य	२०९	२	पिण्डिका	१९४	५६
पारावताङ्गि ...	११३	१५०	पाशाल्य	२७०	८१	पिण्डी	१९४	५६
पारावताङ्गी ...	११३	१५०	पाश्या	२८६	४३	पिण्डीतक	८२	५२
पारावार	{ ५४	१	पाषाण	७८	४	पिण्याक	{ २८९	९
	{ ३७१	३५	पाषाणदारण ...	२४७	३४		{ ३७०	३२
पारावारिन्	१७६	४२	पिक	१२४	१९	पितरौ	१३९	३७
पारिकाङ्क्षिन् ...	१७६	४२	पिक्क	३३	१६	पितामह	{ ५	१६
पारिजातक ...	{ ११	५३		{ २१	३१		{ १३८	३३
	{ ८६	२६	पिक्कल	{ ३३	१६	पितृ	१३८	२८
पारितथ्या	१५६	१०३		{ ३३	१६	पितृदान	२७३	३१
पारिपार्थक	२१	३१	पिक्कला	१६	४	पितृपति	{ १३	६१
पारिप्लव	२६९	७५	पिचण्ड	{ १५०	७७		{ १६	२
पारिभद्र	८६	२६		{ ३६४	१८	पितृपितृ	१३८	३३
पारिभद्रक	९२	५३	पिचण्डिक	१४१	४४	पितृप्रसू	२३	३
पारिभाष्य	१०८	१२६	पिचिण्ड	{ १५०	७७	पितृयज्ञ	१६९	१४
				{ ३६४	१८	पितृवन	२०८	११८
पारियात्रक	७८	३	पिचिण्डक	१४१	४४	पितृव्य	१३८	३१
पारियात्रिक ...	७८	३	पिचु	२३७	१०६	पितृसन्निभ	२५५	१३
पारिषद	८	३७	पिचुमन्व	९४	६२	पित्त	१४६	६२
पारिषेय	८	३७	पिचुमैद	९४	६२	पित्र्य	{ १७१	५४
पारिहार्य	१५७	१०७	पिचुल	८९	४०		{ १७८	५१
पारी	३६०	१०	पिचट	{ १५०	७७	पित्तस्य	१२८	३४
पारुष्य	३७	१४		{ २३७	१०५	पिधान	१८	१३
पार्ष्णि	१८०	१	पिच्छ	{ १२७	३१	पिनद	१९६	६५
पार्ष्णी	९	३९		{ ३६९	३०	पिनाक	{ ८	३७
पार्ष्णीनन्दन ...	९	४२	पिच्छा	{ ९०	४७		{ २९०	१४
पार्थ	{ १५०	७९		{ ३५९	९	पिनाकिन्	८	३३
	{ २८६	४२	पिच्छिक	२२१	४६	पिपासा	२२४	५५
पार्थभाग	१८९	४०	पिच्छिका	{ ९०	४६	पिपीलिका	३५९	८
पार्थस्त्य	१४८	६९		{ ९४	६२	पिप्यक	८४	२०
पार्थिज	१४९	७२	पिज	२०७	११५	पिप्यकि	१०१	९७
पार्थिजग्राह	१८२	१०	पिजै	१३०	४२	पिप्यकी	१०१	९७
पाकज्ञ	११८	१६७	पिजर	{ २३६	१०३	पिप्यकीमूल ...	२३८	११०
पाकङ्गी	१०७	१२१		{ ३७०	३१	पिप्लु	१४३	४९
पाकाज्ञ	३३	१४	पिजक	२०४	९९	पिप्लक	८८	३५
पाकि	{ २०३	९३	पिट	२१६	२६	पिह	१४६	६०
	{ ३३२	१९६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिबन्न	३३	१६	पुटभेद	५६	७	पुराण	{ ३५	५
पिबन्ना	४	११	पुटभेदन	७२	१	पुराणपुरुष	{ २६९	७७
पिबित	१४७	६३	पुटी	३७३	४२	पुराणपुरुष	६	२२
पिबुन	{ १६१ १२४		पुण्डरीक	{ १६	१	पुरातन	२६९	७७
	{ २६३ ४७			{ ६४	४१	पुरातन	३५	४
	{ ३१५ १२७			{ २८९	११	पुरी	७२	१
पिबुना	१०९	१३३	पुण्डरीकाक्ष	५	१९	पुरीतम्	१४७	६६
पिष्टक	२२२	४८	पुण्डर्य	१०८	१२७	पुरीष	१४८	६८
पिष्टव	६८	६	पुण्ड	११७	१६३	पुब	२६७	६३
पिष्टपचन	२१८	३२	पुण्डक	९६	७२		{ २९	२९
पिष्टात	१६५	१३९	पुण्य	{ २८	२४	पुष	{ ८५	२५
पीठ	१६५	१३८		{ ३२३	१५९		{ १३०	१
पीठन	२०६	१०९	पुण्यक	१७५	३८		{ ३३७	२१८
पीठा	५४	३	पुण्यजन	१३	६३	पुषोत्तम	५	२१
पीत	३३	१४	पुण्यजनेश्वर	१५	७३	पुस	२६७	६३
पीतदार	९२	५३	पुण्यभूमि	६९	८	पुसूत	९	४४
पीतहु	{ ९३ ६०		पुण्यवत्	२५३	३	पुरोग	१९७	७२
	{ १०२ १०१		पुस्तिका	१२६	२७	पुरोगम	१९७	७२
पीतन	{ ८६ २७		पुत्र	१३७	२७	पुरोगामिन्	१९७	७२
	{ १६१ १२४		पुत्रिका	२४५	२९	पुरोडास	३६५	२१
	{ २३६ १०३		पुत्री	१४०	३७	पुरोचस्	१८१	५
पीतसारक	९०	४३	पुत्री	३६५	२०	पुरोभागिन्	२६३	४६
पीता	२२०	४१	पुत्रल	३६५	२०	पुरोहित	१८१	५
पीताम्बर	५	१९	पुनःपुनः	३४९	१	पुकाक	२८८	५
पीति	१९०	४३	पुनर्	{ ३४७ २५२		पुकिन	५६	९
पीन	२६६	६१		{ ३५३ १५		पुकिन्द	२४३	२०
पीनस	१४३	५१	पुनर्नैव	१५१	८३	पुकोमजा	१०	४८
पीनोन्नी	२२८	७१	पुनर्नैवा	१३३	१४९	पुषित	२७३	९७
पीयूष	{ ११ ५१		पुनर्भव	१५१	८३		१५	१
	{ २२४ ५४		पुनर्भू	१३६	२३		५५	४
	{ ८६ २८		पुष्पाग	८५	२५	पुष्कर	{ ६४	४१
पीष्ठ	{ ३३१ १९२		पुमस्	१३०	१		{ ११२ १४५	
	{ ९९ ८४		पु	{ ८७ ३४			{ ३२९ १८५	
पीष्ठपर्णी	{ १११ १३९		पुःसर	{ ३२८ १८३		पुष्कराह	१२५	२२
पीवन्	२६६	६१	पुःसर	१९७	७२	पुष्करिणी	६१	२७
पीवर	{ २६६ ११२		पुःसर	३५१	७	पुष्कल	२६६	५८
	{ २७६ ११२		पुःसर	७६	१६	पुष्ट	२७३	९७
पीवरस्तनी	२२८	७१	पुःसर	९	४४		{ ८३ ३७	
पुंमळी	१३३	१०	पुःसर	१३२	६	पुष्प	{ ३६६ २३	
पुंस	१३०	१	पुःसर	१३२	६		{ ३६६ २३	
पुंसस	२४३	२०	पुःसर	{ ३५१ ७		पुष्प	{ ३६६ २३	
पुंस	३६४	१७	पुःसर	{ ३२८ १८३		पुष्पक	{ १५ ७४	
पुंसव	२६६	५९	पुःसर	३०६	८३	पुष्पकेयु	२६६	१०३
पुंस	१९२	५०	पुःसर	३४५	२४५	पुष्पदन्त	१६	४
पुञ्ज	१३०	४२	पुःसर	२६७	६३	पुष्पधन्वन्	६	२७
			पुःसर	३४७	२५२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पुष्पक	८५	२१	पूर्व	२७०	८०	पुष्पक	१३	६५
पुष्परथ	१९२	५१	पूर्व	३१६	१३३	पुष्पदाज्य	१७१	२४
पुष्परस	८४	१७	पूर्व	२६७	६५	पुष्पतक	१७१	२४
पुष्पकिङ्क	१२७	२९	पूर्वज	१४१	४३	पुष्ट	१५०	७८
पुष्पवती	१३६	२०	पूर्वदेव	४	१२	पुष्टसंसार	१५०	७६
पुष्पवन्तो	२५	१०	पूर्वपर्वत	७७	२	पुष्टास्त्रि	१४८	६९
पुष्पसमय	२७	१८	पूर्वा	१६	१	पुष्टय	१९१	४६
पुष्य	१९	२२	पूर्वधुस्	३५५	२१	पुष्पि	१४३	४८
पुष्परथ	१९२	५१	पुक्क	२१	२९	पेचक	१२३	१५
पुक्क	२४५	२८	पुक्की	१०९	१३३	पेडक	२४५	३०
पुक्की	३७१	३४	पुक्ति	२७९	९	पेडा	२४५	३०
पुग	११८	१६९	पुष्का	३७	१०	पेटी	३७३	४२
पुजन	३२२	१५६	पुतना	१९८	७८	पेडी	२४५	३०
पुजा	१७४	३५	पुयक्	३४९	३	पेयूसी	११	५१
पुजित	२७४	९८	पुयक्पर्णी	१०१	९२	पेकन	२६७	६६
पुज्य	२५३	५	पुयगात्मता	२९	३१	पेसक	२४३	१९
पुज्य	३२०	१५०	पुयगन्धन	१७५	३८	पेसक	२६७	६६
पुज्य	१७७	४५	पुयगन्धन	२४२	१६	पेसक	३३४	२०४
पुज्य	२१५	२३	पुयगन्धन	३१०	१०५	पेसि	१२९	३७
पुज्य	२६५	५५	पुयगन्धन	२७३	९३	पेसी	१२९	३७
पुतना	९३	५९	पुयवी	३७	३	पेठर	२२१	४५
पुतिक	९१	४८	पुयिबी	३७	३	पैतृष्यसेय	१३७	२५
पुतिकरज	९१	४८	पुयिबी	३७	३	पैतृष्यसीय	१३७	२५
पुतिकाड	९२	५४	पुयु	२१९	३७	पैत्र	२७	२१
पुतिकाड	९३	६०	पुयु	२२०	४०	पैत्र	१७८	५१
पुतिगन्धि	३३	१२	पुयु	२६६	६०	पैत्र	१७८	५१
पुतिकडी	१०१	९६	पुयु	२७६	११२	पोदगक	११६	१६२
पुतीक	९१	४८	पुयुक	१२९	३८	पोटा	११७	१६३
पुतीकरज	९१	४८	पुयुक	२२२	४७	पोत	१२९	३८
पुतीकरज	९१	४८	पुयुरोमन्	२८७	३	पोत	३०१	५९
पुप	२२२	४८	पुयुक	५८	१७	पोतबभिज्	५७	१२
पुप	३६४	१९	पुयुक	२६६	३०	पोतबाह	५७	१२
पुप	७२	१	पुयु	३७	३	पोताधान	५९	१९
पुप	३६५	२०	पुयु	२१९	३७	पोत्र	३२८	१८०
पुपनी	९०	४६	पुयु	२२०	४०	पोत्रिन्	११९	२
पुपित	२७४	९८	पुयु	१०८	१२५	पोट्ट	३०१	५९
पुपुष	१३०	१	पुयु	५१	६	पौगन्ध	१४२	४६
पुपुष	२७४	९८	पुयु	२२	३३	पौगन्ध	१०८	१२७
पुपुष	२६७	६५	पुयु	१४३	४८	पौत्री	१३८	२९
पुपुष	१८८	३२	पुयु	१०१	९२	पौर	११७	१६६
पुपुष	२४	७	पुयु	५५	६	पौरस्त्र	२७०	८०
पुपुष	१७९	५८	पुयु	५५	६	पौरुष	१५३	८७
			पुयु	१२१	१०			
			पुयु	२०१	८६			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पौरोगव	२१६	२७	प्रच्छदपट	१५९	११६	प्रतिष्ठाया	२४७	३६
पौर्णमास	१७७	४८	प्रच्छन्न	७५	१४	प्रतिआगर	२८३	२८
पौर्णमासी	२४	७	प्रच्छर्दिका	१४५	५५	प्रतिज्ञात	२७६	१०८
पौकस्त्य	१५	७२	प्रजन	२८२	२५	प्रतिज्ञान	३१	५
पौकि	२२२	४७	प्रजाविन्	१९८	७३	प्रतिदान	२३०	८०
पौष	२६	१५	प्रजा	२९५	३२	प्रतिदान	२३०	८१
पौष्यर्क	२३६	१०३	प्रजाता	१३५	१६	प्रतिधान	४०	२५
प्याद्	३५०	७	प्रजापति	५	१७	प्रतिनिधि	२४७	३६
प्रकम्पन	१३	६६	प्रजावती	१३८	३०	प्रतिपत्	{ २२ १	
प्रकर्ष	२७६	११२	प्रज्ञ	{ १४२ १६६ ५		प्रतिपत्	{ ३० १	
प्रकाण्ड	{ २८ ८२	१०	प्रज्ञा	{ ३० १३४ १२		प्रतिपन्न	२७६	१०८
प्रकामम्	२२४	५७	प्रज्ञान	३१४	१२२	प्रतिपादन	१७३	२९
प्रकार	३२३	१६२	प्रज्ञु	१४२	४७	प्रतिबद्ध	२६२	४१
प्रकाश	{ २२ ३३७ २१७	३४	प्रज्ञीन	१२९	३७	प्रतिबन्ध	२८३	२७
प्रकीर्णक	१८७	३१	प्रणय	{ २८२ ३२१ १५१	२५	प्रतिबिम्ब	२४७	३६
प्रकीर्य	९१	४८	प्रणव	३५	४	प्रतिभय	४६	२०
प्रकृति	{ २९ ५० १८४ ३०३	२९ ३७ १८ ७२	प्रणाद्	३७	११	प्रतिभ्युत्	२४९	४४
प्रकोष्ठ	१५१	८०	प्रणाकी	६३	३५	प्रतिमा	२४७	३६
प्रक्रम	२८३	२६	प्रणिधि	{ १८३ ३०९	१३ ९९	प्रतिमान	{ १८९ २४७	३९ ३६
प्रक्रिया	१८७	३१	प्रणिहित	२७१	८६	प्रतिमुक्त	१९६	६५
प्रक्षण	४०	२४	प्रणीत	{ १७० २२१	२० ४५	प्रतिपन्न	३११	१०६
प्रक्षान	४०	२४	प्रणुत	२७६	१०९	प्रतियातना	२४७	३६
प्रक्षेपन	२०१	८७	प्रणय	२५८	२५	प्रतिरोचिन्	२४४	२५
प्रगण्ड	१५१	८०	प्रर्तति	८१	९	प्रतिवाक्य	३७	१०
प्रगतञ्जलुक	१४२	४७	प्रतन	२६९	७७	प्रतिविषा	१०२	९९
प्रगल्भ	२५८	२५	प्रतक	{ १५२ १५२	८४ ८५	प्रतिस्नासन	२८४	३४
प्रगाढ	२९७	४४	प्रताप	१८५	२०	प्रतिश्वाय	१४३	५१
प्रगुण	२६८	७२	प्रतापस	९८	८१	प्रतिश्रव	३२१	१५२
प्रगे	३५४	१९	प्रति	३४४	२४४	प्रतिश्रुत	२७६	१०९
प्रग्रह	{ २०८ ३४२ २३६	११९ २३६ २३६	प्रतिकर्मन्	१५६	९९	प्रतिदृग्म	२८३	२७
प्रग्राह	३४२	२३६	प्रतिकर्मन्	१६०	१२१	प्रतिसर	३२६	१७३
प्रग्रीव	३७१	३५	प्रतिकूल	२७१	८४	प्रतिसीरा	१६०	१२०
प्रघण	७५	१२	प्रतिकृति	२४७	३६	प्रतिहत	२६२	४१
प्रघाण	७५	१२	प्रतिकृष्ट	२६५	५४	प्रतिहार	१८१	३
प्रचक्र	२०३	९६	प्रतिक्षिप्त	२६२	४२	प्रतिहारक	२४१	११
प्रचलायित	२५९	३२	प्रतिख्याति	२८३	२८	प्रतिहारिक	२४१	११
प्रचुर	२६७	६३	प्रतिग्रह	१९९	७९	प्रतिहास	९७	७६
प्रचेतस्	१३	६४	प्रतिग्राह	१६५	१३९	प्रतीक	{ १४८ २८८	७० ७
प्रचोदनी	१०१	९४	प्रतिषा	४७	२६	प्रतीकार	२०६	११०
			प्रतिषातन	२०७	११४	प्रतीकाक्ष	२४८	३८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतीक्ष्य	२५३	५	प्रद्व	३२४	१६४	प्रमद	२८	२४
प्रतीची	१६	१	प्रदीप	१६५	१३८	प्रमदचन	८०	३
प्रतीत	{ २५४ ९	१	प्रदीपन	५२	१०	प्रमदा	१३१	३
	{ ३०५ ८१		प्रदेश	१५२	८३	प्रमनस्	२५४	७
प्रतीप	३१९	१४४	प्रदेशन	१८७	२७	प्रमा	२७९	१०
प्रतीपदर्शिनी	१३१	२	प्रदेशी	१५१	८१	प्रमाण	२९९	५३
प्रतीर	५६	७	प्रदेशिनी	१५१	८१	प्रमाद	४८	३०
प्रतीचाप	३१२	११५	प्रदोष	२४	६	प्रमापण	२०७	११२
प्रतीहार	{ ७६ १६		प्रद्युम्न	६	२६	प्रमापन	२०७	११२
	{ १८१ ६		प्रद्राव	२०७	१११	प्रमिति	२७९	१०
	{ ३२५ १६९		प्रधन	२०५	१०३	प्रमीत	{ १७२ २६	
प्रतीहारी	३२५	१६९		{ २९ २९			{ २०८ ११७	
प्रतीहस	९७	७६	प्रधान	{ १८१ ५		प्रमीका	{ ५० ३७	
प्रतोडी	७३	३		{ २६५ ५७			{ ३२७ १७५	
प्रज्ञ	२६९	७७		{ ३१४ १२२		प्रमुक्त	२६५	५७
प्रत्यक्	३५५	२३	प्रधि	१९४	५६	प्रमुदित	२७५	१०३
प्रत्यक्षणी	१००	८९	प्रनृत्	२०९	२	प्रमोद	२८	२४
प्रत्यक्षणी	{ १०० ८८		प्रपञ्च	२९४	२८	प्रमत्	१७७	४५
	{ ११२ १४४		प्रपद	१४९	७१	प्रमत्त	२२१	४५
प्रत्यक्ष	२७०	७९	प्रपा	७४	७	प्रचाम	२८२	२३
प्रत्यम	२६९	७७	प्रपात	७८	४	प्रयुद्ध	२८३	२६
प्रत्यन्त	६९	७	प्रपितामह	१३८	३३	प्रयोगार्थ	२८३	२६
प्रत्यन्तपर्वत	७९	७	प्रपुनाड	११३	१४७	प्रकम्बज	६	२४
प्रत्यय	३२०	१४७	प्रपुनाळ	११३	१४७		{ २८ २२	
प्रत्ययित	१८३	१३	प्रपुनड	११३	१४७	प्रलय	{ ४९ ३३	
प्रत्यर्थिन्	१८२	११	प्रपुनड	११३	१४७		{ २०७ ११६	
प्रत्ययसित	२७६	११०	प्रपुनड	११३	१४७	प्रलाप	३८	१५
प्रत्याख्यात	२६१	४०	प्रपुनडरीक	१०८	१२७	प्रवण	३००	५६
प्रत्याख्यात	२८४	३१	प्रफुल्ल	८१	७	प्रवयस्	१४१	४२
प्रत्यादिष्ट	२६१	४०	प्रवन्धकल्पना	३५	६	प्रवह	२६५	५७
प्रत्यादेश	२८४	३१	प्रवहिका	३५	६	प्रवह	२८१	१८
प्रत्याकीर्त	२०१	८५	प्रवोधन	१६१	१२२	प्रवहण	१९३	५२
प्रत्यासर्	१९९	७९	प्रमञ्ज	१३	६६	प्रवहिका	३५	६
प्रत्यासार	१९९	७९	प्रमव	३३५	२०९	प्रवारण	२७८	३
प्रत्याहार	२८१	१६	प्रभा	२२	३४		{ ४२ ७	
प्रत्युत्क्रम	२८३	२६	प्रभाकर	२१	२८	प्रवाल	{ २३३ ९३	
प्रत्युत्क्रान्ति	२८३	२६	प्रभात	२३	३		{ ३३४ २०३	
प्रत्युपस	२३	२	प्रभाव	{ १८४ १९		प्रवाह	२८१	१८
प्रत्युष	२३	२		{ १८५ २०		प्रवासन	२०७	११३
प्रत्युषस्	२३	२	प्रभिन्न	१८८	३६	प्रवाहिका	१४४	५५
प्रत्युह	२८१	१९	प्रभु	२५४	११	प्रविच्छेदोति	२८३	२८
प्रथम	{ २७० ८०		प्रभूत	२६७	६३	प्रविदारण	२०५	१०३
	{ ३१९ १४४		प्रभृक	१६४	१३५	प्रविशेष	२८२	२०
प्रथा	२७९	९	प्रमथ	८	३७	प्रवीण	२५३	४
प्रथित	२५४	९	प्रमथन	२०७	११५	प्रवृत्ति	{ ३६ ७	
			प्रमथाधिप	८	३३		{ २८१ १८	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रबुद्ध	२६९	७६	प्रसून	८३	१७	प्रौचीर	७३	३
प्रवेक	२७२	८८	प्रसूजयवितारौ...	३१४	१२६	प्राच्य	६८	७
प्रवेणी	३०६	८४	प्रसूत	१३९	३७	प्राजन	२१२	१२
प्रवेष्ट	२६५	५७	प्रसूत	२७२	८८	प्राजितु	१९४	५९
प्रवेष्टनी	१५५	९८	प्रसूत	१५२	८५	प्राज्ञ	१६६	५
प्रवेष्ट	१९०	४२	प्रसूता	१४९	७२	प्राज्ञा	१३४	१२
प्रवेष्ट	१५१	८०	प्रसूति	१५२	८५	प्राज्ञी	१३४	१२
प्रवेष्टक	२७०	८१	प्रसेव	२१६	२६	प्राज्ञ	२६७	६३
प्रस	३७	१०	प्रसेवक	४२	७	प्राज्ञिबाक	१८१	५
प्रसव	२८२	२५	प्रसार	७८	४	प्राज्ञ	१४	६७
प्रसित	२५८	२५	प्रसार	३२३	१६१	प्राज्ञ	२०५	१०२
प्रसृ	१९७	७२	प्रसाव	२८२	२४	प्राज्ञ	२०८	११९
प्रसृबाह	२२६	६३	प्रसव	७८	५	प्राज्ञ	२३६	१०४
प्रसृही	२२७	७०	प्रसव	२३२	८९	प्राणिन्	२९	३०
प्रसृज	५८	१४	प्रसवपुष्प	९८	७९	प्राप्ति	३५४	१९
प्रसृजता	१८	१६	प्रसमान	२३१	८५	प्रातिहारिक	२४१	११
प्रसृजा	२४८	४०	प्रस्थान	२०३	९५	प्राथमिकविक	१६८	११
प्रसृज	२०६	१०८	प्रस्फोटन	२१६	२६	प्रायस्	३४८	२५५
प्रसर	२८२	२३	प्रस्फुटन	७८	५	प्रायस्	३५२	१२
प्रसर	२८२	२५	प्रस्फुटन	१४८	६७	प्रायस्	१५२	८३
प्रसरण	२०३	९६	प्रसर	३४	६	प्रायस्	१७३	३०
प्रसरणि	२०३	९६	प्रसरण	२००	८२	प्रायस्	३५०	४
प्रसरणी	२०३	९६	प्रसर	१५२	८४	प्रायस्	७१	१७
प्रसर	२७९	१०	प्रसर	२७८	३	प्रायस्	२७५	१०४
प्रसर	३३५	२०७	प्रसर	३१	२६	प्रायस्	२७१	८६
प्रसरवन्धन	८३	१५	प्रसर	३५	६	प्रायस्	२०७	११७
प्रसरव	२७१	८४	प्रसर	२७५	१०३	प्रायस्	३१६	१३१
प्रसर	३५१	१०	प्रसर	२६८	७०	प्रायस्	३०३	६८
प्रसाद	१८	१६	प्रसर	३५३	१६	प्रायस्	२७२	९२
प्रसाद	३०७	९०	प्रसर	३५५	२३	प्रायस्	१८७	२७
प्रसाधन	१५६	९९	प्रसर	७३	३	प्रायस्	१७९	५३
प्रसाधनी	१६५	१३९	प्रसर	२४२	१६	प्रायस्	३२१	१५३
प्रसाधित	१५६	१००	प्रसर	६८	७	प्रायस्	३५३	१७
प्रसाधिनी	११४	१५२	प्रसर	१६९	१६	प्रायस्	२७४	९७
प्रसारिन्	२५९	३१	प्रसर	२६५	५८	प्रायस्	१६४	१३६
प्रसित	२५४	९	प्रसर	२६५	५८	प्रायस्	१५७	१०४
प्रसिति	२८०	१४	प्रसर	२७९	१०	प्रायस्	१९	१८
प्रसिद्ध	३१०	१०४	प्रसर	१७४	३४	प्रायस्	१६०	११७
प्रसू	१३८	२९	प्रसर	१७४	३४	प्रायस्	१६०	११७
प्रसू	३३०	२२८	प्रसर	३५९	८	प्रायस्	१५९	११३
प्रसूता	१३५	१६	प्रसर	१६	१	प्रायस्	२७	१९
प्रसूति	२७९	१०	प्रसर	७३	३	प्रायस्	९९	८६
प्रसूतिका	१३५	१६	प्रसर	९९	८५	प्रायस्	२०३	९३
प्रसूतिव	५४	३	प्रसर	१७८	५०	प्रायस्	१९४	५७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रासङ्ग्य	२२६	६४	हृष.....	५७	११	काणित	२२१	४३
प्रासाद्	७४	९		६०	२४	काण्ट	२७३	९४
प्रासिक	१९७	७०		१०९	१३२	काळ	१५८	१११
प्राक्	२३	३		१२८	३४	काङ्गुन	२६	१५
प्रिय	१३९	३५	हृषग	११९	३	काङ्गुनिक	२६	१५
	२६५	५३		१९२	२४	काङ्गुनी	३५८	६
प्रियक	८९	४२	हृषक	११९	३	कुल	८१	८
	९०	४४		११७	१३७	केन	२३६	१०५
	९२	५६	हृषकम्	२१७	१८	केन	३६४	१९
	१२१	९	हृषक	८४	१८	केनिक	८७	३१
प्रियहृ	९२	५५	ह्रीहृन्	१४७	६६	केनिक	८८	३६
	२१४	२०	ह्रीहृषातु	९१	४९	फेरव	१२०	५
प्रियता	४७	२७	हुत	१९२	४८	फेर	१२०	५
प्रियवद्	२६०	३६	हुष्ट	२७४	९९	फेला	२२४	५६
प्रियाक	८८	३५	होष	२७९	९	ब		
प्रीणन	२७८	४	प्सात	२७६	११०	बक	९८	८१
प्रीत	२७५	१०३	फ			बक	१२५	२२
प्रीति	२८	२४	फजिकी	१००	८९	बकुल	९४	६४
मुष्ट	२७४	९९	फटी	५२	९	बहिस	५८	१६
प्रेक्षा	३०	१	फणा	५२	९	बहिशा	५८	१६
	३३९	२२३	फणिजक	९८	७९	बहिशी	५८	१६
प्रेक्षा	१९३	५३	फणिन्	५२	७	बत	३४४	२४३
प्रेक्षित	२७१	८७	फल	२०२	९०	बदर	८८	३७
प्रेत	२०७	११७		२१२	१३	बदरा	१०५	११६
	३०१	५९		३६६	२३		११४	१५१
	५३	२		३३३	२००	बदरी	८८	३६
प्रेता	३५१	८	फलक	२०२	९०	बद	२६२	४२
प्रेमन्	४७	२७	फलकपाणि	१९७	७१		२७३	९५
	४७	२७	फलत्रिक	२३८	१११	बधिर	१४२	४८
प्रेमज	२८४	३४	फलपाकान्ता	८१	६	बन्दिन्	२०४	९७
प्रेक्षी	२४२	१७	फलपूर	९८	७८	बन्दी	२०८	११९
प्रेह	२७६	१११	फलवत्	८१	७	बन्दकी	१३३	१०
प्रेष	३३७	२१९	फलस	९३	६१	बन्धन	१८६	२६
प्रेष्य	२४२	१७	फलाध्यक्ष	९०	४५		२८०	१४
प्रीक्षण	१७२	२६	फलिन्	८१	७	बन्धनालय	२०८	११९
प्रीक्षित	१७२	२६	फलिन	८१	७	बन्धनी	२२८	७३
प्रीक्षे	१५०	७५	फलिनी	९२	५५	बन्धसम्भ	१८९	४१
प्रीथ	१९२	४९		११०	१३६	बन्धु	१३९	३४
प्रीथत	३०६	८५	फली	९२	५५	बन्धुक	९६	७३
प्रीथे	२७९	९	फली	२२४	५६	बन्धुजीवक	९६	७३
प्रीष्टपदा	१९	२२	फलेग्रहि	८१	६	बन्धुता	१३९	३५
प्रीष्टी	५८	१८	फलेरहा	९२	५४	बन्धुर	२६८	६९
प्रीष्टपद्	२६	१७	फल्यु	२६	१५	बन्धुक	१३७	२६
प्रीष्ट	२६९	७६		९३	६१	बन्धूक	९६	७३
हृष	८७	३२	फल्यु	२६५	५३			
	९०	४३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बन्धकपुष्प ...	९०	४४	बलिसघन ...	५०	१	बाकगमिणी ...	२२७	७०
बन्धुर ...	२६८	६९	बलीमुख ...	१११	३	बाकतनय ...	९१	४९
बन्धु ...	३२५	१७०	बलीवर्द ...	२२५	५९	बाकतृण ...	११८	१६७
बरीवर्द ...	२२५	५९	बल्लव ...	{ २१६ २२४	२७ ५७	बाकमृषिका ...	१२२	१२
बर्वर ...	१००	९०	बल्लज ...	११७	१६३	बाका ...	४४	१४
बर्वरा ...	१११	१३९	बल्लयणी ...	२२८	७१	बाकिश ...	{ २६३ ३३७	४८ २१७
बर्वणो ...	१२६	२६	बल्लयिणी ...	२२८	७१	बाकेव ...	२२९	७७
बैर्ह ...	१०९	१३२	बल्ल ...	२२९	७६	बाकेवशाक ...	१००	९०
बैर्ह ...	{ १२७ ३४१	३१ २३५	बल्लि ...	२५९	७३	बाल्य ...	१४०	४०
बैर्हपुष्प ...	१०१	१३२	बल्लिहार ...	७६	१६	बाण्य ...	३१५	१३०
बैर्हिः ...	१२	५७	बल्लिष्ठ ...	२७६	११९	बाण्यिका ...	२२०	४०
बैर्हिः ...	१०९	१३२	बल्लिस् ...	३५३	१७	बाण्यीकौ ...	२२०	४०
बैर्हिण ...	१२७	३०	बहु ...	२६७	६३	बाहै ...	१५१	८०
बैर्हिन् ...	१२७	३०	बहुकर ...	२५६	१७	बाहु ...	१५१	८०
बैर्हिपुष्प ...	१०९	१३२	बहुगर्भावाक् ...	२६०	३६	बाहुज ...	१८०	१
बैर्हिमुख ...	३	९	बहुपाद् ...	८७	३२	बाहुदा ...	६२	३३
बैर्हिष्ठ ...	१०७	१२२	बहुप्रद ...	२५३	६	बाहुमूल ...	१५०	७९
बहु ...	{ ६ १९८ ३६६ २०५ ३३२	{ २५ ७८ २२ १०२ १९४	बहुमूख्य ...	१५८	११३	बाहुयुद्ध ...	२०६	१०६
बहुदेव ...	६	२४	बहुरूप ...	१६२	१२८	बाहुक ...	२६	१८
बहुभद्र ...	६	२४	बहुक ...	{ २७६ २६७ ३३३	{ ११२ ६३ १९८	बाहुकेय ...	९	४२
बहुभद्रिका ...	११३	१५०	बहुला ...	{ १०८ ३३३	{ १२५ १९८	बाहुक ...	३७०	३२
बहुवत् ...	{ १४१ ३४९	{ ४४ २	बहुलीकृत ...	२१५	२३	बाहुक ...	३७०	३२
बहुविन्यास ...	१९९	७९	बहुवारक ...	८८	३४	बाहुीक ...	{ १६१ २२०	{ १२४ ४०
बला ...	१०३	१०७	बहुविष ...	२७३	९३	बाहुीक ...	{ १९१ ३७०	{ ४५ ३२
बलाका ...	१२५	२५	बहुवेतस ...	६९	९	बाहुीक ...	{ १६१ २२०	{ १२४ ४०
बलाकार ...	२०६	१०८	बहुसुता ...	१०२	१००	बाहुीकै ...	२८९	९
बलाराति ...	१०	४६	बहुसृति ...	२२७	७०	बाह्य ...	३५३	१७
बलाहक ...	१७	६	बाहुवी ...	१०१	९६	बिह ...	२२०	४२
बलि ...	{ १६९ १८६ २३१	{ १४ २७ १९४	बाणवीर ...	१९५	६३	बिहाक ...	१२०	६
बलिध्वंसिन् ...	५	२१	बाठ ...	{ १४ २९७	{ ७० ४४	बिहौजस् ...	९	४४
बलिन ...	१४९	४५	बाण ...	{ २०१ २९८	{ ८६ ४५	बिन्दु ...	५५	६
बलिपुष्ट ...	१२४	२०	बाणा ...	९७	७४	बिन्दुजालक ...	१८९	३९
बलिभ ...	१४२	४५	बादर ...	१५८	१११	बिन्द्य ...	१८	१५
बलिभुज ...	१२४	२०	बाधा ...	५४	३	बिम्बिका ...	१११	१३९
बलिमुख ...	११९	३	बालभकिनेय ...	१३७	२६	बिह ...	५०	१
बलिर ...	१४३	४९	बाल्यव ...	१३९	३४	बिहेशय ...	५२	८
बलिवा ...	५८	१६	बाहैत ...	८४	१९	बिह ...	८७	३२
			बाक ...	{ १०७ १४१ ३३४	{ १२२ ४२ २०४	बिस ...	६४	४२
						बिसकणिका ...	१२५	२५
						बिसप्रसून ...	६४	४१
						बिसिनी ...	६४	३९
						बिस ...	२३२	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बीज	२९	२८	ब्रह्मदर्मा	११२	१४५	भङ्गारक	४४	१३
बीजकोश	१४६	६२	ब्रह्मदार	८९	४१	भट्टिनी	४४	१३
बीजपूर	६५	४३	ब्रह्मन्	५	१६	भण्टाकी	१०५	११४
बीजाकृत	९८	७८	ब्रह्मपुत्र	३१२	११४	भण्डल	९४	६३
बीज्य	२११	८	ब्रह्मपुत्र	५२	१०	भण्डी	१००	९१
बीज्य	१६६	२	ब्रह्मबन्धु	३१०	१०३	भण्डीरै	९४	६३
बीभत्स	४५	१७	ब्रह्मबिन्दु	१७५	३९	भण्डीरै	९४	६३
बीभत्स	४५	१९	ब्रह्मभूय	१७८	५२	भण्डीरै	९४	६३
बीभत्स	३४१	२३३	ब्रह्मयज्ञ	१६९	१४	भण्डीरै	९४	६३
बुक	९८	८१	ब्रह्मवर्चस	१७५	३९	भण्डीरै	९४	६३
बुका	१४७	६४	ब्रह्मसायुज्य	१७८	५२	भण्डीरै	९४	६३
बुकाप्रमांस	१४७	६४	ब्रह्मसू	७	२८	भण्डीरै	९४	६३
बुद	४	१३	ब्रह्मसूत्र	१७८	५०	भण्डीरै	९४	६३
बुद	२७६	१०८	ब्रह्माञ्जली	१७५	३९	भण्डीरै	९४	६३
बुदि	३०	१	ब्रह्मासन	१७६	४०	भण्डीरै	९४	६३
बुहुद	३६४	१९	ब्रह्मासन	१७६	४०	भण्डीरै	९४	६३
बुध	२०	२६	ब्रह्मा	२७	२१	भण्डीरै	९४	६३
बुध	१६६	५	ब्रह्मा	१७८	५१	भण्डीरै	९४	६३
बुध	३०९	१००	ब्रह्माण	१६६	४	भण्डीरै	९४	६३
बुधित	२७६	१०८	ब्रह्माणयष्टिका	१००	८९	भण्डीरै	९४	६३
बुम	८२	१२	ब्रह्मणी	१००	८९	भण्डीरै	९४	६३
बुभुक्षा	२२४	५४	ब्रह्मण्य	२८६	४१	भण्डीरै	९४	६३
बुभुक्षित	२५७	२०	ब्रह्मी	८	३७	भण्डीरै	९४	६३
बुधै	२१५	२२	ब्रह्मी	३४	१	भण्डीरै	९४	६३
बुस	२१५	२२	ब्रह्मी	१११	१३७	भण्डीरै	९४	६३
बुस	३७१	३४	भ			भण्डीरै	९४	६३
बुका	१४७	६४	भ			भण्डीरै	९४	६३
बुहित	२०६	१०७	भक्त	१९	२१	भण्डीरै	९४	६३
बुपी	१७७	४६	भक्त	२२२	४८	भण्डीरै	९४	६३
बुपी	१७७	४६	भक्षक	२५७	२०	भण्डीरै	९४	६३
बुहय	२६६	६०	भक्षक	२१६	२८	भण्डीरै	९४	६३
बुहन्तिका	१६०	११७	भक्षित	२७६	११०	भण्डीरै	९४	६३
बुहती	१०१	९३	भक्ष्यकार	२१६	२८	भण्डीरै	९४	६३
बुहती	३०४	७४	भक्ष्यकार	२१६	२८	भण्डीरै	९४	६३
बुहकुक्षि	१४१	४४	भग	१५०	७६	भण्डीरै	९४	६३
बुहमासु	१२	५७	भग	२९३	२६	भण्डीरै	९४	६३
बुहस्पति	२०	२४	भगन्दर	१४५	५६	भण्डीरै	९४	६३
बोधकर	२०४	९७	भगवत्	४	१३	भण्डीरै	९४	६३
बोधिद्रुम	८४	२०	भगिनी	१३८	२९	भण्डीरै	९४	६३
बोल	२३६	१०४	भग्न	५५	५	भण्डीरै	९४	६३
भग्न	२१	२८	भग्न	२१४	२०	भण्डीरै	९४	६३
भग्न	८२	१२	भग्न	३५९	८	भण्डीरै	९४	६३
भग्नचारिन्	१६६	३	भग्न	२१०	७	भण्डीरै	९४	६३
भग्न	१७६	४३	भग्न	१८६	२४	भण्डीरै	९४	६३
भग्न	८९	४१	भट	१९५	६१	भण्डीरै	९४	६३
भग्न	१७८	५२	भटिन्न	२२१	४५	भण्डीरै	९४	६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भव	८	३६	मातृक	११९	४	मीर	१३१	३
भव	१३४	२०५	मातृक	११९	४	मीरु	१३१	३
भवव	७३	५	माव	४३	१२	मीलुक	१५८	२६
भवानी	९	३९	माव	४६	२१	मीरु	१३१	३
भविक	२८	२६	माव	३६५	२०६	मीषण	४५	२०
भविष्य	२५९	२९	मावदशित	२९०	१७	मीष्म	४५	२०
भविष्यु	२५९	२९	मावबोधक	४६	२१	मीष्मसू	६२	३१
भव्य	२८	२६	मावित	१६४	१३४	मुक्त	२७६	१११
भवक	२४३	२२	मावित	२२१	४६	मुक्तसमुच्चित	२२४	५६
भक्ता	२४६	३३	मावित	२७५	१०४	मुम	२६८	७१
भस्मगन्धिनी	१०६	१२०	मावुक	२८	२६	मुम	२७२	९१
भस्मगर्भा	९४	६३	मावा	३४	१	मुज	१५१	८०
भा	२२	३४	मावा	३४	१	मुजग	५१	६
भाग	२३३	८९	मावित	३४	१	मुजक	५१	६
भागधेय	२९	२८	माव्य	२७५	१०७	मुजकमुज	१२७	३०
भागधेय	१८६	२७	माव्य	३७०	३१	मुजकम	५१	६
भागिनेय	१३८	३२	माव्य	२२	३४	मुजकक्षी	१०५	११५
भागीरथी	६२	३१	मास	३००	५७	मुजकितरस	१५०	७८
भाग्य	२९	२८	मास्कर	२१	२८	मुजान्तर	१५०	७७
भाग्य	३२१	१५४	मास्कर	२१	२९	मुजिष्य	२४२	१७
भाङ्गीन	१२०	७	मिक्षा	२७९	६	मुवन	५०	१
भाजन	२१८	२३	मिक्षा	३३९	२२३	मुवन	५५	३
भाण्ड	२१८	३३	मिक्षु	१६६	३	मु	६८	६
भाण्ड	२९७	४३	मिक्षु	१७६	४२	मु	६७	२
भाद्र	२६	१७	मित्त	१८	१६	मुत	४	११
भाद्रपद	२६	१७	मिती	७३	४	मुत	२७५	१०४
भाद्रपदा	१९	२२	मिदा	२७८	५	मुत	३०४	७७
भानु	२१	३१	मिदिरे	१०	५०	मुतकेश	३३८	१११
भानु	२२	३३	मिदुर	१०	५०	मुतयज्ञ	१६९	१४
भानु	३१०	१०४	मिदिपाक	२०२	९१	मुतवेषी	९६	७१
भामिनी	१३१	४	मिदि	२७०	८२	मुतात्मन्	३१०	१०५
भार	२३२	८७	मिदि	२७४	१००	मुतावास	९३	५८
भारत	६८	६	मिथी	४६	२१	मुति	८	३८
भारत	२४१	१२	मिथज	१४५	५७	मुति	३०३	६९
भारती	३४	१	मिस्सटा	२२२	४९	मुतिक	२८८	८
भारद्वाजी	१०६	११६	मिस्सा	२२२	४८	मुतेश	८	३३
भारयष्टि	२४६	३०	मी	४६	२१	मुदार	११९	९
भारवाह	२४२	१५	मीर	२५८	२६	मुदेव	१६६	४
भारिक	२४२	१५	मीति	४६	२१	मुनिम्ब	११२	१४३
भार्गव	२०	२५	मीम	८	३६	मुप	१८०	१
भार्गवी	११६	१५८	मीम	४५	२०	मुपदी	९६	७०
भार्गी	१००	८९	मीर	१३१	३	मुवृत्	३०१	६०
भार्वा	१३२	६	मीर	२५८	२६	मुमन्	३५३	१७
भार्वापती	१४०	३८	मीरक	२५८	२६	मुमि	६७	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भूमिजम्बुका ...	{ ८८ ३८		भोगिन्	५२	८	मकुटक	२१३	१७
भूमिधर	१०६ ११८		भोगिनी	१३१	५	मकुलक	११२	१४४
भूमिस्तम्भ	२०८ १		भोजन	२२४	५५	मकुलक	२१३	१७
भूषण	२६७ ६३		भोस्	३५०	७	मक्षिका	१२६	२६
भूषिष्ठ	२६७ ६३		भौम	२०	२५	मक्षीका	१२६	२६
भूरि	{ २६७ ६३		भौरिक	१८१	७	मख	१६९	१३
	{ ३२८ १८२		भंस	१८६	२३	मगध	२०४	९७
भूरिकेना	११२ १४३		भकुस	४३	११	मघवन्	९	४४
भूरिमाध	१२० ५		भकुटि	५०	३७	मङ्कुर	१६५	१४०
भूरुण्डी	९५ ६९			३०	४	मङ्कु	३४९	२
भूर्ज	९० ४६		भ्रम	{ ५६ ७		मङ्गक	२८	२५
भूषण	१५६ १०१		भ्रमर	१२७	२९	मङ्गल्यक	२१३	१७
भूषित	१५६ १००		भ्रमरक	१५५	९६	मङ्गल्या	१६२	१२७
भूष्ण	२५९ २९		भ्रमि	२७९	९	मन्थिका	२८	२७
भूस्वय	११८ १६७		भ्रष्ट	२७५	१०४	मन्त्रा	८२	१३
भृकुटी	५० ३७		भ्रष्टयव	२२२	४७	मन्त्र	१६५	१३८
भृगु	७८ ४		भ्राजिष्णु	१५६	१०१	मन्त्रि	८२	१३
	{ ११० १३४		भ्रातरी	१३९	३६	मन्त्रि	१००	९०
भृङ्ग	{ १२३ १६		भ्रातृज	१४९	३६	मन्त्रि	१५८	१०९
	{ १२७ २९		भ्रातृजाया	१३८	३०	मन्त्रिक	१५८	१०९
भृङ्गराज	११४ १५१		भ्रातृभगिन्यौ ...	१३९	३६	मन्त्र	२६४	५२
भृङ्गराजस्	११४ १५१		भ्रातृव्य	३१९ १४५	१४५	मन्त्रुक	२६४	५२
भृङ्गार	१८८ ३२		भ्रातृव्य	१३९ ३६	३६	मन्त्रुषा	२४५	३०
भृङ्गारी	१२६ २८		भ्रात्रीयै	१३९ ३६	३६	मठ	७४	८
भृङ्गी	९ ४३		भ्राप्ति	३० ४	४	महड्ड	४२	८
भृत्तक	२४२ १५		भ्राष्ट्र	२१७ ३०	३०	मणि	{ ७ ३०	
भृति	२४८ ३८		भृकुस	४३ ११	११	मणिक	२३४ ९३	
भृतिमुष्	२४२ १५		भृकुटी	५० ३७	३७	मणिक	२१७ ३१	
भृत्त	१४२ १७		भू	१५४ ९२	९२	मणिवन्ध	१५१ ८१	
भृत्ता	२४८ ३८		भूकुस	४३ ११	११	मणिवन्ध	२२० ४२	
भृत्ताम्	१४ ७०		भृकुटि	५० ३७	३७	मणी	२३४ ९३	
भेक	६० २४					मण्ड	{ ९१ ५१	
भेकी	६० २४		भ्रूज	{ १४० ३९			{ २२२ ४९	
	{ १८५ २०			{ २९८ ४५		मण्डन	{ १५६ १०२	
भेद	{ १८५ २१			{ ३१७ १३५		मण्डप	{ २५९ २९	
भेदित	२७४ १००		भ्रेव	१८६ २३	२३	मण्डप	७४ ९	
भेरि	४२ ६					मण्डक	{ १७ ६	
भेरी	४२ ६						{ १८ १५	
भेषज	१४३ ५०		म				{ २१ ३२	
भैक्ष	१७७ ४७		मकर	५९ २०	२०	मण्डलक	१४४ ५४	
भैरव	४५ १९		मकरध्वज	६ २७	२७	मण्डलाग्र	२०२ ८९	
भैरव्य	१४३ ५०		मकरन्द	८४ १७	१७	मण्डलेवर	१८० २	
भोग	२९२ २३		मकुट	१५६ १०२	१०२	मण्डहारक	२४१ १०	
भोगवती	३०३ ६९		मकुर्	१६५ १४०	१४०	मण्डित	१५६ १००	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मण्डारी	१००	९१	मधुमुम	८६	२७	मनीषा	३०	१
मण्डूक	६०	२४	मधुप	१२७	२९	मनीषिन्	१६६	५
मण्डूकपर्ण	९२	५६	मधुपर्णिका	{ ८८	३५	मनु	३७२	३८
मण्डूकपर्णी ...	१००	९१	मधुपर्णी	{ १०१	९४	मनुज	१३०	१
मण्डूर	२३५	९८	मधुपर्णी	९९	८३	मनुष्य	१३०	१
मतङ्गज	१८८	३४	मधुमक्षिका ...	१२६	२६	मनुष्यधर्मन् ...	१५	७२
मत्तिका	२८	२७	मधुयष्टिका	१०४	१०९	मनुष्ययज्ञ	१६९	१४
मति	३०	१	मधुर	{ ३२	९	मनोगुप्ता	२३७	१०८
मत्त	{ १८८	३६	मधुरक	{ ३३१	१९०	मनोजवस	२५५	१३
मत्त	{ २५७	२३	मधुरक	११२	१४२	मनोज्ञ	२६४	५२
मत्तकाक्षिनी ...	१३१	४	मधुरसा	{ ९९	८३	मनोभव	३१७	१३८
मत्तकाक्षिनी ...	१३१	४	मधुरा ...	{ १०३	१०७	मनोरथ	४७	२७
मत्सर	३२६	१७२	मधुरिका	१०३	१०५	मनोरम	२६४	५२
मत्स्य	५८	१७	मधुरिपु	५	२०	मनोहत	२६२	४७
मत्स्यण्डी	२२१	४३	मधुरिपु	५	२०	मनोहर	२६४	५२
मत्स्यपित्ता ...	९९	८६	मधुकिङ्क	१२७	२९	मनोह्रा	२३७	१०८
मत्स्यवेधन	५८	१६	मधुवार	२४८	४१	मन्त्र	१८६	२६
मत्स्याक्षी	१११	१३७	मधुव्रत	१२७	२९	मन्त्र	३२५	१६६
मत्स्यास्त्रग	३३७	२१८	मधुशिशु	८७	३१	मन्त्रग्याख्याकुट्	१६७	७
मत्स्याधानी ...	५८	१६	मधुश्रेणी	९९	८४	मन्त्रिन्	१८१	४
मथित	२२३	५३	मधुहील	८६	२८	मन्थ	२२८	७४
मद	{ १८९	३७	मधुस्रवा	११२	१४२	मन्थदण्डक ...	२२८	७४
मदकल	{ २८०	१२	मधुक	४६	२७	मन्थन्	२२८	७४
मदकल	{ ३०७	९१	मधुच्छिष्ट	२३७	१०७	मन्थनी	२२८	७४
मदन	{ १८८	३५	मधुल	८६	२७	मन्थर	१९७	७२
मदन	{ ६	२६	मधुलक	८६	२८	मन्थान	२२८	७४
मदन	{ ९२	५३	मधुलिका	९९	८४	मन्थ	{ २४३	१८
मदन	{ ९८	७८	मधु	{ १५१	७९	मन्थगामिन् ...	१९७	७२
मदस्थान	२४८	४१	मध्व	{ ३२३	१६०	मन्थकिनी ...	११	५२
मदिरा	२४८	४०	मध्वदेश	६९	७	मन्थदाक्ष	४६	२६
मदिरा	७४	८	मध्व	{ ४०	१	मन्थद्वार	{ ११	५३
मदोत्कट	१८८	३५	मध्वम	{ ६९	७	मन्थद्वार	{ ८६	२६
मद्रु	१२८	३४	मध्वमा	{ १५१	७९	मन्थद्वार	{ ९८	२१
मद्रुर	५९	१९	मध्वमा	{ १३३	८	मन्थिद्वर	७३	५
मध	२४८	४०	मध्वमा	{ १५१	८२	मन्थिद्वर	३२९	१८३
मधु	{ २६	१५	मध्वमा	२३	३	मन्थुरा	७४	७
मधु	{ २३७	१०७	मध्वमा	२४८	४१	मन्थोष्ण	२२	३५
मधु	{ २४८	४१	मनःशिक	२३७	१०८	मन्थ	४१	२
मधु	{ ३१०	१०२	मनःशिला	२३७	१०८	मन्मथ	{ ६	२५
मधु	११२	१४२	मनस्	२९	३१	मन्मथ	{ ८४	२१
मधुकै	२०४	९७	मनसिज	६	२७	मन्था	१४७	६५
मधुक	१०४	१०९	मनस्कार	३०	९	मन्थु	{ ४७	२५
मधुकर	१२७	२९	मनाक्	३५१	८	मन्थु	{ ३२१	१५३
मधुकम	२४८	४१	मनित	२७६	१०८	मन्थन्तर	२७	२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मपट्टक	२१३	१७	मकयू	९३	६१	महारौरव	५३	१
मय	२२९	७५	मकिन	२६५	५५	महाशय	२५३	३
मयैटक	२१३	१७	मकिनी	१३६	२०	महाश्वरी	१३४	१३
मयु	१५	७४	मकिम्लुच	२४४	२५	महाश्वेता	१०४	११०
मयुष्टक	२१३	१७	मकीमस	२६५	५५	महासहा	{ ९७ ७३ १११ १३८	
मयूख	{ २२ ३३ २९१ १८		मछ	३६५	२१	महासेन	९ ४१	
मयूर	{ १०४ १११ १२७ ३०		मछक	३७२	३७	महि	६७ ३	
मयूरक	{ १०० ८८ २३६ १०१		मछिका	९५	६९	महिकौ	१९ १८	
मरकत	२३३	९२	मछिकाक्ष	१२५	२४	महिरै	२१ २९	
मरण	२०७	११६	मछिकाख्यै	१२५	२४	महिका	१३१ २	
मरिचै	२१९	३६	मछिगन्धिन्	१६२	१२७	महिलीह्वया	९२ ५४	
मरीच	२१९	३६	मैथि	११०	१३४	महिष	११९ ४	
मरीचि	{ २० २७ २२ ३३		मैषी	११०	१३४	महिषी	१३१ ५	
मरीचिका	२२	३५	मैसि	११०	१३४	मही	६७ ३	
मरु	{ ६८ ५ ३२४ १६२		मैसी	११०	१३४	महीक्षित्	१८० १	
मरुत्	{ १३ ६५ १६ २		मसी	३६०	१०	महीभ्र	७७ १	
मरुत्	१०९ १३३		मसुर	२१३	१७	महीरह	८० ५	
मरुत	३०१ ५८		मसूर	२१३	१७	महीकता	५९ २१	
मरुत्वत्	९ ४४		मसूरविदका	१०४	१०९	महीसुत	२० २५	
मरुम्माका	१०९ १३३		मसूरी	२१३	१७	महेच्छ	२५३ ३	
मरुवक	{ ९२ ५२ ९८ ७९		मसृण	२२१	४६	महेर्जा	१०७ १२४	
मर्कट	११९	३	मस्कर	११६	१६१	महेरुणा	१०७ १२४	
मर्कटक	१२२	१३	मस्करिन्	१७६	४२	महेकौ	१३१ २	
मर्कटी	{ ९१ ४८ १०० ८७		मस्तक	१५४	९५	महेम्बर	७ ३२	
मर्त्य	१३०	१	मस्तिकै	१४७	६५	महोक्ष	२२५ ६१	
मर्दन	२८२	२२	मस्तिक	१४७	६५	महोत्पल	६४ ३९	
मर्दक	४३	८	मस्तु	२२४	५४	महोत्साह	२५३ ३	
मर्मन्	२६९	३०	मह	५०	३८	महोद्यम	२५३ ३	
मर्मर	४०	२३	महत	२६६	६०	महौषध	{ १०२ १०० १४३ १४८ २१९ ३८	
मर्मस्फुर	२७०	८३	महती	३०३	६९	मा	{ ७ २९ ३५२ ११	
मयीदा	१८६	२६	महलौ	१३१	२	मांस	{ १४७ ६३ ३६६ २२	
मक	{ १४७ ६५ ३३२ १९६		महसू	३४०	२३०	मांसक	१४१ ४४	
मकदूषित	२६५	५५	महाकन्द	११३	१४८	मांसाल्पशु	२९७ ४२	
मकैपू	९३	६१	महाकुल	११६	३	मांसिक	२४२ १४	
मकयज	१६२ १३१		महाह्र	२२९	७५	मांसी	११० १३४	
			महाजाकी	१०६	११७	माक्षिक	२३७ १०७	
			महादेव	८	३४	मागध	{ २०४ ९७ २३९ २	
			महाधन	१५८	११३	मागधी	{ ९६ ७१ १०१ ९६	
			महानस	२१६	२७			
			महामात्र	१८१	५			
			महायज्ञ	१६९	१४			
			महारजत	२३४	९५			
			महारजन	२३७	१०६			
			महारण्य	७९	१			
			महाराजिक	३	१०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
माघ	२६	१५	मानसौकस्य ...	१२५	२३	माघ्य	२१०	७
माघ्य	९६	७३	मानिनी	१३१	३	मास	२५	१२
माठर	२१	३१	मातुष	१३०	१	मासर	२२२	४९
माठि	३५९	८	मातुष्यक	२८६	४२	मासिक	१७३	३१
माणवक	{ १४१ ४२		माया	२४१	११	मास्य	३५२	११
	{ १५७ १०६		मायाकार	२४१	११	माहाकुल	१६६	३
माणव्य	२८६	४१	मायादेवीपुत्र ...	४	१५	माहाकुल	१६६	३
माणिक्य	३७०	३१	मायु	१४६	६२	माहिष	२३९	३
माणिमय्य	२२०	४२	मायूर	१३०	४३	माहिष्य	२३९	३
मातङ्ग	{ २४३ १९		मार	६	२६	माहेवी	२२६	६६
	{ २९२ २१		मारजित्	४	१३	मितम्पय	२६३	४८
मातरपितरौ ...	१३९	३७	मारण	२०७	११४		२१	३०
मातरिभन् ...	१३	६४	मारिष	४४	१४	मित्र	{ १८२ ९	
मातकि	१०	४८	मास्त	१३	६५		{ १८२ १२	
मातापितरौ ...	१३९	३७	मार्कय	११४	१५१		{ ३२५ २६६	
मातामह	१३९	३३	मार्ग	{ २६ १४		मिथस्य	३४८	२५५
	{ ९८ ७८			{ ७० १५		मिथुन	१२९	३८
मातुल	{ १३८ ३१		मार्गप्र	{ २०१ ८७		मिथ्या	३५३	१५
	{ १३८ ३१			{ २६४ ४९		मिथ्यादृष्टि	३०	४
मातुलपुत्रक ...	९८	७८		{ २८४ ३०		मिथ्याभियोग ...	३७	१०
मातुला	१३८	३०	मार्गशीर्ष	२६	१४	मिथ्याभिर्वासन...	३७	१०
मातुलानी	{ १३८ ३०		मार्गित	२७५	१०५	मिथ्यामति ...	३०	४
	{ २१४ २०		मार्जन	८७	३३	मिर्शि	१०३	१०५
मातुलाहि	५१	६	मार्जना	१६०	१२१	मिर्शि	१०३	१०५
मातुली	१३८	३०	मार्जार	१२०	६	मिर्शि	११०	१३४
मातुलुङ्गक	९८	७८	मार्जिता	२२१	४४	मिर्श्या	१०३	१०५
	{ ८ ३७		मार्तण्ड	२१	२९	मिर्षि	११०	१३४
मातृ	{ ४४ १४		मार्तण्ड	२१	२९	मिर्षी	११०	१३४
	{ १३८ २९		मार्दङ्गिक	२४१	१३	मिसि	{ १०३ १०५	
मातृष्यसेय ...	१३७	२५	मार्दीक	२४८	४१		{ ११४ १५२	
मातृष्यस्त्रीय ...	१३७	२५	मार्दीक	२४८	४१	मिर्शि	११०	१३४
मात्र	३२७	१७७	मार्दीक	४४	१४	मिर्सी	१०३	१०५
मात्रा	{ २६६ ६२		मार्दि	१६०	१२१	मिर्सी	११४	१५२
	{ ३२७ १७७		माकक	९४	६२	मिहिका	१९	१८
माद	२८०	१२	माकती	९६	७२	मिहिर	२१	२९
माघव	{ ५ १८		माका	१६४	१३५	मीढ	२७३	९३
	{ २६ १६		माका	१०९	१३३	मीन	५८	१७
माघवक	२४८	४१	माकाकार	२३९	५	मीनकेतन	६	२६
माघवी	९६	७२	माकावृणक	११८	१६७	मुकुट	१५६	१०२
माघ्वीक	२४८	४१	माकि	२३९	५		{ ६ २३	
मान	{ ४६ २२		मालुधान	५१	६	मुकुम्भ	{ १०७ १२१	
	{ २३१ ८५		मालर	८७	३२	मुकुर	१६५	१४०
मानव	१३०	१	माल्य	१६४	१३५	मुकुल	८३	१६
मानस	२९	३१	माल्यवत्	७८	३	मुकुलक	२१३	१७
			माषपर्णी	१११	१३८	मुकुलक	११२	१४४
			माषीण	२१०	७	मुक्ताकमुक ...	५१	६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुका	२३३	९३	सुहृः	३४९	१	सुगधूर्तक	१२०	५
सुकावकी	१५७	१०५	सुहृमाषा	३८	१६	सुगनाभि	१६३	१२९
सुकास्फोट ...	६०	२३	सुहृत्	२५	११	सुगावजाजीव ...	२४३	२१
सुक्ति	३१	६	सूक	२५५	१३	सुगावन्धनी ...	२४६	२६
सुख	७७	१९	सूह	२६३	४८	सुगामद	१६३	१२९
सुखर	२६०	३६	सूत	२७३	९५	सुगाया	२४४	२३
सुखवासन ...	३२	११	सूत्र	१४८	६७	सुगायु	२४३	२१
सुख्य	१७६	४०	सूत्रकृष्ण	१४५	५६	सुगारोमज	१५८	१११
सुख्य	२६५	५७	सूत्रित	२७३	९६	सुगन्ध	२४४	२३
सुख्य	३६६	२२	सूत्रं	२६३	४८	सुगक्षिरस	२०	२३
सुख्य	२६३	४८	सूत्रा	२०६	१०९	सुगक्षीर्य	२०	२३
सुख्य	१४३	४८	सूत्रांक	१४६	६१	सुगाक्	१८	१४
सुख्य	३७१	३४	सूत्रित	१४६	६१	सुगादन	११९	१
सुख्य	२४१	१०	सूत्रित	३०५	८२	सुगित	२७५	१०५
सुख्य	१४३	४८	सूत्रं	२७३	९५	सुगोन्म	११८	१
सुख्य	२७१	८५	सूत्रं	१४६	६१	सुजा	१६०	१२१
सुख्य	१४१	१०	सूत्रं	२६९	७६	सुड	८	३३
सुख	२८	२४	सूत्रं	१४८	७१	सुडानी	९	३९
सुखिर	१७	७	सूत्रं	३०२	६६	सुणाक	६४	४२
सुखपणी	१०५	११३	सूत्रिमव	२६९	७६	सुणाकी	३५८	७
सुखर	२०२	९१	सूत्रेन्	१५४	९५	सुत्	६८	४
सुधा	३५०	४	सूत्राभिषिक्त ...	१८०	१	सुत	२०८	११७
सुधा	३५०	४	सूत्रा	३०१	६१	सुत	२०९	३
सुधा	३	१४	सूत्रा	९९	८३	सुतजात	२५६	१९
सुधा	१७६	४२	सूत्रा	९९	८३	सुतलैक	१०९	१३०
सुधा	४	१४	सूत्रा	८२	१२	सुतलक	१०९	१३१
सुधा	४२	५	सूत्रा	३३३	१९९	सुतिका	६८	४
सुधमर्दन	६	२३	सूत्रक	११५	१५७	सुत्यु	२७०	११६
सुधा	१०७	१२३	सूत्रकर्मन्	२७८	४	सुत्युजय	८	३३
सुधौकी	१२२	१२	सूत्रकन	२३०	८०	सुत्सा	६८	४
सुधक	१२२	१२	सूत्र्य	२२९	७९	सुत्सा	३८	४
सुधी	२४६	३३	सूत्र्य	२४८	३९	सुदज्ञा	४२	५
सुधित	२७१	८८	सूत्रक	१२२	१२	सुदु	२६९	७८
सुधी	२४६	३३	सूत्रा	२४६	३३	सुदु	३०८	९४
सुधक	१५०	७६	सूत्रा	३७२	३८	सुदुत्वच्	९०	४६
सुधक	८९	३९	सूत्रिकपणी	१००	८८	सुदु	२६९	७८
सुधिवन्ध	२८०	१४	सूत्रित	२७१	८८	सुद्रीका	१०३	१०७
सुधक	२१६	२५	सुग	१२०	८	सुध	२०५	१०४
सुधकिन्	६	२५	सुग	२८४	३०	सुधा	३५३	१५
सुधकी	१०६	११९	सुग	२९२	२०	सुधार्थक	३९	२१
सुधकी	१२२	१२	सुगाना	२८४	३०	सुध	२३५	५६
सुधस्य	२६३	४५	सुगतृणा	२२	३५	मेकलकन्यका ...	६२	३२
सुधक	११६	१५९	सुगर्दनाक	३४३	२१	मेकलकन्यका ...	६२	३२
सुधा	११६	१५९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मेखला	{ १५७ १०८		मेवक	३७९	३३	यथास्वम्	३५३	१४
मेघ	१७	६	मेरट	२३८	११०	यथेप्सित	२२४	५७
मेघज्योतिस्	१७	१०	मेरटा	९९	८३	यदि	३५२	१२
मेघनादानुकासिन्	१२७	३०	मेवक	२४४	२४	यदृच्छा	२७८	२
मेघनामन्	११६	१५९	मोह	२०६	१०९	यन्तु	{ १९४ ५९	
मेघनिर्घोष	१७	८	मौक्तिक	२३३	९२		{ ३०१ ५९	
मेघपुष्प	५५	५	मौलीन	२१०	८	यस	{ १३ ६१	
मेघमाळा	१७	८	मौन	१७४	३६		{ १७८ ४९	
मेघवाहन	१०	४७	मौरजिक	२४१	१३		{ २८१ १८	
मेघक	{ ३३ १४		मौर्वी	२०१	८५	यमनिकी	१६०	१२०
	{ १२७ ३१		मौलि	३३१	१९२	यमराज	१३	६१
मेण्ड	{ १५० ७६		मौष्टा	३५८	५	यमानिकी	११२	१४५
	{ २२९ ७६		मौहूर्त	१८३	१४	यमुना	६२	३२
मेथि	२१३	१५	मौहूर्तिक	१८३	१४	यमुनाभ्रातृ	१३	६१
मेवक	२४९	४२	मिळट	३९	२१	ययु	१९१	४५
मेदस्	१४७	६४	स्केच्छदेश	६९	७	यय	२१३	१५
मेदिनी	६७	३	स्केच्छमुख	२३४	९७	ययकय	२१०	७
मेदुर	२५९	३०				ययक्षार	२३७	१०८
मेघा	३०	२	य			ययफल	११६	१६१
मेधि	२१३	१५	यकृत	१४७	६६	ययस	११८	१६७
मेध्य	२६५	५५	यक्ष	{ ४ ११		ययागू	२२२	५०
मेनकात्मजा	९	४०		{ १५ ७३		ययाग्रज	२३७	१०८
मेरु	११	५२	यक्षकर्म	१६३	१३३	ययानिका	११२	१४५
मेरुक	२८३	२९	यक्षभूष	१६२	१२७	ययास	१००	९१
मेरुती	१०१	९५	यक्षराज	१४	७१	ययिर्ह	१४१	४३
मेघ	{ ३० २७		यक्षमन्	१४३	५१	ययीयस्	१४१	४३
	{ २२९ ७६		यजमान	१६७	८	यय	२१०	७
मेघकम्बल	२३७	१०७	यजुस्	३५	३	ययःपदह	४२	६
मेह	१४५	५६	यज्ञ	१६९	१३	ययस्	३७	११
मेहन	१५०	७६	यज्ञपुरुष	६	२२	ययि	३७२	३८
मैत्रावरुणि	१९	२०	यज्ञसोच	१७२	२८	ययिमधुक	१०४	१०९
मैत्री	३७३	३९	यज्ञाङ्ग	८५	२२	ययिमधुक	१०४	१०९
मैत्र्य	३७३	३९	यज्ञिय	१७२	२७	ययि	१६७	८
मैथुन	{ १७९ ५७		यज्वन्	१६८	८	याग	१६९	१३
	{ ३१४ १२१		यत्	३५०	३	याचक	२६४	४९
मैरेय	२४९	४२	यतस्	३५०	३	याचनक	२६४	४९
मोक्ष	{ ३१ ७		यति	१७६	४४	याचना	१७३	३२
	{ ८९ ३९		यतिन्	१७६	४४	याचित	२०९	३
मोघ	२७०	८१	यथा	३५१	९	याचितक	२०९	४
मोघा	९२	५४	यथाजात	२६३	४८	याज्जा	{ १७३ ३२	
मोघक	८७	३१	यथातथम्	३५३	१५		{ २७९ ६	
मोघा	{ ९० ४६		यथायथम्	३५३	१४	याजक	१७०	१७
	{ १०५ ११३		यथार्थम्	३५३	१५	यातना	५४	३
			यथार्हवर्ण	१८३	१३	यातयाम	३१९	१४५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बातु	१३	६३	बुधराज	४३	१२	रकाङ्ग	१३३	१४६
बातुवान	१३	६३	यूय	१३०	४१	रकोत्पल	६४	४२
बातु	१३८	३०	यूयनाथ	१८८	३५	रक्षःसभ	३६८	२७
बात्रा	{ २०३ ९५	१७५	यूयप	१८८	३५	रक्षस्	{ ४ ११	
बादःपति	५४	२	यूयिका	९६	७१	रक्षा	{ १३ ६३	
बादस्	५९	२०	यूप	{ ८९ ३७१	४१	रक्षा	{ ३१ १	
बादसांपति ...	१३	६४	यूपक	३६४	१९	रक्षौ	{ २७९ ८	
बान	{ १८४ १८	५८	यूपकटक	१७०	१८	रक्षित	{ २७५ १०६	
बानमुक्त	१९३	५५	यूपकण्ड	३२५	१६७	रक्षिवर्ग	{ १८१ ६	
बाप्य	२६५	५४	यूपाम्र	१७०	१९	रक्षण	{ २७९ ८	
बाप्यवान	१९३	५३	यूष	३७१	३५	रक्षु	{ १२१ १०	
बाम	{ २४ २८१	१८	योक्त्र	२१२	१३	रक्ष	{ २३७ १०६	
बोमि	३१८	१४२	योग	२९२	२२	रक्षाजीव	{ ३४० ७	
बामिनी	२३	४	योगेष्ट	२३७	१०५	रचना	{ १६४ १३७	
बामुन	२३५	१००	योग्य	१०५	११२	रजक	{ २४१ १०	
बायजूक	१६८	८	योजन	३६९	३०	रजत	{ २३४ ९६	
बाव	१६१	१२५	योजनपर्णी	१००	९१	रजत	{ ३०५ ७९	
बावक	२१४	१८	योजनवल्ली	१००	९१	रज्जि	{ २३ ४	
बावत्	३४५	२४५	योत्र	२१२	१३	रज्जि	{ ११४ १५३	
बावन	१६२	१२८	योध	१९५	६१	रज्जि	{ २३ ४	
बाहीक	१९७	७०	योद्ध	१९५	६१	रज्जि	{ ११४ १५३	
बास	१००	९१	योधसंराव	२०६	१०७	रज्जि	{ २२० ४१	
युक्त	१८६	२४	योनि	१५०	७६	रजनीमुक्त	{ २४ ६	
युक्ततरसा	१११	१४०	योवा	१३१	२	रज	{ २९ ३९	
युग	{ १२९ ३८	२४	योषित्	१३१	२	रजस्	{ ३३६ २१	
युगकीटक	२१२	१४	योषिता	१३१	२	रजस्	{ २०४ ९८	
युगम्बर	{ १९४ ५७	३५	यौतक	१८७	२८	रजस्	{ ३४० ३३०	
युगपत्	३५५	२२	यौतव	२३१	८५	रजस्वला	{ ३३५ २०	
युगपन्नक	८५	२२	यौवत	१३६	२२	रज्जु	{ २४५ ३७	
युगपार्श्वग	२२६	६३	यौवन	१४०	४०	रजन	{ १६३ १३२	
युगल	१२९	३८	र			रजनी	{ १०१ ९५	
युगायुग	१९४	५७	रहस्	१४	६७	रज	{ २०५ १०४	
युग्म	१२९	३८	रहस्	३३	१५	रज	{ २७९ ८	
युग्य	{ १९४ ५८	६४	रकक	{ १४७ १६१	१२४	रज्जु	{ २९८ ४८	
युद्ध	२०५	१०३	रकक	१०५	७९	रज्जु	{ १०० ८८	
युध	२०६	१०६	रकचन्दन	१६३	१३२	रत्त	{ १७९ ५७	
युवति	१३३	८	रकपा	२३८	१११	रतिपति	{ ६ २७	
युवती	१३३	८	रकफला	६०	२२	रत्न	{ २३४ ९३	
युवन्	१४१	४२	रकमार्क	१९१	१३९	रत्न	{ ३१४ १२६	
			रकसंध्यक	९१	४७	रत्नसाजु	{ ११ ५२	
			रकसरोरुह	६४	४१	रत्नाकर	{ ५४ २	
						रति	{ १५२ ८६	
						रथ	{ ८६ ३०	
							{ १९२ ५१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रथकव्या	१९३	२५	रसवती	२१६	२७	राजीव	५९	१९
रसा	{ २४० ९		रसा	{ ६७ २		राजीव	{ ६७ ४१	
रसा	{ २३९ ४		रसा	{ ९९ ८४		राज्याङ्ग	१८४	१८
रथगुप्ति	१९४	५७	रसा	१०७	१२३	रात्रि	२३	४
रथमु	८६	२६	रसाञ्जन	२३६	१०१	रात्रि	२२०	४१
रथाङ्ग	{ १९३ ५५		रसातल	५०	१	रात्रिचर	१३	६३
रथाङ्ग	{ १९४ ५६		रसातल	८७	३३	रात्रिचर	१३	६३
रथाङ्गाङ्गनामक	१२५	२२	रसातल	{ ११७ १६३		रात्र्याम्त	३०	४
रथिक	१९८	७६	रसातल	२२१	४४	राध	२६	१६
रथिन्	{ १९५ ६०		रसित	१७	८	राधा	१९	२२
रथिन्	{ १९८ ७६		रसोनक	११३	१४८	राम	{ ६ २४	
रथिन	१९८	७६	रह	१८६	२३	राम	{ १२१ ११	
रथ्य	१९१	४६	रहस्	१८५	२२	राम	{ ३१८ १४०	
रथ्या	{ ७३ ३		रहस्य	१८६	२३	रामठ	२२०	४७
रथ्या	{ १९३ ५५		राका	२४	८	रामा	१३१	४
रद्	१५३	९१	राक्षस	१३	६२	राम्म	१७७	४६
रदन	१५३	९१	राक्षसी	१०८	१२८	राळ	१६२	१२७
रदनच्छद	१५३	९०	राक्षा	१६१	१२५	राक्षि	{ २० २७	
रन्ध्र	५०	२	राक्ष्य	१५८	१११	राक्षि	{ १३० ४२	
रभस	३६५	२१	राज	१८०	१	राक्षि	{ ३३६ २१३	
रभणी	१३१	४	राजक	१८०	३	राह	३२९	१८३
रभणी	१३१	४	राजकसेर	३३०	१८७	राहिका	१०१	९४
रमा	७	२९	राजन्	{ १८० १		राहिय	४४	१४
रम्भा	१०५	११३	राजन्	{ ३१२ १११		रासभ	२२९	७७
रय	१४	६७	राजन्य	१८०	१	रासभ	{ १०५ ११४	
रय	{ १५९ ११६		राजन्यक	१८०	४	रासभ	{ १११ १४०	
रय	{ ३६३ १७		राजन्वत्	७०	१३	रासा	२०	२६
रय	४०	२२	राजवला	११४	१५३	राहु	२६५	५६
रयण	२६१	३८	राजबीजिन्	१६६	२	रिक्तक	२३३	९०
रयि	२१	३१	राजराज	१५	७२	रिक्त्य	५०	३६
रयाना	१५७	१०८	राजकिङ्ग	३०७	९१	रिक्त्य	५०	३६
रयाना	१५४	९१	राजवंश्य	१६६	२	रिटि	९	४३
रयि	{ २२ २३		राजवत्	७०	१३	रिपु	१८२	१०
रयि	{ ३१७ १३७		राजवृक्ष	८५	२३	रिह	२९६	३५
रयि	{ ३१ ७		राजसदन	७४	१०	रिह	२०१	८९
रयि	{ ३२ ९		राजसभा	३५९	९	रीढा	४६	२३
रयि	{ ४५ १७		राजसूय	३६९	३१	रीण	२७२	९२
रयि	{ २३५ ९९		राजहंस	१२५	२४	रीति	{ २३४ ९७	
रयि	{ ३२९ २२६		राजातर्क	८८	३५	रीति	{ ३०२ ६८	
रयि	{ ३२९ २२६		राजावन	{ ८८ ३५		रीतिपुष्प	२३६	१०३
रयि	{ ३२९ २२६		राजाई	१६२	१२६	रीती	२३४	९७
रयि	{ ३२९ २२६		राजि	८०	४	रुक्मप्रतिक्रिया	१४३	५०
रयि	{ ३२९ २२६		राजिका	२१४	१९	रुक्म	२३४	९५
रयि	{ ३२९ २२६		राजिल	५१	५	रुक्मकारक	२४०	८
रयि	{ ३२९ २२६		राजीक	५१	५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रक्ष.....	३३९	२२४	रै (राः).....	{ २३३ ९०	कक्षण	१८	१७	
रुण	२७२	९१	{ ३२४ १६५	कक्षर्ण	२८४	३१		
रव्.....	२२	३४	रोक	५० २	कक्षर्णो.....	१२६	२५	
{ ९१ ५१	रोग	१४३ ५१	रोगहारिन्.....	१४५ ५७	कक्षमण	२५५	१४	
{ ९८ ७८	रोगचन	९० ४७	रोचनी.....	{ १०४ १०८	कक्षमणा	१२६	२५	
रवक	{ २३८ १०९	३४ ३४	रोचिष्णु	१५६ १०१	कक्षमन्.....	{ १८ १७		
{ २२० ४३	रोचिस्.....	२२ ३४	रोदन	१५४ ९३	कक्ष्मी	{ ७ २८		
रुचि	{ २२ ३४	२९ २९	रोदनी	१०० ९२	कक्ष्मीवत्	२५५	१४	
{ २९४ २९	रोदसी	३४० २२८	रोदस्वी.....	३४० २२८	कक्ष्य	{ ४९ ३३		
रुचिर	२६४ ५२	रोक्ष	५६ ७	कक्ष्म	२० २७			
रुच्य	२६४ ५२	रोचस्	५६ ७	कक्षक	२४९ ४४			
रुज्.....	१४३ ५१	रोष	२०१ ८७	कक्षु.....	{ १४ ६८			
रुजा	१४३ ५१	रोमन्	१५५ ९९	{ १०९ १३३				
रुत.....	४० २५	रोमन्ध	३६४ १९	{ २९३ २८				
रुदित	४९ ३५	रोमहर्षण	४९ ३५	कक्षुक्य	११७ १६५			
रुद्र	२७२ ९०	रोमाञ्च	४९ ३५	कक्षा	३५९ ७			
रुद्र.....	{ ३ १०	रोष	४७ २६	कक्षोपिका	१०९ १३३			
{ ८ ३६	रोहिर्णी	९९ ८५	कक्षा	४६ २३				
रुद्राणी.....	९ ३९	रोहिणी	२२७ ६७	कक्षासीक	२५८ २८			
{ १४७ ३४	रोहित	{ ३३ १५	१९ १९	कक्षित	२७२ ९१			
रुचिर	{ ३६६ २२	{ ५९ १९	१२१ १०	कक्षा	३६० १०			
रुह.....	१२१ १०	रोहितक	९१ ४९	{ ८१ ९				
रुहाती	३८ १८	रोहिताश्च	१२ ५८	८२ ११				
रुह्.....	४७ २६	रोहिन्	९१ ४९	९२ ५५				
रुहा	११६ १५८	रोहिर्ब	१२१ १०	९६ ७२				
रुप	३१ ७	रौर्द्र	{ ४५ १७	१०९ १३३				
रुपाजीवा	१३५ १९	{ ४६ २०	१ १	११३ १५०				
{ ३२३ १४०	रौमक	२२० ४२	कतार्क	११३ १४८				
रुप्य	{ २३३ ९१	रौरव	५३ १	कपन	१५३ ८९			
{ २३४ ९६	रौहिण्य	{ ६ २५	२६ २६	कपित	{ ३४ १			
रुप्याश्चक्ष.....	१८१ ७	{ २० २६	११७ १६६	{ २७५ १०७				
रुषित	२७२ ८९	१२१ १०	१२१ १०	कक्ष	२७५ १०४			
रुर्वा	८० ४	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्षवर्ण	१६६ ६			
रुर्वी	{ १०४ १०८	रौहिण्य	{ १२१ १०	कक्षानुष्ट	१६८ १०			
{ ११३ १४६	रौहिण्य	१२१ १०	१२१ १०	कक्ष्य	१८६ २४			
रुषित	१९२ ४८	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्ष्यन	१५६ १०४			
रुषु.....	२०४ ९८	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्ष्योदर	९ ४१			
रुषुक	२१३ १६	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्ष्य.....	४३ ९			
रुषुका	१०६ १२०	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्ष्मा	१३१ ३			
रुषुस्	१४६ ६२	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्षन्तिका.....	१५६ १०४			
रुष्य.....	२६५ ५४	रौहिब	{ ११७ १६६	कक्षाट	१५४ ९२			
रुष्य.....	{ २६५ ५४	रौहिब	{ ११७ १६६					
रुष्य.....	{ ३१६ १३२	रौहिब	{ ११७ १६६					
रुष्यतीरमण ...	६ २४	रौहिब	{ ११७ १६६					
रुषा	६२ ३२	रौहिब	{ ११७ १६६					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ललाटिका	१५६	१०३	लिखित	१८३	१६	कोत्र	२४४	२५
ललाम	३१९	१४३	लिङ्गवृत्ति	१७९	५४	कोत्र	८७	३३
ललामक	१६४	१३५	लिपि	१८३	१६	कोपामुद्रा	१९	२०
ललित	४८	३१	लिपिकर	१८३	१५	कोपत्र	२४४	२५
लव	२८२	२४	लिपिकार	१८३	१५	लोमन्	१५५	९९
लव	२६६	६२	लिपिहर	१८३	१५	लोमशा	११०	१३४
लवङ्ग	१६१	१२५	लिपी	१८३	१५	लोक	२६९	७४
लवण	३२	९	लित	२७२	९०	लोक	३३४	२०४
लवण	२२०	४१	लित	२७६	११०	लोलुप	२५७	२२
लवण	३६६	२३	लित	२०१	८८	लोलुभ	२५७	१२
लवणोद	५४	२	लिप्ता	४७	२७	लोह	२१२	१२
लवन	२८२	२४	लिनि	१८३	१६	लोहमेघ	२१२	१२
लवित्र	२१२	१३	लिभिकर	१८३	१५	लोह	२१२	१२
लघुन	११३	१४८	लिभिकर	१८३	१५	लोह	१६२	१२६
लघुन	११३	१४८	लीड	२७६	११०	लोह	२३५	९८
लसक	२०१	८५	लीड	४८	३२	लोह	२३५	९९
लक्षा	१६१	१२५	लीला	४९	३२	लोहकारक	२४०	७
लक्षा	३६०	१०	लीला	३३३	१९८	लोहपृष्ठ	१२३	१६
लक्षाप्रसादन	८९	४१	लुटित	१९२	५०	लोह	२६०	३७
लङ्गल	२१२	१३	लुब्ध	२५७	२२	लोहामिसार	२०३	९४
लङ्गलवण	२१२	१४	लुब्धक	२४३	२१	लोहित	३३	१५
लङ्गलपदति	२१२	१४	लुब्धप	११९	४	लोहित	१४७	६४
लङ्गलिकी	१०६	११८	लुब्धप	११९	४	लोहित	१२१	१०
लङ्गलिकी	११८	१६८	लुब्धप	१२२	१३	लोहितक	२३३	९२
लङ्गली	१०४	१११	लून	२७५	१०३	लोहितचन्दन	१६१	१२४
लङ्गली	११८	१६८	लूम	१९२	५०	लोहिताङ्ग	२०	२५
लङ्गल	१९२	५०	लेख	३	८	लोह	२३५	९९
लङ्गल	१९२	५०	लेखक	१८३	१५	व		
लङ्गा	२२२	४७	लेखचर्म	१०	४५	व	३५१	९
लङ्गल	१८	१७	लेखा	८०	४	व	११६	१६०
लङ्गल	११५	१५६	लेप	२२४	५६	व	१६५	१
लङ्गल	११५	१५६	लेपक	२४०	६	व	३३६	२१३
लङ्गल	२३०	८०	लेश	२६६	६२	व	१६२	१२६
लङ्गल	११७	१६५	लेश	२१२	१२	व	२३८	१०९
लङ्गल	४७	२८	लेश	२२४	५६	व	१६२	१२६
लङ्गल	३४०	२२८	लेश	६८	६	व	३२३	१५९
लङ्गल	१४८	६७	लोक	२८७	२	व	२६०	३५
लङ्गल	२९०	१७	लोक	४	३३	व	१५३	८९
लङ्गल	१२८	३५	लोकमात्र	७	२९	व	२६८	७१
लङ्गल	४३	८	लोकायत	३७०	३२	व	१५०	७८
लङ्गल	४३	८	लोकायत	७७	२	व	१४९	७३
लङ्गल	२४७	३४	लोकायत	५	१६	व	२३७	१०६
लङ्गल	४३	१०	लोचन	१५४	९३	व	३४	१
लङ्गल	९३	९०	लोचन	१०४	१११			
लङ्गल	३६०	१०	लोचन	१०४	११			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वचनेस्थित	२५८	२४	वध	२०७	११५	वयस्या	{ ९३ ५८	
वचस्	३४	१	वधय	२६२	४५	वयस्या	{ १११ १३७	
वचा	१०२	१०२	वन्धय	८१	७	वयस्या	{ ११२ १४४	
वज्र	{ १० ५०		वन्धया	२२७	६९	वयस्य	{ १४१ ४२	
वज्रनिर्घोष	{ १०३ १०५		वध्री	२४६	३१	वयस्या	{ १८३ १२	
वज्रनिर्घोष	{ ३२९ १८४		वधू	{ १०९ १३३		वयस्या	{ १३४ १२	
वज्रनिर्घोष	१७	१०	वधू	{ १३१ २		वर	{ १६१ १२४	
वज्रनिर्घोष	१७	१०	वधू	{ १३३ ९		वर	{ २७९ ८	
वज्रपुण्ड्र	९७	७६	वधू	{ ३१० १०१		वर	{ ३२६ १७२	
वज्रिन्	१०	४५	वन	{ ५५ ३		वरटा	{ १२६ २५	
वज्रिक	१२०	५	वन	{ ७९ १		वरटा	{ १२६ २७	
वज्रक	२६३	४७	वन	{ ३१४ १२६		वरटी	१२६ २७	
वज्रित	२६२	४१	वनविक्रिका ...	९९	८५	वरणी	१३ ६४	
वज्रुक	१२०	५	वनप्रिय	१२४	१९	वरण	{ ७३ ३	
वज्रुक	{ ८६ २७		वनमक्षिका ...	१२६	२७	वरण	{ ८५ २५	
वज्रुक	{ ८६ ३०		वनमाकिन् ...	५	२१	वरण्ड	३६४ १८	
वज्रुक	{ ९४ ६४		वनमुद्र	{ १०२ ९९		वरत्र	{ १९० ४२	
वट	८७	३२	वनमुद्र	{ २१३ १७		वरत्र	{ २४६ ३१	
वटक	३६३	१७	वनशृङ्गाट	१०२	९९	वरद	२५४ ७	
वटी	२४५	२७	वनसमूह	८०	४	वरवर्णिनी	{ १३१ ४	
वडवा	१९१	४६	वनस्पति	८०	६	वरवर्णिनी	{ २२० ४१	
वडवानल	१२	५९	वनार्थु	१२०	८	वराक्ष	२९३ २६	
वड्	२६६	६१	वनार्थु	१९१	४५	वराक्षक	११० १३४	
वणिक्	२२९	७८	वनार्थु	१९१	४५	वराक्षक	{ ६५ ४३	
वणिक्पथ	२९९	५१	वनिता	{ १३१ २		वराक्षक	{ २१५ २७	
वणिज्या	२२९	७९	वनिता	{ ३०४ ७३		वराक्षक	{ ३७२ ३८	
वण्टक	२३३	८९	वनीपक	२६४	४९	वरारोहा	१३१ ४	
वर्त	३४४	२४३	वनीयक	२६५	४९	वराक्षि	१५९ ११६	
वर्त	{ १५० ७८		वनीकस्	११९	३	वराक्षि	१५९ ११६	
वर्त	{ २२५ ६२		वन्दा	९९	८२	वराह	११९ २	
वर्त	{ ३३६ २२५		वन्दाद	२५८	२८	वरिवसित	२७५ १०२	
वर्त	९५	६६	वन्दा	८०	४	वरिवसित	१७४ ३५	
वर्ततर	२२५	६२	वपा	{ ५० २		वरिवसित	२७५ १०२	
वर्तनाम	५२	११	वपा	{ १४१ ६४		वरिष्ट	२३४ ९७	
वर्तसर	{ २५ १३		वपुस्	१४८	७०	वरिष्ट	२७६ १११	
वर्तसर	{ २७ २०		वपुस्	{ ७३ ३		वरी	१०२ १००	
वर्तस	२५५	१४	वपुस्	{ २११ ११		वरीवस्	३४१ २३४	
वर्तसादनी	९९	८२	वपुस्	{ २३७ १०५		वरीवस्	{ १३ ६४	
वद	२६०	३५	वर्म	१४५	५५	वरुण	{ १६ २	
वदन	१८३	८९	वर्म	{ १४५ ५५		वरुण	{ ८५ २५	
वदम्ब	२५३	६	वर्म	{ १८९ ३७		वरुणात्मजा ...	२४८ ३९	
वदाम्ब	{ २५३ ३२३		वर्म	{ १४५ ५५		वरुण	१९४ ५७	
वदावद	२६०	३५	वर्म	{ १४५ ५५		वरुणिनी	१९८ ७८	
			वर्म	{ १४५ ५५		वरेण्य	२६५ ५७	
			वर्म	{ १४५ ५५		वर्कर	२४४ २३	
			वर्म	{ १४५ ५५		वर्ग	२३० ४१	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्चस्	३४०	२३०	वर्धन्	१४८	७०	वसुक	९८	८०
वर्चस्क	१४८	६८	वर्धन्	३१४	१२३	वसुदेव	२२०	४२
वर्ण	१६५	१	वर्द्ध	३३	१३	वसुधा	६७	३
वर्ण	१९०	४२	वर्ज	२९४	३१	वसुधारा	६७	३
वर्ण	२९८	४७	वर्ज	२९४	३१	वसुमती	६७	३
वर्णक	१६४	१३३	वर्ज	७६	१५	वसूक	९८	८०
वर्णक	३७२	३८	वर्ज	७६	१५	वसूक	२२०	४२
वर्णित	२७६	११०	वर्ज	१५७	१०७	वस्ति	१५९	११४
वर्णिन्	१७६	४३	वर्जित	२७२	९०	वस्तु	३६२	१३
वर्तक	१२८	३५	वर्जित	७५	१४	वस्त्य	७३	५
वर्तक	२८९	११	वर्जित	११९	३	वस्त्र	१५९	११५
वर्तन	२०९	१	वर्जित	८२	१२	वस्त्रोपनि	१५८	११०
वर्तन	२५९	२९	वर्जित	८२	१२	वस्त्रोपनि	१६०	१२०
वर्तनि	७१	१५	वर्जित	१२२	४८	वस्त्र	२२९	७९
वर्तनी	७१	१५	वर्जित	३१९	१४४	वस्त्रा	१४७	६६
वर्ति	१६४	१३३	वर्जित	७०	१४	वह	२२६	६३
वर्तिका	१२८	३५	वर्जित	४१	३	वह	२२६	६३
वर्तिष्णु	२५९	२९	वर्जित	२६५	५३	वह	१२	५६
वर्तुल	२६८	६९	वर्जित	१३७	१३७	वह	१६	२
वर्धन्	७१	१५	वर्जित	८२	१३	वह	२३७	१०६
वर्धन्	३१३	१२१	वर्जित	८२	१३	वह	९८	८०
वर्धनि	७१	१५	वर्जित	८१	९	वा	३५१	९
वर्ध	२३७	१०५	वर्जित	१४७	६३	वा	३५३	१५
वर्धक	१००	९०	वर्जित	१४७	६३	वाक्पति	१६०	३५
वर्धकि	२४०	९	वर्जित	२७९	८	वाक्प	३४	२
वर्धन	२५९	२८	वर्जित	२७८	४	वागीश	२६०	३५
वर्धन	२७९	७	वर्जित	१८८	३६	वागीश	१०१	९६
वर्धमान	९१	५१	वर्जित	२२७	६९	वागुरा	२४४	२६
वर्धमानक	२१७	३२	वर्जित	३३७	२१६	वागुरिक	२४२	१४
वर्धिष्णु	२५९	२८	वर्जित	२६५	५६	वागिमन्	२६०	३५
वर्धर	१११	१३९	वर्जित	१०१	९७	वाक्मुल	३६	९
वर्धन्	१९६	६४	वर्जित	२२०	४१	वाक्	३४	१
वर्धित	१९६	६५	वर्जित	२५८	२५	वाक्चम	१७६	४२
वर्ध	२६५	५७	वर्जित	३५१	८	वाक्च	३४	२
वर्धा	१३२	७	वर्जित	१७२	२७	वाक्चस्पति	२०	२४
वर्धणा	१२६	२६	वर्जित	३०२	६६	वाक्चाट	२६०	३६
वर्धरी	१११	१३९	वर्जित	१५९	११५	वाक्चाल	२६०	३६
वर्ध	१७	११	वर्जित	२७	१८	वाक्चिक	३८	१७
वर्ध	३३९	२२३	वर्जित	१४७	६४	वाक्चयुक्तिपट्ट	२६०	३५
वर्धवर	१८२	९	वर्जित	१०१	९७	वाज	२०१	८७
वर्धा	२७	१९	वर्जित	२२०	४१	वाजपेय	३६९	३१
वर्धा	६०	२४	वर्जित	३	१०	वाजिदम्भक	१०३	१०३
वर्धा	६०	२४	वर्जित	९८	८१	वाजिन्	१२८	३३
वर्धा	१४१	४३	वर्जित	२३३	९०	वाजिन्	१९०	४४
वर्धा	१८	१२	वर्जित	३४०	२२७	वाजिन्	३११	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाग्निशाळा ...	७४	७	वामन ...	१६	३	वार्षिक ...	११३	१५०
वाग्नि ...	४७	२७	वामन ...	१४२	४६	वाल ...	१५५	९५
वाटी ...	३७३	४२	वामन ...	२६८	७०	वालधि ...	१९२	५०
वाग्याकका ...	१०३	१०७	वामन ...	७०	१४	वालपैत्र ...	९१	४९
वाहव ...	१२	५९	वामन ...	१३१	३	वालपाइया ...	१५६	१०३
वाहवानक ...	१२	५९	वामन ...	१३१	२	वालहस्त ...	१९२	५०
वाहव ...	२८६	४१	वामी ...	१९१	४६	वालुक ...	१०७	१२१
वाभि ...	२४५	२८	वायदण्ड ...	२४५	२८	वालुका ...	३०३	७३
वाभिज ...	२२९	७८	वायस ...	१२४	२०	वाल्क ...	१५८	१११
वाभिज्य ...	२०९	२	वायसाराति ...	१२३	१५	वायवुक ...	२६०	३५
वाभिनी ...	२२९	७९	वायसी ...	११४	१५१	वायुत ...	२७२	९२
वाभिनी ...	३१२	१११	वायसोकी ...	११२	१४४	वाशिका ...	१०२	१०३
वाणी ...	३४	१	वायु ...	१३	६४	वाशित ...	४०	२५
वात ...	१३	६६	वायुसक्त ...	१२	५८	वाशितौ ...	३०४	७५
वातक ...	११३	१४९	वार ...	५५	३	वास ...	७३	६
वातकिन् ...	१४६	५९	वारि ...	५५	३	वासक ...	१०३	१०३
वातपोष ...	८६	२९	वार ...	१२९	३९	वासगृह ...	७४	८
वातप्रमी ...	१२०	७	वार ...	३२३	१६१	वासन्ती ...	९६	७२
वातमृग ...	१२०	७	वारण ...	१८८	३४	वासयोग ...	१६४	१३४
वातरोगिन् ...	१४६	५९	वारणजुंवा ...	१०५	११३	वासर ...	२३	२
वातावन ...	७४	९	वारणजुसा ...	१०५	११३	वासव ...	१०	४५
वातायु ...	१२०	८	वारबाण ...	१९५	१६	वासव ...	१५९	११५
वाँति ...	१३	६६	वारमुक्या ...	१३५	१९	वासिर्को ...	१०२	१०३
वातुर्क ...	३३२	१९५	वारली ...	१३५	१९	वासित ...	१६४	१३४
वातुळ ...	३३२	१९५	वाराही ...	११४	१५१	वासित ...	२२१	४६
वात्या ...	३३२	१९५	वारि ...	५५	३	वासिता ...	३०४	७५
वात्सक ...	२२५	६०	वारिद ...	१७	७	वासुकि ...	५१	४
वादित्र ...	४२	५	वारिपर्णी ...	६३	३८	वासुदेव ...	५	२०
वाद्य ...	४२	५	वारिप्रवाह ...	७८	५	वासु ...	४४	१४
वान ...	८३	१५	वारिवाह ...	१७	६	वास्तु ...	७७	१९
वानप्रस्थ ...	८६	२८	वारी ...	१९०	४३	वास्तुर्क ...	११५	१५८
वागर ...	११९	३	वारुणी ...	२९९	५१	वास्तोष्पति ...	१०	४६
वानस्पत्य ...	८०	६	वार्त ...	१४५	५७	वाक्त्र ...	१९३	५४
वानाथु ...	१२०	८	वार्त ...	३०४	७५	वाह ...	१९०	४४
वानीर ...	८६	३०	वार्ता ...	३६	७	वाह ...	२३२	८८
वानेय ...	१०९	१३१	वार्ता ...	२०९	१	वाहद्विषय ...	११९	४
वापैदण्ड ...	२४५	२८	वार्ता ...	३०४	७५	वाहन ...	१९४	५८
वापि ...	६१	२८	वार्ताक ...	१०५	११४	वाहस ...	५१	५
वापी ...	६१	२८	वार्ताकी ...	१०५	११४	वाहित्य ...	१८९	३९
वाप्य ...	१०८	२२६	वार्तावह ...	२४२	१५	वाहिनी ...	१९८	७८
वाम ...	३१९	१४४	वार्चक ...	१४०	४०	वाहिनी ...	२००	८१
वामदेव ...	८	३४	वार्धक्य ...	१४०	४०	वाहिनीपति ...	३१२	१११
			वार्धुषि ...	२१०	५	वाहिनीपति ...	१९५	६२
			वार्धुषिक ...	२१०	५	वि ...	१२८	३३
			वार्मण ...	२८६	४३	विवाति ...	२३१	८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधुर	२८२	२०	विप्रकम्भ	५०	३६	विरोधोक्ति	३८	१६
विधुवन	२७८	४	विप्रकम्भ	२८३	२८	विकक्ष	२५८	२६
विधुवन	२७८	४	विप्रकाप	३८	१६	विकक्षण	२७८	२
विधेय	२५८	२४	विप्रशिका	१३५	२०	विकम्बित	४३	९
विनयप्राहिन्	२५८	२४	विमुच	५५	६	विकम्भ	२८३	२८
विना	३४९	३	विमुच	२८०	१४	विलाप	३८	१६
विनायक	४	१४	विमुच	१७५	३९	विकास	४८	३१
विनायक	२८८	६	विमुच	३	७	विहीन	२७४	१००
विनाय	२८२	२२	विभव	२३३	९०	विकेपन	१६४	१३३
विनाशोन्मुक्त	२७२	९१	विभाकर	२१	२८	विकेपी	२२२	५०
विनीत	१९०	४४	विभावरी	२३	४	विवध	३०८	९६
विनीत	२५८	२५	विभावसु	१२	५९	विवधिक	२४२	१५
विनीतक	१९४	५८	विभावसु	३३९	२२५	विवर	५०	१
विन्दु	१५९	३०	विभीतक	९३	५८	विवर्ण	२४२	१६
विन्दव	७८	३	विमूति	८	३८	विवक्षा	२६२	४४
विद्व	२७४	९९	विमूचण	१५६	१०१	विवस्वत्	२१	२९
विद्व	२७५	१०४	विम्व	४८	३१	विवाद	३६	९
विन्द्यस्त	२९७	४४	विम्व	३१८	१४१	विवाह	१७९	५६
विपक्ष	१८२	११	विम्व	१५६	१०१	विवाह	१७९	५६
विपक्षी	४१	३	विम्व	२५४	८	विधिक	१८५	२२
विपण	२३०	८३	विम्व	२३०	८०	विधिक	३०५	८२
विपणि	७२	२	विम्व	२८०	१३	विविध	२७३	९३
विपणि	२९९	५१	विम्व	११२	१४३	विवेक	१७५	३८
विपणि	७२	२	विम्व	१३७	२५	विश्वोक्त	४८	३१
विपणि	२००	८२	विम्व	११	५१	विश्व	१६६	२
विपथ	७१	१६	विम्व	१५	२	विश्व	३३६	२१३
विपथ	२००	८२	विम्व	२८१	१८	विश्वद्व	२६६	६०
विपर्यय	२८४	३३	विम्व	२५८	२५	विश्वद्व	३२	१२
विपर्यय	२८४	३३	विम्व	२८१	१८	विश्वद्व	२०७	११५
विपर्यास	२८४	३३	विम्व	१७७	४५	विश्वद्व	९९	८३
विपश्चित्	१६६	५	विम्व	२८५	३८	विश्वद्व	११०	१३६
विपाद्	६२	३३	विम्व	२८५	३८	विश्वद्व	३२१	१५५
विपादिका	१४४	५२	विम्व	२६७	६६	विश्वद्व	२०७	११४
विपासा	६२	३३	विम्व	१८०	१	विश्वद्व	९	४२
विपिन	७९	१	विम्व	४०	२३	विश्वद्व	१९	२२
विपुक्त	२६६	६१	विम्व	५	१७	विश्वद्व	२८४	३२
विम	१६६	२	विम्व	५	१७	विश्वद्व	२०७	११२
विम	१६६	४	विम्व	३००	५६	विश्वद्व	३०८	९५
विमकार	२८०	१५	विम्व	८	३४	विश्वद्व	२६६	६०
विमकुल	२६२	४१	विम्व	२१	३०	विश्वद्व	१५९	११४
विमकुल	२६८	६८	विम्व	३११	१०८	विश्वद्व	८५	२३
विमलीसार	४७	२५	विम्व	२८०	१३	विश्वद्व	११५	१५६
विमयोग	२८३	२८	विम्व	४७	२५	विश्वद्व	७३	३
विमलजय	२६२	४१	विम्व	२८२	२१	विश्वद्व	२०१	८६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विशिक्षा	७३	३	विष्टि	५४	३	विहायस्	{ १५	२
विशेषक	१६१	१२३	विष्टा	१४८	६८	विहायस	{ १२७	३२
विश्वम्ने	१८६	२३	विष्णु	५	१८	विहार	१५	२
विभ्राणन	१७३	२९	विष्णुकाम्ता ...	१०३	१०४	विह्वल	२८१	१६
विभ्राव	२८३	२८	विष्णुपद	१५	२	वीकाश	३३६	२१४
विश्रुत	२५४	९	विष्णुपदी	६२	३१	वीचि	५५	५
विश्व	{ ३	१०	विष्णुरथ	७	३१	वीणा	४१	३
	{ २१९	३८	विष्य	२६३	४५	वीणावृण्ड	४२	३
	{ ३६७	६५	विष्वक्	३५२	१३	वीणावाद	२४१	१३
विश्वकटु	२४३	२२	विष्वक्सेन	५	१९	वीत	१९०	४३
विश्वकर्मेन्	३११	१०८	विश्वक्सेनप्रिया	११४	१५१	वीतंस	२४४	२६
विश्वकेतु	७	२८	विष्वक्सेना ...	९२	५६	वीति	१९०	४३
विश्वग्राह्य	२६०	३९	विष्वग्राह्य	२६०	३४	वीतिहोत्र	१२	५६
विश्वभेषज	२१९	३८	विसंवाद	५०	३६	वीथी	{ ८०	४
विश्वम्भर	६	१२	विसर	१२९	३९		{ ३०६	८७
विश्वम्भरा	६७	२	विसर्जन	१७३	२९	वीथ्य	२६५	५५
विश्वरूप	६	२३	विसर्पण	१८२	२३	वीनाह	६१	२७
विश्ववसु	३	१०	विसार	५८	१७		{ ४५	१७
विश्वसृज	५	१७	विसारिन्	२५९	३१	वीर	{ ४५	१८
विश्वस्त्रा	१३३	११	विस्तृत	२७१	८६		{ १९८	७७
विश्वा	१०२	९९	विस्तृत्व	२५९	३१	वीरण	११७	१६४
विश्वास	१८६	२३	विस्तृमर	२५९	३१	वीरतर	११७	१६४
विष्	१४८	६८	विस्तार	२८२	२२	वीरतरु	९०	४५
विष	{ ५२	९	विस्तार	{ ८३	१४	वीरपत्नी	१३५	१६
	{ ३३८	३२२	विस्तृत	२८२	२२	वीरपीण	२०५	१०३
विषधर	५२	७	विस्फार	२७१	८६	वीरपान	२०५	१०३
विषमञ्जद ...	८५	२३	विस्फोट	२०६	१०८	वीरभार्या	१३५	१६
	{ ३१	७	विस्फोटो	१४४	५३	वीरमातु	१३५	१६
	{ ६९	८	विस्फोटो	१४४	५३	वीरबुध्न	८९	४२
विषय	{ २८०	११	विस्मय	४५	१९	वीराहांसन	२०४	१००
	{ ३२१	१५२	विस्मयान्वित ...	२५८	५६	वीरसु	१३५	१६
विषयैस्तुहा ...	४६	२४	विस्मृत	२७१	८६	वीरहन्	१७९	५३
विषयि	३१	८	विस्म	३२	१२	वीरिणो	३००	५६
विषयैष	५३	११	विजम्भ	{ १८६	२३	वीरुष	८१	९
विषा	१०२	९९		{ ३१७	१३५		{ ४८	२९
विषाक	२०१	८८	विजसा	१४१	४१	वीर्य	{ १४६	६२
विषाण	३००	५५	विज्जार्वा	२२२	४९		{ ३२१	१५४
विषाणी	१०६	११९	विहग	१२७	३२	वीवध	३०८	९६
विषुव	२६	१४	विहङ्ग	१२७	३२	वृक	१२०	७
विषुवत्	२६	१४	विहङ्गम	१२७	३२	वृकधूप	{ १६२	१२८
विष्किर	१२८	३३	विहङ्गमौ	२४५	३०		{ १६२	१२९
विष्कम्भ	७६	१७	विहङ्गिका	२४५	३०	वृकण	२७५	१०३
विष्टप	६८	६	विहसित	४९	३५	वृक्ष	८०	५
विष्टर	३२५	१६९	विहस्य	२६२	४३	वृक्षमेदिन्	२४७	३४
विष्टरभवस् ...	५	१८	विहापित	१७३	२९	वृक्षरहा	९९	८२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुश्रूषाटिका ...	८०	२	शुच ...	२०	२७	शेका	३३२	१९७
शुश्रावनी	९९	८२	शुच ...	२८	२४	शेह	१०३	१०६
शुश्राव ...	२४७	३४	शुच ...	१०३	१०३	शेहज	२१८	३५
शुश्राव ...	२१८	३५	शुच ...	१०६	११६	शेहिं	८१	९
शुश्रान ...	२८	२३	शुच ...	२२५	५९	शेहित	२६८	७१
शुश्रान ...	२६८	७१	शुच ...	३३८	२२०	शेका	७२	२
शुश्रान ...	३११	१०८	शुच ...	१५०	७६	शेका	१५६	९९
शुश्रान ...	२७२	९२	शुच ...	१२०	६	शेका	६१	२८
शुश्रान ...	७३	३	शुच ...	८	३६	शेका	२१८	३५
शुश्रान ...	२७९	८	शुच ...	१०	४५	शेका	७३	४
शुश्रान ...	२६८	६९	शुच ...	२२५	५९	शेका	७७	१९
शुश्रान ...	२७२	९२	शुच ...	२३८	१	शेका	१३५	१९
शुश्रान ...	३०५	७८	शुच ...	१३३	९	शेका	७२	२
शुश्रान ...	३६	७	शुच ...	१०	४५	शेका	१५६	९९
शुश्रान ...	३०१	६३	शुच ...	१००	८७	शेका	२१८	३५
शुश्रान ...	२०९	१	शुच ...	३२२	१५५	शेका	२७२	९०
शुश्रान ...	२०९	२	शुच ...	३१५	१२९	शेका	१३५	१९
शुश्रान ...	३०३	७२	शुच ...	१७७	४६	शेका	२१८	३५
शुश्रान ...	३२४	१६३	शुच ...	१७	११	शेका	२२७	६९
शुश्रान ...	१०	४५	शुच ...	२२	३३	शेका	३५०	५
शुश्रान ...	३४५	२४६	शुच ...	२२९	७६	शेका	३५३	१५
शुश्रान ...	३५०	४	शुच ...	२९२	२०	शेका	१६४	१३६
शुश्रान ...	१०७	१२२	शुच ...	१९८	७३	शेका	१६४	१३६
शुश्रान ...	१४१	४२	शुच ...	१५५	९८	शेका	८८	३७
शुश्रान ...	३०९	१००	शुच ...	९५	६९	शेका	५	१८
शुश्रान ...	१४०	४०	शुच ...	११६	१६१	शेका	४५	१९
शुश्रान ...	११०	१३७	शुच ...	१८९	४१	शेका	१४०	३९
शुश्रान ...	१४६	६१	शुच ...	२४१	१३	शेका	१९७	७१
शुश्रान ...	९	४४	शुच ...	२४८	३८	शेका	९४	६५
शुश्रान ...	१४०	४०	शुच ...	८६	२९	शेका	२०४	९९
शुश्रान ...	१३४	१२	शुच ...	६९	९	शेका	२५३	४
शुश्रान ...	१८५	१९	शुच ...	३६५	२१	शेका	८४	१८
शुश्रान ...	२७९	९	शुच ...	६३	६४	शेका	१७७	४६
शुश्रान ...	२०९	४	शुच ...	३४	३	शेका	२४१	१३
शुश्रान ...	३०६	८५	शुच ...	२७८	६	शेका	२४१	१३
शुश्रान ...	२२५	६१	शुच ...	१७०	१८	शेका	१८९	४१
शुश्रान ...	२१०	५	शुच ...	७६	१६	शेका	२४२	१४
शुश्रान ...	८३	१५	शुच ...	१७०	१८	शेका	२४२	१५
शुश्रान ...	१२९	४०	शुच ...	२७९	८	शेका	५३	२
शुश्रान ...	१३०	४१	शुच ...	२४७	३४	शेका	२०४	९७
शुश्रान ...	३	९	शुच ...	११०	१३५	शेका	२३९	३
शुश्रान ...	२९०	१६	शुच ...	५	१७	शेका	२२९	७८
शुश्रान ...	२७६	११२	शुच ...	३४०	२२७	शेका	१२१	९६
शुश्रान ...	१२२	१४	शुच ...	२७४	९९	शेका	३२१	९६
शुश्रान ...	१२२	१४	शुच ...	५०	३८	शेका	३२१	९६
शुश्रान ...	२८८	७	शुच ...	२४५	२८	शेका	३२१	९६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैद्य	१४५	५७	व्यसनातं	२६२	४३	व्योमन्	१५	१
वैद्यमातृ	१०२	१०३	व्यस्य	२६८	७२	व्योमयान	११	५१
वैधात्र	११	५४	व्याकुल	२६२	४२	व्योष	२३८	१११
वैधेय	३६३	४८	व्याकोश	८१	७	व्रज	१२९	३९
वैनतेय	७	३१	व्याकोष	८१	७	व्रज	२९४	३०
वैनीलक	१९४	५८	व्याघ्र	११९	१	व्रज्या	१७४	३६
वैमात्रेय	१३७	२५	व्याघ्र	२६६	५९	व्रज्या	२०३	९५
वैमेय	२३०	८०	व्याघ्रनख	१०८	१२९	व्रज	१४४	५४
वैयाघ्र	१९३	५३	व्याघ्रपाद	८८	३७	व्रजकार्य	३३०	१८८
वैर	४७	२५	व्याघ्रपुच्छ	९१	५०	व्रत	१७५	३८
वैर	२५५	१५	व्याघ्राट	१२३	१५	व्रतति	८१	९
वैरनिर्यातन	२०६	११०	व्याघ्री	१०१	९३	व्रतति	३०२	६६
वैरशुद्धि	२०६	११०	व्याज	४८	३०	व्रतित	१६७	७
वैरिन्	१८२	१०	व्याज	४९	३३	व्रतन	२४६	३३
वैषधिक	२४२	१५	व्याह	५२	७	व्रात	१२९	३९
वैषखत	१३	६२	व्याह	२५७	४२	व्रात्य	१७९	५४
वैशाख	२६	१६	व्याहायुध	१०८	२२९	व्रीडा	४६	२३
वैशाख	२२८	७४	व्याघ	२४३	२१	व्रीडा	८४	१९
वैश्य	२०८	१	व्याधि	१०८	१२६	व्रीहि	२१३	१५
वैश्वण	१५	७२	व्याधि	१४३	५१	व्रीहि	२१४	२१
वैश्वानर	१२	५६	व्याधिघात	८५	२४	व्रीहिभेद	२१४	२०
वैसारिण	५८	१७	व्याधित	१४५	५८	व्रीहेय	२१०	६
वीचद्	३५१	८	व्यान	१४	६७			
व्यक्त	३०१	६२	व्यापाद	३०	४	शम्भ	१०	५०
व्यक्ति	२९	३१	व्याप्य	१०८	१२६	शम्भैर	१२१	१०
व्यग्र	३३०	१८९	व्याम	१५२	८७	शकट	१९३	५२
व्यङ्गा	३२७	१७६	व्याक	५२	७	शकल	१८	१६
व्यजन	१६५	१४०	व्याक	३३२	१९५	शकुलिन्	५८	१७
व्यञ्जक	४५	१६	व्याक	२४७	४२	शकुन	१२७	३२
व्यञ्जन	३१२	११५	व्याक	५३	११	शकुनि	१२७	३२
व्यञ्जन	३६६	२३	व्याक	१०८	१२९	शकुन्त	१२७	२७
व्यङ्ग्यक	९१	५१	व्यावृत्त	२७२	९२	शकुन्त	३००	५७
व्यङ्ग्येन	९१	५१	व्यास	२८२	२२	शकुन्ति	१२७	३२
व्यस्य	२८४	३३	व्याहार	३४	१	शकुल	५९	१९
व्यस्यास	२८४	३३	व्युत्थान	३१३	११८	शकुलाक्षक	११६	१५९
व्यथा	५४	३	व्युष्टि	२९६	३८	शकुलाक्षक	९९	८६
व्यथ	२७९	८	व्यूढ	२९७	४४	शकुलाक्षक	१०४	१११
व्यथ	७१	१६	व्यूढककट	१९६	६५	शकुलाक्षक	५८	१७
व्यथ	२८१	१७	व्यूति	२४५	२८	शकुल	१४८	६७
व्यलीक	२८९	१२	व्यूह	९२९	३९	शकुत्करि	२२५	६२
व्यवधा	१८	१२	व्यूह	१९९	७९	शक्त	५६०	३६
व्यवसाय	३३६	२१२	व्यूह	३४२	२३७	शक्त	१८४	१९
व्यवहार	३६	९	व्यूहपार्णि	१९९	७९	शक्ति	२०५	१०२
व्यवाय	१७९	५७	व्योकार	२४०	७	शक्ति	३०२	६६
व्यसन	३१३	१२०	व्योमकेश	८	३६	शक्तिवर	९	४३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शक्तिहेतिक	१९७	६९	शतमान	३७१	३४	शम्बरी	१००	८७
शक्ति	२६०	३६	शतमूली	१०२	१००	शम्बक	३७१	३४
शक्र	१०	४५	शतयष्टिका	१५७	१०५	शम्बाकृत	२११	९
शक्रधनुस्	१७	६६	शतवीथी	११६	१५९	शम्बुक	६०	२३
शक्रपावप	९२	५३	शतवेधिन्	१११	१४१	शम्बुक	६०	२३
शक्रपुष्पिका	११०	१३६	शतहृदा	१७	९	शम्भली	१३५	१९
शक्र	२६०	३६	शताङ्ग	१९२	५१	शम्भु	७	३२
शक्रर	७	३२	शतावरी	१०२	१०१	शम्भु	३१७	१३४
शक्र	५९	२०	शत्रु	१८२	९	शम्बा	२१२	१४
शक्र	८१	८	शनैश्चर	२०	२६	शम्बाक	८५	२३
शक्र	२०३	९३	शनैस्	३५३	१७	शब	१५१	८१
शक्र	१५	७५	शपथ	३६	९	शयन	५०	३६
शक्र	६०	२३	शपन	३६	९	शयनीय	१६४	१३७
शक्र	१०९	१३०	शफ	१९२	४९	शयालु	२५९	३३
शक्र	२९१	१८	शफरी	५८	१८	शयित	२५९	३३
शक्रनैक	६०	२३	शबर	२४३	२०	शयु	५१	५
शक्रनख	६०	२३	शबराख्य	७७	२०	शय्या	१६४	१३७
शक्तिनी	१०८	१२६	शबल	३४	१७	शर	११६	१६२
शची	१०	४८	शबले	३७१	३४	शर	२०१	८७
शचीपति	१०	४६	शबली	२२७	६७	शरजम्भन्	९	४१
शटी	११४	१५४	शबली	२२७	६७	शरण	२९९	५२
शठ	२६३	४६	शब्द	३१	७	शरणि	७१	१५
शणपर्णी	११३	१४९	शब्द	३४	२	शरक्	२७	१९
शणपुष्पिका	१०३	१०७	शब्दग्रह	४०	२२	शरक्	२७	२०
शणसूत्र	५८	१६	शब्दग्रह	१५४	९४	शरक्	३०८	९२
शण्ड	६४	४२	शब्दन	२६१	३८	शरम्भ	१२१	११
शण्ड	१८२	९	शर्मा	१५१	८१	शरम्भ	२०१	८६
शण्ड	१४०	३९	शर्म	२७८	३	शरौटि	१२५	२५
शण्ड	१८२	९	शर्म	२७८	३	शरौटि	१२५	२५
शण्ड	२२६	६२	शर्मथ	२७८	३	शरौटि	१२५	२५
शत	२३१	८४	शर्मन	१३	६१	शरौति	१२५	२५
शतकोटि	१०	५०	शर्मन	१७२	२६	शराभ्यास	२०१	८६
शतमु	६२	३३	शर्मनखसू	६२	३२	शरागि	१२५	२५
शतपत्र	६४	४०	शर्मक	१४८	६७	शराक	२५९	२८
शतपत्रक	१२३	१६	शर्मित	२७४	९७	शरौकि	१२५	२५
शतपदी	१२२	१३	शर्मा	९२	५२	शरौकी	१२५	२५
शतपर्विकी	११५	१५८	शर्मा	२१५	३३	शराव	२१७	३२
शतपर्वन्	११६	१६१	शर्माधाम्य	२१५	२४	शरावती	६३	३४
शतपर्विका	१०२	१०२	शमीर	९२	५२	शरासन	२००	८३
शतपर्विका	११५	१५८	शम्पा	१७	९	शरीर	१४८	७०
शतपुष्पा	११४	१५२	शम्पाक	८५	२३	शरीरास्थि	१४८	६९
शतप्रास	९७	७६	शम्ब	१०	५०	शरीरिन्	२९	३०
शतभीरु	९५	७०	शम्बर	५५	४	शर्करा	७०	११
शतमन्त्र	१०	४५	शम्बर	१२१	१०	शर्करा	२२१	४३
			शम्बरारि	६	२७	शर्करा	३२६	१७५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शर्करावत्	७०	११	शास्त्रा	८२	१९	शांति	७३	३
शर्करिष्ठ	७०	११	शास्त्रानगर	७२	२	शांतिपर्वी	१०५	११५
शर्मन्	२८	२५	शास्त्रासृग	११९	३	शाका	{ ७३ ६	
शर्व	७	३२	शास्त्राशिक्षा	८२	११	शाका	{ ८२ ११	
शर्वरी	२३	३	शास्त्रिन्	८०	५	शाकावृक्ष	२८९	१२
शर्वाणी	९	३९	शास्त्रिक	२४०	८	शाकि	२१५	२४
शक्त	१२०	७	शाटक	३७०	३३	शाकीन	२५८	२६
शक्तम	१२७	२८	शाटी	३७२	३८	शास्त्रक	६३	३८
शक्तु	१२०	७	शाठ्य	४८	३०	शास्त्रर	६०	२४
शक्तकी	१२०	७	शाठ्यूल	६९	१०	शास्त्रेय	{ १०३ १०५	
शकाटु	८३	१५	शाण	२४६	३२	शास्त्रेय	{ २१० ६	
शक्क	२८९	१३	शाणी	३५९	९	शास्त्रमैक	९०	४६
शक्त्य	{ ९२ ५३		शाण्डिल्य	८७	३२	शास्त्रमकि	९०	४६
शक्त्य	{ १२० ७		शांत	१४१	४४	शास्त्रमकीवेष्ट	९०	४७
शक्त्य	{ २०३ ९३		शात	{ २८ २५		शाबक	१२९	३८
शक्त्यकी	१०७	१२४	शात	{ २७२ ९१		शाबर	८७	३३
शव	२०८	११८	शातकुम्भ	२३४	९४	शाभत	२६८	७२
शश	१२१	११	शातकुम्भ	२३४	९४	शाभकक	२५६	१९
शशधर	१८	१५	शातका	११२	१४३	शाभकुलिक	२८६	४०
शशकोमन्	२३७	१०७	शाश्व	१८२	११	शासन	१८६	२५
शशावन	१२३	१४	शाश्व	{ ५६ ९		शास्त्र	४	१४
शशोर्ण	२३७	१०७	शाश्व	{ ३०७ ८९		शास्त्र	३२७	१०९
शश्वत्	{ २२५ ६२		शाश्वरित	६९	१०	शास्त्रविद्	२५३	६
शश्वत्	{ २४९ १		शाश्वक	६९	१०	शाशिपा	९४	६३
शश्वत्	{ ३४४ २४२		शान्त	२७४	९७	शाक्य	२४६	३०
शश्वत्	{ ३५२ ११		शान्ति	२७८	३	शाक्यत	२७२	८९
शष्प	११८	१६७	शाम्बर	८७	३३	शाक्षा	३५	४
शस्त्रेण	१७२	२६	शाम्बरी	२४१	११	शाक्षित	२५३	४
शस्त्र	{ २८ २६		शार	३२४	१६५	शाक्षण्ड	१२७	३१
शस्त्र	{ २७६ १०९		शारङ्ग	१२३	१७	शाक्षण्डक	१५५	९६
शस्त्र	{ २०० ८२		शारव	{ ८५ २३		शाक्षर	{ ७८ ४	
शस्त्र	{ ३२७ १७९		शारव	{ ३०८ ९४		शाक्षर	{ ८२ १२	
शस्त्रक	२३५	९८	शारदी	८५	२३	शाक्षरिन्	{ ७७ १	
शस्त्रमार्ज	२४०	७	शारदी	१०४	१११	शाक्षरिन्	{ ३१० १०६	
शस्त्राजीव	१९६	६७	शारिक	२५०	४६	शिक्षा	{ १२ ६०	
शक्ती	२०२	१२	शारिवा	१०५	११२	शिक्षा	{ १२७ ३१	
शस्त्री	८३	१५	शार्कर	७०	११	शिक्षा	{ १५५ ९७	
शस्त्रीसम्बर	९०	४४	शार्ङ्ग	७	३०	शिक्षा	{ २९१ १९	
शाक	{ ११० १३६		शार्ङ्गिन्	५	१९	शिक्षाण्डक	१५५	९६
शाक	{ २१८ ३४		शार्ङ्ग	{ ११९ १		शिक्षावत्	१२	५८
शाकट	२२६	६४	शार्ङ्ग	{ २६६ ५९		शिक्षावक	१२७	३०
शाकुनिक	२४२	१४	शार्ङ्ग	३३०	१८७	शिक्षिणीव	२३६	१०१
शाक्तीक	१९७	६९	शार्ङ्गरी	२३	३	शिक्षिन्	{ १२७ ३०	
शाक्यमुनि	४	१४	शाक	{ ५९ १९		शिक्षिन्	{ ३१० १०६	
शाक्यसिंह	४	९५	शाक	{ ८० ५		शिक्षिबाहव	९	४२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिशु	८७	३१	शिव	९	३९	शुद्ध	४७	२७
शिशुज	२१८	३४	शिव	९२	५२	शुक	१९९	१३२
शिशित	४०	२४	शिव	९३	५९	शुक	१२५	२१
शिशिनी	२०१	८५	शिव	१०८	१२७	शुकनास	९२	५७
शितशुक	२१३	१५	शिव	१२०	५	शुकवर्ह	१०९	१३२
शिति	३०६	८२	शिव	३३६	२११	शुक	३०६	८२
शितिकण्ठ	८	३४	शिव	२९५	३४	शुकि	६०	२३
शितिसारक	८८	३८	शिव	९	२९	शुकि	१०९	१३०
शिपविष्ट	२९५	३४	शिव	१९	१९	शुक	१२	५९
शिपिविष्ट	२९५	३४	शिव	२६	१८	शुक	२०	२५
शिका	८२	११	शिव	१२९	३८	शुक	२६	१६
शिकाकन्द	६४	४३	शिव	५८	१८	शुक	१४६	६२
शिका	१९३	५३	शिव	१४०	४०	शुकक	३३८	२१९
शिविर	१८८	३३	शिव	५९	२०	शुकशिष्य	४	१२
शिव्या	२१५	२३	शिव	१५०	७६	शुक	२५	१२
शिरस्	१५४	९५	शिव	२६३	४६	शुक	३२	१२
शिरस्	१९६	६४	शिव	१८३	२६	शुक्	४७	२५
शिरस्य	१५५	९८	शिव	१६८	११	शुक्	१२	५९
शिरा	१४७	६५	शिव	१७	११	शुक्	२६	१६
शिरिष	९४	६३	शिव	१४	६८	शुक्	३२	१२
शिरोग्र	८२	१२	शिव	१९	१९	शुक्	४५	१७
शिरोधि	१५३	८८	शिव	१९	१९	शुक्	२९४	२८
शिरोरज	१५६	१०२	शिव	८६	३०	शुक्ति	२१९	३८
शिरोरुह	१५५	९५	शिव	८८	३४	शुण्डी	२१९	३८
शिरोस्त्र	१४८	६९	शिव	३६६	२२	शुण्डापान	२४८	४१
शिक	२०९	२	शिव	१८	१८	शुमुद्रि	६२	३३
शिका	७५	१३	शिव	१९	१९	शुदाम्त	७५	१२
शिका	७८	४	शिव	११३	१४९	शुदाम्त	३०२	६५
शिकाजतु	२३६	१०४	शिव	१०३	१०५	शुनक	२४३	२२
शिकी	६०	२४	शिव	१०७	१२२	शुनासीर	९	४४
शिकी	७५	१३	शिव	२२०	४२	शुनासीर	९	४४
शिकीमुख	२९१	१८	शिव	१४	१४	शुनी	२४३	२२
शिकोच्चय	७७	१	शिव	८	८	शुन्य	२६५	५६
शिकपन्	२४७	३५	शिव	२४९	४२	शुन्य	२८	२५
शिकपसाका	७४	७	शिव	३७१	३४	शुन्य	२२९	७६
शिकपिन्	२३९	५	शिव	९६	७०	शुन्य	३६६	२३
शिकपशाका	७४	७	शिव	२१२	१४	शुन्य	२६४	५०
शिव	७	३२	शिव	१५४	९५	शुन्य	३२	१२
शिवक	२२८	७३	शिव	१९५	६३	शुन्य	३३१	१९१
शिवमल्ली	९८	८१	शिव	२६२	४५	शुन्य	३३१	१९१
			शिव	१५५	९८	शुन्य	३३१	१९१
			शिव	१९६	६४	शुन्य	३३१	१९१
			शिव	४७	२६	शुन्य	३३१	१९१
			शिव	३३३	२००	शुन्य	३३१	१९१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शुक्ल	२३४	९७	शुक्लीकनक	२३४	९६	शौक्य	१४१	४१
	२४५	२७	शृणि	१९०	४१	शौण्ड	२५७	२३
	३६६	२३	शृत	२७३	९५	शौण्डिक	२४१	१०
शुक्ला	२४५	२७	शोसर	१६४	१३६	शौण्डी	१०१	९७
शुक्ली	२४५	२७	शोफस्	१५०	७६	शौण्डोदनि	४	१५
शुक्ला	२७४	३५	शोफस्	१५०	७६	शौरि	५	२१
शुधि	५०	२	शोफालिका	९६	७०	शौरि	२०	२६
	४१	४		३५९	७	शौर्य	२०५	१०२
शुधिर	५०	१	शोमुषी	३०	१	शौखिक	२४०	८
शुष्कमांस	१४७	६३	शोलु	८८	३४	शौकुल	२५६	१९
शुष्म	२०५	१०२	शोबधि	१५	७५	श्रयोत	२७९	१०
शुष्मन्	१२	५७	शोवाल	६३	३८	श्मशान	२०८	११८
शुक	२१५	२३	शोष	५१	४	श्मशु	१५५	९९
शुककीट	१२२	१४	शोष	१६८	११	श्मशु	३३	१४
शुकषाम्य	२१५	२४	शोसरिक	१००	८८	श्माम	३१९	१४३
शुकर	११९	२	शोल	७७	१	श्मार्मिक	११७	१६५
शुकशिम्बा	१००	८७	शोकाकिन्	२४१	१२	श्मामल	३३	१४
शुकशिम्व	१००	८७	शौलूष	८७	३२		९२	५५
शुम्	२३८	१		२४१	१२	श्मामा	१०४	१०८
शुम्	१३४	१३	शौलेय	१०७	१२३		१०५	११२
शुमी	१३४	१३	शौवल	६३	३८		३१९	१४३
शुन्य	२६५	५६	शौवकिनी	६२	३०	श्मामाक	११७	१६५
शूर	२१	२८	शौवाल	६३	३८	श्मार्क	९०	४४
शूर	१९८	७७	शौशव	१४०	४०	श्माल	१३८	३२
शूरज	११५	१५७	शोक	४७	२५	श्माव	३३	१६
शूर्प	२१६	२६	शोषिकेश	१२	५७	श्मेत	३२	१२
शूल	३३२	१९६	शोषिस्	२२	३४	श्मेन	१२३	१५
शूलाकृत	२२१	४५	शोण	३३	१५	श्मेनम्याता	३५८	६
शूलिन्	७	३२		६३	३४	श्मोर्नाक	९२	५७
शूल्य	२२१	४५	श्रीणक	९३	५७	श्मडा	३१०	१०२
शूगल	१२०	५	शोणरज	२३३	९२	श्मडालु	३३६	२१
	१५७	१०९	शोर्णाक	९२	५७		२५८	२७
शूङ्गल	१८९	४१	शोणित	१४७	६४	श्मण	२८०	१२
शूङ्गलक	२२९	७५	शोथ	१४४	५२	श्मण	१५४	९४
	७८	४	शोथग्री	११३	१४९	श्मस्	१५४	९४
शूङ्ग	११२	१४२	शोथनी	७६	१८	श्मिडा	१९	२२
	२९३	२६	शोथित	२२१	४६	श्माणा	२२२	५०
शूङ्गवेर	२१९	३७		२६५	५६	श्माड	१७३	३१
शूङ्गाटक	७१	१७	शोनर्क	९३	५७	श्माडदेव	१३	६२
शूङ्गार	४५	१७	शोक	१४४	५२	श्माथ	२८०	१२
शूङ्गिणी	२२६	६६	शोभन	२६४	५३	श्मावण	२६	१६
	९	४३	शोभा	१८	१७	श्मावणिक	२६	१६
	६०	२५	शोष	१४३	५१	श्री	७	२८
शूनी	१०२	१००	शौक	१३०	४३		२००	८२
	१०६	११६	शौल्लिकेय	५२	१०	श्रीकण्ठ	८	३४

शब्दानुक्रमणिका.

८१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अध्वन	४	१४	अध्वन	१४६	६०	अध्वन	१४०	३९
अध्व	१५	७३	अध्वनातक	८८	३४	अध्वन	१८२	९
अधिपति	५	२१	अध्वन	२८७	२	अध्वन	२१५	२४
अधिपति	९५	६६	अध्वन	२८	२५	अध्वन	२१०	७
अधिपति	२९९	५२	अध्वन	१०२	९८	अध्वनातुर	९	४३
अधिपति	८९	४०	अध्वन	२४३	२२	स		
अधिपति	८८	३६	अध्वन	३७३	४०	संपाक	८५	२३
अधिपति	१६२	१२९	अध्वन	२४३	२०	संभली	१३५	१९
अधिपति	८७	३२	अध्वन	२४३	२०	संयत्	२०६	१०६
अधिपति	१०१	९५	अध्वन	५०	२	संयत्	२६२	४२
अधिपति	२५५	१४	अध्वन	३२९	१८४	संयत्	२८१	१८
अधिपति	८९	४०	अध्वन	३६५	२२	संयत्	२८१	१८
अधिपति	२५५	१४	अध्वन	१४४	५२	संयत्	२०५	१०५
अधिपति	७	३०	अध्वन	२०९	२	संयत्	२७२	९२
अधिपति	६	२२	अध्वन	१३८	३१	संयत्	२७२	९२
अधिपति	१६२	१२९	अध्वन	१४०	३७	संयत्	४०	२३
अधिपति	१६२	१२९	अध्वन	३१९	१४५	संयत्	३८	१६
अधिपति	१६१	१२५	अध्वन	१३८	३१	संयत्	३८	१६
अधिपति	९५	६९	अध्वन	१४०	३७	संयत्	३५६	१६
अधिपति	३०४	७६	अध्वन	३५५	२२	संयत्	२७	२०
अधिपति	३४	३	अध्वन	१३	६४	संयत्	२७८	४
अधिपति	१५४	९४	अध्वन	९२	५२	संयत्	२७८	४
अधिपति	३०३	७३	अध्वन	३७१	३४	संयत्	१२१	१०
अधिपति	८०	४	अध्वन	१२०	७	संयत्	२८	२२
अधिपति	१४९	७४	अध्वन	१४४	५४	संयत्	३५	४३
अधिपति	८०	४	अध्वन	३२	१२	संयत्	७७	१९
अधिपति	२३९	५	अध्वन	२३४	९६	संयत्	२८२	२२
अधिपति	२८	२४	अध्वन	३०५	७९	संयत्	३०	१
अधिपति	३१	६	अध्वन	१२५	२३	संयत्	३१	५
अधिपति	२६६	५८	अध्वन	३३९	२२५	संयत्	३०८	९२
अधिपति	९३	५९	अध्वन	२३८	११०	संयत्	२७६	१०९
अधिपति	९९	८४	अध्वन	३३	१५	संयत्	२८४	३०
अधिपति	१०१	९७	अध्वन	९६	७१	संयत्	२७२	९०
अधिपति	२६६	५८	अध्वन	३		संयत्	४९	३४
अधिपति	१४३	४८	अध्वन	१६६	४	संयत्	२७८	६
अधिपति	१४९	७४	अध्वन	१२७	२९	संयत्	५०	३६
अधिपति	१४९	७४	अध्वन	४	१४	संयत्	१६०	११८
अधिपति	५७	११	अध्वन	९	४१	संयत्	२०४	९८
अधिपति	१५४	९४	अध्वन	२१	४८	संयत्	३०	३
अधिपति	१६६	६	अध्वन	१०२	१०२	संयत्	२५३	५
अधिपति	३५१	८	अध्वन	११४	१५४	संयत्	३१	५
अधिपति	२६६	६१	अध्वन	४०	१	संयत्	२७६	१०९
अधिपति	२५५	१४	अध्वन	४०	१	संयत्	२८४	३०
अधिपति	२८०	११	अध्वन	१८२	९	संयत्	२६७	६८
अधिपति	१४६	६०	अध्वन	२२६	६२	संयत्	१६९	१५
अधिपति	१४६	६२	अध्वन	२२६	६२	संयत्	१६९	१५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संसारः	{ ७१	१८	संशुक्र	{ ३९	१९	सततं	१४	६९
संसिद्धि	५०	५४	संशोच	२७१	८५	सती	१३२	६
संस्कारः	१६४	१६४	संशोच	१६१	१२४	सतीनक	२१३	१६
संस्कारहीन ...	१७९	५४	संश्लेष	१०	४७	सतीर्ष्य	१६८	१२
संस्कृत	३०५	८०	संश्लेष	२८३	२५	सत्तम	२६६	५८
संस्तर	३२३	१६१	संश्लेषण	२८२	२१	सत्तव	{ २९	२९
संस्तव	२८२	२३	संश्लेष	२०५	१०४	सत्तव	{ ३३६	२१२
संस्तव	२८४	३४	संश्लेषा	३०	२	सत्तव	७१	१६
संस्तवा	३२१	१५१	संश्लेषात	२६७	६४	सत्तव	{ ३९	२२
संस्तवा	१८६	२६	संश्लेषावत्	१६६	५	सत्तव	{ ३२१	१५३
संस्तवान	३१४	१२४	संश्लेष्य	२३१	८३	सत्तवकार	२३०	८२
संस्तवित	२०७	११७	संश्लेष्य	२८३	२९	सत्तवचसू	१७६	४३
संस्तव्या	११४	१५४	संश्लेष्य	३८	१८	सत्तवकृति	२३०	८२
संस्तव्ये	२०५	१०५	संश्लेष्य	२८३	२९	सत्तवानुत्	२०९	३
संस्तव्ये	२०५	१०५	संश्लेष्य	३७१	३४	सत्तवापन	२३०	८२
संहत	२६९	७५	संश्लेष्य	३२०	१६६	सत्तवापना	२३०	८२
संहतजात्रुक ...	१४२	४७	संश्लेष्य	२७६	१०९	सत्तव	३२८	१८०
संहतक	१५२	८५	संश्लेष्य	३६	६	सत्तवा	३५०	४
संहति	१२९	४०	संश्लेष्य	२७३	९३	सत्तव	१८३	१५
संहनन	१४८	७०	संश्लेष्य	३६	६	सत्तव	१४	६८
संहृति	३६	८	संश्लेष्य	२०६	१०५	सद्व्याज्य	१७१	२४
सकक	२६७	६५	संश्लेष्य	२०२	९०	सदन	७३	५
सकृत्	३४४	२४१	संश्लेष्य	२८०	१४	सदस्	१६९	१५
सकृत्प्रव	१२४	२०	संश्लेष्य	१३०	४१	सदस्	१६९	१६
सकुफका	९२	५२	संश्लेष्य	{ ५३	२	सदा	३५५	२२
सन्मुक्तकी	९२	५२	संश्लेष्य	{ १२९	३९	सदागति	१३	६४
सन्निध	१४९	७३	संश्लेष्य	३३४	२०५	सदातन	२६८	७२
सन्निध	१८३	१२	संश्लेष्य	१०	४८	सदाभीरा	६२	३३
सन्निध	१३४	१२	संश्लेष्य	३९	१०	सद्वत्	२४७	३७
सन्निध	१८३	१२	संश्लेष्य	१९६	६५	सद्वत्	२४७	३७
सन्निध	१३९	३४	संश्लेष्य	{ १६६	३	सद्वत्	२४७	३७
सन्निध	१३९	३४	संश्लेष्य	{ १८८	३३	सद्वत्	२६७	६७
सन्निध	२२४	५५	संश्लेष्य	१९०	४२	सद्वत्	७३	४
संकर	२७१	८५	संश्लेष्य	१२९	३९	सद्वत्	३५१	९
संकर	७६	१८	संश्लेष्य	१३५	१७	सद्वत्	१९	२०
संकर	३	२५	संश्लेष्य	७३	६	सद्वत्	२६०	३४
संकर	२७३	९३	संश्लेष्य	१४२	४७	सद्वत्	११	५४
संकर	३०	२	संश्लेष्य	२०७	११३	सद्वत्	१३३	१७९
संकर	२६२	४३	संश्लेष्य	२९५	३३	सद्वत्	३५३	१७
संकर	७६	१८	संश्लेष्य	१४२	४७	सद्वत्	२६८	७२
संकर	२४८	३८	संश्लेष्य	१५५	९७	सद्वत्	११	५४
संकर	{ २३८	१	संश्लेष्य	१२९	३७	सद्वत्	३३९	३३
संकर	{ २७१	८५	संश्लेष्य	१६६	५	सद्वत्	१७३	३२
संकर	{ ३००	५६	संश्लेष्य	{ ३०६	८३	सद्वत्	३९	२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सनीड	२६७	६६	ससङ्का	{ ९६ ७२	समसन	२८२	२१	
संततं	१४	६९	ससार्थिस्	११२ १४३	समस्त	२६७	६५	
संतति	१६५	१	ससाध	११	समस्या	३६	७	
संतस	२७५	१०२	ससाध	२१	समाः	२७	२०	
संतमस	५१	४	ससि	१९०	समांसमीना ...	२२८	७२	
संताप	{ ११ ५३	१	ससि	१९०	समाकर्षिन् ...	३२	११	
संताप	१२	६०	ससि	१३४	समाचात	२०६	१०५	
संतापित	२७५	१०२	सभा	{ ७३ १६९	समाज	१३०	४२	
संदाप	२२८	७३	सभा	३१७	समाज्ञा	३७	११	
संदापित	२७३	९५	सभाजन	२७९	समाधि	{ ३१ ३०९	५ ९७	
संदाव	२०७	१११	सभासद	१७०	समान	{ १४ २४७	६७ ३७	
संदित	{ २७३ २७१	९५ ८६	सभास्मार	१७०	समानोदर्थ ...	१३९	३४	
संदेशवाच् ...	३८	१७	सभिक	२४९	समाकम्भ	२८३	२७	
संदेशहर	१८४	१६	सभ्य	{ १६६ १७०	समावृत्त	१६८	१०	
संदेश	३०	३	सभ्य	२४७	समासाद्य	२७२	९२	
संदेश	१२९	३९	सभ्य	२६७	समासाधी ...	३६	७	
संश्राव	२०७	१११	सर्मक्ष	२७०	समाहार	२८१	१६	
संधा	३१०	१०२	सर्मक्ष	२७०	समाहित	२७६	१०९	
संधान	२४९	४२	सर्मक्ष	२६७	समाहति	३६	६	
संधि	{ १८४ २८०	१८ ११	सर्मक्ष	१००	समाह्वय	२५०	४६	
संधिनी	२२७	६९	सर्मक्ष	१११	समिति	{ १६९ २०६	१५ १०६	
संध्या	२३	३	सर्मक्ष	१३१	समिति	३०३	७०	
सन्नकट्टु	८८	३५	समज	१३०	समित्	२०६	१०६	
सन्नद	१९६	६५	समज	३७	समिध्	८२	१३	
सन्नय	३२१	१५०	समज्ञा	३७	समीक	२०५	१०४	
सन्निधि	२८२	२३	समज्ञ्या	३७	समीप	२६७	६६	
सन्निकर्षण	२८२	२३	समज्ञ्या	१६९	समीर	१३	६५	
सन्निकृष्ट	२६७	६६	समज्ञ्या	१५	समीरण	{ १३ ९८	६५ ७९	
सन्निति	२८२	२३	समज्ञस	२४	समुच्चय	२८१	१६	
सन्निवेश	७७	१९	समधिक	७५	समुच्छ्रय	३२१	१५१	
सपन्न	१८२	१०	समन्ततस्	३५२	समुक्षित	२७५	१०७	
सपदि	{ ३५१ ३४९	९ २	समन्तदुग्धा ...	१०३	समुत्पिज	२०४	९९	
सपदा	१६९	१४	समन्तभद्र	३	समुदक	२७२	९०	
सपदा	{ १७४ ३५	१४ ५५	समन्वितकथ ...	४१	समुदय	१२९	४०	
सपिण्ड	१३९	३३	समन्व	३५०	समुदाय	{ १२९ २०६	४० १०६	
सपीति	२२४	५५	समय	२२	समुद्र	३६४	१७	
ससकी	१५७	१०८	समय	३२०	समुद्रक	१६५	१३९	
ससतन्तु	१६९	१३	समबा	३४७	समुद्रार्ज	३००	५५	
ससपर्ज	८५	२३	समर् २५१	३५०	समुद्रव	२५७	२३	
ससर्पि	२०	२७	समर् ७	२०५				
			समर्थ	३०६				
			समर्थन	१८६				
			समर्थक	२५४				
			समर्थाद्	२६७				
			समवर्तिन्	१३				
			समवाच	१२९				
			समष्टिका	११५				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
समुद्र	५४	१	सरैणा	१०४	१०८	सर्वका	२०३	९३
समुद्राम्त	१०५	११६	सरणा	११४	१५२	सर्वकिञ्चिन्	१७७	४५
समुद्राम्ता.....	१००	९२	सरणि	७१	१५	सर्ववेदस्	१६८	९
	१८५	११६	सरैणी	११४	१५२	सर्वसङ्ग्रह	२०३	९४
	१०९	१३३	सरणि	१५२	८४	सर्वानुभूति	१०४	१०८
समुन्वन	२८३	२९	सरमा	२४६	२२	सर्वानभोजिन्	२५७	२२
समुन्न	२७५	१०५	सरळ	९३	६०	सर्वोद्गीन	२५७	२२
समुन्नद्ध	३१०	१०३		२५४	८	सर्वोभिसार	२०३	९४
समुपजोषम् ...	३५१	१०	सरळग्रव	१६२	१२९	सर्वार्थसिद्ध	४	१५
समूह	१२१	९	सरळा	१०४	१०८	सर्वौघ	२०३	९४
समूह	१२९	३९	सरस्	६१	२८	सर्वप	२१३	१७
समूह	१७०	२०	सरसी	६१	२८	सकिल	५५	३
समृद्ध	२५५	११	सरसीकह	६४	४०	सल्लकी	१०७	१२४
समृद्धि	२७९	१०	सरस्वत्	५४	१	सव	१६९	१३
संपत्ति	२००	८२		३००	५७	सवन	१७७	४७
संपद्	२००	८१	सरस्वती	३४	१	सवयस्	१८३	१२
संपराय	३२०	१५०		३३	३४	सवितृ	२१	३१
संपरायिक	२०५	१०४	सरौव	२१७	३२	सविष	२६७	६७
संपिधान	३१४	१२४	सरित्	६१	२९	सवेश	२६७	६७
संपुटक	१६५	१३९	सरित्पति	५४	१	सव्य	२७१	८४
संप्रति	३५५	२३	सरिक	५५	३	सव्येष्ट	१९५	६०
संप्रदाय	२७९	७	सरीसृप	५२	७	ससैन	१७२	२६
संप्रधारण	३२२	१५६	सर्ग	२९२	२२	सत्य	८३	१५
संप्रधारणा	१८६	२५	सर्ज	९०	४४	सत्यमञ्जरी	२१४	२१
संप्रहार	२०५	१०५	सर्जक	९०	४४	सत्यशूक	२१४	२१
संफुल्ल	८१	७	सर्जरस	१६२	१२७	सत्यसंवर	९०	४४
सम्ब	१०	५०	सर्जिकाक्षार	२३७	१०९	सह	३५०	४
सम्बर	५५	४	सर्प	५१	६	सहकार	८७	३३
सम्बरारि	६	२७	सर्पराज	५१	४	सहचरी	९७	७५
सम्बाहुत	२११	९	सर्पिस्	२२३	५२	सहज	१३९	३४
संवाध	२७१	८५	सैर्ब	७	३२	सहजमिणी	१३२	५
संशोधन	३५०	७	सर्व	२६७	६४	सहन	२५९	३१
संभेद	६३	३५	सर्वसहा	६७	३	सहभोजन	२२४	५५
संभ्रम	४९	३४	सर्वज्ञ	४	१३	सहस्र	२६	१४
	२८३	२६		८	३५		२०५	१०२
संभद	२८	२४	सर्वतत्त्व	३५२	१३	सहसा	३५०	७
संभार्जनी	७६	१८	सर्वतोभद्र	७४	१०	सहस्य	२६	१५
संमूर्छन	२७९	६		९४	६२	सहज	२३१	८४
संमृष्ट	२२१	४६	सर्वतोभद्रा	८८	३५	सहजदंष्ट्र	५८	१८
संम्यञ्च	३९	२२	सर्वतोमुख	५५	४	सहजपत्र	६४	४०
संम्राज्य	१८०	३	सर्वदा	३५५	२२	सहजवीर्षा	११६	१५८
सर	११६	१६२	सर्वपुरावह	२२६	६६	सहजवेधि	२२०	४०
सरक	२४९	४२	सर्वपुरीण	२२६	६६	सहजवेधिन्	१११	१४१
सरघा	१३६	२६	सर्वमङ्गला	९	३९	सहजानु	२१	३१
सरट	१२२	१२	सर्वरस	१६२	१२७	सहजाक्ष	११	४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहस्रिन्	१९५	६२	साक्षात्	१७२	२७	साल्वै	६०	२४
सहा	{ ९७ ७३		साक्षपदीन	१८३	१२	साल्वा	२२६	६३
सहाय	{ १०५ ११३		साक्षर	८७	३३	साहस	१८५	२१
सहायता	१९७	७१	साम	१८५	२०	साहस्य	{ १९५ ६२	
सहायता	२८६	४१	सामन्	{ ३५ ३		साहस्य	{ २८६ ४३	
सहिष्णु	२५९	३१	सामन्	{ १८५ २१		सिंह	{ ११८ १	
सहर्ष	२५३	३	सामाजिक	१७०	१६	सिंह	{ २६६ ५९	
सांयात्रिक	५७	१२	सामान्य	{ २९ ३१		सिंहतर्क	१५२	८५
सांयुगीन	१९८	७७	सामान्य	{ २७० ८२		सिंहनाद	२०६	१०७
सावत्सर	१८३	१४	सामि	३४६	२४८	सिंहपुष्पी	१०१	९३
सांशयिक	२५३	५	सामिषेनी	१७१	२२	सिंहसंहनन	२५५	१२
साकम्	३५०	४	सामुद्र	२२०	४१	सिंहाण	२३५	९८
साकम्ब	२७७	२	सांपरायिक	२०५	१०४	सिंहान	२३५	९८
साक्षात्	३४४	२४२	सांप्रतम्	{ ३५५ २३		सिंहासन	२८७	३१
सागर	५४	१	सांप्रतम्	{ ३५२ ११		सिंहास्य	१०३	१०३
साधि	३५०	६	सायक	२८७	२	सिंही	{ १०२ १०३	
सातकी	११२	१४३	सायम्	{ २३ ३		सिंही	{ १०५ ११४	
साति	{ २८५ ३९		सायम्	{ ३५४ १९		सिकता	३०३	७३
साति	{ ३०२ ६०		सार	{ ८२ १२		सिकतामय	५६	९
साति	{ ३५९ ९		सार	{ ३२५ १७०		सिकतावत्	७०	११
सातिसार	१४६	५९	सार	{ १२३ १७		सिक्थक	{ २३७ १०८	
सातीनक	२१३	१६	सार	{ २९२ २३		सिक्थक	{ २८८ ५	
सात्विक	४५	१६	सार	{ ३३९ २२५		सिद्धान्त	२३५	९८
सादिन्	{ १९५ ६०		सारणी	११४	१५२	सिद्धान्त	{ ३३ १३	
साधन	{ ३११ १०६		सारथि	१९४	५९	सित	{ २७३ ९५	
साधन	३१३	११९	सारमेय	२४३	२१	सित	{ २७४ ९८	
साधारण	{ २४७ ३७		सारथ	६३	३६	सित	{ ३०५ ८०	
साधारण	{ २७० ८२		सारस	{ ६४ ४०		सितच्छत्रा	११४	१५२
साधित	२६१	४०	सारस	{ १२५ २२		सितशिख	२२०	४२
साधिष्ठ	२७६	११२	सारस	{ १५७ १०९		सिता	{ ९६ ७१	
साधीयस्	३४१	२३४	सारसन	{ १९५ ६३		सिता	{ २२१ ४३	
साधु	{ १६६ ३		सारिका	३५९	८	सितामै	१६३	१३०
साधु	{ २६४ ५२		सारिवा	१०५	११२	सितामै	१६३	१३०
साधु	{ ३०९ १०१		सारोष्ट्रिक	५२	१०	सिताम्भोज	६४	४१
साधुवाहिन्	१९०	४४	सार्य	१३०	४१	सिद्ध	{ ४ ११	
साध्य	३	१०	सार्यवाह	२२९	७८	सिद्ध	{ २७४ १००	
साध्यस	४६	२१	सार्द्र	२७५	१०५	सिद्धान्त	३०	४
साध्वी	१३२	६	सार्द्र	३५०	४	सिद्ध्यर्थ	२१४	१८
साधु	७८	५	सार्द्र	{ १६ ४		सिद्धि	१०५	११२
साम्नापन	१७८	५२	सार्द्रमौम	{ ९० ४४		सिद्धम्	१४४	५३
साम्ना	{ ३८ १८		सार्द्र	{ ५९ १९		सिद्धम्	१४६	६१
साम्ना	{ १८५ २९		सार्द्र	{ ८० ५		सिद्धम्	३६०	१०
सांश्रिक	१८७	२१	सार्द्र	{ ७३ ३		सिद्धम्	१९	२२
सान्द्र	२६७	६६	साक	{ ९० ४४		सिद्धिका	३५९	८
सान्द्राक्षिण	२५९	३०	साकपणी	१०५	११५	सिद्धिका	२४	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सिन्धुक	९५	६८	सुचेकक	१५९	११६	सुरपति	१०	४६
सिन्धुवार	९५	६८	सुत.....	{ १३७	२७	सुरभि	{ २७	१८
सिन्धूर	{ २३६	१०५	सुतश्रेणि	{ ३०१	६०	सुरभि	{ ३२	११
	{ ३७०	२१	सुतात्मजा	१००	८८	सुरभि	{ ३१७	१३६
सिन्धु	{ ५३	२	सुत्रामन्	१०	४५	सुरभि	१०७	१२३
	{ ५४	१	सुखा	१७७	४७	सुरभी	१०७	१२३
	{ ३०९	१००	सुखन्	१६८	१०	सुरभीरसा	१०७	१२३
सिन्धुक	९५	६८	सुवर्धन	७	२९	सुरभि	११	५१
सिन्धुज	२२०	४२	सुदाय	१८७	२८	सुरकोक	२	६
सिन्धुवार	९५	६८	सुदूर	२६८	६९	सुरवर्त्मन्	१५	१
सिन्धुसंगम ...	६३	३५	सुधर्मा	११	५१	सुरसा	१०६	११४
सिरी	१४७	६५	सुधा	{ ११	५१	सुरा	२४८	३९
सिद्धि	१०७	१२४		{ ३१०	१०१	सुराचार्य	२०	२४
सिद्ध	१६२	१२८	सुधांशु	१८	१४	सुरामण्ड	२४९	४३
सीकर	१७	११	सुधी	१६६	५	सुराकय	११	५२
सीता	११२	१४	सुनासीर	९	४४	सुराज्ञ	१०९	१३१
सीत्य	२११	८	सुनिषण्णक ...	११३	१४९	सुवचन	३८	१७
सीधु	२४९	४२	सुन्दर	२६४	५२	सुवर्ज	{ २३४	९४
सीमन्	७७	२०	सुन्दरी	१३१	४	सुवर्जक	{ २३२	८६
सीमन्त	३६४	१९	सुन्दरी	१३१	४	सुवर्जक	८५	२४
सीमन्तिनी ...	१३१	२	सुपथिन्	७१	१६	सुवर्द्धि	१०१	९५
सीमा	७७	२०	सुपर्ण	७	३१		{ ९६	७०
सीर	११२	१४	सुपर्णक	८५	२४		{ १०५	११५
सीरपाणि	६	२५	सुपर्वन्	३	७	सुवहा	{ १०६	११९
सीवन	२७८	५	सुपार्थक	८९	४३		{ १०७	१२३
सीसक	२३७	१०५	सुप्रतीक	१६	४		{ १११	१४०
सीदुण्ड	१०३	१०५	सुप्रयोगविशेष ..	१९६	६८	सुवासिनी	१३३	९
सु	{ ३४९	२	सुप्रकाप	३८	१७	सुमता	२२८	७८
	{ ३५०	५	सुमगासुत	१३७	२४	सुमीदी	२१४	१५५
सुकन्दक	११३	१४७	सुमिक्षा	१०७	१२४	सुवम	२६४	५२
सुकरा	२२७	७०	सुम	८३	१७	सुवमा	१८	१७
सुकक	२५४	८	सुमन	२१४	१८	सुवमी	{ ११४	१५५
सुकुमार	२६९	७८	सुमनस्	३	७		{ २१९	३७
सुकृत	२८	२४	सुमनसः	८३	१७	सुवि	५०	२
सुकृतिन्	२५३	३	सुमना	९६	७२	सुविर्त	१९	१९
सुख	{ २८	२५	सुमनोरजस् ...	८४	१७	सुविर	{ ५०	१
	{ ३६६	२३	सुमेरु	११	५२		{ ५०	२
सुखवर्चक	२३७	१०९	सुर	३	७	सुविरा	१०८	१२९
सुखसंदोहा ..	२२८	७१	सुरक्षा	३५९	८	सुवीम	१९	१९
सुखसंदोहा ..	२२८	७१	सुरज्येष्ठ	५	१६	सुवेण	९५	६७
सुगत	४	१३	सुरत	२०५	१५	सुवेणिका	१०४	१०८
सुगन्धा	१०५	११४	सुरदीर्घिका ...	११	५२	सुह	{ ३४९	२
सुगन्धि	{ ३२	११	सुरक्षिप्	४	१२		{ ३५४	१९
	{ १७७	१२१	सुरनिष्ठा	६२	३१	सुसंस्कृत	२२१	४५
सुपरित्रा	१३२	६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सुसैवी	११४	१५५	सृति	७०	१५	सोमराजी	१०१	२५
सुहृद्	१८३	१२	सृपाटी	३७२	३८	सोमवक्त्र	{ ९१	५०
सुहृद्वप	२५	३३	सुमर	१२१	११	सोमवक्त्र	{ २८८	९
सुकर	११९	२	सृष्ट	२९६	३८	सोमवक्त्ररी ...	१११	१३७
सूक्ष्म	{ २२६	६१	सृष्टि	२९६	३८	सोमवक्त्ररी ...	१११	१३७
सूचक	२६३	४७	सुकपात्र	५७	१३	सोमवक्त्रिका ...	१०१	२५
सूचन	३१२	१४४	सुचन	५७	१३	सोमवक्त्री	९९	८३
सूचि	३५९	८	सुदु	{ ७०	१४	सोमोज्जवा	६२	३२
	१९४	५९	सेना	१९८	७८		६३	३६
सूत	२३९	३	सेनाङ्ग	१८८	३३	सौगन्धिक	{ ११७	१६६
	२३५	९९	सेनानी	{ ९	४२	सौधिक	२४०	६
	३०१	६१	सेनामुख	१९५	६२	सौदामनी	१७	९
सूतकागृह	७४	८	सेनारक्ष	१९५	६१	सौदामिनी	१७	९
सूतिकागृह ...	७४	८	सेव	२७८	६	सौध	७४	१०
सूतिमास	१४०	३९	सेवक	१८२	९	सौभागिमेव ...	१३७	२४
सूत्यान	२४३	१९	सेवन	२७८	५	सौभार्जन	८७	३१
सूत्र	२४५	२८	सेवा	२०९	२	सौम्य	{ २०	२६
सूत्रवेष्टन	२८२	२४	सेव्य	११७	१६४	सौर	२०	२६
सूद	{ २१६	२८	सेव्य	११७	१६४	सौरमेव	२२५	६०
	३०७	९०	सेव्य	११७	१६४	सौरमेवी	२२६	६६
सूना	३१२	११२	सेव्य	११७	१६४	सौराष्ट्रिक	५२	१०
सुदु	१३७	२७	सेव्य	११७	१६४	सौरि	२०	२६
सुवृत्त	३९	१९	सेव्य	११७	१६४	सौवर्चक	{ २२०	४३
सुस्माद	२५७	२३	सेव्य	११७	१६४	सौविद	१८२	८
सुपकार	२१६	२७	सेव्य	११७	१६४	सौविद्वह	१८२	८
सुर	२१	२८	सेव्य	११७	१६४		८८	३७
सुरण	११५	१५७	सेव्य	११७	१६४	सौवीर	{ २१९	३९
सुरत	२५५	१५	सेव्य	११७	१६४		२३५	१००
सुरसूत	२१	३२	सेव्य	११७	१६४	सौवीर्य	८८	३७
सुरि	१६६	६	सेव्य	११७	१६४	सौहित्य	२२४	५६
सुर्य	२१६	२५	सेव्य	११७	१६४	स्कन्द	९	४२
सुर्य	२४७	३५	सेव्य	११७	१६४		८२	१०
सुर्य	२४७	३५	सेव्य	११७	१६४	स्कन्ध	{ १५०	७८
सुर्य	२१	२८	सेव्य	११७	१६४		३०९	१००
सुर्यतनवा	६३	३२	सेव्य	११७	१६४	स्कन्धज्ञाता ...	८२	११
सुर्यप्रिया	३२२	१२७	सेव्य	११७	१६४	स्कन्ध	२७५	१०४
सुर्यनुसंगम ...	२४	८	सेव्य	११७	१६४	स्कन्ध	५०	३६
सुर्य	१५४	९१	सेव्य	११७	१६४	स्कन्ध	२०६	१०८
सुरिणी	१५४	९१	सेव्य	११७	१६४	स्नान	१५०	७७
सुरिन्	१५४	९१	सेव्य	११७	१६४	स्नान्यवी	१४१	४१
सुरा	२०२	९१	सेव्य	११७	१६४	स्नानपा	१४१	४१
सुराक	१२०	५	सेव्य	११७	१६४	स्नानयिषु	१७	६
सुरि	१९०	४१	सेव्य	११७	१६४	स्नानित	१७	६
सुरिका	१४८	६७	सेव्य	११७	१६४			
सुरीका	१४८	६७	सेव्य	११७	१६४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सबक	८३	१६	स्थापनी	९९	८४	स्पर्शन	{ १३ ६४	
सङ्घरोमन् ...	११९	२	स्थामन्	२०५	१०२	स्पर्शन	{ १७३ २९	
सर्मे	२२९	७६	स्थायुक	१८१	७	स्पृश	{ १८३ १३	
सम्ब	{ ८१ ९		स्थाळ	३७०	३२	स्पृश	{ ३३६ २१३	
सम्बकारि	२१४	२१	स्थाळी	{ ९२ ५४		स्पृश	२८०	१४
सम्बधन	२८५	३५	स्थाळी	{ २१७ ३१		स्पृष्ट	२७०	८१
सम्बध्न	२८५	३५	स्थावर	२६८	७३	स्पृष्ट	२८०	१४
सम्बेरम	१८८	३५	स्थाविर	१४०	४०	स्पृष्टा	१०९	१३३
सम्भ	३१७	१३४	स्थासक	१६१	१२२	स्पृष्टी	१०१	९३
सव	३७	११	स्थास्तु	२६८	७३	स्पृष्टि	२७९	९
स्तिमित	२७५	१०५	स्थिति	{ १८६ २६		स्पृष्टा	४७	२७
स्तुत	२७६	११०	स्थिरतर	२६८	७३	स्पृष्ट	२८०	१४
स्तुति	३७	११	स्थिरा	{ ६७ २		स्फटा	५२	९
स्तुतिपाठक ...	२०४	९७	स्थिरा	{ १०५ ११५		स्फर्जन	२७९	१०
स्तौम	२२९	७६	स्थिरायु	९०	४३	स्फाति	२७९	९
स्त्रप	३६४	१९	स्थूणा	{ २४७ ३५		स्फार	२६७	६३
स्तेन	२२४	२४	स्थूणा	{ २९९ ५०		स्फार्जन	२७९	१०
स्तेम	२८३	२९	स्थूक	{ २६६ ६१		स्फिक्	१५०	७५
स्तेय	२४४	२५	स्थूक	{ ३३४ २०३		स्फिरै	२६७	६३
स्तेन्य	२४४	२५	स्थूलकक्ष	२५३	६	स्फुट	{ ८१ ७	
स्तोक	२६६	६१	स्थूलकक्ष	२५३	६	स्फुटन	२७८	५
स्तोत्र	३७	११	स्थूलकाटक	१५९	११६	स्फुरण	२७९	१०
स्तोम	{ १२९ ३९		स्थूलकाटक	३२०	१४८	स्फुरणा	२७९	१०
स्त्री	१३१	२	स्थूलोच्चय	२६८	७३	स्फुरेन	२७९	१०
स्त्रीधर्मिणी	१३६	२०	स्थूलस्	१०९	१३२	स्फुरिक्	१२	६०
स्त्रीपुंस	१२९	३८	स्थौरिन्	२९१	४६	स्फूर्जक	८८	३८
स्यगार	७५	११	स्फोश्य	३३२	१९४	स्फूर्जथु	१७	१०
स्यण्डक	१७०	१८	स्यव	२७९	९	स्फुट	२७६	११२
स्यण्डकशाविन्	१७७	४४	स्यतक	२७६	४३	स्फोटन	२७८	५
स्यपति	{ १६८ ९		स्यान	१६१	१२२	स्फोरज	२७९	१०
स्यक	६८	५	स्यायु	१४७	६६	स्य	{ ३५० ५	
स्यली	६८	५	स्यिथ	{ १८३ १२		स्य	{ ३५३ १७	
स्यविर	१४१	४२	स्यु	७८	५	स्यर	७	२६
स्यविष्ट	२७६	१११	स्युक्	१०३	१०५	स्यरहर	८	३५
स्थाणु	{ ८१ ८		स्युत	२७२	९२	स्यित	४९	३४
स्थाण्डक	१७७	४५	स्युषा	१३३	९	स्मृति	{ ३६ ६	
स्थान	{ १८५ १९		स्युही	१०३	१०५	स्मृति	{ ४७ २९	
स्थानीय	७२	१	स्युही	१०३	१०५	स्मृति	१४	६७
स्थाने	३५९	११	स्युहो	१०३	१०५	स्मृन्	{ ८६ २६	
स्थापत्य	२८९	८	स्युहो	४७	२७	स्मृन्नारोह	१९५	६०
			स्पर्श	{ ३१ ७		स्मृन्नी	१४८	६७
			स्पर्श	{ २८० १४		स्मृन्नी	२७२	९३
						स्मृन्नी	१३८	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्यूत	{ २१६ २६	२७४ १०१	स्वर	{ २ ६	३४८ २५३	स्वरिन्	२५५	१५
स्यूति	२७८	५	स्वर.....	{ ३५ ४	४० १	ह	३५०	५
स्योने	२१६	२६	स्वराज (द) ...	१०	४६	हस.....	{ २१ ३१	३२
स्योनाक	९२	५७	स्वर	{ १० ५०	३२५ १६७	हसक	१५८	११०
संसिन्	८६	२८	स्वरूप	{ ५० ३८	३१६ १३१	हजिका	१००	८९
सज	१६४	१३५	स्वर्ग	२	६	हजे	४४	१५
सव.....	२७९	९	स्वर्ण	२३४	९४	हङ्क	३६४	१८
सवद्गर्भा	२२७	६९	स्वर्णकार	२४०	८	हङ्किकासिनी...	१०९	१३०
सवन्ती.....	६२	३०	स्वर्णक्षीरी	१११	१३८	हठ	२०६	१०८
सवा	९९	८३	स्वर्णदी	११	५२	हण्डे	४४	१५
सैवा	११२	१४२	स्वर्मानु.....	२०	२६	हत	२६२	४१
सष्ट.....	५	१७	स्वर्देया	११	५५	हजु.....	{ १०९ १३०	९०
सला	२७५	१०४	स्वर्देय	११	५४	हन्त	३४४	२४३
साक्	३४९	२	स्वस	१३८	२९	हस	२७३	९६
सुक्	१७२	२५	स्वसि	३४३	२४०	हय	१९०	४४
सुत	२७२	९२	स्वसिक.....	७४	१०	हयपुष्पी	१११	१३८
सुर्व	१७१	२४	स्वकीय.....	१३८	३२	हयमारक	९७	७६
सुव.....	१७२	२५	स्वसेर्व	१३८	३२	हर	८	३५
सुवा	९९	८३	स्वाति	३७२	३८	हरण	१८७	२८
सुवाह्व	८८	३७	स्वादु	३०८	९४	हरि	{ ११८ १	३२६ १७४
स्रोतस्.....	{ ५७ ११	३४१ २३२	स्वादुकण्टक ...	{ ८८ ६७	१०२ ९८	हरिचन्दन	{ ११ ५३	१६३ १३१
स्रोतस्वती	६२	३०	स्वादुरसा	११२	१४४	हरिण	{ ३३ १३	१२० ८
स्रोतस्विनी ...	६२	३०	स्वाही	१०३	१०७	हरिणी	२९९	५०
स्रोतोअन	२३५	१००	स्वाध्याय	१७७	४७	हरित	{ १६ १	३३ १४
स	{ १३९ ३४	३३५ २१०	स्वान	४०	२३	हरित	{ ३३ १४	३६४ १९
सञ्छन्द	{ २५५ १५	२५६ १६	स्वान्त	२९	३१	हरितक.....	२१८	३४
सञ्जन	१३९	३४	स्वाप	५०	३६	हरिताक	२७०	३२
सञ्ज	२५५	१५	स्वापतेय	२३३	९०	हरिताकक	२३६	१०३
सञ्जा	३५१	८	स्वामिन्	{ १८४ १७	२५४ १०	हरिद्वय	२१	२९
सञ्चिति	२०२	९२	स्वाराज	१०	४६	हरिद्रा	२२०	४१
सञ्चिति	१९७	७०	स्वाहा	{ १७१ २१	३५१ ८	हरिद्राम	३३	१४
स्वन	४०	२२	स्वित्	३४३	२४१	हरिद्रु	१०२	१०१
स्वमित	२७३	९४	स्नेह	४९	३३	हरिद्रमणि	२३३	९२
स्वम	५०	३६	स्नेहज	२६४	५१	हरिद्रिब	८९	४२
स्वमज	२५९	३३	स्नेहनी	२१७	३०	हरिद्रिबा	७	२८
स्वमोजन	२७९	७	स्नेर	३३१	१९१			
स्वमाव.....	५०	३८	स्नेरिनी	१३३	११			
स्वभू	५	१८	स्नेरिता	२७८	२			
स्वयंवरा	१३२	७						
स्वयम्	३५३	१६						
स्वयंभू	५	१६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हरिमन्थक.....	२१४	१८	हार.....	१५७	१०५	हिकमोचिका ...	११५	१५७
हरिमन्थज.....	२१४	१८	हारितै	१२८	३४	ही	३५१	९
हरिवालुक.....	१०७	१२१	हारीत	१२८	३४	हीन	{ २७५ १०७	
हरिहय.....	१०	४६	हार्द	४७	२७	{ ३१५ १२७		
हरीतकी	९३	५९	हाँक	२१२	१३	हीरै.....	८	३५
हरेणु	{ १०६ १२०		हाका	२४८	३९	हुतशुक्रप्रिया ...	१७१	२१
हर्म्य	७४	९	हालिक.....	२२६	६४	हुतशुज्	१२	५८
हर्म्यक्ष	११८	१	हाव	४८	३२	हुम्.....	{ ३५४ १८	
हर्ष	१८	२४	हास	४५	१९	{ ३४७ २५१		
हर्षमाण	२५४	७	हाँसक	१०८	१२८	हुहु.....	११	५५
हक.....	२१२	१३	हासिक	१८८	३६	हुति	{ ३६ ८	
हकै.....	३६६	२३	हास्य	{ ४५ १७		{ २७९ ८		
हका	४४	१५	हाहा	११	५५	हुह.....	११	५५
हकायुध	६	२४	हि	{ ३४८ २५६		हुजिबाँ	२८४	३२
हकाहक	५२	१०	{ ३५० ५			हुजीबा.....	२८४	३२
हकिन्	६	२५	हिंसा	३४०	२२८	हुद्.....	{ २९ ३१	
हकिप्रिय	८९	४२	हिंसाकर्मन्.....	२८१	१९	{ १४७ ६४		
हकिप्रिया	२४८	३९	हिंस	२५९	२८	हुदय	{ २९ ३१	
हक्य	२११	८	हिका	३५९	८	{ १४७ ६४		
हक्या	२८६	४१	हिङ्गु	२२०	४०	हुदयकर्म	३८	१८
हलक	६३	३६	हिङ्गुनिर्यास ...	९४	६२	हुदयालु	२५३	३
हय	{ २७९ ८		हिङ्गुल	३६५	२०	हुय.....	२६५	५३
{ ३३४ २०६			हिङ्गुली	१०५	११४	हुयीक	३१	८
हयिस्	{ १७२ २७		हिजळ	९३	६१	हुयीकैस	५	१८
{ २२३ ५२			हिडीरै	२३६	१०५	हुड.....	२७५	१०३
हुय	१७१	२४	हिण्डीरै.....	२३६	१०५	हुडमानस	२५४	७
हुयपाक	१७१	२२	हिस्ताक	११८	१६९	हु	३५०	७
हुयवाहन	१२	५८	{ १९ १८			हुति	{ १२ ७०	
हुस.....	४५	१८	हिम	{ १९ १९		{ ३०३ ६०		
हुसमी	२१७	३०	{ ३६५ २२			हुत	२९	२८
हुससी	२१७	२९	हिमवत्	७८	३	हुमकूट	७८	३
{ १५२ ८६			हिमवालुका ...	११३	१३०	हुमदुग्ध	८५	८२
हुस	{ १५५ ९८		हिमसंहति.....	१९	१८	हुमन्	{ २३४ ९४	
{ ३०१ ५८			हिमांशु.....	१८	१३	{ ३६६ २३		
हुसधारण	२७८	५	हिमानी	१९	१८	हुमन्त	२६	१८
हुसवौरण	२७८	५	हिमावती	१११	१३८	हुमपुष्पक	९४	६३
हुस्तिन्	१८८	३४	{ २३३ ९०			हुमपुष्पिका ...	९६	७१
हुस्तिनस	७६	१७	हिरण्य	{ २३३ ९१		हुमाद्रि	११	५२
हुस्तिपक	१९४	५९	{ २३४ ९४			हुरन्व	९	४१
हुस्सारोह	१९४	५९	हिरण्यगर्भ.....	५	१६	हुका	४८	३२
हुई	११	५५	हिरण्यवाह ...	६३	३४	हुवा	१९१	४७
हु	३४८	२५५	हिरण्यरेतस् ...	९२	५८	हु	३५०	७
हुटक	२३४	९४	हिरुद्	{ ३४९ ३		हुम	१८८	३२
हुयन	{ २७ २०		{ ३५० ७					
{ ३११ १०७								

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हैमवती	८	३८	हसिष्ठ	२७६	११२	ह्रादिभी	१०७	१२४
हैमवती	९३	५९	हस्य	१४२	४६	ह्री	४६	२३
हैमवती	१०२	१०३	हस्य	२६८	७०	ह्रीण	२७२	९१
हैमवती	१११	१३८	हस्यगवेषुका ...	१०६	११७	ह्रीत	२७२	९१
हैमवती	२२३	५२	हस्याङ्ग	११२	१४२	ह्रीवेर	१०७	१२२
होतृ	१७०	१७	ह्रादिनी	१०	५०	ह्रीषा	१९१	४७
होम	१६९	१४	ह्रादिनी	१७	९	ह्रादिनी	१०७	१२४
होरा	३६०	१०	ह्रादिनी	६३	३०			
हृत्	३५५	२२	ह्रादिनी	३१२	११२			
हृद्	६०	२५						

क्षेपकश्लोकशब्दानुक्रमणिका.

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अ		आक्षेप	३८	कक्षुकिन्	५२
अंशुमाकिन्	२१	आदिकवि	१७४	कटक	२९०
अक्षपाद्	१६७	आईक	१६७	कण्टक	२९०
अण्डज	५	आसिस्	५२	कण्डीरव	११९
अण्ड	२९४	इ		कमलोन्नव	५
अधोगन्तु	१२२	इग	२१	कर्ममोटी	९
अनेहमूक	२९१	इन्द्रलुप्तक	१४५	कर्मसाक्षिन्	२१
अन्तरिक्ष	१५	इका	६७	कापिक	१६७
अब्जिनीपति	२१	उ		किञ्जल्क	२९१
अभ्यञ्जन	२२३	उत्कलिका	२९१	कुहिस	७४
अभियोग	३८	उद्गम्भव	१६	कुतप	३१६
अवधान	३०	उदीचीन	१६	कुम्भिनी	६७
अवलेप	४६	उद्भव	७	कुम्भीनस	५२
अवहम्भ	४६	उन्दुर	१२२	कूळकृषा	६२
अवाहम्भ	१६	उत्का	१३	कूसर	२२३
अवाचीन	१६	ए		केशव	१४५
अष्टमूर्ति	८	एकदृष्टि	१२४	कौशिक	१२३
अहिदंष्ट्रिका	५२	औ		कौशिक	१७५
अहिदुष्ट	८	औलुक्च	१६७	कौशिक	१७५
आ		क		क्षमा	६७
आक्रोश	३८	कण्ड	२९४	क्षार	१३
आक्षपाद्	१६७				

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
क्षीरसागरकन्यका ...	७	क्ष		पद्माक्ष	२१
क्षौर	१७८	क्षन्नावात	१३	पर्यङ्क	२९१
ख		ट		पाक	२०१
खद्योत	२१	टङ्क	२९१	पादवल्लीक	१४५
खनक	१२२	त		पाराशर्य	१७५
खेटक	२९१	तमिस्रहन्	२१	पिञ्ज	१४८
ख		तार	४१	पुण्डरीक	११९
ग		तारापथ	१५	पुण्ड्रज	१२२
गञ्जारी	८	तिलोदन	२२३	पुराणपुङ्ख	६
गञ्जा	७२	तेजसां राशि	२१	पूर्व	५
गणिका	२९१	त्रयीतनु	२१	पेटक	२९१
गद्	७	द		पौष	२६
गङ्गरी	६७	दन्तक	७९	पौषी	२६
गाधेय	१७५	दर्प	४६	प्रकम्पन	१३
गुच्छ	२९४	द्वय	१३	प्रकटोदित	३९
गो	६७	दारक	२९१	प्रणिधान	३०
गोकर्ण	५२	दारुक	७	प्रत्यग्भव	१६
गोसर्ग	२३	दाव	१३	प्रतीचीन	१६
गौरिका	६७	दिनमणि	२१	प्रद्योतन	२१
ग्रन्थ	३०७	दिवस्पृथिव्यौ	७२	प्रभात	२३
घ		दिवान्ध	१२३	प्राम्भव	१६
घूक	१२३	दिवाभीत	१२३	प्राचीन	१६
घ		दुरेषणा	३८	प्राचेतस	१७४
च		देशिक	२९१	फ	
चन्द्रशाळा	७४	द्विरसन	५२	फणधर	५२
चण्डिका	९	द्वैपायन	१७५	ब	
चर्ममुण्डा	९	शावापृथिव्यौ	७२	बलाहक	७
चट्ट	३८	शावाभूमी	७२	बुध	१६
चाट्ट	३८	घ		बृहस्पति	१६
चामुण्डा	९	धामनिधि	२१	ब्रह्मवादिन्	१६७
चाबोक	१६७	धाम्नी	६७	भ	
चित्तोद्रेक	४६	न		भग	२१
चित्रकाय	११९	नामिजन्मन्	५	भणित	३९
चिरञ्जीविन्	१२४	नायक	२९१	भद्राकरण	१७८
चोय	३८	नासामक	१४८	भसित	१३
छ		निधन	५	भस्मन्	१३
छायावाय	२१	निबद्धाभू	७४	भानुज	१६
ज		निर्हारिणी	६२	भार्गवी	७
जगज्जुष्ट	२१	निशाटन	१२३	भावना	३०
जगती	६७	नैवायिक	१६७	भूतधात्री	६७
जलसायिन्	६	प		भूति	१३
जालिक	२९१	पञ्चगव्य	११९	भोग	५२
जैमिनीय	१६७			भोगधर	५२

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
म		रोधोवका	६२	आकशाकिन्	२११
मणितै	३९	ल		शाप	३८
मद	४६	लवणाकर	७२	शिरोगृह	७४
मनोहारिन्	३९	लुब्धक	२९१	शुक्र	१६
मन्द्र	४१	लेकिहान	५२	शुष्क	२९१
महानट	८	लोकजननी	७	शून्यवादिन्	१६७
महाविक	१५	लोकबन्धु	२१	शैव्य	७
महावात	१३	लोकबान्धव	२१	श्राव्य	३९
महीसूनु	१६	लोकावतिक	१६७	श्लाघा	३८
मीमांसक	१६७	व		श्लीपद	१४५
मुग्धन	१७८	वनहुताशन	१३	स	
सृगद्विच	११९	वपन	१७८	सत्यक	५
सृगद्विष्ट	११९	वरण	३००	सत्यवतीसुत	१७५
सृगरिपु	११९	वैष्मिक	१७५	सदानन्द	५
सृगाशन	११९	वैष्मिकि	१७५	समाधान	३०
सृत	३०७	वरुमीकै	१७५	सरस्वती	६२
मेघपुष्प	७	वार्धक	२९१	सांख्य	१६७
मेघाध्वन्	१५	वारुमीक	१७५	सागराम्बरा	६७
मैत्रावरुण	१७४	वासना	३०	सिंहौज	१४८
मैत्रावरुणि	१७४	विधु	१६	सिंहानै	१४८
मौकिकि	१२४	विपुला	६७	सिद्धाण	१४८
मौकुकि	१२४	विमर्श	३०	सुग्रीव	७
म्रक्षण	२२३	विश्वामित्र	१७५	सोत्प्रास	३९
र		विस्पष्ट	३९	सोमुग्धन	३९
रक्षा	१३	वृक	१२२	सौगत	१६७
रजोमूर्ति	५	वेणी	३००	खव	४६
रत्नगर्भा	६७	वेदाम्बिन्	१६७	खर्मानु	१३
रतिकूजित	४९	वैशेषिक	१६७	स्याद्वादिक	१६७
रवि	१६	व्यास	१७५	ह	
रुमा	७२	व्युष्ट	२३	हंसवाहन	५
रोदसी	७२	श		हरि	५२
रोदसौ	७२	शाकशाकट	२११	हय	३९

१ इदमेवोदाहरणं क्षीरस्वामिकृतमरोद्धाटने, रायमुकुटकृतपदचन्द्रिकायाम्, दीक्षितरामकृष्णकृतपीयूषाख्यव्याख्यायाम्, भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाम्, (रामाश्रम्याम्) च दत्तम् । परं त्वेतन्न संगच्छते, “नभोऽन्तरिक्षं गगनम्” “नभाः प्रावणिकश्च सः”—इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य ज्ञापितत्वेन “मातापितरौ पितरौ”—इत्यतो वैलक्षण्यभावादेकशेषेऽपि दोषाभावात् । तस्मात् “ओकः सन्नाश्रयश्चोकाः”—इत्युदाहर्तव्यमिति भानुदीक्षितकृतव्याख्यासुधाख्यायाः टिप्पणे शिवदत्तपण्डितेन स्पष्टीकृतम्—(इदं हि टिप्पणं २ पृष्ठस्थमिति मन्तव्यम्) ॥

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the Superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar, M. A.,
and Prof. K. B. Pathak, B. A.*

	Original Price. Rs. a. p.	Reduced Price. Rs. a.
Āpastambīya Dharmaśūtra, Part I., with Critical Notes and index and various Readings of the Hīranyakeshi-Dharma śūtra, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 44)	2 12 0	1 6
-----Part II., containing extracts from Haradatta's Commen- tary called Ujjavala, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 50)	2 4 0	1 2
Atharvāna Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob. (B. S. S. No. 40)	2 8 0	1 4
Bhāṭṭi Kāvya, Vol. I. with Mallinātha's Commentary, by Trivedi (B. S. S. No. 56) Mr. K. P. ...	9 0 0	
-----Vol. II., by Mr. K. P. Trivedi (B. S. S. No. 57)	6 0 0	
Concordance to the Principal Upanishad and Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 39)... ..	8 0 0	4 0
Daśakumāracharita of Dandin, Part I. with Critical Notes, &c. by Dr. G. Bühler (B.S. S. No. 10) (<i>under revision.</i>)		
-----Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 42) ...	0 14 0	0 8
Deshināma Mālā, Part I. Text Critical Notes, by Professor Pischel and Dr. G. Bühler, (B. S. S. No. 17)... ..	3 4 0	1 0
Ekavali of Vidyādhara with Commentary Taralā of Malli- nātha, with Critical Notes, &c. by Mr. K. P. Trivedi B.A. (B. S. S. No. 63)	14 0 0	
Gaudavaho, by Vākpati. Edited by Mr. S. P. Pandit. (B. S. S. No. 34)	5 8 0	3 0
Hand-book to Rīgveda Part I. by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 41)	3 0 0	1 8
-----Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 43)	5 0 0	2 8
Hitopadeśa of Nārāyaṇa, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33)	1 10 0	0 14
Hymns from the Rīgveda, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 36)	4 0 0	2 4
----- (Second Selection by Dr. P. Peterson (B.S.S. No. 58)	4 0 0	

Bombay Sanskrit Series—continued.		Rs. a. p.		Rs. a.
Kādambari, Vol. I (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	... ..	2	0	0
Vol. II. Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 24)	... ..	4	8	0
Kirti-Kaumudī, by Mr. A. V. Kathavate. (B. S. S. No. 25).				
Out of print (<i>Copyright restored to the Author</i>).				
Kumārpāla Charita, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 60)		8	8	0
Mrichobakatika, with two commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole (B. S. S. No. 52)...	... ..	3	8	0
Mālavikāgnimitra, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 6)	... ..	2	2	0
Mālati-Mādhava, with Critical Notes, &c., by Dr. R. G. Bhandarkar (B.S. S. No. 15)	... ..	4	4	0
Mahābhāṣya of Patanjali, Vol. I., Parts I., II., & III. (together by Dr. F. Kielhorn B. S. S. No. 18)		9	0	0
Part II., by do. (B. S. S. No. 19)	... ..	2	0	0
Part III., by do. (B. S. S. No. 20)	... ..	2	0	0
Mahābhāṣya of Patanjali, Vol. II., Parts I., II., & III. (together) by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 21, 22, & 26)	... ..	9	0	0
Vol. III., Part, I., by do. (B. S. S. No. 28)	} <i>In the Press.</i>			
Part, II., by do. (B. S. S. No. 29)				
Part, III., by do. (B. S. S. No. 30)				
Mudrārākṣasa with the Commentary of Dhundiraja, by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No. 27) (<i>Copyright restored to the Author.</i>)				
Mahānārāyanopanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 35)...	... ..	0	11	0
Nīti and Vairāgya S'atakas, with Notes and two Commentaries, by Mr. K. T. Telang (B.S.S. No. 11) (<i>Copyright restored to the Author</i>)				0 7
Naishkarmya-siddhi, with the Chandrika of Jñānottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38)	... ..	3	0	0
Nyāyakos'a, by Mahāmahopadhāya Bhimāchārya Zalkikar (B. S. S. No. 49)	... ..	12	0	0
Navas'āhasāṅkacharita, Part I, by Pandit, V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 53)	... ..	3	4	0
Panchatantra, Book I, with Notes, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 4)	... ..	0	6	0
Book II., and III., with Notes by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3)	... ..	0	6	0
Book IV. & V., with Notes by Dr. G. Bühler (B.S.S.No. 1)	... ..	0	6	0

Bombay Sanskrit Series—concluded.			Rs. a. p.	Rs. a.
Parās'ara Smṛiti, Vol. I., Part I., by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 47)	...	...	4 4 0	2 2
Vol. I., Part II., by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 48)	...	...	4 0 0	2 0
Vol. II., Part I., by Pandit V. S. Islampurkar (B. S. S. No. 59)...	...	...	4 0 0	
Vol. II., Part II., by do. (B. S. S. No. 64)	...	...	5 0 0	
Paribhāshendu'sekhara, Part I. Text and various Readings, by F. Dr. Kielhorn (B.S.S.No. 2)	...	...	1 0 0	0 8
Part II., with Translation and Notes (Paribhāshas 1 to 37), by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 7)	...	...	1 0 0	0 8
Part II., with Translation and Notes (Paribhāshas 38 to 69). by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 9)	...	...	1 0 0	0 8
Paribhāshendu'sekhara, Part II., with Translation and Notes (Paribhāshas 70 to 122). by Dr. F. Kielhorn B.S. S. No. 12)	...	...	1 8 0	0 8
Pātanjala Sūtrani, with the Scholium of Vyāsa and Vāchaspati's Commentary, by Mahāmahopādhyāya R. S. Bodas (B. S. S. No. 46)...	...	...	3 4 0	1 10
Raghuvams'a, Part I. (Cantos. i to vi.) with Commentary and Notes, by Mr. S. P. Malinath's Pandit (B. S. S. No. 5)	...	...	1 8 0	
Part II. (Cantos vii. to xiii.) with Malinath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 8)	...	...	1 4 0	0 12
Part III. (Cantos xiv, to xix.), with Malinath's Commentary and Notes, by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 13)	...	...	1 0 0	0 8
Rājataranginī, Vol. I., by Pandit Durgaprasad (B. S. S. No. 45)	...	...	3 0 0	1 8
Vol. II., by do (B. S. S. No. 51)	...	...	2 8 0	1 4
Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	...	...	2 4 0	1 2
Rekhāgapita, Vol. I., by Mr. H. H. Dhruva and Mr. K. P. Trivedi (B.S. S. No. 61)	...	...	12 0 0	
Vol. II. by do. do (B. S. S. No. 62)	...	...	9 0 0	
S'ārngadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	...	...	5 6 0	3 0
Subhāshitāvalī of Vallabhadeva, by do. (B. S. S. No. 31)	...	...	2 8 0	
Tarka-Kaumudī of Laṅkāśhi Bhāskara, by Mr. M. N. Dirvedi (B. S. S. No. 32)	<i>Copyright restored to the Author).</i>			
Tarka-Saṅgraha, with two Commentaries and Notes, by Mr. Y. V. Athalye (B. S. S. No. 55)	...	...	3 4 0	
Vāsishtha Dharmas'āstra, by Dr. A. Bühler (B. S. S. No. 23)	...	...	0 12 0	0 8

Bombay Sanskrit Series.—continued.

Rs. a. p.

Rs. a.

Vikramāṅkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No.

14) (*Copyright restored to the Author*)

Vikramorvas'ī, with Notes, by Mr. S. P. Pandit (B.S.S. No. 16) 2 0 0

**SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE
BOMBAY SANSKRIT SERIES.***Amarakośa*, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara

Sinha, with the Commentary of Maheś'vara. Edited

by Mr. Raghunāt Shastri Talekar, with Index ...

1 12 0

0 13

Atharvaveda Samhita, with the Commentary of Śāyapā-

chārya. Edited by Mr. S. P. Pandit, M.A. Vols. I., II.,

III. and IV., each at ...

10 0 0

Kāvya-prakāśa (2nd edition), by Pandit Vamanāchārya

Zalkikar ...

5 4 0

Vālmiki—Rāmāyana (Bālakanda). Edited with Notes by Dr.

P. Peterson... ...

0 14 0

RETURN TO the circulation desk of any
University of California Library
or to the

NORTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
Bldg. 400, Richmond Field Station
University of California
Richmond, CA 94804-4698

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS
2-month loans may be renewed by calling
(510) 642-6753

1-year loans may be recharged by bringing books
to NRLF

Renewals and recharges may be made 4 days
prior to due date

DUE AS STAMPED BELOW

DEC 22 1993

APR 08 1994

FORM NO. DD6,

UNIVERSITY OF CALIFORNIA,
BERKELEY, CA 94720

LEY

Amarashimha.	A6
Amarakosa	1907
AUG 12 1939	FEB 25 1941
APR 24 1940	FEB 25 1941

969988

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

U.C. BERKELEY LIBRARIES

8003016443